Michel Foucault

Disciplinuoti ir bausti

Kalėjimo gimimas

idėjos

baltos lankos

ALK

Michel Foucault

Michel Foucault

Disciplinuoti ir bausti

Kalėjimo gimimas

Iš prancūzų kalbos vertė
Marius Daškus

baltos lankos

This edition published with support from the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas
ir Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

Redagavo Donata Linčiuvienė
Apipavidalino Vida Kuraitė

Versta iš:
Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison,*
Paris: Gallimard, 1975

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-813-60-3

Turinys

I DALIS

Kankinimai

PIRMAS SKYRIUS

Nuteistųjų kūnai

1757 metų kovo 2 dieną Damiens'as buvo nuteistas „atlikti viešą atgailą* priešais pagrindines Paryžiaus bažnyčios duris", kur jį turėjo „nuvežti vežimu nuogą, vienmarškinį, su liepsnojančiu dviejų svarų vaškiniu deglu rankose", paskui „tame vežime, Grevo aikštėje ir ant ešafoto, kuris ten bus suręstas, deginti spenelius, rankas, šlaunis ir minkštąsias vietas, svilinti lėtoje ugnyje jo dešinę, kumštyje gniaužusią peilį, kuriuo jis įvykdė tėvažudystę, o ant žaizdų pilti lydytą šviną, verdantį aliejų, karštą medžio sakų dervą, lydytą vašką ir sierą, paskui pririšti prie jo ketvertą arklių, nutraukti galūnes ir jas bei kūną sudeginti, paversti pelenais, o tuos pelenus išbarstyti vėjyje"[1].

„Galų gale jis buvo ketvirčiuotas, – pasakoja *Gazette d'Amsterdam*.[2] – Ši operacija gerokai užsitęsė, nes arkliai nebuvo pratę to daryti. Vietoj keturių prireikė šešių arklių. Deja, jų nepakako, vargšo šlaunyss buvo nutrauktos tik nupjovus nervus ir sukapojus sąnarius [...].

* Vieša atgaila (pranc. *amende honorable*) – dar XVIII amžiuje taikyta bausmė rūšis, kai nusikaltėlis turėjo viešai pripažinti savo kaltę. (Čia ir toliau žvaigždute žymimos vertėjo pastabos.)

[1] *Pièces originales et procédures du procès fait à Robert-François Damiens*, 1757, t. III, p. 372–374.

[2] *Gazette d'Amsterdam*, 1757, balandžio 1.

Sako, kadaise jo būta didelio piktžodžiautojo, bet dabar iš jo lūpų neišsprūdo jokia nešvankybė. Tik nepakeliamas skausmas priversdavo jį surikti kraują stingdančiu balsu, ir jis dažnai kartojo: Mano Dieve, pasigailėk manęs; Jėzau, padėk man. Žiūrovus nepaprastai sujaudino Saint-Paulio bažnyčios klebono rūpestingumas, kuris, nors ir būdamas garbaus amžiaus, kaskart vis paguosdavo kenčiantįjį."

Liudija atleistinis Boutonas: „Uždegus sierą, ugnis vos vos ruseno ir viršutinė rankos dalis tik šiek tiek apsvilo. Paskui vienas egzekutorius, pasiraitojęs rankoves iki alkūnių, paėmė specialias plienines, maždaug pusantros pėdos ilgio žnyples ir iš pradžių sugriebė dešinės kojos minkštimą, paskui šlaunį, paskui du kartus – dešinės rankos minkštimą; galiausiai ėmėsi spenelių. Egzekutoriui, nors stipriam ir augalotam, sunkiai sekėsi išplėšti kūno gabalus, – turėdavo juos žnyplėmis toje pačioje vietoje suimti ir įsirężęs rauti du arba tris kartus, ir kaskart, kai jam pavykdavo, atsiverdavo šešių livrų vertės monetos dydžio žaizda.

Pasibaigus šiam kankinimui, Damiens'as, kuris labai rėkė, bet nesiplūdo, pakėlė galvą ir apsižvalgė. Tas pats kankintojas pasėmė su geležiniu šaukštu iš katilo verdančios tyrės ir gausiai palaistė kiekvieną žaizdą. Paskui plonesnėmis virvėmis pririšo virves arkliams kinkyti, arklius pakinkė išilgai kiekvienos šlaunies, kojos ir rankos.

Ponas Le Bretonas, teismo sekretorius, keletą kartų priėjęs prie kenčiančiojo, klausė, ar nenorįs tas ko nors pasakyti. Atsakė, kad ne. Per kiekvieną bandymą jis rėkė: ‚Atleisk, mano Dieve! Atleisk, Viešpatie!' – taip turbūt rėkia pasmerktieji pragare. Taip baisiai kankindamasis, jis kartkartėmis pakeldavo galvą ir įžūliai apsižvalgydavo. Įsirėžusios į kūną virvės, kurias už galų įsitvėrę traukė vyrai, kėlė jam neapsakomą skausmą. Ponas Le Bretonas dar kartą prisiartino ir paklausė, ar jis nenorįs nieko pasakyti. Atsakė, kad ne. Prie jo prisiartino keletas nuodėmklausių ir ilgai su juo kalbėjosi. Jis karštai pabučiavo kryžių, kurį jam pakišo. Patempė lūpas ir vis kartojo: ‚Atleisk, Viešpatie'.

Arkliai įsirėžę timptelėjo, kiekvienas į savo pusę, ištiestas galūnes; kiekvieną arklį ragino po egzekutorių. Praėjus ketvirčiui valandos – viskas pakartota iš naujo, ir galų gale po keleto bandymų sugalvota apkeisti arklius: tuos, kurie buvo prie rankų, pasuko į galvos pusę, tuos, kurie buvo prie šlaunų, – į rankų pusę – taip sulaužė rankų sąnarius. Timptelėta keletą kartų, bet nesėkmingai. Nusikaltėlis pakėlė galvą ir apsižvalgė. Buvo įkinkyti dar du arkliai prie šlaunų – taigi iš viso jau šeši. Vis tiek nesėkmingai.

Pagaliau egzekutorius Samsonas pasakė ponui Le Bretonui, jog nebėra galimybių nė vilties visa tai pabaigti, ir paprašė paklausti Jų Aukštybių, ar nenorėtų, kad nusidėjėlis būtų sukapotas į gabalus. Ponas Le Bretonas, sugrįžęs iš miesto, įsakė atnaujinti bandymus, – tai buvo padaryta. Bet arkliai neteko jėgų, ir vienas iš tų, kurie buvo įkinkyti prie šlaunų, suklupo ant grindinio. Nuodėmklausiai vėl su juo kalbėjosi. Jis jiems pasakė (aš tai girdėjau): ‚Pabučiuokite mane, Ponai.' Saint-Paulio bažnyčios klebonui nedrįsus, ponas de Marsilly pralindo pro kairės rankos virvę ir pabučiavo jį į kaktą. Budeliai susispietė aplinkui, ir Damiens'as liepė jiems nesiplūsti, o tiesiog atlikti savo darbą, už kurį jis nepyksiąs. Prašė, kad pasimelstų už jį Dievui, prašė ir kleboną pirmosiose mišiose pasimelsti už jį.

Po dviejų ar trijų bandymų egzekutorius Samsonas ir tas kitas, kankinęs jį žnyplėmis, išsitraukė iš kišenės peilį ir įpjovė tas vietas, kur šlaunys jungiasi su liemeniu, ir keturi arkliai įsirėžę jas nutraukė – pirma dešinę, paskui kairę. Netrukus tai buvo padaryta ir su rankomis, pečiais ir pažastimis, keturiose vietose. Reikėjo mėsą įpjauti beveik iki kaulo, ir įsirėžę arkliai nutraukė pirma dešinę ranką, o paskui kairę.

Nutraukus šias keturias dalis, nuodėmklausiai priėjo norėdami pasikalbėti. Bet egzekutorius jiems pasakė, kad žmogus negyvas, nors, tiesą sakant, aš mačiau, kad jis dar juda, o apatinis žandikaulis kilnojasi aukštyn žemyn, tarytum kalbant. Vienas budelių kiek vėliau netgi pasakė, kad kai jie pakėlė liemenį,

norėdami įmesti į laužą, jis dar buvo gyvas. Tas keturias galūnes, atpainioję virves, įmetė į laužą, sukrautą tiesiai priešais ešafotą įrengtame aptvare, paskui – liemenį, visa tai apkrovė pliauskomis bei žabų ryšuliais ir padegė šiaudus, kuriais buvo apkamšytos malkos.

[...] Laikantis nuosprendžio, viskas buvo paversta pelenais. Paskutinis gabalėlis išnyko žarijose tik pusę vienuolikos vakaro ar net vėliau. Kūno dalys ir liemuo degė maždaug keturias valandas. Karininkai – tarp jų buvau ir aš su sūnumi – kartu su šauliais sudarė specialų būrį, kuris liko aikštėje beveik iki vienuoliktos valandos vakaro.

Gal kas paskubėtų daryti išvadas iš to, kad kitą dieną atklydęs šuo atsigulė pievoje ten, kur būta laužo; keletą kartų nuvytas, jis vis tiek grįždavo. Tačiau nesunku suprasti, kad gyvuliui ši vieta buvo šiltesnė negu kuri kita."[3]

Praslinkus trims ketvirtadaliams amžiaus, Léonas Faucher sudaro štai tokį „Paryžiaus jaunųjų kalinių namų" reglamentą[4]:

17 straipsnis. Kalinių diena prasideda šeštą valandą ryto žiemą ir penktą valandą vasarą. Darbas kasdien trunka devynias valandas kiekvienu metų laiku. Dvi valandos per dieną skiriamos mokymuisi. Darbas ir diena baigiasi devintą valandą žiemą, aštuntą valandą vasarą.

18 straipsnis. *Kėlimasis*. Pirmą kartą sutratėjus būgnui, kaliniai turi keltis ir tyliai rengtis, tuo tarpu prižiūrėtojas atidaro vienučių duris. Sutratėjus antrą kartą, jie turi atsistoti ir pasikloti lovą. Trečią kartą – tvarkingai išsirikiuoja eiti į koplyčią rytmetinei maldai. Būgnas trata kas penkios minutės.

19 straipsnis. Rytmetinę maldą jie sukalba kartu su Namų kapelionu, o paskui išklauso pamokslo moraline arba religine tema. Tai trunka ne ilgiau negu pusę valandos.

[3] Cituojama knygoje A.L. Zevaes, *Damiens le régicide*, 1937, p. 201–214.
[4] L. Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, p. 274–282.

20 straipsnis. *Darbas.* Be ketvirčio šeštą vasarą, be ketvirčio septintą žiemą kaliniai nusileidžia į kiemą, kur turi nusiplauti rankas, nusiprausti veidą ir pasiimti pirmąjį duonos davinį. Paskui negaišdami išsiskirsto po dirbtuves ir pradeda dirbti – darbas prasideda šeštą valandą vasarą ir septintą valandą žiemą.

21 straipsnis. *Valgis.* Dešimtą valandą kaliniai nutraukia darbą ir susirenka valgomajame. Jie nusiplauna rankas savo kiemeliuose ir susiskirsto grupėmis. Po pusryčių – poilsis iki be dvidešimties minučių vienuoliktos.

22 straipsnis. *Mokykla.* Be dvidešimties minučių vienuoliktą sutrata būgnas, išsirikiuojama, į mokyklą įžengiama atskiromis grupėmis. Pamoka trunka dvi valandas, kurios skirtos arba skaitymui, arba rašymui, arba piešimui, arba skaičiavimui.

23 straipsnis. Be dvidešimties minučių pirmą kaliniai išeina iš mokyklos atskiromis grupėmis ir išsiskirsto į savo kiemelius poilsiui. Be penkių minučių pirmą sutrata būgnas, ir jie vėl grįžta į dirbtuves.

24 straipsnis. Pirmą valandą kaliniai jau turi būti savo dirbtuvėse – darbas trunka iki ketvirtos valandos.

25 straipsnis. Ketvirtą valandą kaliniai palieka dirbtuves ir eina į kiemelius, kur plaunasi rankas ir susiskirsto grupėmis, kad galėtų eiti į valgomąjį.

26 straipsnis. Pietūs ir poilsis po jų trunka iki penktos valandos, tada kaliniai turi grįžti į dirbtuves.

27 straipsnis. Baigiama dirbti septintą valandą vasarą, aštuntą valandą žiemą. Dirbtuvėse padalijamas paskutinis duonos davinys. Vienas iš kalinių arba iš prižiūrėtojų ketvirtį valandos sako pamokančią arba jaudinančią kalbą, paskui sukalbama vakarinė malda.

28 straipsnis. Pusę aštuonių vakaro vasarą, pusę devynių vakaro žiemą kaliniai, nusiplovę rankas ir pasitikrinę kiemeliuose drabužius, turi eiti į savo vienutes. Būgnui sutratėjus pirmą kartą – nusirengti. Antrą kartą – gultis. Uždaromos vienučių durys, ir prižiūrėtojai pereina koridorius tikrindami, ar visur tvarka ir tyla.

Taigi prieš mus kankinimas ir dienotvarkė. Aišku, jie skiriami ne už tuos pačius nusikaltimus, jais baudžiami ne tos pačios rūšies nusikaltėliai. Tačiau kiekvienas jų labai gerai apibrėžia tam tikrą baudžiamąjį stilių. Juos skiria mažiau negu šimtmetis. Šiuo laikotarpiu Europoje ir Jungtinėse Valstijose pasikeitė baudimo samprata. Šiuo laikotarpiu tradicinėje teisėje kyla didžiuliai „skandalai", kuriama begalė reformų projektų, nauja įstatymo ir nusikaltimo teorija, naujai moraliniu arba politiniu požiūriu grindžiama teisė bausti, panaikinami senieji ordonansai, išgujami papročiai, sudaromi arba įgyvendinami „modernūs" kodeksai – Rusijoje 1769-aisiais, Prūsijoje 1780-aisiais, Pensilvanijoje ir Toskanoje 1786-aisiais, Austrijoje 1788-aisiais, Prancūzijoje 1791-aisiais, IV Metais, 1808-aisiais ir 1810-aisiais metais. Baudžiamajai teisei aušta naujo amžiaus rytas.

Iš daugybės permainų išskirčiau vieną – išnyksta kankinimai. Šiandien kiek linkstama to nevertinti. Galbūt kadaise tas faktas susilaukė per daug liaupsių. Galbūt jis per daug lengvai ir per daug pabrėžtinai buvo aiškinamas [baudžiamosios teisės] „humanizavimu", todėl neanalizuojamas. Ir vis dėlto kuo jis svarbus palyginti su didžiulėmis transformacijomis institucijų srityje, su aiškiais ir apibendrintais kodeksais, su unifikuotomis baudžiamojo proceso taisyklėmis: beveik visur atsirado prisiekusieji, bausmė iš esmės apibrėžiama kaip pataisos priemonė, nuo XIX amžiaus vis stiprėja tendencija bausmę skirti atsižvelgiant į nusikaltėlio asmenį? Ar verta kaip nors ypatingai išskirti tai, kad baudimas tampa nebe toks fiziškas, kad kankinimo menas darosi diskretiškesnis, kad operuojama subtilesniais, prislopintais, nebe tokiais išraiškingais skausmais – juk tai, be abejonės, yra tik daug esmingesnės pertvarkos rezultatas. Tačiau, šiaip ar taip, faktas yra toks: per keletą dešimtmečių išnyko kankinamas, kapojamas kūnas, kuriam buvo amputuojamos galūnės, į veidą arba į petį įspaudžiami simboliniai įdagai, kuris

buvo demonstruojamas viešai tiek gyvas, tiek miręs; kūnas, kuris buvo tapęs reginiu. Išnyko kūnas, buvęs svarbiausiu baudžiamųjų represijų taikiniu.

XVIII amžiaus pabaigoje–XIX pradžioje niūri bausmių fiesta, išskyrus keletą siautulingų protrūkių, baigia išsikvėpti. Šį pasikeitimą lydi du tarpusavyje susipynę procesai. Visiškai nesutampa nei jų chronologija, nei atsiradimo priežastys. Viena, bausmė nebevykdoma viešai. Baudimo ceremonija traukiasi į šešėlį ir tampa naujos rūšies procedūriniu arba administraciniu aktu. Pirmą kartą vieša atgaila buvo panaikinta Prancūzijoje 1791 metais, paskui dar kartą, po trumpo jos atgaivinimo, 1830-aisiais. Gėdos stulpo atsižadėta 1789-aisiais, Anglijoje – 1837-aisiais. Viešieji darbai, kurie Austrijoje, Šveicarijoje, kai kuriose Jungtinių Amerikos Valstijų valstijose, pavyzdžiui, Pensilvanijoje, buvo vykdomi gatvėje arba vieškeliuose – katorgininkai su geležiniais antkakliais, margais drabužiais, plieno pančiais ant kojų svaidosi su apspitusia minia įžūliais šūksniais, įžeidimais, patyčiomis, siunčia vieni kitiems pagiežingus arba sąmokslininkiškus ženklus[5] – tokie darbai beveik visur panaikinami XVIII amžiaus pabaigoje arba pirmojoje XIX pusėje. Sukaustymas kaladėje, nors ir įnirtingai kritikuojamas, 1831 metais dar tebetaikytas Prancūzijoje, – „pasibjaurėtinas reginys“, sakė Réalis.[6] Galutinai jis panaikinamas 1848-ųjų balandyje. Katorgininkų kolonas, kurios traukdavo per visą Prancūziją į Brestą ir Tuloną, 1837 metais pakeičia į akis nekrintantys juodai dažyti kalėjimo furgonai. Bausmė po truputį nustoja būti reginiu. Visa tai, kas joje buvo žiūroviška, įgauna minuso ženklą – pamažu imama tarytum nebesuprasti baudžiamosios ceremonijos funkcijų, tarytum pradedama spėti šį ritualą, kuris „užbaigia“ nusikaltimą, turint įtartinai giminiškų tam nusikaltimui savybių, prilygstant jam – o gal ir pralenkiant jį – žiaurumu, siekiant pripratinti žiūrovus

[5] Robert Vaux, *Notices*, p. 45, cituojama knygoje N.K. Teeters, *They were in prison*, 1937, p. 24.
[6] *Archives parlementaires*, 2-oji serija, t. LXXII, 1831, gruodžio 1.

prie žvėriškumo, nuo kurio jie turėtų būti atgrasinami, prilyginti budelį nusikaltėliui, teisėjus – žudikams, paskutinę akimirką sukeisti vaidmenis vietomis, paversti kankinamąjį gailesčio arba žavėjimosi objektu. Beccaria jau labai seniai pasakė: „Žmogžudystė, apie kurią mums kalbama kaip apie siaubingą nusikaltimą, daroma prieš mūsų akis šaltai, be sąžinės graužimo."[7] Viešą egzekuciją imama suvokti kaip židinį, kuriame vėl įsiplieskia smurtas.

Taigi baudimą linkstama paversti labiausiai įslaptinta baudžiamojo proceso dalimi. Padariniai tokie: jis palieka kvazikasdienės percepcijos sferą ir įžengia į abstraktaus suvokimo sritį; jo veiksmingumą dabar grindžia bausmės neišvengiamumas, o ne vizualus įtaigumas; nebe atstumiantis viešas vaidinimas, o įsitikinimas, kad būsi nubaustas, turi atgrasinti nuo nusikaltimo; keičiami pamokančios bausmės mechanizmo dantračiai. Todėl teisingumas viešai nebevartoja smurto, reikalingo jam įgyvendinti. Jis irgi žudo, irgi suduoda smūgius, tačiau tai nebėra puikavimas savo jėgomis, tai vienas iš paties teisingumo elementų, kurį jam tenka toleruoti, – tačiau vargu ar juo vienu galima remtis. Pasikeičia negarbės akcentai: bausmė-reginys nuo ešafoto skleisdavo neaiškų siaubą; jis apsiausdavo tiek budelį, tiek nuteistąjį: anksčiau gėdą, kuriai buvo pasmerktas kankinamasis, kiekvieną akimirką galėjo pakeisti gailestis arba šlovė, o egzekutoriaus įteisintą smurtą visuomet lydėdavo negarbė. Dabar skandalas ir šviesa pasiskirsto kitaip. Pats apkaltinamasis nuosprendis turi negatyviai ir neabejotinai paženklinti nusikaltėlį: taigi teisminiai ginčai ir nuosprendis išeina viešumon. O egzekucija yra lyg papildoma gėda, kurią teisingumas, nuleidęs akis, paskiria nuteistajam. Taigi jis laikosi nuo to atokiai, stengdamasis visada veikti per kitus, ir dar apsigaubęs paslapties skraiste. Bjauru būti baudžiamam, bet mažai šlovės ir tam,

[7] I.C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764, p. 101 iš leidimo, kurį 1856 metais parengė F. Hélie, ir iš kurio čia bus cituojama ir toliau.

kuris baudžia. Todėl atsirado ta dviguba apsaugos sistema, kuria teisingumas atsitvėrė nuo savo paties paskirtos bausmės. Bausmės vykdymas tampa autonomišku sektoriumi, kurio administracinis mechanizmas nuima naštą nuo teisingumo pečių. Pastarasis atsikrato šio galvos skausmo biurokratiškai užmaskuodamas bausmę. Ryškus pavyzdys yra tai, kad Prancūzijoje kalėjimus ilgą laiką administravo Vidaus reikalų ministerija, o katorgas kontroliavo Jūros arba Kolonijų ministerijos. Be to, šį pasiskirstymą vaidmenimis lydi teorinis atsiribojimas: nemanykite, kad svarbiausias bausmės, kurią paskiriame mes, teisėjai, tikslas yra nubausti. Siekiama pataisyti suklydusį, atvesti jį į tiesos kelią, „pagydyti". Perauklėjimo metodai išstumia iš bausmės atpirkimo motyvą ir šitaip išvaduoja teisėtvarkos darbuotojus nuo nemalonaus užsiėmimo – bausti nusikaltusį. Šių dienų teisingumas ir tie, kurie jį vykdo, gėdinasi bausti – nors uolumo vis dėlto nepraranda. Gėda be perstojo didėja: šioje žaizdoje knibždėte knibžda psichologai ir smulkūs moralinės ortopedijos funkcionieriai.

Taigi, išnykus kankinimams, nebelieka reginio; tačiau, kita vertus, imama valdyti kūnus. Rushas 1787 metais rašė: „Aš vis svajoju, kad jau nebetoli laikas, kai, apžvelgiant kankinimų istoriją, į kartuves, gėdos stulpą, ešafotą, plakimą, kankinimą ant rato bus žvelgiama kaip į tų amžių ir šalių barbariškumo apraiškas ir kaip į įrodymus, kokia silpna buvo proto ir religijos įtaka žmogaus dvasiai."[8] Iš tikrųjų, po šešiasdešimties metų Van Meenenas antrojo penitenciarinio kongreso atidarymo iškilmėse apie savo vaikystės laikus kalbėjo kaip apie jau praėjusią epochą: „Aš mačiau žemę, nusėtą kankinimo ratų, kartuvių, gėdos stulpų; aš mačiau griaučius, šlykščiai sudarkytus ant kankinimo ratų."[9] Ženklinimas įdagais buvo panaikintas Anglijoje (1834) ir

[8] B. Rusho kalba „Society for Promoting Political Enquiries" susirinkime, in N.K. Teeters, *The Cradle of the penitentiary*, 1935, p. 30.
[9] Plg. *Annales de la Charité*, II, 1847, p. 529–530.

Prancūzijoje (1832). Aukščiausio laipsnio kankinimų, skirtų išdavikams, Anglijoje 1820 metais nebedrįstama taikyti taip plačiai, kaip anksčiau (Thistlewoodas nebuvo ketvirčiuotas). Tik plakimas dar išliko kai kuriose baudžiamosiose sistemose (Rusijoje, Anglijoje, Prūsijoje). Bet, apskritai imant, baudžiamoji praktika ėmė saugoti savo nekaltybę. Kūnas nebeliečiamas, bent jau tiek, kiek įmanoma, o jį paliečiant, svarbu ne pats kūnas, bet kažkas kita. Tiesą sakant, kalėjimas, laisvės atėmimas, sunkieji darbai, katorga, pasižadėjimas nekeisti gyvenamosios vietos, deportacija – šios priemonės užima svarbią vietą moderniosiose baudimo sistemose – taip pat yra „fizinės" bausmės: skirtingai negu vieša atgaila, jos taikomos tiesiogiai kūnui. Tačiau čia bausmės ir kūno santykis nebėra toks, koks buvo kankinant. Čia kūnas yra instrumentas arba tarpininkas: jis uždaromas arba verčiamas darbuotis, kad individas netektų laisvės, kuri suvokiama kaip teisė ir kartu kaip turtas. Taip baudžiamas kūnas patenka į tam tikrą suvaržymų ir apribojimų, įsipareigojimų ir draudimų sistemą. Fizinė kančia, paties kūno skausmai nebėra sudedamieji bausmės elementai. Baudžiant pasitelkiama nebe meną sukelti nepakeliamas kančias, o remiamasi laikinai atimtų teisių principu. Kai teisingumas reikalauja paliesti prasikaltusiojo kūną ir juo manipuliuoti, tai daroma iš tolo, švariomis rankomis, laikantis rūsčių taisyklių ir siekiant daug „aukštesnio" tikslo negu vien tik pats baudimas. Tokio naujo santūrumo padarinys – visa armija darbuotojų: prižiūrėtojų, gydytojų, kapelionų, psichiatrų, psichologų, auklėtojų, perėmusių estafetę iš budelio, kuris tiesiogiai tyrinėdavo kančios anatomiją. Jau vien jų buvimas šlovino teisingumą, kuriam taip to reikėjo – jie garantavo, kad kūnas ir skausmas nėra galutiniai jo baudžiamojo veiksmo objektai. Pagalvokime: šiandien gydytojas turi budėti šalia nuteistojo mirti iki pat paskutinės akimirkos – taigi jis – tas, kuris turi rūpintis paciento gerove, numalšinti skausmus – atsiduria vienoje gretoje su funkcionieriais, kurių prievolė – atimti gyvybę. Kai ateina bausmės vykdymo metas, nuteistajam mirti suleidžiami

raminamieji vaistai. Nutraukti gyvenimą taip, kad nepajustum blogio, atimti visas teises taip, kad nesukeltum kančių, paskirti bausmę, kuri nebekelia skausmo, – tokia yra teisinės nekaltybės utopija. Tiesioginis šios „nekūniškos" baudžiamosios sistemos padarinys yra psichofarmakologijos ir įvairių fiziologinių „slopintojų" (tegu kaip laikinos priemonės) vartojimas.

Tokį dvigubą procesą – reginio išnykimą ir skausmo panaikinimą – galima įžvelgti naujųjų laikų mirties bausmės vykdymo ritualuose. Ta pati tėkmė pagavo, kiekvienos šalies – savo ritmu, Europos įstatymų leidybą: visi baudžiami ta pačia mirtimi, kurioje neatsispindi jokios padaryto nusikaltimo ypatybės arba socialinės nusikaltėlio padėties bruožai. Mirtis trunka tik akimirksnį, joks įniršis negali prailginti arba užtęsti (lavono atžvilgiu) bausmės vykdymo, kuris nukreiptas ne tiek prieš kūną, kiek prieš gyvybę. Nebeliko to ilgo proceso, kurio metu mirtis atitolinama tiksliai apskaičiuojant pertraukas ir sykiu įgauna tūkstančio mirčių pavidalą be atvangos kartojant kankinimus. Nebeliko tų kombinacijų, kurias sugalvodavo karalžudžiams, arba tokių kaip ši, kurią įsivaizdavo XVIII amžiaus pradžioje traktato *Hanging not Punischment enough*[10] autorius – sulaužyti nuteistojo sąnarius ant rato, paskui nuplakti iki sąmonės netekimo, paskui pakabinti jį ant grandinių ir palikti lėtai numirti badu. Išnyko kankinimai: nuteistasis nebeguldomas ant grotų (kad atsitrenkusi į grindinį neištikštų galva) ir nebetempiamas žeme, jo pilvas neperskrodžiamas ir skubiai nebeišverčiami laukan viduriai, ir jam nebereikia savo akimis išvysti, kaip jie įmetami į ugnį; jam nebenukertama galva, o jo kūnas nebeketvirčiuojamas.[11] Šitą „tūkstantį mirčių" supaprastinus iki griežto

[10] Anoniminis tekstas, išspausdintas 1701 metais.

[11] Taip aprašomas išdavikų kankinimas knygoje W. Blackstone, *Commentaire sur le Code criminel anglais*, vertimas į prancūzų kalbą, 1776, 1, p. 105. Kadangi vertimas turėjo iškelti anglų įstatymdavystės humaniškumą, priešpriešinant jį senajam ordonansui (1760), tai komentatorius priduria: „Šio kankinimo metu nuteistasis kankinasi nedaug ir neilgai, bet reginys yra šiurpus."

mirties bausmės įvykdymo, atsiranda ištisa naujos baudimo moralės sistema.

Jau 1760 metais (vykdant bausmę lordui Ferreriui) Anglijoje buvo išbandyta korimo mašina (ištraukus atramą iš po nuteistojo kojų, išvengta lėtos agonijos ir kumštynių tarp aukos ir budelio). Ji buvo patobulinta ir galutinai pritaikyta 1783-aisiais – tais pačiais metais, kai buvo panaikinta ir tradicinė eisena nuo Njugeito iki Tyburno ir kai, po Gordonų maištų perstatant kalėjimą, ešafotai buvo suręsti pačiame Njugeite.[12] Garsusis prancūzų 1791 metų kodekso 3-iasis straipsnis – „kiekvienam nuteistajam mirti nukertama galva" – turi štai kokią trejopą reikšmę: mirtis vienoda visiems („Tos pačios rūšies nusižengimai įstatymui baudžiami tos pačios rūšies bausme, nepriklausomai nuo kaltininko kilmės ir užimamos padėties" – buvo sakoma jau įstatymo projekte apie giljotinos įvedimą, dėl kurio buvo balsuojama 1789 metų gruodžio 1 dieną); viena mirtis vienam nuteistajam vienu kartu, nesigriebiant tų „ilgų ir todėl žiaurių" kankinimų, kaip antai kartuvės, kurias pasmerkė Le Peletier; pagaliau bausmė įvykdoma atskirai kiekvienam nuteistajam, nes galvos nukirtimas, kilmingųjų bausmė, užtraukia mažiausiai gėdos nusikaltėlio šeimai.[13] Giljotina, įvesta 1792 metų kovo mėnesį, – tai mechanizmas, adekvatus jį pagrindžiantiems principams. Tokia mirtis tėra akimirksnį trunkantis, nors ir vaizdus, įvykis. Įstatymo arba tų, kurie jį vykdo, ir nusikaltėlio kūno kontaktas dabar tolygus žaibo blykstelėjimui. Nebėra fizinio sąlyčio; budelis virsta pedantišku laikrodininku. „Patirtis ir protas sako, kad anksčiau naudotas būdas nukirsti galvą nusikaltėliui yra siaubingesnis kankinimas negu paprastas gyvybės atėmimas akimirksniu ir vienu smūgiu, kurio nedviprasmiškai siekia įstatymas. Gausūs pavyzdžiai rodo, kaip sunku tai padaryti. Kad procedūra būtų

[12] Plg. Ch. Hibbert, *The Roots of evil*, 1966 metų leidimas, p. 85–86.
[13] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, t. XXVI, 1791 metų birželio 3, p. 720.

tikrai veiksminga, reikia nuolat naudoti tas pačias mechanines priemones, kurių jėgą ir poveikį visada galima būtų numatyti. Nesunku sukonstruoti būtent tokią mašiną, kuri veiktų be sutrikimų. Galvą ji nukirsdintų akimoju, kaip to siekiama naujuoju įstatymu. Šis įrenginys prireikus galėtų nekristi per daug į akis ir būtų beveik nepastebimas."[14] Beveik nepalietusi kūno, giljotina nutraukia gyvybės siūlą, kaip kad kalėjimas atima laisvę arba piniginė bauda sumažina turtus. Ji vykdo įstatymo numatytą bausmę ne tiek realiam, skausmą jaučiančiam kūnui, kiek juridiniam subjektui, turinčiam, be kitų teisių, teisę gyventi. Ji turėjo abstrahuotis ir nuo paties įstatymo.

Be abejo, Prancūzijoje egzekucijų saikingumą kurį laiką persvėrė kai kurie kankinimų elementai. Tėvažudžiai – ir su jais tapatinami karalžudžiai – į ešafotą buvo vežami uždengti juoda skraiste. Iki 1832 metų ten jiems nukirsdavo ranką. Paskui liko tik krepo raištis. Štai kaip buvo pasielgta su Fieschi 1836 metų lapkritį: „Jis bus vežamas į bausmės vykdymo vietą vienmarškinis, basom kojom ir juoda skraiste uždengta galva; jis stos ant ešafoto, o teismo raštininkas tuo tarpu perskaitys apkaltinamąjį nuosprendį, ir jis tučtuojau bus įvykdytas." Čia reikėtų prisiminti Damiens'ą ir pažymėti, kad paskutinis mirties bausmės akcentas buvo gedulo skraistė. Nuteistojo niekam nevalia matyti. Vien tik ant ešafoto perskaitytas apkaltinamasis nuosprendis paskelbia apie nusikaltimą, kuris negali turėti veido.[15] Didžiųjų kankinimų paskutinis atspindys yra drobulė, kuria uždengiamas kūnas – tarsi atšaukiant viską, kas įvyko. Benoît – trigubai puolusiam, nes jis nužudė savo motiną, buvo homoseksualistas ir

[14] A. Louis, „Raportas apie giljotiną", cituojamas knygoje Saint-Edme, *Dictionnaire de pénalité*, 1825, t. IV, p. 161.

[15] Tiems laikams būdinga tema: iš nusikaltėlio šviesa atimama pagal jo išsigimimo laipsnį – jis negali matyti, ir jo niekas nemato. Tėvažudžiui reikėtų „padaryti geležinį narvą arba išrausti niekam nepasiekiamą vienutę, kur jis liktų uždarytas amžiams". De Molène, *De l'humanité des lois criminelles*, 1830, p. 275–277.

žmogžudys, – pirmajam iš tėvažudžių, kuriam naujasis įstatymas išgelbėjo plaštaką, mirties bausmė vykdyta šitaip: „Kol buvo skaitomas apkaltinamasis nuosprendis, jis stovėjo ant ešafoto, prilaikomas egzekutorių. Šiurpas krėtė regint šį vaizdą. Įsuptas į plačią baltą drobulę, tėvažudys juodu krepu uždengtu veidu buvo nematomas tylios minios žvilgsniams, ir po šiais paslaptingais ir niūriais drabužiais esant gyvybę paliudijo tik bjaurus kriokimas, kurį greitai nutildė peilis."[16]

Taigi XIX amžiaus pradžioje išnyksta didysis fizinės bausmės reginys. Vengiama kankinti kūną. Vykdant bausmę, nebedemonstruojama kančia. Įžengiama į nuosaikaus baudimo amžių. Kankinimai, galima sakyti, išnyko maždaug apie 1830–1848 metus. Žinoma, toks tvirtinimas pasauliniu mastu nėra tikslus. Iš pradžių permainos vyko ne tuo pačiu metu, be to, ir procesų būta įvairių. Būta atoslūgių. Paradoksalu, bet Anglija buvo viena iš tų šalių, kurioje kankinimai nyko lėčiausiai: galbūt tai lėmė jos kriminalinio teisingumo modelis, kuris rėmėsi prisiekusiųjų institucija, proceso viešumu ir pagarba *habeas corpus*. O labiausiai, be abejo, tai, kad nenorėta švelninti jos griežtų baudžiamųjų įstatymų didžiųjų socialinių neramumų metais (1780–1820). Ilgą laiką Romilly, Mackintoshui ir Fowelui Buxtonui nesisekė sumažinti ir palengvinti bausmių, kurias buvo numatę anglų įstatymai, pasak Rossio, „siaubinga skerdykla". Jie darėsi vis griežtesni (bent jau oficialiai – nes kuo įstatymai atrodė rūstesni prisiekusiesiems, tuo mažiau jų buvo laikomasi), nes 1760 metais Blackstone'as anglų teisyne suskaičiavo 160 nusikaltimų, baudžiamų mirties bausme, o 1819-aisiais jų buvo jau 223. Reikėtų atsižvelgti ir į bendro proceso pagreitėjimą bei sulėtėjimą 1760–1840 metais; į sparčią reformą kai kuriose šalyse – Austrijoje arba Rusijoje, Jungtinėse Valstijose, Prancūzijoje Steigiamojo susirinkimo laikais, paskui į jos atoslūgį Europoje prasidėjus kontrrevoliucijai ir 1820–1848 metais visuomenę apėmus socialinei

[16] *Gazette des tribunaux*, 1832, rugpjūčio 30.

baimei; reikėtų atsižvelgti į pasikeitimus – daugiau ar mažiau laikinus, kuriuos įvedė išimtinius atvejus svarstę teismai ir kuriems pritaikyti įstatymai; į įstatymų ir realios teismų praktikos (kuri ne visada atspindi įstatymdavystės padėtį) neatitikimą. Todėl teisinės sistemos evoliucija XVIII–XIX amžiaus sandūroje vyko gana nenuosekliai.

Reikėtų pridurti, kad nors dauguma transformacijų įvyko apie 1840-uosius, nors tuo laiku baudimo mechanizmų veikla įgavo naują kryptį, procesas tuo dar nesibaigė. Didžiosiose 1760–1840 metų permainose glūdi kankinimų nykimo šaknys. Bet jie nepradingo visiškai. Galima pasakyti, kad kankinimų praktika ilgai persekiojo mūsų baudžiamąją sistemą ir tarpsta joje iki šiol. Giljotina – ta greitų ir slėpiningų mirčių gamintoja – Prancūzijoje atspindėjo naują įstatymiškos mirties etiką. Tačiau revoliucija tuojau pat apgaubė ją didelio teatralizuoto ritualo rūbu. Metų metais tai buvo tikras reginys. Kad bausmės vykdymas paliautų buvęs reginiu ir liktų tik keista paslaptimi, siejančia teisingumą ir nuteistąjį, teko giljotiną pastatyti už barjerų, supančių Saint-Jacques aikštę, atvirą dviratį vežimą pakeisti aklinu furgonu, greitai nuvilkti nuteistąjį iš furgono ant pakylos, bausmę vykdyti paskubomis ir netinkamu laiku, galiausiai perkelti giljotiną į kalėjimų teritoriją ir paslėpti ją nuo viešuomenės akių (po Weidmanno egzekucijos 1939 metais), atitverti gatves, vedančias į kalėjimą, kuriame pastatytas ešafotas ir kur bausmė vykdoma slapčia (Buffet ir Bontemps'o egzekucija Santé kalėjime 1972 metais), teismiškai persekioti prabilusius bausmės vykdymo liudininkus. Čia paminėtų atsargumo priemonių pakanka, norint suprasti, kad mirties bausmė savo esme ir šiandien lieka reginiu, kurį ypač reikia uždrausti.

O kūnas XIX amžiuje irgi dar nevisiškai užvaldomas. Be abejo, taikant bausmę, svarbiausia kančią teikianti priemonė nebėra kankinimas. Dabar pagrindinis dalykas – turto arba teisių atėmimas. Tačiau tokios bausmės formos, kaip sunkieji darbai arba net kalėjimas – laisvės atėmimas grynu pavidalu, – niekada

nefunkcionavo patys savaime, be tam tikro bausminio priedo, nukreipto į patį kūną: maisto normavimo, lytinių santykių draudimo, mušimo, karcerių. Kas tai? Nepageidautinas, tačiau neišvengiamas įkalinimo padarinys? Kalėjimas šiais pačiais akivaizdžiausiais būdais visada atseikėdavo tam tikrą kūniškos kančios dalį. Kritikoje, kuri dažnai buvo išsakoma pirmojoje XIX amžiaus pusėje penitenciarinės sistemos atžvilgiu (kalėjimas baudžia nepakankamai: kaliniai ne tokie alkani, jiems ne taip šalta, jiems ne taip visko trūksta, kaip daugeliui vargšų ar net darbininkų), slypi postulatas, kuris niekada nebuvo garsiai paneigtas: teisinga, kad nuteistasis fiziškai kenčia labiau negu kiti žmonės. Bausmė beveik nesiskiria nuo papildomo fizinio skausmo. Tai kas gi tada ta nekūniška bausmė?

Taigi šiuolaikiniuose baudžiamosios teisės mechanizmuose išlieka kankinimų „nuosėdos" – nuosėdos, kurių dar nepavyko galutinai įveikti, bet kurias vis glaudesniu žiedu supa nekūniškos bausmės procedūros.

Paskutiniais šimtmečiais vykęs griežtų bausmių švelnėjimo procesas yra gerai žinomas teisės istorikams. Bet ilgą laiką visi jį laikė kiekybiniu reiškiniu: „mažiau žiaurumo, mažiau kančios, daugiau švelnumo, daugiau pagarbos, daugiau humaniškumo". Iš tikrųjų, kintant bausmėms, keičiasi ir pats baudimo objektas. Silpsta bausmių intensyvumas? Galbūt. Tikrų tikriausiai keičiasi tikslai.

Jeigu baudžiamoji teisė savo griežčiausiais pavidalais nebėra nukreipta į kūną, tai kokia tada jos paskirtis? Teoretikų, apie 1760 metus atvėrusių erą, kuri tebesitęsia iki šiol, atsakymas yra paprastas, beveik akivaizdus. Atrodo, jis slypi jau pačiame klausime. Dabar ji nukreipta nebe į kūną, o į sielą. Nusikaltimo atpirkimas, tūžmingai draskantis kūną, turi užleisti vietą bausmei, kuri sukrečia širdies gelmes, paveikia mąstymą, valią, polinkius.

Mably visiems laikams suformulavo principą: „Bausmė, jeigu leisite man taip pasakyti, turi užgauti ne tiek kūną, kiek sielą."[17]

Tai svarbus momentas. Į šalį pasitraukia du prašmatnaus baudimo dalyviai – kūnas ir kraujas. Scenoje pasirodo naujas, kaukėtas, personažas. Tragedija baigiasi. Prasideda komedija – šešėlių žaismas, beveidžiai balsai, neapčiuopiamos būtybės. Baudžiantis teisingumo mechanizmas dabar turi suleisti dantis į šią kūno neturinčią realybę.

Gal tai tiesiog teorinis tvirtinimas, kurį paneigia baudžiamoji praktika? Tokia išvada būtų kiek skubota. Taip, tiesa, šiandien baudžiama ne vien tik tam, kad paklydusi siela būtų atversta. Tačiau Mably principas buvo ne vien tik karštas noras. Visoje naujųjų laikų teisėje galima įžvelgti jo įtaką.

Pirmiausia pakeičiami objektai. Aš tuo nenoriu pasakyti, kad staiga buvo pradėta bausti už visai kitus nusikaltimus. Be abejonės, pavojingų veikų apibrėžimas, jų hierarchija pagal sunkumo laipsnį, atleidimo ribos, tai, kas faktiškai toleruojama, ir tai, kas įstatymų leidžiama, – per du šimtus metų labai pakito. Daugelis nusikaltimų nebelaikomi nusikaltimais, nes jie susiję su kokia nors atgyvenusia religinio valdymo forma arba ekonominio gyvenimo tipu. Piktžodžiavimas nebelaikomas nusikaltimu. Kontrabanda ir buitinės vagystės netenka dalies savo sunkumo laipsnio. Vis dėlto šie pakitimai turbūt nėra svarbiausias dalykas: skirstymas leista–uždrausta per šimtmečius išliko beveik nepakitęs. Tačiau iš pagrindų pakeičiamas baudžiamosios praktikos objektas „nusikaltimas" – pakinta ne tiek jo formalus apibrėžimas, kiek kokybė, prigimtis, tam tikra prasme – substancija to, kas yra baustina. Prisidengiant santykiniu įstatymų stabilumu, įvyko daug subtilių ir staigių permainų. Žinoma, teisiant nusikaltimus ir deliktus, visuomet teisiami juridiniai, kodekse apibrėžti objektai, bet sykiu teisiamos aistros, instinktai, anomalijos, silpnybės, nepritapimas prie visuomenės, aplinkos

[17] G. de Mably, *Œuvres complètes*, 1789, t. IX: *De la législation*, p. 326.

įtaka arba paveldėtos ydos; baudžiama agresija, o kartu – ir agresyvumas; išprievartavimas – ir kartu iškrypimas; žmogžudystė – ir drauge ją paskatinę potraukiai bei troškimai. Galima paprieštarauti: teisiama ne tai. Silpnybės, ydos pasitelkiamos tik tam, kad būtų aiškesni teismui pateikti faktai, kad būtų galima nustatyti, kiek sąmoningai įvykdytas nusikaltimas. Tačiau šis atsakymas nėra patenkinamas. Nes teisiami ir baudžiami būtent šie už bylos kulisų šmėkščiojantys šešėliai. Jie teisiami netiesiogiai, įvedant „atsakomybę lengvinančias aplinkybes", su kuriomis nuosprendyje atsiranda ne tik „atsižvelgimo" elementų, bet ir visiškai kas kita, ko negalima juridiškai kodifikuoti: imama gilintis į nusikaltėlio vidų, įvertinamos jo savybės, apčiuopiami saitai, siejantys jį su jo praeitimi ir nusikaltimu, numatoma, ko iš jo galima laukti ateityje. Jie teisiami vartojant visas tas sąvokas, kurias jurisprudencija XIX amžiuje perėmė iš medicinos (Georget laikų „išsigimėliai", Chaumié aplinkraščio „psichinės anomalijos", šiuolaikinėse ekspertizėse vartojami „perversijos" ir „neprisitaikymo" terminai) ir kuriomis, tariamai aiškinant nusikaltimą, iš tikrųjų apibūdinamas individas. Prieš juos nukreiptos bausmės, kurių funkcija – priversti įstatymo pažeidėją „ne tik norėti, bet ir iš tikrųjų gyventi gerbiant įstatymą ir naudojantis juo savo poreikiams patenkinti". Juos baudžia vidinė bausmės sankloda, leidžianti kisti pačiai bausmei (sutrumpėti arba prireikus pailgėti) atsižvelgiant į tai, kaip kinta nuteistojo elgesys. Į juos nukreiptos ir bausmę lydinčios „atsargumo priemonės" (draudimas apsigyventi, apribota laisvė, globa, priverstinis gydymas), kurių tikslas yra ne teisiškai įvertinti nusižengimą, o kontroliuoti individą, neutralizuoti jo pavojingą elgseną, pakeisti nusikaltėliškus polinkius ir nesustoti tol, kol to nebus pasiekta. Nusikaltėlio siela stoja prieš teismą ne vien todėl, kad paaiškintų jo nusikaltimą ar padėtų nustatyti juridinės atsakomybės laipsnį. Ji iškviečiama taip pompastiškai, su tokiu noru suprasti ir „moksliškai" paaiškinti tam, kad būtų teisiama lygia greta su pačiu nusikaltimu ir jai taip pat tektų bausmės dalis.

Visą baudžiamojo ritualo sferą – nuo tyrimo iki nuosprendžio ir vėlesnių bausmės padarinių – užtvindė objektai, kurie ne tik dubliavo, bet ir išskaidė juridiškai apibrėžtus ir kodifikuotus objektus. Čia psichiatrinė ekspertizė, o platesniu mastu – kriminalinė antropologija ir nuolat pasikartojantis kriminologijos diskursas atlieka vieną iš esminių savo funkcijų: jie iškilmingai įtraukia pavojingas veikas į moksliškai pažįstamų objektų ratą, ir šitaip pateisina įstatyminių baudimo mechanizmų panaudojimą ne tik prieš nusižengimus, bet ir prieš individus. Ne tik prieš tai, ką jie daro, bet ir prieš tai, kas jie yra, bus ar galėtų būti. Teisingumo papildymas sielos pažinimu, nors iš pažiūros tarnaujantis aiškinimo ir ribų nustatymo tikslams, iš tikrųjų yra ekspansionistinis. Per tuos 150 ar 200 metų, kai Europoje buvo įdiegtos naujos baudžiamosios sistemos, teisėjai ilgainiui – šis procesas tęsiasi jau labai ilgai – pradėjo teisti ne nusikaltimus, o kažką kita – nusikaltėlių „sielą".

Kita vertus, jie ėmėsi ne teisti, o daryti visai ką kita. Arba, tikriau sakant, į teisminę sprendimo dalį slapčia įsiskverbė kitokio tipo vertinimai, kurie iš esmės pakeitė sprendimo priėmimo taisykles. Nuo tada, kai viduramžiais taip sunkiai ir iš lėto susikūrė didžioji kvotos procedūra, teisti reiškė nustatyti tiesą apie įvykdytą nusikaltimą, išaiškinti nusikaltimą padariusį asmenį ir paskirti įstatymo numatytą sankciją. Kad nuosprendis būtų teisingas, reikėjo laikytis trijų sąlygų: sužinoti viską apie pavojingą veiką, nustatyti, kas už tai atsakingas, gerai išmanyti įstatymus. Dabar į sprendimo priėmimo procesą įsiterpia visiškai kitoks tiesos nustatymo aspektas. Klausiama ne tik: „Ar tai įvyko ir ar tai yra baustina?" Bet ir: „Ką reiškia tai, kas įvyko, ką reiškia ši prievarta ar ši žmogžudystė? Kokiam tikrovės lygmeniui ar kokiai jos sričiai ji priklauso? Kas tai: fantazmas, psichozės sukelta reakcija, kliedesys, iškrypimas?" Ne tik: „Kas visa tai padarė?" Bet ir: „Kaip nustatyti tą priežasčių–padarinių seką, kuri atvedė prie šito? Iš kur visa tai atsirado paties kaltininko galvoje? Kas tai: instinktas, pasąmonė, aplinkos įtaka,

paveldėtos ydos?" Ne tik: „Kurį įstatymą reikia pritaikyti šiam nusižengimui?" Bet ir: „Kokia baudimo priemonė būtų tinkamiausia? Kaip būtų galima numatyti tolimesnį nusikaltėlio elgesį? Kaip būtų geriausia jį pataisyti?" Nuosprendžio karkasą dabar sudaro nusikaltėlio asmenybės įvertinimas, diagnozės, prognozės, normatyvai. Kitokia tiesa įsiskverbė į tą, kurios reikalavo teisminė mechanika: ši tiesa, susimaišiusi su pirmąja, kaltumo nustatymą pavertė keistu moksliniu-juridiniu procesu. Reikšminga tai, kaip baudžiamojoje praktikoje keitėsi beprotybės traktavimas. 1810 metų kodekse ji aptariama tik 64 straipsnio pabaigoje. Ten teigiama, kad nėra nusikaltimo sudėties, jeigu kaltininkas darydamas nusikalstamą veiksmą buvo apimtas pamišimo. Taigi galimybė nustatyti beprotybę neleidžia kvalifikuoti veiksmo kaip nusikaltimo. Jeigu asmuo, atlikęs šį veiksmą, yra beprotis, nusikaltimas nuo to netampa lengvesnis, o bausmė nesušvelninama – tiesiog išnyksta pats nusikaltimas. Taigi neįmanoma paskelbti, kad tas ar kitas asmuo yra kaltas ir kartu beprotis. Beprotybės diagnozė, ją nustačius, negalėjo įtakoti nuosprendžio. Procesas būdavo nutraukiamas, ir nusižengęs asmuo išsivaduodavo iš teisingumo gniaužtų. Ne tik pamišimu įtariamo nusikaltėlio apžiūra, bet ir tos apžiūros išvados turėjo būti padaromos prieš paskelbiant nuosprendį. Tačiau labai greitai XIX amžiaus teismai ėmė klaidingai traktuoti 64 straipsnį. Nepaisant keleto kasacinio teismo nutarčių, primenančių, kad beprotybė ne sušvelnina bausmę, netgi ne išteisina, o tiesiog panaikina pačią bylą, teismai ir toliau į savo nuosprendžius įtraukdavo beprotybės aspektą. Jų manymu, galima tuo pat metu būti kaltu ir bepročiu. Kuo didesnis beprotis, tuo mažiau kaltas. Beprotis, aišku, irgi kaltas, tačiau jį reikia ne tiek bausti, kiek uždaryti ir gydyti. Jis ne tik kaltas, bet ir pavojingas, nes akivaizdžiai serga ir t.t. Baudžiamojo kodekso požiūriu visa tai buvo juridinis absurdas. Būtent taip ir prasidėjo procesas, kurį per tolimesnius 150 metų spartino teisės mokslo ir pačios įstatymdavystės plėtra. Jau 1832-ųjų reforma, įvedusi

atsakomybę lengvinančių aplinkybių terminą, leido priimti nuosprendį atsižvelgiant į numanomus ligos etapus arba į dalinės beprotybės formas. Pasitelkus psichiatrinę ekspertizę – paprastai prisiekusiųjų teismuose, kai kada – ir baudžiamųjų bylų kolegijose, – nuosprendyje, net jeigu jis tebeformuluojamas įstatymo numatytos sankcijos terminais, pradedama daugiau ar mažiau atsižvelgti į kaltinamojo psichinę būklę, ieškoti nusikaltimo priežasčių, numatyti galimus pasikeitimus, susimąstyti apie nusikaltėlio ateitį. Klystume sakydami, kad visi šie dalykai nesikiša į bylą ir tik padeda priimti gerai pagrįstą sprendimą – jie tiesiogiai dalyvauja nuosprendžio formavimo procese. Beprotybė nepanaikina nusikaltimo sudėties, kaip iš pradžių teigė 64 straipsnis: dabar visiškai pagrįstai galima įtarti – ir visiškai teisėtai reikalauti pripažinti, – kad kiekviename nusikaltime, netgi kiekviename nusižengime esama beprotybės arba bent jau anomalijos. Ir apkaltinamasis arba išteisinamasis nuosprendis nėra vien tik paprastas sprendimas – kaltas ar nekaltas, – nėra vien įstatymo numatyta sankcija. Jame slypi kaltinamojo psichinės būklės įvertinimas ir nurodomi veiksmai, kuriais būtų galima tą būklę normalizuoti. Šiuolaikinis teisėjas – ir paprastas, ir prisiekusysis – ne „teisia", o daro visai ką kita.

Ir teisia nebe jis vienas. Baudžiamasis procesas ir bausmės vykdymas aplipęs daugybe papildomų instancijų. Nedidukės teisingumo sistemos ir paralelūs teisėjai supa pagrindinį sprendimo priėmimo mechanizmą; įstatymiškąją galią bausti trupina į smulkius gabaliukus ekspertai psichologai arba psichiatrai, teismo pareigūnai, prižiūrintys bausmės vykdymą, auklėtojai-prižiūrėtojai, kalėjimų administracijos atstovai. Galima paprieštarauti, kad nė vienas iš jų realiai nėra įgaliotas teisti. Kad vieni iš jų yra įgalioti tik, priėmus nuosprendį, pradėti vykdyti teismo paskirtą bausmę, o kiti – ekspertai – neturi jokios įtakos sprendimo priėmimui ir tik nušviečia teisėjams bylos esmę. Tačiau tuo momentu, kai teismo skiriamos bausmės ir atsargumo priemonės nustoja būti galutinėmis, kai atsiranda galimybė jas

pakeliui modifikuoti, kai tikrieji teisėjai perleidžia kitiems teisę spręsti, ar nuteistasis „vertas" trumpų pasivaikščiojimų laisvėje arba būti paleistas lygtinai, ar galima nutraukti jo globą, štai tada į pastarųjų rankas patenka ir jų nuožiūrai paliekami įstatyminio baudimo mechanizmo svertai – šie teisėjai yra antraeiliai, bet vis dėlto tai teisėjai. Ilgainiui susiformavo bausmių vykdymo ir taikymo pavieniams individams aparatas, išskleidęs pluoštą teisminio sprendimo galią turinčių instancijų, kurios ta galia gali pasinaudoti ir po nuosprendžio. Žinoma, psichiatrijos ekspertai gali bandyti neigti savo, kaip teisėjų, vaidmenį. Panagrinėkime tris klausimus, į kuriuos, remiantis 1958 metų aplinkraščiu, jie turi atsakyti: ar kaltinamasis yra pavojingas visuomenei? Ar jam taikytinos baudžiamosios priemonės? Ar reikia jį gydyti ir ar jis gali sugrįžti į visuomenę? Šie klausimai nėra susiję nei su 64 straipsniu, nei su galimà kaltinamojo beprotybe nusikaltimo momentu. Šie klausimai nekalba apie „atsakomybę". Jie klausia, kokią skirti bausmę, ar ji būtina, ar ji naudinga, ar ji pasieks tikslą. Jie prašo pasakyti – beveik atvirai, kas geriau – kalėjimas ar beprotnamis, ar uždaryti reikia ilgam ar trumpam, ar reikia gydyti, ar imtis atsargumo priemonių. Taigi koks psichiatro vaidmuo baudžiamajame procese? Jis nesprendžia apie atsakomybę, jis pataria, kaip bausti. Jis turi pasakyti, ar asmuo yra „pavojingas", kaip nuo jo apsisaugoti, kokiu būdu galima būtų jį pakeisti, ar reikėtų jį sutramdyti jėga, ar gydyti. Pačioje savo istorijos pradžioje psichiatrinė ekspertizė buvo pasitelkiama suformuluoti „teisingiems" teiginiams apie tai, kiek laisvas buvo nusižengimą padaręs asmuo. Dabar ji turi nurodyti, kaip atlikti tai, ką galima būtų pavadinti „teismo paskirtu gydymu".

Trumpai tariant, pradėjus fukcionuoti naujai baudžiamajai sistemai – tai, kuriai pamatus padėjo didieji XVIII ir XIX amžiaus kodeksai, – visuotinis procesas privertė teisėjus teisti ne nusikaltimą, o visai ką kita. Savo nuosprendžiais jiems teko nebe teisti, o daryti visai ką kita. Ir galią teisti iš dalies tikrieji teisėjai turėjo perduoti kitoms instancijoms. Visą baudžiamąjį vyksmą

persmelkia nejuridiniai elementai ir asmenys. Būtų galima pasakyti, kad čia nieko nepaprasto, kad toks jau teisės likimas – po truputį absorbuoti jai svetimus elementus. Tačiau šiuolaikinis kriminalinis teisingumas išsiskiria štai kuo: į jį įsilieja daugybė nejuridinių elementų, bet ne tam, kad būtų juridiškai apibrėžti ir po truputį integruoti į galios bausti mechanizmą, o priešingai – kad jie ir toliau baudžiamojo vyksmo viduje funkcionuotų kaip nejuridiniai elementai. Tai daroma todėl, kad šiuo vyksmu nebūtų tiesiog nubaudžiama pagal įstatymą. Tai daroma todėl, kad būtų išteisintas teisėjas, kad būtų parodyta, jog jis nėra paprasčiausiai tas, kas baudžia: „Taip, žinoma, mes paskelbiame nuosprendį, tačiau klystumėte manydami, kad mes tai darome dėl nusikaltimo. Jūs juk matote, kad mums tai yra priemonė paveikti nusikaltėlį. Mes baudžiame, bet šituo sakome, kad tikimės jį pagydyti." Būtent taip nuolatos nurodydamas ne į save, o į kažką kitą, susiliedamas su nejuridinėmis sistemomis, funkcionuoja ir save pateisina šiuolaikinis kriminalinis teisingumas. Toks jau jo likimas, kad žinojimas turi jį štai šitaip perkvalifikuoti.

Taigi už bausmių švelnėjimo galima įžvelgti jų taikymo krypties pasikeitimą. O šis pasikeitimas atskleidžia ištisą naujų objektų lauką, naują tiesos funkcionavimo sistemą ir daugybę naujų vaidmenų, kurie iki šiol kriminaliniam teisingumui buvo nežinomi. Susikuria žinojimas, „moksliniai" metodai ir diskursai, neatsiejami nuo galios bausti praktikos.

Šios knygos tikslas yra parašyti moderniųjų laikų sielos ir naujosios galios teisti istoriją; genealogiškai ištirti dabartinį mokslinį-teisminį kompleksą, iš kurio galia bausti semiasi jėgų, kuris ją įteisina ir teikia taisykles, išplečia jos poveikio lauką ir maskuoja pernelyg išpūstą jos išskirtinumą.

Tačiau kokiu aspektu būtų galima sukurti šią teisiamos moderniųjų laikų sielos istoriją? Apsiribojus teisės taisyklių arba baudžiamojo proceso evoliucija, kyla pavojus į kolektyvinės atjautos kitimą, humaniškų pažiūrų pažangą arba humanitarinių

mokslų plėtrą pažvelgti kaip į visuotinį, išorišką, nejudrų ir pirminį reiškinį. Tiriant, kaip tai darė Durkheimas[18], tik bendrąsias socialines formas, kyla pavojus bausmių švelnėjimą aiškinti individualizacijos tendencijomis, nors šias, kaip ir kitas, greičiausiai sužadino naūjos galios bausti taktikos formos, tarp jų – ir nauji baudžiamieji mechanizmai. Šioje studijoje laikomasi keturių pagrindinių taisyklių:

1. Tiriant baudimo mechanizmus, sutelkti dėmesį ne vien tik į jų „represinį" poveikį, ne vien tik į jų skiriamas „sankcijas", bet apžvelgti ir visus jų galimus teigiamus poveikius, net jeigu iš pirmo žvilgsnio šie neatrodytų labai svarbūs. Taigi žiūrėti į baudimą kaip į sudėtingą socialinę funkciją.

2. Analizuoti baudimo metodus ne kaip paprasčiausias įstatymų išdavas arba kaip socialinių struktūrų atspindį, bet kaip tam tikrus veikimo būdus, vienaip arba kitaip išsiskiriančius platesniame kitų valdžios veiksmų kontekste. Žiūrėti į bausmę kaip į politinės taktikos elementą.

3. Ieškoti baudžiamosios teisės istorijai ir humanitarinių mokslų istorijai bendros matricos ir pažiūrėti, ar neatsirado jos abi to paties „epistemologinio-juridinio" proceso metu, užuot tyrinėjus jas kaip dvi atskiras sekas, kurių susikirtimas būtų vienai arba kitai, o gal abiem, trikdantis arba naudingas – žiūrint, kokiu aspektu į tai pažvelgsime. Žodžiu, valdžios technologiją laikyti principu, pagrindžiančiu ir baudžiamosios teisės humanizavimą, ir žmogaus pažinimą.

4. Patikrinti, ar baudžiamojo teisingumo scenoje pasirodžiusi siela, o kartu su ja – ir į teisminę praktiką įvestas visas tas „mokslinis" žinojimas – nėra susiję su tuo, kad pakito būdas, kuriuo valdžios santykiai persmelkia patį kūną.

Vienu žodžiu, pabandyti ištirti baudimo metodų metamorfozę remiantis politine kūno apdorojimo technologija, kurioje

[18] E. Durkheim, „Deux lois de l'évolution pénale", *Année sociologique*, IV, 1899–1900.

galima būtų įžvelgti bendrą valdžios santykių ir objekto santykių istoriją. Vadinasi, analizuojant bausmių švelnėjimą kaip vieną iš valdžios elgimosi būdų, galima būtų suprasti ir tai, kaip žmogus, siela, normalus arba nenormalus individas – drauge su nusikaltimu – tapo baudžiamojo proceso objektu. Ir kaip specifinio pavergimo procesas sugebėjo paversti žmogų vadinamajam „moksliniam" diskursui priklausančiu žinojimo objektu.

Tačiau jokiu būdu netvirtinu, kad esu pirmasis, ėmęsis panašios krypties darbų.[19]

*

Išsamiame Rusche'o ir Kirchheimerio[20] darbe randame keletą svarbių nuorodų. Svarbiausia, turime atsikratyti iliuzijos, kad bausmės – tai visų pirma (arba net išimtinai) būdas pažaboti deliktus ir kad, priklausomai nuo socialinių formų, politinių sistemų arba pažiūrų, jos gali būti rūsčios arba gailestingos, jomis gali būti siekiama atpirkimo arba žalos atlyginimo, jos gali persekioti individą arba pripažinti kolektyvinę atsakomybę. Reikėtų analizuoti „konkrečias baudimo sistemas", tirti jas kaip socialinius reiškinius, kurių negali paaiškinti nei viena teisinė visuomenės struktūra, nei tos visuomenės pamatiniai etiniai principai; išskleisti jų funkcionavimo lauką, kuriame nusikaltimų sankcijos tėra vienas iš daugelio elementų; parodyti, kad baudimo priemonės nėra tik „negatyvūs" mechanizmai, kuriais pažabojama, sukliudoma, pašalinama, panaikinama; kad jų poveikis turi ir daugybę pozityvių bei naudingų pusių – būtent tam jos ir skirtos (ir šia prasme galima būtų pasakyti, kad jeigu įstatymo numatytos bausmės yra sukurtos tam, kad būtų

[19] Šiaip ar taip, jokiomis nuorodomis ar citatomis neįmanoma perteikti įtakos, kurią šiai knygai padarė Gilles'is Deleuze'as ir jo bendras veikalas su F. Guattari. Tada aš turėčiau cituoti ištisus puslapius ir iš R. Castelio knygos *Psychanalysme*, taip pat prisipažinti, kiek jaučiuosi skolingas Pierre'ui Nora.
[20] G. Rusche ir O. Kirchheimer, *Punishment and social structures*, 1939.

baudžiama už pavojingas veikas, tai pastarosios apibrėžimas ir jos teisminis persekiojimas savo ruožtu yra sukurti tam, kad egzistuotų baudimo mechanizmai ir jų funkcijos). Todėl Rusche'as ir Kirchheimeris susiejo skirtingas baudimo sistemas su tomis gamybos sistemomis, kuriose jos funkcionuoja: vergovinėje santvarkoje baudimo mechanizmai parūpina papildomos darbo jėgos – ir taip šalia karo belaisvių vergijos bei prekybos vergais įdiegia „civilinę" vergiją. Feodalizmo epochoje, kai pinigų cirkuliacija ir gamyba vos tik pradėję vystytis, staigiai padaugėja kūno bausmių – daugeliu atvejų kūnas būna vienintelis baudžiamojo turtas. *Maison de correction* (*Hôpital général*, Spinhuis arba Rasphuis), privalomas darbas, kalėjimo dirbtuvės atsiranda vystantis prekybiniams santykiams. Tačiau, susiformavus pramoninei sistemai su jos laisva darbo jėgos rinka, XIX amžiaus baudimo mechanizmuose sumažėja priverstinio darbo dalis ir jį pakeičia įkalinimas siekiant pataisyti. Be abejo, galima išsakyti daug pastabų dėl tokio griežto šių sistemų susiejimo.

Tačiau, kita vertus, galima pritarti pagrindiniam teiginiui, kad mūsų visuomenėse į baudimo sistemas reikia žiūrėti kaip į tam tikros „kūno politikos" dalį: net jeigu jų taikomos bausmės nereikalauja smurto arba kraujo, net kai jų metodai yra „švelnūs" (nusikaltėliai tik uždaromi arba perauklėjami), net tada jų taikinys yra kūnas – kūnas ir jo gyvybinės jėgos, naudingas kūnas ir paklusnus kūnas, kūnas, kurį galima paskirstyti ir padaryti nuolankų. Be jokios abejonės, galima parašyti bausmių istoriją tyrinėjant moralines idėjas arba teisines struktūras. Bet ar įmanoma tai padaryti tyrinėjant kūnų istoriją, jeigu bausmių pagrindinis tikslas tampa paslaptinga nusikaltėlių siela?

Istorikai jau seniai domisi šia kūno istorija. Jie tyrinėjo kūną demografijos ir istorinės patologijos požiūriu. Jiems tai buvo poreikių ir potroškių lizdas, psichologinių ir metabolinių procesų vyksmo vieta, mikrobų ir virusų taikinys; jie parodė, kokiu mastu istoriniai procesai yra susiję su tuo, ką galima būtų laikyti grynai biologiniu egzistencijos pamatu; taip pat, kokios įtakos

visuomenių istorijai gali turėti biologinio pobūdžio „įvykiai" – sakykim, bacilų cirkuliacija arba gyvenimo trukmės didėjimas.[21] Tačiau kūnas yra tiesiogiai paniręs ir į politinę terpę. Valdžios santykiai jį apglėbia iš visų pusių. Jie įsiskverbia į jį, paženklina, muštruoja, kankina, verčia dirbti, dalyvauti ceremonijose, reikalauja, kad jis kaip nors atsilieptų. Kūną persmelkusi politika yra sudėtingais ir abipusiais ryšiais susieta su jo ekonominiu panaudojimu. Didele dalimi kūną, būtent kaip gamybos jėgą, persmelkia valdžios ir dominavimo santykiai. Bet, kita vertus, darbo jėga jis tampa tik patekęs į pavergimo sistemą (kur poreikiai irgi paverčiami kruopščiai paruošiamu, apskaičiuojamu ir tiksliai panaudojamu politiniu instrumentu). Kūnas tampa naudinga jėga tik tada, kai jis gamina ir kartu yra pavergtas. Pavergiama ne vien tik naudojant smurtinius arba ideologinius instrumentus; galima pavergti tiesmukai, fiziškai, jėgą nugalint jėga, naudojant materialines poveikio priemones ir vis dėlto nesigriebiant smurto; galima elgtis viską pasvėrus, organizuotai, apmąsčius visas technines detales, galima veikti subtiliai, nesigriebiant nei ginklų, nei grasinimų, ir vis dėlto tai bus fiziškai apčiuopiama. Tai yra galima sukaupti „žinojimą" apie kūną, kuris nebus tikrąja to žodžio prasme mokslas apie kūno funkcionavimą, ir galima taip apvaldyti jo jėgas, kad tai bus daugiau negu pergalė prieš jas: šis žinojimas ir šis apvaldymas yra tai, ką būtų galima pavadinti politine kūno technologija. Žinoma, ši technologija pakrika, retai kada perteikiama tolydžiais ir sisteminiais diskursais. Dažnai ją tesudaro tik atplaišos ir liekanos. Ji vartoja nesuderinamus įrankius ir metodus. Dažniausiai, nors rezultatai tarpusavy ir suderinami, ji tėra tik įvairialypių instrumentų rinkinys. Maža to, negalėtume jos priskirti nei vienam kuriam apibrėžtam institucijos tipui, nei kokiam nors valstybės aparatui. Pastarieji ja naudojasi. Jie pritaiko, atrenka arba įdiegia kai kuriuos jos metodus. Tačiau jos pačios mechanizmai

[21] Plg. E. Le Roy-Ladurie, „L'histoire immobile", *Annales*, 1974, gegužė–birželis.

ir efektai išsidėsto visai kitame lygmenyje. Tai valdžios mikrofizika, kurią įveda valstybės institucijos ir aparatai, nors jos galiojimo laukas driekiasi kažkur tarp šių didžiųjų mechanizmų ir pačių kūnų su jų materialumu ir galiomis.

Tirdami šią mikrofiziką, valdžią laikysime ne nuosavybe, o tam tikra strategija, manysime, jog ji dominuodama ne „nusavina", o pertvarko, manevruoja, numato taktiką, veikimo metodus, funkcionavimo principus. Joje įžvelgsime ne tiek privilegiją, kurią reikia išsaugoti, kiek visada įtemptų, visada realiai veikiančių santykių tinklą. Jos modeliu labiau laikysime nuolatinio mūšio negu nuosavybės perdavimo sutarties arba žemių užkariavimo įvaizdį. Vienu žodžiu, darysime prielaidą, kad šia valdžia labiau naudojamasi, negu ji turima, kad ji yra ne „privilegija", kurią įgavo arba išsaugojo viešpataujanti klasė, o visų savo strateginių sumanymų išdava – išdava, kuri išryškina ir kartais atnaujina valdomųjų padėtį. Kita vertus, šia valdžia tų, kurie „jos neturi", atžvilgiu naudojamasi ne tiesmukai ir paprastai nustatant pareigas arba draudimus; ji tiesiog juos persmelkia, pereina per juos ir perskrodžia juos kiaurai; ji randa juose sau atramą, visai kaip jie, kovodami su ja, savo ruožtu randa atramą jos gniaužtuose, kuriuose patys atsidūrė. Tai reiškia, kad šie santykiai siekia visuomenės gelmes, kad tai nėra vien valstybės ir jos piliečių santykiai arba santykiai tarp klasių ir kad jie ne vien tik atkartoja individo, kūno gestų ir elgsenų lygmenyje bendriausius įstatymo arba vyriausybės bruožus; nors toks ryšys ir egzistuoja (jie iš tikrųjų po keleto sudėtingų procedūrų įgauna šiuos bruožus), bet tai įvyksta ne dėl analogijos arba homologijos, o tik dėl mechanizmo ir sferos specifiškumo. Galų gale jie nėra vienalypiai. Jie apibrėžia nesuskaičiuojamą daugybę susidūrimo taškų, nestabilumo šaltinių, kurių kiekvienas yra savaip konfliktiškas, maištingas ir gali bent jau laikinai apversti jėgų santykį. Taigi šių „mikrovaldžių" pasikeitimas nepaklūsta dėsniui „viskas arba nieko". Nei kažkam kitam pradėjus kontroliuoti valstybės aparatus, nei įkūrus naujas

(arba sugriovus senas) institucijas, niekas nenusistovės visiems laikams. Kita vertus, į istoriją visi tie lokaliniai epizodai gali patekti tik padarę poveikį visam tinklui.

Turbūt reikėtų visiškai atmesti tradiciją, leidžiančią mums įsivaizduoti, kad žinojimas egzistuoja tik ten, kur laikinai negalioja valdžios santykiai, ir kad jį galima gausinti tik palikus nuošaly valdžios įsakymus, reikalavimus ir interesus. Turbūt reikėtų liautis tikėjus, kad valdžia veda į beprotybę ir kad tik atsisakius valdžios galima tapti išminčiumi. Labiau manytina, jog valdžia produkuoja žinojimą (ir sudaro jam palankias sąlygas ne vien dėl to, kad jis jai tarnauja, o taiko jį ne vien dėl to, kad jis yra naudingas), kad valdžia ir žinojimas vienas kitą implikuoja, kad nėra valdžios santykių, kurie neformuotų atitinkamo žinojimo lauko, ir nėra žinojimo, kuriame neglūdėtų ir kuris tuo pat metu neformuotų atitinkamų valdžios santykių. Taigi šių „valdžios–žinojimo" santykių nereikėtų analizuoti remiantis pažinimo subjektu (kuris yra laisvas arba nelaisvas nuo valdžios sistemos); priešingai, pažįstantįjį subjektą, pažinimo objektus ir pažinimo sferas reikia laikyti šių pamatinių valdžios–žinojimo implikacijų ir jų istorinių transformacijų išdavomis. Trumpai tariant, ne aktyvus pažįstantysis subjektas produkuoja valdžiai naudingą arba nepaklusnų žinojimą, o valdžia–žinojimas, jį draskantys ir jį sudarantys procesai bei kovos lemia pažinimo formas ir galimas pažinimo sritis.

Taigi kūną persmelkiančios politikos ir valdžios mikrofizikos analizė reiškia, kad atsisakoma valdžios atžvilgiu opozicijos prievarta–ideologija, atsisakoma nuosavybės metaforos, sutarties arba užkariavimo modelio, žinojimo atžvilgiu – opozicijos tarp to, kas „domisi", ir to, kas „nesidomi", pažinimo modelio ir subjekto pirmenybės. Galima būtų pasvajoti apie tam tikrą politinę „anatomiją", suteikiant šiam žodžiui kitą reikšmę negu ta, kuria jį vartojo XVII amžiuje Petty ir jo amžininkai. Tai nebūtų valstybės – tarytum kokio „kūno" (jo sudėtinių elementų, jo jėgų šaltinių ir jo galių) – tyrimas, tai nebūtų ir kūno bei visko,

kas su juo susiję, – tarytum kokios valstybėlės – tyrimas. Ten būtų kalbama apie „politinį kūną“ – visetą materialinių poveikio priemonių ir metodų, kurie valdžios ir žinojimo santykiams yra tartum ginklai, laidininkai, komunikacijos būdai ir atramos taškai persmelkti žmonių kūnams ir pavergti juos kaip žinojimo objektus.

Taigi, kad ir kokia būtų baudimo technika: ar užvaldanti kūną kankinimo ritualo metu, ar nukreipta į sielą, jos vieta yra politinio kūno istorijoje. Baudžiamąją praktiką reikia laikyti ne tiek teisinių teorijų išdava, kiek skyriumi iš politinės anatomijos.

Kantorowitzas[22] puikiai išanalizavo „karaliaus kūno“ sąvoką: viduramžiais susiformavusioje teologinėje teisėje tai dvilypis kūnas, nes jame, be laikino elemento, kuris gimsta ir miršta, yra kitas, išliekantis visais laikais ir išlaikomas kaip fizinė, tačiau neliečiama, karalystės atrama. Būtent šiuo dvilypumu – kuris iš pradžių buvo artimas Kristaus modeliui – remiasi monarchistinė ikonografija, politinė monarchijos teorija, teisiniai mechanizmai, atskiriantys ir kartu susiejantys karaliaus asmenį bei karalystės interesus, ir visas tas ritualas, kurio raiškiausi pavidalai yra karūnacija, karališkosios laidotuvės ir vasališko nuolankumo pareiškimo ceremonijos. Kaip to priešingybę galima būtų įsivaizduoti nuteistojo kūną. Jis taip pat turi tam tikrą teisinį statusą. Jis dalyvauja jam skirtoje ceremonijoje ir sukelia ištisą teorinį diskursą, bet ne tam, kad būtų pagrįstas „valdžios perviršis“, kuriuo pasižymi suverenus valdovas, o kad būtų kodifikuotas „valdžios trūkumas“, kuriuo pažymėti tie, kurie yra baudžiami. Tamsiausiame politinio lauko kampe iškyla nuteistojo figūra, simetriškai atvirkščia karaliaus figūrai. Reikėtų analizuoti tai, ką Kantorowitzo garbei būtų galima pavadinti „mažiausiu nuteistojo kūnu“.

Jeigu dėl karaliui tekusios papildomos valdžios jo kūnas susidvejina, tai gal valdžios, nukreiptos į nuolankų nuteistojo kūną,

[22] E. Kantorowitz, *The King's two bodies*, 1959.

perteklius irgi sukelia susidvejinimą, tik kitokio pobūdžio? Kažko nekūniško – „sielos" susidvejinimą, kaip sakydavo Mably. Tada baudžiamosios valdžios „mikrofizikos" istorija atskleistų (arba padėtų atskleisti) naujųjų laikų „sielos" genealogiją. Šioje sieloje galėtume įžvelgti ne tiek buvusios ideologijos liekanas, kiek technologijos, kuria valdžia laikė surakinusi kūną, atspindį. Neturėtume sakyti, jog siela yra iliuzija arba kokios nors ideologijos apraiška. Priešingai, turėtume teigti, kad ji egzistuoja, yra reali, kad ją be perstojo kuria – aplink kūną, kūno paviršiuje, kūno viduje – valdžia, kuriai paklūsta tie, kuriuos ji baudžia – o platesne prasme ir tie, kuriuos ji prižiūri, kuriuos muštruoja ir auklėja, kuriai paklūsta bepročiai, vaikai, mokiniai, kolonizuotos tautos, tie, kurie įtraukiami į gamybos mechanizmą ir kontroliuojami iki gyvenimo pabaigos. Tokia yra šios sielos, kuri, skirtingai negu nuodėminga ir baustina siela krikščioniškojoje teologijoje, gimsta veikiau kaip baudimo, priežiūros ir prievartos procedūrų padarinys, istorinė realybė. Ši reali, nekūniška siela visiškai neturi substancijos. Tai yra vieta, kur savo išraišką įgauna tam tikro tipo valdžios įtaka ir tam tikro žinojimo referencija, tai įtaisas, su kurio pagalba valdžios santykiai sukuria galimo žinojimo korpusą, o žinojimas atnaujina ir sustiprina valdžios poveikį. Remiantis šia realybe-referencija buvo nukalti įvairūs konceptai ir pasidalinta analizės sritimis: psichika, subjektyvybė, asmenybė, sąmonė, etc. Jos pagrindu buvo sukurti moksliniai diskursai ir metodai. Remiantis ja buvo įgyvendinti moraliniai humanizmo reikalavimai. Tačiau neapsirikime: teologų iliuzinė siela nepakeitė realaus žmogaus – žinojimo, filosofinės refleksijos arba techninių priemonių pritaikymo objekto. Jau pats žmogus, apie kurį mums kalbama ir kurį kviečiama išvaduoti, yra daug didesnio negu jis pats pavergimo išdava. Jame apsigyvena ir jam egzistenciją suteikia „siela", kuri padeda valdžiai apvaldyti kūną. Siela – politinės anatomijos išdava ir instrumentas. Siela – kūno kalėjimas.

Kad baudimas apskritai, o konkrečiai – kalėjimas yra politinės kūno technologijos dalis, šito mane išmokė ne tiek istorija, kiek dabartis. Pastaraisiais metais kalėjimų maištai kildavo visame pasaulyje. Būta tikrai paradoksalumo jų tiksluose, šūkiuose ir eigoje. Tai buvo maištai apskritai prieš varganą būklę, kuriai jau daugiau kaip šimtas metų: prieš šaltas, tvankias ir ankštas kameras, prieš aptrupėjusias sienas, prieš alkį, prieš smūgius. Bet tai buvo taip pat maištai prieš pavyzdinius kalėjimus, prieš raminamuosius vaistus, prieš izoliaciją, prieš medicininį aptarnavimą arba švietimą. Ar šių maištų tikslai buvo tik materialūs? O gal tai prieštaringi maištai – prieš nuosmukį ir prieš patogumus, prieš sargybinius ir prieš psichiatrus? Tiesą sakant, visi šie maištai, kaip ir begalė kitų diskursų, kuriuos pagimdė kalėjimas nuo XIX amžiaus pradžios, byloja apie kūnus ir materialius dalykus. Iš tikrųjų, šių diskursų ir šių maištų, šių prisiminimų ir šių plūdimų varomoji jėga buvo tie smulkūs materialiniai poreikiai. Norint galima juos laikyti tik aklais reikalavimais arba įtarti už jų slypint svetimų jėgų kėslus. Tačiau, tiesą sakant, tai buvo kūno maištas, maištas prieš paties kalėjimo kūną. Buvo maištaujama ne prieš pernelyg sudilusį arba perdėm kenksmingą sveikatai, per daug atsilikusį arba per daug ištobulintą kalėjimą, o prieš materialų kalėjimą – valdžios instrumentą ir varomąją jėgą. Būtent visos tos valdžios kūnui technologijos neįstengia nei pridengti, nei sušvelninti „sielos" technologija – visi tie auklėtojai, psichologai ir psichiatrai – ir aišku kodėl: nes ji yra tik vienas iš valdžios įrankių. Aš norėčiau parašyti šio kalėjimo, savo akliname statinyje surenkančiame visus politikos persmelktus kūnus, istoriją. Kodėl? Vien dėl to, kad mane domina praeitis? Ne, jeigu tai suprasime kaip norą parašyti istoriją apie praeitį šių dienų terminais. Taip, jeigu tai suprasime kaip norą parašyti dabarties istoriją.[23]

[23] Aš tyrinėsiu kalėjimo gimimą tik prancūzų baudžiamojoje sistemoje. Istorinio vystymosi ir institucijų skirtumų lyginimas per daug apsunkintų darbą, o bandymas duoti visumos vaizdą būtų per daug schematiškas.

ANTRAS SKYRIUS

Kankinimų viešpatija

Iki Revoliucijos bendrieji baudžiamosios praktikos metmenys buvo nustatomi remiantis 1670 metų ordonansu. Štai kokią bausmių hierarchiją jis numatė: „Mirtis, kvestūra, katorga, nuplakimas, viešoji atgaila, tremtis." Taigi daugiausia fizinės bausmės. Jos dar kiek įvairuodavo priklausomai nuo papročių, nusikaltimo pobūdžio, nuteistųjų visuomeninės padėties. „Natūralios mirties bausmė apima įvairiausias mirties rūšis: vieni gali būti nuteisti pakarti, kiti – nupjauti plaštaką arba liežuvį, arba jį perdurti ir po to pakarti; kiti už sunkesnius nusikaltimus – sulaužyti gyviems kaulus, o paskui mirti ant rato sulaužytais sąnariais; dar kiti – sulaužyti kaulus ir mirti natūralia mirtimi, kiti – pasmaugti ir po to sulaužyti kaulus, kiti – sudeginti gyvus, kiti – sudeginti prieš tai pasmaugus; dar kiti gali būti nuteisti nupjauti liežuvį arba jį perdurti ir po to sudeginti gyvus, dar kiti – suplėšyti į gabalus traukiant keturiems arkliams, kiti – nukirsti, o dar kiti – sudaužyti galvą."[1] Ir Soulatges'as, lyg tarp kitko, priduria, kad egzistuoja taip pat ir švelnios bausmės, kurių ordonansas

[1] J.A. Soulatges, *Traité des crimes*, 1762, I, p. 169–171.

nemini: žalos atlyginimas nukentėjusiajam, įspėjimas, pasmerkimas, laikinas įkalinimas, iškeldinimas ir pagaliau piniginės bausmės – pabaudos arba konfiskacija.

Tačiau nesileiskime suklaidinami. Kasdienė baudžiamoji praktika buvo ganėtinai nutolusi nuo šio siaubų rinkinio. Tikri kankinimai jokiu būdu nebuvo dažniausios bausmės. Be abejo, žiūrint mūsų dienų akimis, mirties nuosprendžių dalis klasikinio amžiaus bausmėse gali pasirodyti didelė: 1755–1785 metų laikotarpiu 9–10% Châtelet teismo sprendimų skyrė mirties bausmę – ant rato, pakariant, sudeginant.[2] Nuo 1721 iki 1730 metų iš 260 Flandrijos parlamento paskelbtų nuosprendžių 39 skyrė mirties bausmę (o 1781–1790 metais – 26 iš 500).[3] Tačiau nereikia pamiršti, jog teismai turėjo daugybę būdų, kaip apeiti griežtus baudžiamosios teisės reikalavimus, – jie arba atsisakydavo teisti už nusižengimus, už kuriuos buvo skiriamos per griežtos bausmės, arba kiek kitaip kvalifikuodavo nusikaltimą. O kartais pati karališkoji valdžia nurodydavo ne taip tiesmukai vadovautis kokiu ypač rūsčiu ordonansu.[4] Šiaip ar taip, didžioji dalis apkaltinamųjų nuosprendžių skyrė arba tremtį, arba piniginę pabaudą: sakykime, Châtelet juridinėje praktikoje (kur buvo susiduriama tik su palyginti sunkiais deliktais) 1755–1785 metais tremtis sudarė daugiau negu pusę paskirtų bausmių. Tačiau didžiąją dalį šių nekūniškų bausmių lydėjo papildomos bausmės, turinčios kankinimų matmenį: kaladė, gėdos stulpas, geležinis antkaklis, rimbas, gėdos įdagas. Jos buvo skiriamos visiems, nuteistiems arba katorgos darbams, arba – moterims – uždaryti į prieglaudą. Prieš tremtį nusikaltėlis dažnai būdavo surakinamas kaladėje ir jam įspaudžiamas gėdos įdagas. Pini-

[2] Plg. P. Petrovitchiaus straipsnį knygoje *Crime et criminalité en France XVIIe–XVIIIe siècles*, 1971, p. 226 tt.

[3] P. Dautricourt, *La criminalité et la répression au Parlement de Flandre, 1721–1790*, 1912.

[4] Būtent taip Choiseulis pasielgė su 1764 metų rugpjūčio 3 dienos deklaracija dėl valkatų (*Memoire expositif*, B. N. ms. 8129, det. 128–129).

ginę pabaudą kartais lydėdavo plakimas. Taigi ne tik didžiai iškilmingos mirties bausmės, bet ir šie papildomi bausmės pavidalai rodo, kokią reikšmingą vietą užėmė kankinimai baudžiamojoje sistemoje: bent kiek rimtesnė bausmė turėjo kažkuo sietis su kankinimais.

Kas tai yra – kankinimas? „Kūniška, skausminga, daugiau ar mažiau žiauri bausmė, – rašo Jaucaurt'as savo enciklopediniame straipsnyje, ir priduria, – tai yra nepaaiškinamas reiškinys, kurį iš barbarybės ir žiaurumo sukūrė neišsemiama žmogaus vaizduotė."[5] Jis galbūt nepaaiškinamas, bet jokiu būdu ne atsitiktinis ar barbariškas. Kankinimas yra tam tikra apgalvota žmogaus veikla, jo negalima tapatinti su įstatymų nepaisančio, nevaldomo pykčio protrūkiu. Bausmė tampa kankinimu tik tada, kai laikomasi trijų pagrindinių kriterijų: visų pirma, ji turi suteikti kažkiek kančių, kurių jei ir negalima tiksliai išmatuoti, tai bent galima įvertinti, palyginti ir nustatyti jų hierarchiją; mirtis tik tada tampa kankinimu, kai ji ne vien tik atima teisę gyventi, bet ir sąlygoja bei vainikuoja palaipsniui, apgalvotai didinamų kančių grandinę: nuo galvos nukirtimo – čia visos kančios susitelkia viename judesyje ir vienoje akimirkoje, – taip sakant, kankinimo nulinio laipsnio, iki ketvirčiavimo, kurio metu jos išsitęsia iki begalybės, o tarp šių polių – kartuvės, laužas ir ratas, ant kurio agonija trunka ilgai. Mirtis-kankinimas yra menas palaikyti gyvybę kančia, padalinant ją į „tūkstančius mirčių" ir sukeliant, iki nutrūks egzistencijos siūlas, *the most exquisite agonies*[6]. Kankinimams sukurtas ištisas kančių seikėjimo menas. Bet maža to: skausmas suteikiamas pagal tam tikras taisykles. Kankinant kūno žalojimo rūšis, kokybė, intensyvumas, kančių trukmė priklauso nuo nusikaltimo sunkumo, nusikaltėlio asmenybės, jo aukų padėties visuomenėje. Skausmas turi savo juridinį

[5] Encyclopédie, straipsnis „Kankinimai".
[6] ‚Rafinuočiausias kančias' (angl.). Frazė paimta iš knygos Olyffe, *An Essay to prevent capital crimes*, 1731.

kodeksą. Kankinimų bausmė neužgriūva kūno bet kaip ir visa iš karto. Ji apskaičiuojama pagal detalias taisykles: kiek skirti rimbo smūgių, ką paženklinti įkaitinta geležimi, kiek laiko turi trukti agonija ant laužo arba ant rato (teismas nusprendžia, ar nuteistasis turi būti pasmaugtas nedelsiant, ar mirti lėtai, ir nurodo, kada turi būti atliktas šis gailestingumo veiksmas), kaip turi būti žalojamas kūnas (nupjauti plaštaką, persmeigti lūpas ar liežuvį). Šie įvairūs elementai daugina bausmių skaičių, o kiekvienas teismas ir kiekvienas nusikaltimas numato vis kitokias jų kombinacijas: „Dantės poezija, pavirtusi įstatymu", sakė Rossi. Šiaip ar taip, tai ilgas kelias fizinio baudimo pažinimo srityje. Be to, kankinimas yra ritualo dalis. Tai baudimo liturgijos elementas, atitinkantis du reikalavimus. Jis turi paženklinti auką: jo paskirtis – ar randu, kurį jis palieka kūne, ar reginiu, kurį jis suteikia, – užtraukti nešlovę savo aukai. Kankinimas, net jeigu jo funkcija yra „apvalyti" nusikaltimą, nėra nesutaikinamas. Jis aplink arba, dar geriau, ant paties nuteistojo kūno palieka ženklus, kurių neįmanoma išnaikinti. Bent jau žmonių atmintyje išliks atsiminimai apie jų matytą kaladę, gėdos stulpą, kaip pridera atliktą tortūrą ir patirtas kančias. Ir įstatymas numato, kad kankinimas turi sukrėsti, jame visi turi įžvelgti įstatymo triumfą. Besaikis smurtas – vienas iš jo šlovės elementų: nėra nieko gėdingo, kai nusikaltėlis dejuoja ir šaukia kęsdamas smūgius – taip visa didybe atsiskleidžia pats teisingumo ceremonialas. Taip, be abejonės, aiškintini ir kankinimai po mirties: lavonai sudeginami, pelenai išsklaidomi vėjyje, kūnai valkiojami gatvėmis ir pakabinami pakelėse; teisingumas persekioja kūną anapus bet kokios kančios.

Kankinimo negalima sutapatinti su jokia kūno bausme. Tai yra ritualas, kuris sukelia įvairaus laipsnio kančias, kurio metu aukos paženklinamos įdagais ir demonstruojama jas baudžiančios valdžios galia. Tai nėra įnirtusio, savo principus pamiršusio ir santūrumo netekusio teisingumo grimasa. Kankinimų „nesaikingumas" atveria ištisą valdžios sanklodą.

Pirmiausia kankinamas kūnas išnyra teismo ceremoniale, kurio metu turi būti atskleista tiesa apie nusikaltimą.

Prancūzijoje, kaip ir daugumoje kitų Europos šalių, – didelė išimtis yra Anglija – visas kriminalinis procesas iki pat priimant nuosprendį likdavo paslaptyje: tai yra jis vykdavo slapta ne tik nuo viešuomenės, bet ir nuo paties kaltinamojo. Jis rutuliodavosi be jo arba bent jau jam nežinant, nei kuo jis kaltinamas, nei kokie liudytojų parodymai, nei kokie įkalčiai. Kriminalinio teisingumo praktikoje žinojimas buvo visiška kaltintojo privilegija. Pasak 1498 metų edikto, tardymas turi būti atliekamas „kuo greičiau ir slapčiau". 1670 metų ordonansu, kuris apibendrino ir kai kuriais atžvilgiais sustiprino ankstesnės epochos rūstų patyrimą, kaltinamajam buvo draudžiama susipažinti su bylos dokumentais, draudžiama sužinoti, kas yra jo įskundėjai, draudžiama sužinoti liudijimų turinį prieš nušalinant liudytojus, beveik iki pat proceso pabaigos draudžiama pateikti jį pateisinančius faktus, turėti advokatą, kuris prižiūrėtų, kaip proceso eigoje laikomasi įstatymų arba tiesiog gintų kaltinamąjį. Savo ruožtu kaltintojas turėjo teisę remtis anoniminiais skundais, slėpti nuo kaltinamojo bylos esmę, naudoti klastą apklausos metu, kalbėti insinuacijomis.[7] Jis pats vienas ir visa galintis nustatydavo tiesą apie kaltinamąjį. Ir šią tiesą teisėjai gaudavo jau suformuluotą rašytiniuose dokumentuose ir pranešimuose. Įrodymais buvo laikomi tik šie tekstai. Jie susitikdavo su kaltinamuoju vienintelį kartą apklausti jo prieš priimant nuosprendį. Proceso slaptumas ir rašytinis pavidalas atspindėjo principą, jog kriminalinėse bylose valdovas ir jo teisėjai turi absoliučią teisę ir išskirtinę valdžią. Ayrault padarė prielaidą, kad šitokia proceso tvarka (iš esmės jau susiformavusi XVI amžiuje) atsirado iš „baimės dėl

[7] Iki XVIII amžiaus vyko ilgos diskusijos, ar įstatymas leidžia teisėjui klastingos apklausos metu duoti netikrus pažadus, meluoti, kalbėti dviprasmybėmis. Ištisa teisminio nesąžiningumo kazuistika.

žmonių paprastai keliamo triukšmo, riksmų ir šūkavimo, baimės, kad kils netvarka, smurtas ir išpuoliai prieš besiteisiančias šalis, o gal netgi prieš teisėjus". Šitaip karalius norėjo pademonstruoti, jog „suvereni galia", kuria remiasi teisė bausti, jokiu būdu negali priklausyti „masei".[8] Prieš valdovo teisingumą visi turi nulenkti galvas.

Tačiau, be slaptumo, nustatant tiesą reikėjo laikytis tam tikrų taisyklių. Slaptumas netgi reiškė, kad turi būti griežtai apibrėžtas kaltės įrodymo modelis. Remiantis viduramžiais atsiradusia ir didžiųjų Renesanso teisininkų esmingai išplėtota tradicija, buvo aišku, kokios rūšies ir kokio veiksmingumo įrodymai yra priimtini. Dar XVIII amžiuje nuolat vartoti tokio pobūdžio skirstymai: tikri, tiesioginiai arba pagrįsti įrodymai (pavyzdžiui, liudytojų parodymai) ir netiesioginiai, spėjami, dirbtiniai įrodymai (susiklostantys samprotavimų keliu); arba dar – aiškūs įrodymai, reikšmingi įrodymai, netobuli arba netvirti įrodymai[9]; arba: „neatidėliotini, ar būtini įrodymai", neleidžiantys abejoti pateiktais faktais (tai „akivaizdūs" įrodymai: pavyzdžiui, du nepriekaištingos reputacijos liudytojai tvirtina matę kaltinamąjį su apnuogintu ir kruvinu kardu rankoje išeinantį iš ten, kur po kiek laiko buvo rastas velionio kūnas su kirstine žaizda); svarūs įkalčiai arba neakivaizdūs įrodymai, kuriuos galima laikyti teisingais tol, kol kaltinamasis nepaneigs jų pateikdamas priešingą įrodymą („neakivaizdus" įrodymas – tik vienas įvykio liudytojas arba grasinimai mirtimi prieš įvykstant žmogžudystei); pagaliau antraeiliai įkalčiai arba įrodymą paremianti aplinkybė, – kitaip sakant, žmonių nuomonė (gandai, įtariamojo keistas išnykimas, jo jaudinimasis apklausos metu ir t.t.[10]). Šitokie skirstymai nėra vien tik teorinės subtilybės. Jie atlieka praktinę funkciją. Pirmiausia, kiekvienas iš šių įkalčių, paimtas atskirai, gali turėti

[8] P. Ayrault, *L'Ordre, formalité et instruction judiciaire*, 1576, kn. III, LXXII ir LXXIX skyriai.

[9] D. Jousse, *Traité de la justice criminelle*, 1771, I, p. 660.

[10] P.F. Muyart de Vouglans, *Institutes au droit criminel*, 1757, p. 345–347.

apibrėžtą teisinį poveikį: remiantis akivaizdžiais įrodymais, galima priimti įvairaus griežtumo apkaltinamąjį nuosprendį; remiantis neakivaizdžiais įrodymais, galima paskirti bet kokią kūno bausmę, bet niekuomet – mirties bausmės; netobulų ir netvirtų įkalčių pakanka, kad žmogus būtų „paskelbtas" įtariamuoju, kad apie jį būtų pradėta rinkti smulkesnė informacija arba jam paskirta piniginė pabauda. Be to, juos galima jungti laikantis griežtų sudėties taisyklių: du neakivaizdūs įrodymai gali sudaryti vieną akivaizdų; įrodymą paremiančias aplinkybes, jeigu jų keletas ir jeigu jos viena kitai neprieštarauja, galima sujungti ir iš dalies įrodyti kaltę; tačiau jos, kad ir kiek daug jų būtų, negali visiškai įrodyti kaltės. Taigi egzistuoja bausmių aritmetika, kuri daugeliu atvejų yra labai pedantiška, tačiau palieka vietos ir plačioms diskusijoms: ar, priimant mirties nuosprendį, pakanka vieno akivaizdaus įrodymo, ar reikia, kad jį paremtų dar kiti, ne tokie tvirti įkalčiai? Ar visada du svarūs įkalčiai prilygsta vienam akivaizdžiam įrodymui? Gal jų turėtų būti trys, o gal reikėtų juos jungti su antraeiliais įkalčiais? Esama elementų, kurie tampa įkalčiais tik tam tikrų nusikaltimų bylose, tam tikromis aplinkybėmis ir atsižvelgiant į juos pateikiančius asmenis (parodymai atmetami, jeigu liudija valkata; ir priešingai, jie tampa vertingesni, jei liudija „žymus asmuo" arba šeimininkas apie jo ūkyje įvykdytą nusižengimą). Taigi aritmetiką moduliuoja kazuistika, kurios užduotis yra apibrėžti teisminio įrodymo sudarymo būdus. Viena vertus, ši „įteisintų įrodymų" sistema tiesos ieškojimą baudžiamojoje sferoje pavertė sudėtingu menu; čia laikomasi taisyklių, kurias žinoti gali tik specialistas. Taip dar labiau sustiprinamas slaptumo principas. „Nepakanka, kad teisėjas, kaip ir bet kuris kitas protingas žmogus, įsitikintų teisiamojo kaltumu [...]. Nėra nieko klaidingesnio kaip toks teisimo būdas, kuris iš tikrųjų tesiremia tik daugiau ar mažiau pagrįsta nuomone." Tačiau, kita vertus, sistema labai griežtai suvaržo teisėją; nesilaikant šių taisyklių, „kiekvienas apkaltinamasis nuosprendis būtų per drąsus, ir galima

pasakyti, kad tam tikra prasme jis būtų neteisingas netgi tada, jei kaltinamasis iš tikrųjų būtų kaltas"[11]. Ateis diena, ir toks teisminės tiesos išskirtinumas kels pasipiktinimą – tarytum įstatymas neturėtų paklusti bendriems tiesos dėsniams: „Ką apie tik iš dalies įrodančius kaltę įrodymus pasakytų tikslieji mokslai? Ką reikštų dalinis įrodymas geometrijoje arba algebroje?"[12] Tačiau neužmirškime, kad tais formaliais teisinių įrodymų suvaržymais buvo iš vidaus reguliuojama absoliuti, išimtinė žinojimo valdžia.

Rašytinis, slaptas, įrodymus pagal griežtas taisykles kaupiantis baudžiamosios bylos tyrimas yra toks mechanizmas, kuris gali atskleisti tiesą ir be kaltinamojo. Ir vis dėlto, nors įstatymas to ir nereikalauja, šiame procese žūtbūt siekiama prisipažinimo. Dėl dviejų priežasčių: pirmiausia todėl, kad prisipažinimas – toks stiprus įrodymas, jog nėra jokio reikalo dar ką nors prie jo pridurti arba užsiimti sunkiu ir abejotinu įkalčių derinimu; prisipažinimas, jeigu jis išgautas tinkamu būdu, beveik atleidžia kaltintoją nuo būtinybės pateikti kitus įrodymus (bent jau sunkiausius). Antra, visas šis procesas išvengia vienpusiškumo ir tikrai švenčia pergalę prieš kaltinamąjį – o tiesa atsiskleidžia visa savo galybe – tik tada, kai nusikaltėlis prisiima atsakomybę už savo įvykdytą nusikaltimą ir savo ranka patvirtina tai, kas išradingai, slapta nuo visų buvo nustatyta tyrimo metu. „Nepakanka, – sakė Ayrault, kuriam visiškai nepatiko šie slapti procesai, – kad blogieji gautų ko nusipelnė. Reikia, kad jie, jeigu tik įmanoma, patys save teistų ir nuteistų."[13] Nusikaltime, kurio eiga atkurta raštu, prisipažįstantis nusikaltėlis

[11] Poullain du Parc, *Principes du droit français selon les coutumes de Bretagne*, 1757–1771, t. XI, p. 112–113. Plg. A. Esmein, *Histoire de la procédure criminelle en France*, 1882, p. 260–283; K.J. Mittermaier, *Traité de la preuve*, vertimas į pranc. kalbą, 1848, p. 15–19.

[12] G. Seigneux de Correvon, *Essai sur l'usage, l'abus et les inconvénients de la torture*, 1768, p. 63.

[13] P. Ayrault, op. cit., kn. I, XIV skyrius.

atlieka gyvosios tiesos vaidmenį. Prisipažinimas, išgautas iš nusikaltusio, už savo veiksmus atsakingo ir kalbančio subjekto, papildo rašytinį ir slaptą tyrimą. Štai kodėl šiam inkvizicinio tipo procesui toks svarbus yra prisipažinimas.

Štai kodėl jo vaidmuo toks dviprasmiškas. Viena vertus, stengiamasi jį įtraukti į bendrąją įrodymų aritmetiką; pabrėžiama, kad jis tėra tik vienas iš įrodymų, ir nieko daugiau: jis nėra *evidentia rei**. Jis nėra pats įtikinamiausias įrodymas, vienas pats jis negali nulemti apkaltinamojo nuosprendžio, jį turi paremti papildomi įkalčiai ir prielaidos. Nes buvo daug kaltinamųjų, prisipažinusių kaltais dėl nusikaltimo, kurio nebuvo padarę. Taigi teisėjas, jeigu jis teturi kaltinamojo prisipažinimą, privalo atlikti papildomą tyrimą. Tačiau, kita vertus, prisipažinimas svarbesnis už bet kokį kitą įrodymą. Daugeliu atžvilgių jis yra už juos pranašesnis. Tai elementas tiesos aritmetikoje, bet tuo pat metu tai veiksmas, kuriuo kaltinamasis pripažįsta kaltinimą ir jo pagrįstumą. Jis transformuoja už akių atliktą tyrimą į savanorišką kaltės patvirtinimą. Prisipažindamas kaltinamasis įsijungia į baudžiamosios bylos tiesos atskleidimo ritualą. Kaip teigė jau viduramžių teisė, prisipažinimas „daro dalyką aiškų ir suprantamą". Šią pirmąją dviprasmybę atkartoja antroji: prisipažinimas – ypatingai svarus įrodymas, pakanka tik keleto pagalbinių įkalčių, kad būtų paskelbtas apkaltinamasis nuosprendis, jis iki minimumo sumažina tyrimo ir kaltės įrodymo darbo sąnaudas, taigi prisipažinimas – siektinas dalykas; jam išgauti panaudojamos visos įmanomos priemonės. Bet jeigu byloje jis turi gyvu žodžiu papildyti rašytinį tyrimą, jeigu juo kaltinamasis turi duoti atsaką tyrimui ir tarsi patvirtinti jo autentiškumą, tai prisipažinimo aktas turi turėti savo garantijas ir būti atliktas laikantis tam tikrų formalumų. Jis kažkuo primena sandėrį: štai kodėl reikalaujama, kad jis vyktų „laisva valia", būtų atliktas kompetentingo teismo akivaizdoje, kad kaltinamasis

* ‚Dalyko aiškumas' (lot.).

4 -679

būtų visiškai sąmoningas, neminėtų neįmanomų dalykų ir t.t.[14] Prisipažindamas kaltinamasis įsipareigoja baudžiamojo proceso atžvilgiu. Jis patvirtina tyrimo nustatytą tiesą.

Šis dvigubas prisipažinimo dviprasmiškumas (jis yra vienas iš įrodymo elementų ir sykiu tyrimo papildymas; išgaunamas prievarta ir sykiu pusiau savanorišku sandėriu) paaiškina, kodėl klasikinėje kriminalinėje teisėje jam išgauti buvo vartojamos tokios dvi svarbios priemonės: priesaika, kurią privalėjo duoti kaltinamasis prieš apklausą (taigi, netesėjęs žodžio jis taps priesaikos laužytoju ir žmonių, ir Dievo teisingumo akyse; o kartu tai ritualinis įsipareigojimo veiksmas); tortūra (fizinis smurtas siekiant išplėšti tiesą, kuri vis tiek turės būti paskui pakartota teisėjų akivaizdoje tartum prisipažinimas „laisva valia", kad įgautų įrodymo jėgą). XVIII amžiaus pabaigoje tortūra atmetama kaip ankstesnių amžių barbariškumo liekana: ji pasižymi žvėriškumu ir atmetama kaip „gotika" (gotams būdinga). Tiesa, tortūra atsirado labai seniai: ji, aišku, susijusi su inkvizicija ir, be abejonės, dar anksčiau – su vergų kankinimu. Tačiau klasikinėje teisėje tortūra nėra pirmykštis atlikuonis arba šiaip balastas. Ji užima griežtai apibrėžtą vietą sudėtingame baudžiamosios sistemos mechanizme, kur inkvizicinio tipo procesas sumišęs su kaltinamosios sistemos elementais; kur rašytinį kaltės įrodymą turi paremti sakytinis; kur teisėjų naudojami įrodymo metodai vartojami pramaišiui su įvairiais kaltinamojo išbandymais; kur jis verčiamas – jei reikia, naudojant pačią žiauriausią prievartą, – vaidinti byloje laisvanoriško bendradarbio vaidmenį; trumpai tariant, kur tiesos atskleidimo mechanizmą sudaro du elementai – teismo organų slaptai atliekamas tardymas

[14] Prisipažinimas, kaip teisminis įrodymas, pirmą kartą paminimas apie XIII–XIV amžių. Jo nemini Bernaras iš Pavijos, bet mini Hostiemis. Be kita ko, būdingas yra Craterio apibrėžimas: *Aut legitime convictus aut sponte confessus.* Viduramžių teisės požiūriu, prisipažinimas galiojo tik tada, kai jį atlikdavo pilnametis žmogus kitos pusės akivaizdoje. Plg. J.Ph. Lévy, *La Hiérarchie des preuves dans le droit savant du Moyen Age*, 1939.

ir ritualinis paties kaltinamojo veiksmas. Šiuos du mechanizmus sukabina kaltinamojo kūnas, kūnas, kuris kalba ir, jeigu reikia, kenčia. Štai kodėl, kol klasikinė baudimo sistema nebuvo permąstyta visiškai iš pagrindų, tortūra susilaukdavo tiek nedaug esminės kritikos.[15] Daug dažniau būdavo patariama tiesiog būti atsargesniems: „Kvestūra yra pavojinga priemonė tiesai išgauti. Štai kodėl teisėjai, jos griebdamiesi, turi prieš tai susimąstyti. Nieko nėra labiau abejotino. Kai kurie nusikaltėliai turi užtektinai tvirtybės, kad nuslėptų tikrąjį nusikaltimą [...]; o kiti, nekalti, priveikti kančių, prisipažįsta padarę nusikaltimus, dėl kurių jie nėra kalti."[16]

Tuo remiantis, galima pasakyti, kad kvestūra funkcionuoja kaip kankinimas siekiant tiesos. Iš pradžių kvestūra nėra būdas išplėšti tiesą bet kokia kaina. Tai nė kiek nepanašu į siautulingą tortūrą, kurios griebiamasi naujųjų laikų apklausose. Taip, kvestūra yra žiauri, bet ne barbariška. Viskas čia reglamentuota, jos procedūra aiškiai apibrėžta. Kada, kiek laiko, kokie įrankiai, kokio ilgio virvės, kokie svarsčiai, kiek pleištų, pauzės apklausai – visa tai, atsižvelgiant į skirtingus vietos papročius, kruopščiai kodifikuojama.[17] Tortūra yra griežtai apibrėžtas teisminis žaidimas. Ir būtent todėl ji siejasi su senoviniais išbandymais – ordalijomis, kaltinamojo ir kaltintojo dvikovomis, Dievo teismu – naudotais kaltinamuosiuose procesuose dar prieš inkviziciją. Tarp skiriančio kvestūrą teisėjo ir kankinamo įtariamojo vyksta savotiškos varžytuvės. „Kenčiančiajam" – taip vadinamas kankinamasis – paskiriama keletas skirtingo laipsnio išbandymų,

[15] Žymiausias kritinis darbas buvo Nicolas veikalas *Si la torture est un moyen à vérifier les crimes*, 1682.

[16] Cl. Ferrière, *Dictionnaire de pratique*, 1740, t. II, p. 612.

[17] 1729 metais Aquesseau ištyrė, kokiais būdais ir pagal kokias taisykles buvo kankinama Prancūzijoje. Jo tyrimų rezultatus apibendrino Joly de Fleury, žr. B.N., Fonds Joly de Fleury, 258, t. 322–328.

[18] Pirmasis kankinimų laipsnis buvo instrumentų demonstravimas. Kankinant vaikus ir senesnius nei septyniasdešimt metų senius, buvo apsiribojama šia stadija.

kuriuos jis „ištveria" ir laimi arba prisipažįsta ir pralaimi.[18] Bet teisėjas savo ruožtu rizikuoja skirdamas tortūrą (ir tai ne vien pavojus numarinti įtariamąjį). Jis stato ant kortos tuos įrodymus, kuriuos iki šiol buvo surinkęs. Nes pagal galiojančias taisykles, kaltinamajam „ištvėrus" kankinimus ir neprisipažinus, teismas turės atmesti kaltinimus. Laimės kankinamasis. Štai kodėl atsirado paprotys – pirmiausia pačių sunkiausių nusikaltimų atvejais – skirti kvestūrą „išsaugant įrodymus": kankinimui nepasiekus tikslo, teisėjas galėjo toliau remtis jau surinktais įkalčiais. Įtariamojo ištvermė neįrodydavo jo nekaltumo. Tačiau ši jo pergalė išgelbėdavo jį bent nuo mirties bausmės. Teisėjas išsaugodavo visus savo kozirius, išskyrus svarbiausiąjį. *Omnia citra mortem**. Kaip tik todėl teisėjams dažnai būdavo rekomenduojama netaikyti kvestūros, įtariamajam padarius labai sunkų nusikaltimą, jeigu yra pakankamai kaltės įrodymų, nes, jam atlaikius tortūrą, teisėjas nebeturėtų teisės paskirti mirties bausmės, kurios šis nusipelnė. Tose varžytuvėse teisingumas būtų pralaimėjusioji pusė: jeigu pakanka įrodymų „nuteisti tą ar kitą kaltinamąjį mirties bausme", negalima „atiduoti apkaltinamojo nuosprendžio į likimo rankas ir pasitikėti kvestūra, kuri kada nors baigiasi ir dažnai niekur neveda; juk pačių žmonių naudai ir išganymui svarbu duoti pamoką už sunkius, žiaurius ir mirties bausmės vertus nusikaltimus."[19]

Klasikinėje tortūroje, kuria iš pažiūros beatodairiškai skubama atskleisti tiesą, slypi aiškiai reglamentuotas išbandymo mechanizmas: kūnui metamas iššūkis, kuriuo ir turima atskleisti tiesą. Jeigu kenčiantysis kaltas, jam suteiktos kančios pateisinamos. Bet tie patys kankinimai jį išteisina, jeigu jis nekaltas. Taikant tortūrą, kančia, dviejų stovyklų susidūrimas ir tiesa yra glaudžiai susiję: visi jie nukreipti į kenčiančiojo kūną. Aišku, „kvestūros" būdu ieškant tiesos, siekiama išgauti svariausią

* ‚Viskas, išskyrus mirtį' (lot.).

[19] G. du Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, p. 503.

įkaltį – nusikaltėlio prisipažinimą. Bet sykiu tai ir mūšis, kur tiesą rituališkai „atskleidžia" vieno kurio priešininko pergalė. Tortūra, kurios tikslas – prisipažinimas, iš dalies yra tardymas, o iš dalies – dvikova.

Čia tarsi susipina bylos tyrimas ir tam tikri baudimo elementai. Ir tai nėra pats mažiausias paradoksas. Juk tortūra laikoma tuo, kas papildo įrodinėjimo procesą, jeigu „byloje negalima paskirti tinkamų bausmių". Ji užėmė savo vietą bausmių klasifikacijoje; ir tai buvo tokia sunki bausmė, kad, remiantis 1670 metų ordonansu, bausmių hierarchijoje ji eina iškart po mirties bausmės. Vėliau kilo klausimai: ar galima bausmę vartoti kaip tardymo priemonę? Ar galima vadinti bausme tai, kas turėtų būti kaltės įrodymo metodas? Atsakymą mums galėtų duoti tai, kaip klasikinio amžiaus baudžiamojoje teisėje funkcionavo tiesos atskleidimo mechanizmas. Pavieniai įkalčiai nebuvo paprasti neutralūs elementai, kurie tik visi kartu tapdavo galutiniu ir nenuginčijamu kaltumo įrodymu. Niekšiškumas didėdavo sulig kiekvienu įkalčiu. Kaltumas išaiškėdavo ne tada, kai visi įrodymai būdavo surinkti. Jį po truputį sukurdavo kiekvienas elementas, padėdavęs atpažinti nusikaltėlį. Pavyzdžiui, dalinis įrodymas nereiškė, kad įtariamasis nekaltas, buvo laukiama, kol atsiras papildomų įrodymų, – taigi jis likdavo pusiau kaltas. Koks nors „netvirtas įkaltis" sunkaus nusikaltimo byloje užklijuodavo įtariamajam „šiek tiek" prasikaltusio etiketę. Trumpai tariant, kaltės įrodymas baudžiamojoje teisėje rėmėsi ne dualistine sistema: tiesa arba melas, o tolydaus laipsniavimo principu: tam tikras kaltės įrodymo laipsnis lėmė tam tikro laipsnio kaltumą, o kartu – tam tikro laipsnio bausmę. Jeigu žmogus kelia įtarimą, vadinasi, jis ir nusipelnė vienokios ar kitokios bausmės. Įtarimo objektas negalėjo būti nekaltas. Teisėjui įtarimas buvo vienas iš kaltės įrodymo elementų, įtariamajam – jo tam tikro kaltumo ženklas, o baudimo sistemai – tam tikros formos ribota bausmė. Įtariamasis, kurio atžvilgiu įtarimai nepasitvirtina, nėra išteisinamas – jis nubaudžiamas iš dalies. Taigi, pasiekus tam

tikrą kaltumo prezumpcijos laipsnį, buvo galima visiškai teisėtai pasitelkti į pagalbą priemones, kurių vaidmuo buvo dvejopas: pradėti bausti, remiantis jau surinktais parodymais; ir pasinaudojus šia bausmės pradžia, išlupti dar trūkstamą tiesos dalį. XVIII amžiuje teisminė tortūra yra dalis šios keistai organizuotos struktūros, kurioje tiesą atskleidžiantis ritualas žengia koja kojon su bausmės vykdymo ritualu. Apklausoje, kurioje naudojami kankinimai, kūnas yra ta vieta, kur vykdoma bausmė ir kur išlupama tiesa. Kaip kaltumo prezumpcija yra ir kvotos elementas, ir kaltės dalis, taip ir pamatuotas skausmas kvestūros metu yra ir baudimo priemonė, ir tyrimo įrankis.

*

Įdomu tai, kad šiuos du ritualus kūnas išlaiko sukabintus ir toliau, įrodžius kaltę ir paskelbus nuosprendį, kai imama vykdyti pačią bausmę. Viešosios bausmės ceremoniale nuteistojo kūnas vėl tampa svarbiausiu elementu. Nusikaltėlis turi visiems pademonstruoti, kokio nuosprendžio susilaukė ir kokia yra tiesa apie jo įvykdytą nusikaltimą. Jo vedžiojamas gatvėmis, surakinamas kaladėje, nukankinamas kūnas turi viešai pagrįsti ir pratęsti tą procesą, kuris iki šiol buvo šešėlyje. Jame, ant jo visi turi aiškiai išvysti teisingumo triumfą. XVIII amžiuje tokia viešųjų ekzekucijų metu gimstanti ir sukrečianti tiesos demonstracija turi keletą aspektų.

1. Pirmiausia, nusikaltėlis pats skelbia apie jam paskirtą nuosprendį. Tam tikra prasme jam duodama užduotis jį išviešinti ir šitaip patvirtinti, kad viskas, kuo buvo kaltinamas, yra tiesa: jis vedžiojamas gatvėmis, jam ant nugaros, ant krūtinės arba ant kaktos pritvirtinamas užrašas, primenantis nuosprendį; sustojama kryžkelėse, skaitomas teismo verdiktas, atliekama vieša atgaila prie bažnyčių durų, nuteistasis iškilmingai išpažįsta savo nusikaltimą; „Basas, vienmarškinis, su deglu rankose, suklupęs ant kelių, jis turi pasakyti ir paskelbti, kad niekšiškai, siaubingai,

išdavikiškai ir, turėdamas išankstinių kėslų, įvykdė šlykščiausią nusikaltimą ir t.t."; nusikaltėlis pririšamas prie stulpo, kur aprašyti visi jo nusikaltimai ir koks jam paskirtas nuosprendis; ešafoto papėdėje dar kartą perskaitomas teismo verdiktas; jeigu jam skirtas gėdos stulpas arba laužas ir ratas, nuteistasis savo kūnu išviešina nusikaltimą ir teisingumo rankos skirtą atpildą.

2. Dar kartą pakartojama prisipažinimo scena. Priverstinę viešąją atgailą vainikuoja laisvanoriškas prisipažinimas visų akivaizdoje. Egzekucija tampa momentu, kada gimsta tiesa. Paskutinės akimirkos, kai nusikaltėliui nebėra ko prarasti, išnaudojamos tam, kad visiškai atsiskleistų tiesa. Jau po nuosprendžio teismas galėjo imtis naujų kankinimų, kad išplėštų galimų bendrininkų vardus. Taip pat buvo numatyta, jog prieš žengdamas ant ešafoto nuteistasis turi teisę paprašyti kiek atidėti bausmę, idant galėtų dar dėl ko nors prisipažinti. Žiūrovai laukdavo šios naujos peripetijos tiesos kelyje. Daugelis pasinaudodavo ta galimybe, kad laimėtų laiko, kaip, pavyzdžiui, Michelis Barbier, kaltintas ginkluotu užpuolimu: „Jis įžūliai pasižiūrėjo į ešafotą sakydamas, kad šis suręstas tikrai ne jam, nes jis esąs nekaltas. Todėl pirma paprašė grąžinti jį į kamerą, kur gerą pusvalandį pliauškė niekus, vis bandydamas įrodyti savo nekaltumą; grąžinus jį į egzekucijos vietą, užlipo ant ešafoto ryžtinga veido išraiška, bet išrengus ir pririšus prie kryžiaus, o budeliui ruošiantis lamdyti jam šonus geležiniu strypu, paprašė dar kartą grąžinti jį į kamerą, kur galiausiai prisipažino padaręs nusikaltimą ir net paskelbė, kad yra kaltas ir dėl kitos žmogžudystės."[20] Tikroji egzekucijos funkcija – siekti, kad tiesa sukrėstų. Štai kodėl kvestūra tęsiama ir žiūrovų akyse. Tokiu būdu po nuosprendžiu pasirašo tas, kuriam jis yra skirtas. Sėkminga egzekucija pateisina teisingumo institucijų veiksmus, nes išviešina tiesą apie nusikaltimą, pasitelkusi kankinamą kūną. Gerai besielgiančio nuteistojo pavyzdys yra François Billard'as, vyriausiasis pašto

[20] S.P. Hardy, *Mes loisirs*, B. N. ms. 6680–87, t. IV, p. 80, 1778.

iždininkas, kuris 1772 metais užmušė savo žmoną. Budelis norėjo uždengti jam veidą, kad išvengtų įžeidimų: „Man paskyrė šią bausmę, – pasakė Billard'as, – kurios aš nusipelniau, ne tam, kad manęs nematytų žmonės [...]. Jis vis dar vilkėjo gedulo drabužiais, kuriuos užsivilko po žmonos mirties [...] buvo apsiavęs visiškai naujais bateliais, pasidaręs naują šukuoseną ir pasipudravęs veidą, laikėsi taip kukliai ir taip kilniai, kad tie, kurie matė jį iš arčiau, sakė, jog tai arba tobuliausias krikščionis, arba didžiausias iš visų veidmainių. Jie pastebėjo, kad, pakrypus ant krūtinės kabančiai lentai su nusikaltimų aprašymu, nuteistasis pats ją ištiesino, be abejo, tam, kad būtų lengviau perskaityti, kas ten parašyta."[21] Bausmės ceremonija – jeigu kiekvienas jos dalyvis gerai atlieka savo vaidmenį – poveikiu prilygsta ilgam viešam prisipažinimui.

3. Egzekucija neatskiriama nuo paties nusikaltimo. Jie susieti akivaizdžiais ryšiais. Lavonas išstatomas visų apžiūrai tose vietose, kur nuteistasis įvykdė nusikaltimus, arba vienoje iš artimiausių kryžkelių. Bausmė įvykdoma toje pačioje vietoje, kur įvyko nusikaltimas, – pavyzdžiui, bausmė tam studentui, kuris 1732 metais užmušė keletą žmonių ir kuriam Nanto miesto teismo pirmininkas nusprendė pastatyti ešafotą priešais duris smuklės – žmogžudysčių vietos.[22] Kai naudojami „simboliniai" kankinimai, egzekucijos forma tarsi byloja apie tai, koks nusikaltimas buvo padarytas: piktžodžiautojams persmeigiamas liežuvis, ištvirkėliai deginami, nupjaunama ta ranka, kuria buvo įvykdyta žmogžudystė. Kartais nuteistasis priverčiamas demonstruoti įrankį, kuriuo atliko piktadarystę – pavyzdžiui, Damiens'ui į ranką, padariusią nelemtą nusikaltimą, buvo įspraustas jo peiliukas, išteptas siera, kad ir jis sudegtų kartu su nuteistuoju. Vico teigimu senoji jurisprudencija buvo „perdėm poezija".

[21] S.P. Hardy, op. cit., t. I, p. 327 (tik pirmas tomas buvo išspausdintas).
[22] Nanto municipaliteto archyvai, F.F. 124. Plg. P. Parfouru, *Mémoires de la société archéologique d'Ille-et-Vilaine*, 1896, t. XXV.

Galiausiai pasitaiko atvejų, kai, vykdant bausmę, beveik teatrališkai atkuriamas pats nusikaltimas – vartojami tie patys įrankiai, net atliekami tie patys judesiai. Visų akivaizdoje teisingumas kankinimais pakartoja nusikaltimą, atskleista tiesa jį iškeldamas į viešumą ir nusikaltėlio mirtimi jį panaikindamas. Dar vėliau, 1772 metais, pasitaiko tokių nuosprendžių kaip šis: teismas nusprendė, kad tarnaitė iš Kamblė miesto, nužudžiusi savo šeimininkę, turi būti į egzekucijos vietą atvežta vežimu, „kuriuo surenkami skarmalai kryžkelėse"; turi būti suręstos „kartuvės, jų papėdėje turi stovėti tas pats krėslas, kuriame sėdėjo minėtoji Zalen, jos šeimininkė, kai įvyko žmogžudystė; ją ten pasodinus, kilnaus teismo paskirtas egzekutorius turi nupjauti jai plaštaką ir jos akivaizdoje įmesti į ugnį, po to nedelsdamas suduoti jai keturis kartus su kapokle, kuria ji nužudė minėtąją Zalen – pirmą ir antrą smūgį į galvą, trečią – į kairįjį dilbį, o ketvirtą – į krūtinę. Tai padarius, ji turi būti pakabinta aukščiau minėtose kartuvėse ir smaugiama tol, kol ją apleis gyvybė. Po dviejų valandų jos kūną reikia nukabinti ir atskirti nuo jo galvą kartuvių papėdėje ant ešafoto su ta pačia kapokle, su kuria ji nužudė savo šeimininkę, ir tą galvą iškelti ant dvidešimties pėdų aukščio kuolo už Kamblė vartų netoli nuo kelio, vedančio į Duė, o likusį kūną įkišti į maišą ir užkasti šalia to kuolo dešimties pėdų gylyje."[23]

4. Galiausiai lėta egzekucijos eiga, jos dramatiški momentai, nuteistojo riksmai ir kančios yra tarsi paskutinis išbandymas ilgoje teismo ritualo sekoje. Kiekviena agonija atskleidžia tam tikrą tiesą: tačiau agonija ant ešafoto vyksta intensyviau, nes ją veja skausmas, atsakingiau, nes ji yra pačioje žmonių teismo ir Dievo teismo sandūroje, ji labiau sukrečia, nes vyksta žiūrovų akivaizdoje. Čia patiriamos kančios pratęsia parengtinės kvestūros metu patirtas kančias. Bet anksčiau žaidimas dar tęsėsi ir buvo galima išgelbėti savo gyvybę. O dabar kuo akivaizdžiausiai artėja mirtis ir reikia gelbėti savo sielą. Čia jau prasidėjo amžinybės žaidimas: egzekucija leidžia pajusti anapus laukiančias

[23] Cituojama knygoje P. Dautricourt, op. cit., p. 269–270.

bausmes. Ji parodo, kokios jos bus. Atsiveria pragaro teatras. Nuteistojo riksmas, priešinimasis, piktžodžiavimas rodo, koks likimas jo neišvengiamai laukia. Bet šiapus patiriami skausmai gali virsti ir atgaila, palengvinančia anapus laukiančias bausmes: Dievas būtinai atsižvelgs į tokią kančią, jeigu ji bus nuolankiai priimta. Žemiškosios bausmės žiaurumas sušvelnins būsimąją bausmę – jame galima įžvelgti pažadą atleisti. Bet gali kilti ir kitoks klausimas: ar tokios kančios nėra ženklas, kad Dievas paliko nusikaltėlį ir atidavė jį žmonių valiai? Gal jos nežada būsimo nuodėmių atleidimo, o pranašauja neišvengiamą pasmerkimą? O jeigu nuteistojo agonija trunka neilgai, jis greitai miršta, ar tai nėra įrodymas, kad Dievas norėjo jį apsaugoti ir sutureti ant nevilties bedugnės krašto? Taigi ši kančia yra dviprasmiška, nes joje gali išryškėti tiesa apie nusikaltimą arba teisėjų klaida, gali atsiverti nusikaltėlio gerosios pusės arba jo supuvimas, gali pasirodyti, kad žmonių teismo sprendimas sutampa su Dievo teismo sprendimu arba kad jie skiriasi. Štai kodėl nenumaldomas smalsumas gena žiūrovus prie ešafoto stebėti kančių spektaklio, kur jie gali pamatyti praeitį ir ateitį, žemiškąją šiapusybę ir amžinybę. Tai tiesos akimirka, kai visi žiūrovai – tardytojai: kiekvienas žodis, kiekvienas šūksnis, agonijos trukmė, besipriešinantis kūnas, gyvybė, nenorinti jo palikti, – viskas reikšminga. Vienas vyras išliko gyvas „šešias valandas ant rato ir nenorėjo, kad egzekutorius, kuris jį guodė ir drąsino, be abejo, kaip mokėjo, paliktų jį nors akimirkai", kitas mirė „tikriausių krikščioniškų jausmų apimtas, ir tai rodo jo nuoširdžiausią atgailą"; dar kitas „išleido paskutinį atodūsį praėjus valandai, kai buvo užkeltas ant rato; pasakojama, kad egzekucijos žiūrovus sugraudino jo pamaldumas ir atgaila"; dar kitas labai atgailavo visą kelią iki ešafoto, bet, užkeltas ant rato, „be perstojo siaubingai rėkė"; o štai ta moteris „išsaugojo šaltą kraują, kol buvo pradėta skaityti teismo nuosprendį, o tada jai ėmė maišytis protas. Ją pakorė visiškai išprotėjusią."[24]

[24] S.P. Hardy, op. cit., t. I, p. 13; t. IV, p. 42; t. V, p. 134.

Ratas užsidaro: nuo kvestūros iki bausmės vykdymo kūnas atskleisdavo ir atkurdavo tiesą apie nusikaltimą. Maža to, tai elementas, kuris, patyręs daugybę ritualų ir išbandymų, prisipažįsta, kad buvo įvykdytas nusikaltimas, patvirtina, kad jis tai padarė, parodo, kad nusikaltimas įspaudė žymę jo viduje ir išorėje, patiria bausmę ir demonstruoja jos padarinius labiausiai sukrečiančiu būdu. Keletą kartų kankintas kūnas sintezuoja realius faktus ir tyrimo metu nustatytą tiesą, procedūrinius veiksmus ir nusikaltėlio diskursą, nusikaltimą ir bausmę. Taigi jis yra esminis baudžiamosios liturgijos elementas, turintis bendradarbiauti su procesu, įgyvendinančiu milžiniškas valdovo, tyrimo tarnybų teises ir užtikrinančiu jų darbo slaptumą.

*

Viešoji egzekucija yra ne vien tik teisminis, bet ir politinis ritualas. Net ir menkiausias jos pavidalas priklauso toms ceremonijoms, kuriomis pasireiškia valdžia.

Klasikinio amžiaus teisės požiūriu pavojinga veika ne tik gali padaryti žalos, ne tik sulaužo kokią nors taisyklę, bet ir pažeidžia teises tų, kurie laikosi įstatymų: „Jeigu kas nors padarė tai, ką draudžia įstatymas, net jeigu jis jokiam asmeniui nepadarė žalos ar jo neįžeidė, vis tiek tai yra nusikaltimas, turįs susilaukti atpildo, nes buvo pažeista aukštesniojo teisė ir tai įžeidė jo rangą."[25] Nusikaltimas kėsinasi ne tik į savo tiesioginę auką, bet ir į valdovą. Kėsinasi į jį asmeniškai, nes įstatymas yra valdovo valia. Kėsinasi fizine prasme, nes įstatymo galia yra valdovo galia. Nes „tam, kad įstatymas įsigaliotų šioje karalystėje, buvo būtina, kad jį paskelbtų pats valdovas arba kad jį bent patvirtintų jo valdžios antspaudas".[26] Taigi valdovas nėra dviejų priešininkų

[25] P. Risi, *Observations sur les matières de jurisprudence criminelle*, 1768, p. 9 su nuoroda į Cocceius, *Dissertationes ad Grotium*, XII, § 545.
[26] P.F. Muyart de Vouglans, *Les Lois criminelles de France*, 1780, p. XXXIV.

arbitras; jis įsikiša net ne todėl, kad priverstų juos gerbti vienas kito teises; jis tiesiogiai atsako tam, kas jį įžeidė. „Be abejonės, vienas esmingiausių dalykų vykdant teisingumą yra bausmė už nusikaltimą, kuria realizuojama suvereni galia."[27] Taigi bausmės nevalia sutapatinti ir net palyginti su žalos atlyginimu. Bent viena bausmės dalis visuomet priklauso valdovui: ir netgi tada, kai bausmė derinama su nustatyto dydžio atlyginimu, ji yra pats svarbiausias elementas nusikaltimo padarinių likvidavimo procese. Be to, ši valdovui priklausanti dalis irgi nėra vientisa: ja, viena vertus, atsiteisiama už žalą, kurią patyrė jo valstybė (sukelta netvarka, blogas pavyzdys kitiems – ši žala tokia didelė, kad jos visai negalima lyginti su ta, kuri buvo padaryta atskiram individui); kita vertus, šia bausme karalius keršija už įžeidimą jo asmeniui.

Taigi teisė bausti – vienas iš valdovo teisės skelbti karą savo priešams aspektų: galia bausti priklauso „kalavijo teisei, šiai absoliučiai galiai valdyti gyvenimą ir mirtį, kuri romėnų teisėje buvo vadinama *merum imperium*, teisei, kuria remdamasis valdovas priverčia laikytis savo įstatymų skirdamas bausmes už nusikaltimus"[28]. Tačiau bausmė, be kita ko, – keršto, asmeninio ir sykiu visuomeninio, priemonė, nes įstatyme glūdi ir valdovo fizinė-politinė jėga: „Pačiu įstatymo apibrėžimu sakoma, kad jis siekia ne tik apginti, bet ir atkeršyti už panieką jo valdžiai, bausdamas tuos, kurie sulaužo draudimus."[29] Aiškiai išreikštas keršto motyvas viešpatauja net vykdant paprasčiausią bausmę, net kuo tiksliausiai laikantis juridinių formalumų.

Taigi egzekucijos funkcija yra juridinė-politinė. Tai ceremonialas, kurio tikslas – atstatyti pažeistą aukščiausiąją valdžią. Ji atstatoma visa savo didybe. Viešoji egzekucija, nors tokia skubota ir kasdieniška, – vienas iš didžiųjų nustelbtos ir atstatytos

[27] D. Jousse, *Traité de la justice criminelle*, 1777, p. VII.
[28] P.F. Muyart de Vouglans, loc. cit.
[29] Ibid.

valdžios ritualų (pvz., karūnacija, karaliaus įžengimas į užkariautą miestą, maištavusių valdinių pasidavimas jo malonei). Užtemdydama nusikaltimą, kuris paniekino valdovą, ji visų akivaizdoje išskleidžia nenuginčijamą valdovo jėgą. Ja siekiama ne tik atstatyti pusiausvyrą, bet kuo labiau išryškinti asimetriją tarp subjekto, drįsusio sulaužyti įstatymą, ir visagalio valdovo, kuris demonstruoja savo jėgą. Nors žalos atlyginimas turi būti proporcingas nusikaltimui, nors nuosprendis turi būti nešališkas, tačiau bausmė viešai vykdoma tokiu būdu, kad visi išvystų ne pamatuotą atpildą, o nelygybę ir piktnaudžiavimą valdžia. Šitos bausmės liturgijoje turi būti pompastiškai įtvirtinama valdžia ir jos savaime aiški viršenybė. Tai ne tik teisės viršenybė, tai viršenybė valdovo fizinės jėgos, užgriūvančios ir pavergiančios savo priešininko kūną: pažeisdamas įstatymą nusikaltėlis pasikėsino į paties valdovo asmenį. Ir būtent šis asmuo – arba tie, kuriems jis suteikė savo jėgą, – užvaldo nuteistojo kūną, jį paženklina, nugali, sudaužo. Taigi, bendrai paėmus, baudimo ceremonija yra „teroro" priemonė. XVIII amžiaus teisininkai diskusijoje su reformatoriais „naujoviškai" aiškino, kad žiaurios fizinės bausmės drausmina: griežtos bausmės reikalingos tam, kad jų duota pamoka įsmigtų giliai į žmogaus širdį. Tačiau iš tikrųjų šiuose kankinimuose slypėjo ne pamoka – ta prasme, kurią jai suteikė vėliau ideologai (bausmės vykdymo būdas pranoksta nusikaltimo svarbą), o gąsdinimo politika: reikėjo, kad, žiūrėdami į nusikaltėlio kūną, visi pajustų gaivališkai išsiveržusią valdovo jėgą. Egzekucija ne atkurdavo teisingumą. Ji reaktyvuodavo valdžią. Taigi XVII amžiuje ir net XVIII amžiaus pradžioje egzekucija su visomis siaubo teatro priemonėmis nebuvo nežinia kaip išlikusi praėjusių amžių liekana. Jos įtūžis, didingumas, kūno prievartavimas, nežabotas jėgos demonstravimas, smulkmeniškai apgalvota ceremonija, trumpai tariant – visas jos mechanizmas buvo politizuotos baudžiamosios sistemos dalis.

Dabar mes galime suprasti kai kuriuos kankinimų liturgijos bruožus. O pirmiausia tai, kodėl toks svarbus buvo ritualas,

turėjęs pompastiškai išsiskleisti minios akivaizdoje. Niekas negalėjo pasislėpti nuo šio įstatymo triumfo. Tradiciškai jau buvo nusistovėjusios jo dalys – eisenos, stabtelėjimai kryžkelėse, priešais bažnyčių duris, viešas nuosprendžio skaitymas, klūpėjimas ant kelių, garsiai skelbiama atgaila dėl to, kad buvo įžeistas Dievas ir karalius, tačiau teismo verdiktuose niekada nebuvo praleidžiama proga jas išvardyti, nes baudžiamajam mechanizmui jos buvo svarbios. Pasitaikydavo, kad pats teismas nustatydavo ceremonijos tvarką ir seką: „Kareiviai ant žirgų turi joti tokia tvarka: priešakyje du policijos seržantai, paskui kenčiantysis; iš kairės jį turi lydėti Bonfort'as ir Le Corre'as, įkandin jų – teismo sekretorius, ir tokia tvarka turi įžengti į didžiojo turgaus aikštę, kur bus įvykdytas nuosprendis."[30] Visiškai akivaizdu, kad šis smulkmeniškai reglamentuotas ceremonialas yra ne tik teisminis, bet ir karinis. Karaliaus teisingumas pasirodo esąs ginkluotas, kalavijas, baudžiantis kaltąjį, yra tas pats, kuriuo sunaikinami priešai. Ešafotą supa tikra kariuomenė: raiti sargybiniai, lankininkai, atleistiniai, kareiviai. Aišku, visu tuo siekiama užkirsti kelią pabėgimui ar kokiam nors jėgos panaudojimui; be to, neleisti simpatijos apimtiems žiūrovams išgelbėti nuteistąjį arba įsiūčio pagautiems – tučtuojau įvykdyti jam mirties bausmę. Tačiau tuo siekiama ir priminti, kad kiekvienas nusikaltimas – maištas prieš įstatymą ir kad nusikaltėlis yra valdovo priešas. Visos šios priežastys – ar tai būdavo atsargumo priemonės susidėjus ypatingoms aplinkybėms, ar tiesiog viena iš ritualo funkcijų – viešą egzekuciją paverčia ne tiek teisingumo aktu, kiek jėgos demonstracija. O teisingiau sakant, ten pats teisingumas atsiskleidžia kaip fizinė, materiali ir baisi valdovo jėga. Kankinimų ceremonija į dienos šviesą iškelia tą valdovo valdžios ir įstatymo ryšį, kuriuo valdovas suteikia įstatymui savo jėgą.

Vieša egzekucija, tas ginkluoto įstatymo ritualas, kuriame valdovas iškyla kaip teisingumo ir kartu karo mašinos vadovas,

[30] Cituojama knygoje A. Corre, *Documents pour servir à l'histoire de la torture judiciaire en Bretagne*, 1896, p. 7.

turi du veidus: viename atsispindi pergalė, kitame – kova. Viena vertus, ja iškilmingai vainikuojamas nusikaltėlio ir valdovo karas, kurio baigtis buvo žinoma iš anksto. Ji turi pademonstruoti neišmatuojamą valdovo valdžią tiems, kuriuos jis pavertė visiškais bejėgiais. Jėgų asimetrijos, negrąžinamai pažeistos pusiausvyros demonstravimas buvo viena iš egzekucijos funkcijų. Nutrintas nuo žemės paviršiaus, sumaltas į dulkes ir paleistas pavėjui kūnas, – kūnas, kurį gabalėlis po gabalėlio naikina nežabota valdovo valdžia, – tai ne tik bausmės idealas, bet ir egzekucijų kasdienybė. Imkime kad ir garsiąją Massola egzekuciją, kuri vyko Avinjone ir kuri viena pirmųjų sukėlė amžininkų pasipiktinimą. Toji iš pažiūros paradoksali ceremonija beveik visa vyksta jau nuteistajam mirus, o teisingumas tik atlieka su lavonu didingas teatrališkas apeigas ir rituališkai pašlovina savo jėgą: nuteistasis uždengtom akim pririšamas prie stulpo; aplink jį ant ešafoto prismaigstoma kuolų su geležiniais kabliais. „Nuodėmklausys šnibžda kenčiančiajam į ausį, paskui jį palaimina, ir iš karto egzekutorius, rankoje turintis geležinį vėzdą, naudojamą skerdykloje, atsivedėjęs smogia juo nelaimingajam į smilkinį, ir šis miršta: po akimirkos *mortis exactor* didžiuliu peiliu perpjauna jam gerklę, iš kurios pasipila kraujas; tai šiurpą keliantis reginys. Budelis perpjauna jam sausgysles prie kulnų, perskrodžia pilvą ir išplėšia širdį, kepenis, blužnį, plaučius, pakabina ant geležinio kablio, paskui pjausto juos ir smulkina į gabaliukus, o šiuos kabina ant kitų kablių taip, tarytum mėsinėtų gyvulį. Žiūrėkite, kas galite į tai žiūrėti."[31] Toks begalinis kūno smulkinimas, akivaizdžiai primenantis skerdyklą, irgi tampa reginiu: kiekvienas gabaliukas atsiduria tarsi vitrinoje.

Egzekucija vyksta laikantis triumfališkos ceremonijos taisyklių. Tačiau jos monotonišką vyksmą pagyvina dramatiška susidūrimo scena, kai budelis tiesiogiai, savo rankomis, manipuliuoja „kenčiančiojo" kūnu. Jo veiksmai, žinoma, numatyti

[31] A. Bruneau, *Observations et maximes sur les matières criminelles*, 1715, p. 259.

iš anksto, nes papročiai ir – dažnai gana akivaizdžiai – apkaltinamasis nuosprendis padiktuodavo pagrindinius egzekucijos etapus. Ir vis dėlto ji šiek tiek panėšėdavo į mūšį. Egzekutorius ne tik vykdo įstatymą, bet demonstruoja jėgą. Jis smurtu stengiasi sutramdyti nusikaltimo smurtą. Budelis yra materialus, fizinis šio nusikaltimo priešininkas. Priešininkas, kuris kartais būna gailestingas, kartais pilnas įniršio. Damhoudère'as, kaip ir daugelis jo amžininkų, skundėsi, kad budeliai „su piktadariais dorojasi visomis įmanomomis žiaurybėmis, kankina juos, daužo ir žudo taip, lyg į jų rankas būtų patekęs koks žvėris"[32]. Šis paprotys dar ilgai gyvuos.[33] Kankinimų ceremonija taip pat yra ir iššūkis bei varžytuvės. Jeigu budelis triumfuoja – jeigu jam pavyko, kaip buvo liepta, vienu smūgiu nukirsti galvą, – jis „pakelia ją ir rodo žmonėms, paskui numeta ant žemės ir pamojuoja žiūrovams, kurie negaili plojimų jo meistriškumui"[34]. Ir priešingai, jeigu jis pralaimi, jeigu jam nepavyksta užmušti aukos taip, kaip reikia, jis pats susilaukia bausmės. Antai Damiens'o budeliui, nemokėjusiam nuketvirčiuoti savo mirtininko pagal taisykles, teko griebtis peilio. Arkliai, kurie turėjo po bausmės tapti jo nuosavybe, buvo konfiskuoti vargšų naudai. Po keleto metų Avinjono budelis, turėjęs pakarti tris plėšikus, suteikė jiems – kad ir kokie jie baisūs buvo – per daug kančių. Žiūrovai įpyko. Jie pasmerkė budelį. Už bausmę, be to, norint apsaugoti jį nuo minios rūstybės, jis buvo įmestas į kalėjimą.[35] Ši negrabaus budelio bausmė liudija tradiciją, kuri

[32] J. de Damhoudère, *Pratique judiciaire ès causes civiles*, 1572, p. 219.
[33] 1837 metų liepos 6 dienos *La Gazette des tribunaux* pranešą, remdamasi *Journal de Gloucester*, apie „siaubingą ir šlykštų" vieno egzekutoriaus elgesį, kuris, pakoręs nuteistąjį, „paėmė jį už pečių ir stumtelėjo taip, kad tas imtų suktis apie savo ašį, o paskui su įtūžiu trenkė jam keletą kartų sakydamas: ‚Na, seni, dabar tu jau tikrai miręs?' Paskui atsisuko į publiką ir pašaipiai paleido keletą tiesiog nepadorių replikų."
[34] Tokią sceną stebėjo T.S. Gueulette atleistinio Montigny egzekucijoje 1737 metais. Plg. R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, 1933, p. 62–69.
[35] Plg. L. Duhamel, *Les Exécutions capitales à Avignon*, 1890, p. 25.

artima ir mums: jeigu egzekucija nepavyko, nuteistojo reikia pasigailėti. Kai kuriose šalyse toks paprotys buvo įsigalėjęs.[36] Žmonės dažnai tikėdavosi, kad jo bus laikomasi, ir kartais apgindavo nuteistąjį, šitaip išvengdavusį mirties. Norint išnaikinti šį paprotį ir užgniaužti šią viltį, buvo atgaivintas priežodis „kartuvės niekada nepaleidžia savo grobio"; imta rūpintis, kad mirties nuosprendžiuose būtų įrašyti aiškūs nurodymai: „pakarti ir smaugti tol, kol numirs", „kol užges gyvybė". Ir tokie XVIII amžiaus vidurio teisininkai, kaip Serpillonas ar Blackstone'as, buvo įsitikinę, kad budelio nesėkmė neturėtų išgelbėti nuteistajam gyvybės.[37] Egzekucijos ceremonijoje vis dar buvo galima įžvelgti Dievo teismo elementų. Susidūrime su nuteistuoju egzekutorius buvo lyg ir karaliaus gynėjas. Tačiau gynėjas, kurio gėdijamasi ir kuris smerkiamas: atrodo, tradicija liepė antspaudu sutvirtinus budelio raštus ne padėti ant stalo, o numesti ant žemės. Žinomi draudimai, kurie supo šią „labai reikalingą", tačiau „priešingą prigimčiai tarnybą".[38] Tam tikra prasme nebuvo nieko gero būti karaliaus kalaviju, nes budeliui tekdavo dalis priešininko nešlovės. Valdovo galia, kuri pastūmėdavo jį žudyti ir kuri su jo pagalba suduodavo smūgius, į jį neįsiliedavo. Ji nesusitapatindavo su įnirtusiu budeliu ir užvis didingiausia būdavo tada, kai sustabdydavo egzekutoriaus ranką malonės laišku. Paprastai nuosprendį nuo egzekucijos skirdavo nedidelis laiko tarpas (dažnai tik kelios valandos), todėl malonė pasiekdavo nuteistąjį pačią paskutinę akimirką. Bet ceremonija, be abejonės, vykdavo lėtai, kad liktų laiko ir tokiai

[36] Pavyzdžiui, Burgundijoje, plg. Chassanée, *Consuetudo Burgundi*, fol. 55.

[37] F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, t. III, p. 1100. Blackstone'as: „Akivaizdu, kad, jeigu nusikaltėlis, nuteistas mirti pakariant išvengia mirties dėl egzekutoriaus nerangumo, šerifas turi atnaujinti egzekuciją, nes nuosprendis nebuvo įvykdytas; ir akivaizdu, kad, jeigu pasiduosime šiai netikrai užuojautai, tai atversime duris įvairiausiems sąmokslams." (*Commentaries on the Laws of England*, 1766–1769, p. 199.)

[38] Ch. Loyseau, *Cinq livres du droit des offices*, 1613 metų leidimas, p. 80–81.

galimybei.[39] Nuteistieji jos tikėdavosi ir, kad laimėtų laiko, jau ešafoto papėdėje pareikšdavo turį dar ką papasakoti. Minia, kai to norėdavo, šauksmais ragino pasigailėti, stengėsi vilkinti paskutinę akimirką, nekantriai laukė pasirodant pasiuntinio, nešino laišku su žalio vaško antspaudu, ir, reikalui esant, tikino, kad jis jau kelyje (taip buvo vykdant 1750 metų rugpjūčio 3 dieną bausmę maišto prieš vaikų atėmimą dalyviams). Egzekucijoje valdovas dalyvavo ne tik kaip galia, keršijanti įstatymo vardu, bet ir kaip valdžia, galinti atšaukti ir įstatymo vykdymą, ir kerštą. Tik jis vienintelis gali nuplauti įžeidimu jam padarytą gėdą. Tiesa, jis perleido savo teismams galią teisti, bet pats jos neatsisakė. Ją išsaugo visiškai, kad galėtų ir atšaukti bausmę, ir ją sugriežtinti.

Mes turime žiūrėti į viešus kankinimus – tuo ritualizuotu pavidalu, kurį jie įgavo dar XVIII amžiuje – kaip į politinį įrankį. Jie logiškai pritampa prie baudžiamosios sistemos, kuria remdamasis valdovas tiesiogiai arba netiesiogiai reikalauja, paskiria ir įvykdo bausmę, nes būtent į jį būdavo nukreiptas įstatymus pažeidžiantis nusikaltimas. Kiekviename nusižengime esama *crimen majestatis**, o mažiausiame nusikaltėlyje slypi potencialus karalžudys. O karalžudys savo ruožtu yra nei daugiau, nei mažiau kaip visiškas ir absoliutus nusikaltėlis, nes, užuot pasipriešinęs kokiam konkrečiam suverenios valdžios sprendimui arba valiai kaip bet kuris kitas nusikaltėlis, jis pasikėsina į patį tos valdžios principą, įkūnytą fiziniame valdovo asmenyje. Ideali bausmė karalžudžiui būtų visų įmanomų kankinimų visuma.

[39] Plg. S.P. Hardy, 1769 metų sausio 30 dienos užrašus, išspausdintojo tomo 125 puslapyje; 1779, gruodžio 14, t. IV, p. 229. R. Anchelio veikale *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, p. 162–163 pasakojama apie Antoine'ą Boulleteix, kuris buvęs jau ešafoto papėdėje, kai atšuoliavo raitelis su garsiuoju pergamentu rankoje. Visi sušuko „Tegyvuoja karalius" ir nusitempė Boulleteix į smuklę, o teismo tarnautojas su skrybėle rankoje rinko aukas malonės paliestajam.

* ‚Nusikaltimas prieš didenybę' (lot.).

Tai turėtų būti nesibaigiantis kerštas: bent jau Prancūzijos įstatymuose nebuvo numatyta kokia nors konkreti bausmė už tokios rūšies niekšybę. Bausmė Ravaillacui buvo išrasta kombinuojant žiauriausias Prancūzijoje taikytas bausmes. Damiens'ui pabandyta išrasti dar siaubingesnę. Būta kitų pasiūlymų, tačiau jie buvo atmesti kaip ne tokie tobuli. Taigi buvo pakartota Ravaillaco egzekucija. Ir reikia pripažinti, kad tai buvo gana santūri procedūra, jeigu prisiminsime, kokio begalinio keršto glėbin buvo įstumtas 1584 metais Gijomo Oraniečio žudikas. „Pirmąją dieną jį nuvedė į aikštę, ten jo laukė katilas verdančio vandens, į jį buvo įkišta jo ranka, kuria jis smogė mirtiną smūgį. Rytojaus dieną ta ranka buvo nukirsta, ir kai ji nukrito jam prie kojų, jis turėjo spardyti ją po visą ešafotą. Trečią dieną jį kankino įkaitintomis žnyplėmis ir plėšė krūtinės spenelius bei ranką. Ketvirtąją dieną plėšė tą pačią ranką bei sėdmenis. Taip palaipsniui šis žmogus buvo kankinamas aštuoniolika dienų." Paskutinę dieną jį užkėlė ant rato ir daužė medine kuoka. Praėjus šešioms valandoms, jis dar paprašė vandens, bet jo negavo. „Galiausiai policijos viršininkas paprašė padaryti jam galą ir pasmaugti, kad jo siela nenugrimztų į neviltį ir neprapultų amžiams."[40]

*

Be jokios abejonės, kankinimai egzistavo visiškai ne dėl to, jog tokia buvo nustatyta tvarka. Rusche'as ir Kirchheimeris teisūs laikydami juos padariniu tokio gamybos būdo, kuriame darbo jėga, taigi ir žmogaus kūnas, nėra nei tokia naudinga, nei tokia vertinga prekė, kokia ji taps industrinio tipo santvarkoje. Taip pat akivaizdu, kad ši „panieka" kūnui susijusi su bendru požiūriu į mirtį. Ir šitame požiūryje galima būtų įžvelgti ne tik krikščioniškąsias vertybes, bet ir demografinės, o iš dalies – ir

[40] Brantôme, *Mémoires. La vie des hommes illustres*, 1722 metų leidimas, t. II, p. 191–192.

biologinės situacijos atspindžius, kaip antai: ligų ir bado siautėjimas, periodiškos epidemijų pjūtys, milžiniškas vaikų mirtingumas, nestabili bioekonominė pusiausvyra – mirtis tapo sena pažįstama, ji apaugo ritualais, skirtais prisipratinti ją, prisijaukinti ir suteikti prasmę jos nuolatinei agresijai. Tačiau analizuojant tokio ilgo kankinimų gyvavimo priežastis, reikėtų atkreipti dėmesį ir į istorines aplinkybes. Negalima pamiršti, kad 1670 metų ordonansas, kuriuo vadovavosi kriminalinis teisingumas iki pat Revoliucijos išvakarių, kai kuriais atžvilgiais dar labiau sugriežtino senuosius įsakus. Nors tokie teisininkai, kaip Lamoignonas, ir pasipriešino, tai įtvirtino Pussort'as, tekstus rengusioje komisijoje atstovavęs karaliaus interesams. Ir klasikinio amžiaus viduryje nenuslūgstantys maištai, ne už kalnų grumantys pilietiniai karai, karaliaus siekimas įsitvirtinti apkarpant parlamento valdžią didele dalimi paaiškina „kietos" baudžiamosios sistemos gyvybingumą.

Šios kankinimų naudojimo baudžiamojoje sistemoje priežastys yra bendro ir tam tikra prasme išorinio pobūdžio. Jos paaiškina, kaip įsigalėjo ir kodėl taip ilgai išliko fizinės bausmės, kodėl protestai prieš jas buvo tokie silpni ir gana atsitiktiniai. Bet šiame bendrame fone mums reikia išryškinti jų tikslią funkciją. Kankinimai taip buvo įsigalėję teisminėje praktikoje todėl, kad jie atskleisdavo tiesą ir per juos pasireikšdavo valdžia. Tai, kas parašyta, būdavo ištariama, tai, kas slapta, – išviešinama, tai, kas įrodyta kvotoje, patvirtinama prisipažinimu. Nusikaltimas atkuriamas ir atgręžiamas prieš visų matomą nusikaltėlio kūną. Piktadarystė atkartoja visą savo siaubą ir pasinaikina. Be to, kankinamas kūnas virsta valdovo keršto objektu, vieta, kur demonstruojama valdžia, – tai suteikia progą dar kartą patvirtinti jėgų asimetriją. Vėliau pamatysime, kad visų baudžiamųjų mechanizmų šerdis yra tiesos–valdžios santykis ir kad jį galima aptikti šiuolaikinėje baudžiamojoje praktikoje, įgavusį visiškai kitokį pavidalą, kurio padariniai labai skirtingi. Švietimo epocha kankinimus greitai pasmerkia ir pavadina „žiauriais". Taip kan-

kinimus apibūdindavo, tačiau be kritinės nuostatos patys teisininkai. Gali būti, kad „žiaurumas" – viena iš tų sąvokų, kurios geriau paaiškina jų vaidmenį senojoje baudžiamojoje praktikoje. Visų pirma, žiaurumas būdingas kai kuriems sunkiems nusikaltimams: jo laipsnis priklauso nuo to, kiek natūraliųjų arba pozityviųjų, Dievo ar žmonių įstatymų buvo pažeista, nuo to, kokį skandalingą triukšmą sukėlė arba, priešingai, su kokia slapta klasta tie nusikaltimai buvo padaryti, nuo jų kaltininkų ir aukų lygio bei padėties visuomenėje, nuo netvarkos, kurią jie skatina arba sužadina, nuo jų keliamo siaubo. Taigi bausmė, turinti visiems akivaizdžiai atskleisti nusikaltimo kraupumą, pati privalo būti žiauri: ji turi į dienos šviesą išvilkti žiaurybes, išviešinti jas prisipažinimais, atgailavimais ir pasižadėjimais. Ji turi jas atkurti ceremonijomis, kuriose žeminamas ir kankinamas nusikaltėlio kūnas. Žiaurumas yra nusikaltimo dalis, kurią bausmė atgaivina kankinimų pavidalu, taip iškeldama ją į dienos šviesą; žiaurumas neatsiejamas nuo mechanizmo, kuris pačioje bausmės šerdyje atskleidžia visų akims tiesą apie nusikaltimą. Vieša egzekucija – tai dalis procedūros, atkuriančios realybę to, už ką baudžiama. Kita vertus, žiaurus nusikaltimas yra siautulingas valdovui mestas iššūkis; jis susilaukia atsakymo, kurio tikslas pranokti jį žiaurumu, jį suvaldyti, nugalėti triuškinančia persvara ir galop sunaikinti. Taigi viešą egzekuciją užtvindančio žiaurumo vaidmuo dvejopas: žiaurumo principu grindžiami nusikaltimo ir bausmės santykiai, bet, kita vertus, šitokiu būdu baudžiantieji išlieja susierzinimą dėl įvykdyto nusikaltimo. Žiaurumas sukrečia atskleista tiesa ir demonstruojama valdžia. Tai kvotą užbaigiantis ritualas ir valdovo triumfo ceremonija. Žiaurumas juos abu sujungia ties kankinamu kūnu. XIX amžiaus baudžiamojoje praktikoje bus bandoma „tyrą" tiesos ieškojimą kiek galima atriboti nuo smurto, kurio nėra įmanoma visiškai ištrinti iš bausmės. Bus siekiama pabrėžti, kokie heterogeniški ir todėl skirtingi yra nusikaltimas, kurį reikia bausti, ir bausmė, kurią paskiria valdžia. Tarp tiesos ir bausmės neturi būti jokių

kitų santykių, išskyrus teisėtos pasekmės ryšį. Tegu baudžianti valdžia nebesitepa rankų nusikaltimu, dar didesniu negu tas, už kurį norėta nubausti. Tegu ji lieka nekalta dėl bausmės, kurią paskiria. „Skubėkime atsikratyti tokių kankinimų. Jie pritiko tik karūnuotiems pabaisoms, kurie valdė romėnus."[41] Tačiau ankstesnės epochos baudžiamoji praktika byloja, kad egzekucija, suartindavusi valdovą ir nusikaltimą, „teisminio tardymo" ir bausmės susipynimas nebuvo barbariško nenuovokumo pasekmė; čia įsijungdavo žiaurumo mechanizmas su visais savo būtinais priedėliais. Žiauriu atlygiu visagalybė rituališkai sunaikindavo nešlovę.

Kaltę ir bausmę žiaurumas susieja ir sujungia ne todėl, kad patylomis buvo toleruojamas įstatymas „akis už akį, dantis už dantį". Tiesiog baudimo apeigose atsiskleisdavo valdžios mechanika – tai buvo valdžia, kuri ne tik nesislepia manipuliuodama kūnais, bet kurią pagauna įkvėpimas ir kuri darosi dar stipresnė nuo fizinės savo galios demonstravimo. Tai buvo valdžia, kuri įtvirtina save kaip ginkluotą valdžią, kurios tvarkos palaikymo funkcijos nebuvo visiškai atskirtos nuo karo vedimo funkcijų. Tai buvo valdžia, taisykles ir pareigas laikiusi asmeninių santykių formomis, kurių laužymas ir nesilaikymas – įžeidimas, užtraukiantis kerštą. Tai buvo valdžia, nepaklusnumą laikiusi priešiškumo aktu, maišto pradžia, o pastarasis iš esmės nelabai skiriasi nuo pilietinio karo. Tai buvo valdžia, kuri neturi įrodinėti, kodėl ji verčia laikytis jos įstatymų, ji turi tik nurodyti, kas jos priešai ir koks jėgos protrūkis jiems gresia. Tai buvo valdžia, kuri, neįstengdama užtikrinti nenutrūkstamos priežiūros, bando atšviežinti savo įtaką sukrečiančiais gestais. Tai buvo valdžia, kuri grūdinosi viešai ritualuose suspindėdama savo „viršvaldžia".

[41] C.E. de Pastoret taip kalba apie karalžudžiams taikomas bausmes, žr. *Des lois pénales*, 1790, t. II, p. 61.

*

Iš visų priežasčių, kodėl bausmes, visiškai nesigėdijančias „žiaurumo", pakeitė bausmės, kurias reikėjo pagarbiai vadinti „humaniškomis", vieną reikėtų analizuoti būtent dabar, nes ji slypi pačioje viešoje egzekucijoje – kaip jos funkcionavimo elementas ir kartu nuolatinės netvarkos šaltinis.

Viešos egzekucijos ceremonijoje svarbiausias vaidmuo tenka liaudžiai, kurios realus ir betarpiškas dalyvavimas – būtina egzekucijos sąlyga. Bausmė, apie kurią buvo žinoma, bet kuri įvykdyta paslapčia, buvo absoliučiai beprasmiška. Pamoką norėta duoti ne vien tam, kad žmonės suprastų, jog ir menkiausias nusižengimas neabejotinai bus nubaustas, bet ir norint įbauginti nusikaltėlį užgriuvusio valdžios pykčio reginiu: „Kriminalinėse bylose sunkiausias dalykas yra paskirti bausmę: tai proceso tikslas ir jo pabaiga, ir vienintelė nauda, nes, tinkamai ją įvykdžius, duoda pamoką ir įvaro siaubą."[42]

Tačiau šitoje siaubo scenoje liaudies vaidmuo dviprasmiškas. Žmogus čia kviečiamas kaip žiūrovas: jis raginamas eiti pasižiūrėti nusikaltėlio, surakinto kaladėje, atliekančio viešą atgailą; gėdos stulpai, kartuvės ir ešafotai iškyla aikštėse ir pakelėse; jis atsiduria ten, kur nukankintųjų lavonai keletą dienų visų akivaizdoje demonstruojami netoli padarytų nusikaltimų vietos. Reikia, kad žmonės ne tik žinotų, bet ir viską pamatytų savo akimis. Nes jie turi bijoti; tačiau jie turi būti ir liudytojai, tarytum laiduotojai, kad bausmė bus įvykdyta, ir turi iki tam tikro laipsnio dalyvauti joje. Būti liudytojais – tai teisė, kurią jie turi ir kurios reikalauja. Slapta egzekucija – privilegija, ir dažnai įtariama, kad ji nebuvo pakankamai griežta. Protestuojama, jeigu paskutinę akimirką atimamas malonumas matyti auką. Vyriausiąjį pašto iždininką, nužudžiusį savo žmoną ir surakintą kaladėje, reikėjo traukti iš minios; „Jį įlaipino į vežimą; mano

[42] A. Bruneau, op. cit., 1715. Pirmosios dalies nenumeruota įžanga.

manymu, jeigu ne stipri palyda, būtų buvę sunku apsaugoti jį nuo tamsuomenės išpuolių, tamsuomenės, kuri rėkė ir tyčiojosi iš jo."[43] Pakorus moterį, pavarde Lescombat, pasirūpinta uždengti jai veidą; „jai apie kaklą ir galvą buvo apmuturiuota nosinė, todėl žmonės garsiai murmėjo ir sakė, kad tai ne Lescombat"[44]. Liaudis reikalauja teisės stebėti egzekuciją ir matyti, kas yra kankinimas.[45] Ji taip pat turi teisę joje dalyvauti. Ilgai vedžiojamą gatvėmis, surakintą kaladėje, žeminamą nuteistąjį, kuriam daugybę kartų primenamas jo siaubingas nusikaltimas, lengvai pasiekia žiūrovų įžeidimai, kartais netgi išpuoliai. Liaudies kerštas buvo skatinamas susilieti su valdovo kerštu. Visai ne dėl to, kad juo valdovas būtų grindęs savąjį ar kad valdovas būtų tarsi liaudies įniršio reiškėjas; tiesiog liaudis turėjo paremti karalių, kai jis imdavosi „keršyti savo priešams", net jeigu ir ypač jeigu tie priešai – iš liaudies tarpo. Keršijančiam karaliui liaudis turi atlikti kažką panašaus į „ešafoto tarnybą". Ši „tarnyba" numatyta senuosiuose ordonansuose; 1347 metų ediktas dėl piktžodžiautojų numatė, kad jie turi būti statomi prie gėdos stulpo „nuo aušrinės iki kol ateis mirtis. Ir jiems į akis galima mėtyti purvą bei kitokius nešvarumus, išskyrus akmenis ir kitus daiktus, kurie gali sužeisti [...]. Piktžodžiavimui pasikartojus dar kartą, norime, kad nusikaltėlis būtų iškilmingai pastatytas prie gėdos stulpo turgaus dieną, kad jam būtų perskelta viršutinė lūpa ir kad pasirodytų jo dantys." Be abejo, klasikinėje epochoje ši dalyvavimo kankinimuose forma dar toleruojama, tačiau bandoma ją apriboti, kad nesužadintų barbariškumo ir neuzurpuotų teisės bausti. Bet ši forma buvo pernelyg artimai susijusi su bendra viešų egzekucijų tvarka, kad ją būtų buvę galima visiškai panaikinti. Dar ir XVIII šimtmetyje susiduriame su tokiomis

[43] S.P. Hardy, op. cit., I, išspausdintasis, tomas, p. 328.
[44] T.S. Gueulette, cituojama R. Anchel, op. cit., p. 70–71.
[45] Pirmą kartą, kai buvo panaudota giljotina, *Chronique de Paris* pranešė, kad žmonės skundėsi nieko nematą ir skandavo „Grąžinkite mums mūsų kartuves" (žr. J. Laurence, *A history of capital punishment*, 1432, p. 71 tt.).

scenomis, kaip Montigny egzekucijos metu – kol budelis vykdo bausmę nuteistajam, Halių turgaus žuvininkės nešioja iškamšą, kuriai jos nukirto galvą.[46] O kiek kartų reikėdavo „saugoti" nuo minios nusikaltėlius, kurie buvo lėtai vežiojami per spūstį – kaip pamoka ir kartu kaip taikinys, kaip užslėptas grasinimas ir kaip pažadėtas, bet ir uždraustas grobis. Valdovas, kviesdamas minią pademonstruoti savo valdžią, vieną akimirką toleruodavo jos smurtinius veiksmus tarsi pritarimo ženklą, tačiau kitą – užkirsdavo jiems kelią, nubrėždamas savo privilegijų ribas.

O tada liaudis, pagauta jai įbauginti skirto reginio, gali nebepritarti baudžiančiai valdžiai ir kartais net ima maištauti. Jeigu žmonėms atrodo, kad egzekucija neteisėta, jie sustabdo jos eigą, išplėšia nuteistąjį iš budelio rankų, jėga išreikalauja jam malonę ar net išvaiko ir nužudo egzekutorius, o visuomet – keikia teisėjus ir nušvilpia nuosprendį; šie ir kiti liaudies veiksmai dažnai persmelkia ir supurto kankinimų ritualą. Dažniausiai tai, aišku, atsitikdavo, kai būdavo baudžiami maištų dalyviai: antai, pasibaigus įžymiajai vaikų atėmimo bylai, minia norėjo sutrukdyti trijų tariamų maištininkų egzekucijai – juos turėjo pakarti Saint-Jeano kapinėse, „nes ten mažiau išėjimų ir lengviau saugoti"[47].

[46] T.S. Gueulette, cituojamas knygoje R. Anchel, op. cit., p. 63. Veiksmas vyksta 1737 metais.

[47] Markizas d'Argensonas, *Journal et Mémoires*, VI, p. 241. Žr. Barbier *Journal*, t. IV, p. 455. Be kita ko, vienas pirmųjų šios bylos epizodų yra labai būdingas XVIII amžiaus liaudies bruzdėjimams, kuriuos sužadindavo baudžiamoji sistema. Policijos generolas Berryer liepia atimti „vaikus iš laisvamanių, netikinčių"; atleistiniai sutinka atiduoti juos tėvams tik „už pinigus"; sklinda gandas, kad vaikus ketinama atiduoti karaliui pasismaginti. Minia, atpažinusi policijos šnipą, jį nulinčiuoja „su nežmoniškumu, peržengiančiu visas ribas", ir „užmetusi kilpą jam, jau mirusiam, ant kaklo, nutempia prie pono Berryer durų". O tas šnipas, anksčiau buvęs vagis, turėjęs mirti ant rato kartu su savo bendrininku Rafiat ir todėl tapęs skundiku. Policijai jis atnešdavo daug naudos, nes mokėjo sumegzti bet kurios intrigos galus. Jo naujasis amplua buvo „labai vertinamas". Šis atvejis yra įdomus daugeliu aspektų: maištą sukelia palyginti nauja represijų priemonė – tai ne teismai, o policija. Darbo reikalais policija susisaisto su nusikaltėliais, o nuo XVIII

Įsibaiminęs budelis atriša vieną iš nuteistųjų. Lankininkai pradeda šaudyti. Panašūs įvykiai pasikartojo po 1775 metų kviečių maišto. Taip pat 1786-aisiais, kada padieniai darbininkai žygiavo į Versalį ir pabandė išvaduoti suimtus saviškius. Šiais atvejais bruzdėjimai jau buvo įsisiūbavę anksčiau ir jų priežastys nebuvo susijusios su bausmės vykdymo būdu, tačiau esama daug kitų pavyzdžių, rodančių, kad bruzdėjimus išprovokuodavo būtent koks nors verdiktas ar egzekucija. Tai nedidelės, tačiau begalinės „ešafoto aistros".

Dažniausiai nuteistąjį į egzekucijos vietą lydi padrąsinimo, o kartais – ir sveikinimo šūksniai. Tame ilgame kelyje jį palaiko „užuojauta tų, kurie turi švelnią širdį, ir plojimai, susižavėjimas, pavydas tų, kurie yra laukiniai ir sudiržusios dvasios"[48]. Minia spraudžiasi prie ešafoto ne tik todėl, kad matytų nuteistojo kančias ar pakurstytų budelio įniršį, bet ir vildamasi išgirsti, kaip tas, kuriam nebėra ko prarasti, burnoja prieš teisėjus, prieš įstatymus, prieš valdžią, prieš religiją. Egzekucijos metu nuteistasis gali pasinaudoti šia saturnalijos akimirka, kai nebėra nieko uždrausto arba baustino. Artėjančios mirties akivaizdoje nusikaltėlis gali sakyti viską, o minia jį už tai sveikina. „Jeigu kokiuose nors metraščiuose būtų rūpestingai užrašyti paskutiniai žodžiai, išsprūdę iš kankinamųjų lūpų, ir jei kas nors turėtų drąsos juos perskaityti, jeigu kas apklaustų vien tik tą žemą prastuomenę, beširdžio smalsumo stumiamą prie ešafoto, tai sužinotų, jog nėra tokio nusikaltėlio, kuris, mirdamas ant rato, nekaltintų dangaus ir skurdo, pastūmėjusių jį nusikalsti, nepriekaištautų teisėjams už barbariškumą, nekoneveiktų juos lydinčių altoriaus tarnų ir nepiktžodžiautų prieš Dievą, nors ir yra jo kūrinys."[49]

---

amžiaus tai tampa sistema. Maištaujanti liaudis imasi pati nukankinti nuteistąjį, kuris nepelnytai išvengė ešafoto.

[48] H. Fielding, „An inquiry", in *The Causes of the late increase of Robbers*, 1751, p. 61.

[49] A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, p. 128–129. Boucher d'Argis dirbo patarėju Châtelet kalėjime.

Šiose egzekucijose, kurios turėtų demonstruoti bauginančią valdovo valdžią, esama karnavalo elementų, čia tarsi susikeičiama vaidmenimis, valdžia pajuokiama, o nusikaltėliai paverčiami didvyriais. Nešlovė apgaubia priešingą pusę. Nuteistųjų drąsa, kaip ir jų ašaros arba riksmai, meta šešėlį ant įstatymo. Fieldingas su apmaudu sako: „Kai matome drebantį nuteistąjį, nė nesusimąstome apie gėdą. Dar mažiau apie tai galvojame, jeigu jis yra įžūlus."[50] Liaudis, kuri apspito ešafotą ir stebi egzekuciją, visados – netgi tada, kai valdovo kerštas begalinis, – ištaiko progą atsigriebti.

Svarbiausia priežastis – liaudies manymu, neteisingas nuosprendis, ypač jeigu ji mato baudžiamą myriop žmogų iš liaudies už nusikaltimą, už kurį kam nors kitam, aukštesnės kilmės arba turtingesniam, būtų buvusi paskirta švelnesnė bausmė. Atrodytų, jog kai kurių baudžiamosios sistemos veiksmų XVIII amžiuje – o gal ir anksčiau – nebepalaikė žemesnieji gyventojų sluoksniai. Ir tai galėjo lengvai sukelti bruzdėjimus. Kadangi neįmanoma, jog vargingiausieji – tai pažymi vienas iš teisėjų – būtų išklausyti teismuose[51], jie gali įsikišti, ir net fiziškai, ten, kur teisingumas demonstruojamas viešai, ten, kur jie sukviesti liudyti ir vos ne patarnauti vykdant šį teisingumą: gali jėga įsiveržti į baudimo mechanizmą ir pakeisti jo veikimo eigą. Jie gali baudimo ritualų prievartą nukreipti kita linkme. Bruzdama prieš bausmių diferencijavimą atsižvelgiant į socialinę nusikaltėlio klasę: 1781 metais Champré abatą nužudė tos žemės savininkas, ir bandyta paskelbti žmogžudį bepročiu; „iš pradžių atrodė, kad valstiečiai, kurie buvo labai prisirišę prie savo ganytojo, iš pykčio pakels ranką prieš savo šeimininką ir padegs jo pilį [...]. Visi protestavo, ir visiškai teisėtai, prieš kaltintojo atlaidumą, kuriuo jis atėmė iš teisingumo galimybę nubausti už tokį šlykštų nusikaltimą."[52] Bruzdama prieš per daug griežtas

[50] H. Fielding, loc. cit., p 41.

[51] C. Dupaty, *Mémoire pour trois hommes condamnés à la roue*, 1786, p. 247.

[52] S.P. Hardy, op. cit., 1781, sausio 14, t. IV, p. 394.

bausmes už dažnai pasitaikančius ir nelaikomus labai sunkiais nusikaltimus (vagystė su įsilaužimu); arba prieš bausmes, kurios skiriamos už kai kuriuos nusižengimus, susijusius su tam tikromis socialinėmis sąlygomis, pavyzdžiui, vagiliavimą ūkyje. Mirties bausmė už tokį nusikaltimą sukeldavo daug nepasitenkinimo, nes paprastai šeimynykščių būdavo ne viena dešimtis, tokioje byloje jiems būdavo sunku įrodyti savo nekaltumą, jie lengvai galėjo tapti įtaraus šeimininko aukomis, o kai kurių ponų, užmerkiančių tokiais atvejais akis, atlaidumas dar labiau pabrėždavo nepelnytą dalią tų, kuriuos apkaltindavo, nuteisdavo ir pakardavo. Tokių šeimynykščių egzekucijos dažnai sukeldavo protestus.[53] 1761 metais Paryžiuje kilo nedidelis maištas dėl vienos tarnaitės, pavogusios medžiagos gabalą iš savo šeimininko. Nors moteris ir prisipažino savo kaltę, grąžino medžiagą ir prašė pasigailėti, šeimininkas nepanoro atsiimti skundo. Egzekucijos dieną kvartalo gyventojai neleidžia jos pakarti, užpuola pirklio parduotuvę ir ją išplėšia. Galiausiai tarnaitės pasigailima. Tačiau viena moteris, bandžiusi, tegu ir nesėkmingai, adata subadyti negerąjį šeimininką, buvo ištremta trejiems metams.[54]

Iki šiol prisimenami XVIII amžiuje plačiai nuskambėję teismai, kai į bylą įsikišdavo to meto šviesuomenė – filosofai ir kai kurie teisėjai: Calas, Sirvenas, ševaljė de La Barre'as. Tačiau beveik nekalbama apie visus tuos egzekucijų sukurstytus liaudies bruzdėjimus. Iš tikrųjų, retas kuris peržengdavo vieno miesto, kartais – vieno kvartalo ribas. Ir vis dėlto jie buvo labai svarbūs. Kartais šie iš apačios kylantys neramumai įgaudavo užmojį ir patraukdavo aukštesnę padėtį užimančių žmonių dėmesį, kurie, atsiliepdami į juos, suteikdavo šiems įvykiams naują matmenį (paskutiniais metais prieš Revoliuciją būta tokių

[53] Apie tokių nuosprendžių sukeliamą nepasitenkinimą žr. Hardy, op. cit., t. I, p. 319, p. 367; t. III, p. 227–228; t. IV, p. 180.

[54] Papasakojo R. Anchelis knygoje *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, 1937, p. 226.

atvejų, pavyzdžiui, Catherine'os Espinas, 1785 metais neteisingai apkaltintos tėvažudyste, trijų nukankintųjų ant rato Šomone bylos, kurioms 1786 metais Dupaty paskyrė savo įžymųjį pranešimą; arba Marie Françoise'os Salmon, kurią Ruano parlamentas 1782 metais nuteisė sudeginti kaip nuodytoją, byla, tačiau ir 1786 metais jai dar nebuvo įvykdyta bausmė). O dažniausiai šie bruzdėjimai baudžiamąją sistemą ir jos renginius, kurie turėdavo būti pamokantys, apgaubdavo nuolatinio nerimo atmosfera. Kiek kartų tvarkai aplink ešafotą palaikyti reikėdavo griebtis „liaudžiai nemalonių" ir „valdžią žeminančių" priemonių[55]? Buvo akivaizdu, kad didįjį bausmės reginį kiekvieną akimirką galėjo atmesti tie, kuriems jis buvo skirtas. Ir iš tikrųjų – viešos egzekucijos siaubas įplieksdavo nepaklusnumo liepsną: bausmės vykdymo dieną darbas sustodavo, smukles užplūsdavo lankytojai, visi burnodavo prieš valdžią, prakeiksmais ir akmenimis apipildavo budelį, atleistinius ir kareivius. Bandydavo pagrobti nuteistąjį – kartais norėdami išgelbėti, kartais – nužudyti, kaip jiems atrodė geriau. Kildavo muštynių, o vagims smalsumo pagauti ir prie ešafoto besigrumdantys žmonės būdavo geriausias grobis.[56] Tačiau svarbiausia – ir kaip tik todėl visi šie neramumai kėlė politinį pavojų – buvo tai, kad žmonės niekada nesijautė labiau artimi tiems, kuriems buvo vykdoma bausmė, kaip šių ritualų metu, – ritualų, turėjusių pademonstruoti, koks šlykštus yra nusikaltimas ir kokia neįveikiama valdžia. Niekada jie nebuvo patyrę tokio nežaboto ir besaikio valdžios smurto, kaip tas, kuris užgriūdavo nuteistuosius. Beveik nebuvo atvejo, kad tų, kuriuos pavadinčiau smulkiais nusikaltėliais – valkatų, apsimetėlių elgetų, piktavalių vargetų, kišenvagių, vogtų daiktų supirkėjų bei perpardavinėtojų – nepalaikytų ištisas gyventojų sluoksnis; tai liudija

[55] Markizas d'Argensonas, loc. cit.

[56] Hardy aprašo daug tokių atvejų – kad ir tą įžymią vagystę, įvykusią tame pačiame name, kuriame policijos viršininkas ruošėsi dalyvauti egzekucijoje.

pasipriešinimas gatves „valančiai" policijai, šnipų medžioklė, sargybos arba inspektorių užpuolimai.[57] Pamažu šis solidarumas tapo pagrindiniu baudžiamosios sistemos ir policijos represijų taikiniu. Taigi kankinimų ceremonijoje, toje abejotinoje šventėje, kur smurtas akimirksniu keisdavo savo objektą, daug daugiau galimybių sustiprėti turėjo ne valdovo valdžia, o būtent šis solidarumas. Ir XVIII bei XIX amžiaus reformatoriai nepamiršo, kad egzekucijos taip paprastai neįbaugina liaudies. Tad vienas pirmųjų reikalavimų buvo panaikinti kankinimus.

Pakanka dviejų pavyzdžių, norint apibrėžti politinę problemą, iškylančią liaudžiai įsitraukus į kankinimų žaidimą. XVIII amžiaus pabaiga; veiksmas vyksta Avinjone. Prieš akis – visi žiaurumo teatro elementai: fizinis budelio ir nuteistojo susidūrimas, varžytuvių dalyviai susikeičia vietomis, egzekutorių persekioja liaudis, nuteistasis išlaisvinamas kilusio maišto metu, o baudžiamasis mechanizmas apverčiamas aukštyn kojom. Turėjo būti pakartas žmogžudys, vardu Pierre'as du Fort'as. Keletą kartų jo „kojos užkliuvo už skersinių", ir jis niekaip negalėjo pakibti ore. „Tai matydamas budelis užvertė jam ant galvos marškinius ir smogė keliu į pilvą ir į paširdžius. Matydama, kad nusikaltėlis kankinamas be saiko, ir pamaniusi, jog budelis jį pasmaugė [...] pagauta užuojautos kankinamajam ir pykčio budeliui, minia apmėtė pastarąjį akmenimis, o šis tuo tarpu nuspyrė dvejas kopėčias ir nustūmė kankinamąjį žemyn, užšoko jam ant pečių ir ėmė kulti šonus, o minėtojo budelio žmona kartuvių apačioje tempė aną už kojų žemyn. Nuo to šiam iš gerklės pasipylė kraujas. Tačiau akmenų kruša vis stiprėjo, vienas akmuo netgi pataikė pakartajam į galvą, ir budelis buvo priverstas šokti ant kopėčių, kuriomis jis leidosi taip skubėdamas, kad nuslydo nuo anųjų vidurio ir nukrito stačia galva ant žemės. Minia siūbtelėjo ant jo. Jis atsistojo su durtuvu rankoje, grasindamas nužudyti kiekvieną, kuris prisiartins. Partrenktas ant

[57] Plg. D. Richet, *La France moderne*, 1974, p. 118–119.

žemės, jis keletą kartų kėlėsi, kol galų gale buvo smarkiai sumuštas, išvoliotas purve, prigirdytas upelyje ir su didžiausiu pakilimu bei įniršiu nuvilktas gatvėmis iki universiteto, o nuo ten iki pranciškonų kapinių. Jo parankinis, irgi stipriai sumuštas, sudaužyta galva ir kūnu, buvo nuneštas į ligoninę, kur po kelių dienų mirė. Tuo tarpu kažkokie niekam nežinomi pašaliečiai užlipo kopėčiomis ir nupjovė virvę, ant kurios kybojo pakartasis, o kiti apačioje jį pagavo – jis jau buvo iškabojęs ilgiau, negu reikia sukalbėti visą ‚Amžinąjį atilsį'. O minia sulaužė kartuves ir suskaldė į gabalus budelio kopėčias [...]. Vaikai galvotrūkčiais nutempė kartuvių liekanas ir įmetė į Roną." O nuteistąjį nuvežė į kapines, „idant jo neatsiimtų teisėjai, o iš ten – Saint-Antoine'o bažnyčią". Arkivyskupas suteikė jam atleidimą, nuvežė į ligoninę ir paprašė jį dėmesingai globoti. Galiausiai, priduria ataskaitos autorius, „mes turėjome parūpinę jam naują kostiumą, dvi poras kojinių ir batų ir nuo galvos iki kojų aprengėme jį naujais drabužiais. Mūsų kolegos davė jam marškinius, pirštines ir peruką."[58]

Kitos scenos veiksmo vieta – Paryžius, praslinkus šimtmečiui. Tai įvyko 1775 metais, ką tik pasibaigus kviečių maištui. Kadangi liaudis apimta baisios įtampos, valdžia pageidauja, kad egzekucija būtų įvykdyta „švariai", be trukdymų. Tarp ešafoto ir žiūrovų, apdairiai nustumtų į deramą nuotolį, išsirikiuoja dvi eilės kareivių, viena jų laukia tuoj prasidedančios egzekucijos, kita – galbūt prasidėsiančio maišto. Taigi nutraukiamas tiesioginis ryšys: vykdoma vieša egzekucija, kurioje reginys neutralizuojamas arba virsta lyg ir abstrakčiu pagąsdinimu. Tuščioje ginklų saugomoje aikštėje tiesiog įvykdomas teisingumas. Mirtis parodoma tik iš aukštai ir iš toli: „dvejos kartuvės, 18 pėdų aukščio – be abejo, todėl, kad būtų pamokantis pavyzdys kitiems,

[58] L. Duhamel, op. cit., 1890, p. 5–6. Panašių scenų pasitaikydavo dar ir XIX amžiuje. J. Laurence'as jas mini knygoje *A history of capital punishment*, 1932, p. 195–198 ir p. 56.

buvo pastatytos tik trečią valandą po pietų. Nuo antros valandos Grève'o aikštę ir jos prieigas užtvindė įvairios paskirties pėsčių ir raitų karių būriai. Šveicarai ir prancūzų gvardiečiai patruliavo gretimose gatvėse. Egzekucijos metu niekas negalėjo patekti į Grève'o aikštę ir, kur akis užmato, stovėjo dvi eilės nugaromis susirėmusių kareivių su šautuvais prie kojų – vieni žiūrėjo į aikšės prieigas, kiti – į aikštės vidurį. Du nelaimingieji [...] šaukė visą kelią esą nekalti ir kartojo tą patį kopdami kopėčiomis."[59] Kiek buvo vadovaujamasi humaniškais jausmais atsisakant šiuo atveju kankinimų liturgijos? Kad ir kaip ten būtų, valdžią gąsdino politiškai dviprasmis šių ritualų poveikis.

*

Tokį dviprasmiškumą akivaizdžiai perteikia tai, ką galima būtų pavadinti „ešafoto prakalbomis". Dalyvaudamas egzekucijų apeigose, nuteistasis pats turėjo paskelbti esąs kaltas: atlikti viešą atgailą, ant kaklo pasikabinti lentą su savo nusikaltimo aprašymu, garsiai išpažinti nuodėmes (be abejonės, verčiamas savo budelių). Be to, prieš pradedant egzekuciją, jam, regis, būdavo suteikiamas žodis – ne todėl, kad pareikštų esąs nekaltas, o tam, kad patvirtintų padaręs nusikaltimą ir pripažintų nuosprendžio teisingumą. Metraščiuose minima gana daug tokių prakalbų. Ar tikrai jų būta? Kai kada – taip. O gal tai suklastotos vėlesniais laikais paplitusios kaip pamokančios ir susimąstyti verčiančios istorijos? Be abejonės, dažniau būdavo būtent taip. Kiek galima pasitikėti tuo, kas pasakojama, pavyzdžiui, apie Marionos Le Goff mirtį – XVIII amžiaus viduryje ji vadovavo garsiai Bretanėje siautėjusiai gaujai? Sako, ji nuo ešafoto sušukusi: „Tėvai ir motinos, kurie mane girdite, saugokite ir mokykite gero savo vaikus. Būdama vaikas, aš buvau melagė ir tinginė. Pirmą kartą pavogiau mažytį peiliuką už šešis liardus [...].

[59] S.P. Hardy, op. cit., t. III, 1745, gegužės 11, p. 67.

Paskui apvaginėjau keliaujančius prekijus, prekiautojus galvijais. Galiausiai pradėjau vadovauti gaujai ir štai kodėl atsidūriau čia. Papasakokite visa tai savo vaikams, ir tebūnie tai jiems pamoka."[60] Tokia prakalba, net savo frazeologija, pernelyg panaši į moralus, kurių paprastai pilna pamfletuose*, laikraštukuose ir paskalų literatūroje, kad būtų galima patikėti ją esant autentišką. Tačiau „nuteistojo paskutinio žodžio" žanras pats savaime yra reikšmingas. Teisingumas norėjo, kad auka pati kaip nors įteisintų jai paskirtą egzekuciją. Nusikaltėlis turėjo pats sau pasiskirti bausmę atskleisdamas visą savo nusikaltimo juodybę. Jį vertė pasakyti, kaip, pavyzdžiui, trijų žmonių žudiką Jeaną Dominique'ą Langlade'ą: „Paklausykite visi apie mano siaubingus, gėdingus ir apgailėtinus darbus, kuriuos aš padariau Avinjono mieste, menančiame mane su pasibaisėjimu kaip nežmoniškai pamynusį šventus draugiškumo ryšius."[61] Pamfletas ir mirties giesmė, galima sakyti, buvo baudžiamojo proceso tęsinys; arba, tikriau sakant, jie papildydavo tą mechanizmą, kuris egzekucijos metu užslaptintą ir rašytinę bylos tiesą perkeldavo į nusikaltėlio kūną, gestus ir lūpas. Teisingumas šiais apokrifais naudojosi savo teisumui pagrįsti. Todėl jo sprendimus patvirtindavo visokiausi pomirtiniai „įrodymai". Atsitikdavo ir taip, kad nusikaltimų ir nešlovingo gyvenimo aprašymai – kaip tikrų tikriausia propaganda – būdavo išspausdinami dar prieš prasidedant bylai, kad paveiktų norima linkme teisingumą, kurį manė būsiant pernelyg nuolaidų. Siekdami diskredituoti kontrabandininkus, mokesčių rinkėjai spausdino „biuletenius" su jų nusikaltimų aprašymais: apie 1768 metais paskleistus pamfletus, kaltinančius kažkokį Montagne'į, vienos gaujos vadą, pats jų autorius sako štai ką: „Jam buvo priskirtos kelios vagystės, kurių autorystė iš tikrųjų ganėtinai abejotina [...]; pavaizdavome Montagne'į kaip

[60] Corre, *Documents de criminologie rétrospective*, 1896, p. 257.
* Pranc. *feuilles volantes*.
[61] Cituojama L. Duhamel, op. cit., p. 32.

žiaurų žvėrį, hieną, kurią reikia nušauti; Overnės karštagalvius pagavo toji idėja."[62]

Tačiau šios literatūros poveikis buvo toks pats dviprasmiškas, kaip ir ji pati. Taip plačiai aprašius nuteistojo nusikaltimus ir tik retkarčiais – jo pavėluotą atgailą, jis tapdavo didvyriu, kovojusiu su įstatymais, turtuoliais, šios žemės galingaisiais, teisėjais, žandarais arba kareiviais, mokesčių bendrove ir jos agentais, – jame visi lengvai atpažindavo save. Smulkūs susidūrimai, glūdėję kasdienio gyvenimo šešėlyje, čia įgaudavo epinį užmojį. Jeigu nuteistasis atgailaudavo, sutikdavo su nuosprendžiu, prašydavo Dievo ir žmonių atleisti už padarytus nusikaltimus, jis tarsi apsivalydavo nuo savo nuodėmių: mirdavo – savaip – kaip šventasis. Tačiau nenuolankumas irgi suteikdavo jam didybės: ištverdamas kankinimus, jis demonstruodavo jėgą, kurios neįstengė įveikti jokia valdžia: „Egzekucijos dieną – tai gali pasirodyti mažai tikėtina – aš niekam neatvėriau savo jausmų atlikdamas viešą atgailą ir, kai galų gale atguliau ant kryžiaus, niekas neišvydo siaubo mano veide."[63] Šis juodasis didvyris arba pripažįstantis savo kaltę nusikaltėlis, šis kovotojas už tikrąjį teisingumą arba nepalaužiamos jėgos žmogus, šis pamfletų, gandų, almanachų ir nuotykių romanų nusikaltėlis, pateikiamas tarsi nesektinas pavyzdys, įkūnija daugelio kovų ir susidūrimų atminimą. Kai kurie nuteistieji po mirties tapo savotiškais šventaisiais, kurie išliko žmonių atmintyje ir kurių kapas virto garbinimo objektu.[64] Tarp jų buvo tokių, kurių šlovė pynėsi su pasišlykštėjimu jais ir

[62] Puy-de-Dôme archyvai. Cituojama knygoje M. Juillard, *Brigandage et contrebande en haute Auvergne au XVIIIe siècle*, 1937, p. 24.

[63] J.D. Langlade'o, nubausto myriop Avinjone, 1768 metų balandžio 12 dieną, rauda.

[64] Taip atsitiko su Tanguy, nubaustu myriop Bretanėje apie 1740 metus. Tikrai žinoma, kad dar prieš teismo nuosprendį jis buvo pradėjęs atlikinėti ilgą atgailą, paskirtą jo dvasios tėvo. Gal tai buvo civilinės teisės ir religinės atgailos konfliktas? Šia tema plg. A. Corre, *Documents de criminologie rétrospective*, 1885, p. 21. Corre nurodo į Trevedy, *Une promenade à la montagne de justice et à la tombe Tanguy*.

dar ilgai buvo kaip dvi vieno medalio pusės. Be abejo, nereikėtų į visą šią literatūrą, mitusią keleto iškilesnių figūrų gyvenimais[65], žvelgti kaip į spontanišką „liaudies išmonę" arba, atvirkščiai, įžiūrėti joje iš anksto sugalvotą, iš aukščiau nuleistą moralizuojančią propagandą. Būtent čia susidurdavo du baudžiamosios praktikos aspektai – čia ėjo fronto linija kovoje dėl nusikaltimo, dėl bausmės už jį ir dėl atminties apie jį. Šie pasakojimai galėjo būti spausdinami bei platinami tik todėl, kad šitokiu būdu tikėtasi ideologiškai kontroliuoti visuomenę.[66] O šios tikros kasdienės istorijos-pasakos buvo skaitomos su tokia atida ir tapo pagrindine plačiųjų masių lektūra tik todėl, kad jos ne tik gaivino atsiminimus, bet ir parūpino atramos taškų. „Smalsumas" taip pat yra politinė kategorija. Šiuos tekstus galima skaityti ir kaip diskursą, kuris turi dvi puses – tai matyti iš juose pateikiamų faktų, iš tiems faktams suteikiamos reikšmės ir iš to, kaip šlovinami „įžymiais" vadinami nusikaltėliai, na ir tiesiog iš juose vartojamų žodžių (reikėtų patyrinėti, kaip vartojamos „nelaimės", „šlykštumo" kategorijos arba apibūdinimai „garsus", „pasigailėtinas" tokiuose pasakojimuose, kaip „Guilleri ir jo bendrininkų gyvenimo, didžiųjų vagysčių ir apgavysčių bei jų pasigailėtino galo istorija"[67]).

Šią literatūrą, be abejonės, reikia susieti su „ešafoto aistromis", kur ties kankinamu kūnu susidurdavo teisianti valdžia ir liaudis – egzekucijos liudininkė, dalyvė, galimà ir „svarbi" jos auka. Įkandin ceremonijos, bandančios, tačiau nepatenkinamai, ritualizuoti valdžios santykius, plūsteli lavina diskursų, pratęsiančių

[65] Tų, kurias R. Mandrou vadina dviem grandais: Cartouche'as ir Mandrinas, prie jų dar reikėtų pridurti Guilleri (*De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1964, p. 112). Anglijoje Jonathanas Wildas, Jackas Sheppardas, Claude'as Duvalis vaidino gana panašų vaidmenį.
[66] Almanachų, pamfletų ir t.t. spausdinimas bei platinimas buvo iš principo griežtai kontroliuojami.
[67] Šį pavadinimą galima rasti ir Normandijos bei Troyes *Bibliothèque bleu* (plg. R. Helot, *La Bibliothèque bleu en Normandie*, 1928).

to susidūrimo temą. Po mirties paskelbti nusikaltimai pateisindavo teisingumo veiksmus, tačiau taip pat ir šlovindavo nusikaltėlį. Štai kodėl baudžiamosios sistemos reformatoriai netrukus pareikalavo, kad tie pamfletai būtų uždrausti.[68] Štai kodėl liaudis taip gyvai domėjosi viskuo, kas nors kiek siejosi su smulkiąja, kasdiene antiįstatyminės veiklos epopėja. Štai kodėl tie pamfletai prarado svarbą pasikeitus politinei liaudies antiįstatyminės veiklos funkcijai.

Ilgainiui jie dingo, kuriantis visai kitokiai literatūrai apie nusikaltimus: literatūrai, kurioje nusikaltimas šlovinamas, nes tai viena iš meno rūšių, nes juos gali padaryti tik ypatingos prigimties žmonės, nes jie atskleidžia stipriųjų ir galingųjų išsigimėliškumą, nes piktadarystė yra dar vienas būdas tapti privilegijuotu: nuo juodojo romano iki Quincey arba nuo *Château d'Otrante* iki Baudelaire'o – visur keičiama nusikaltimo estetika, nusikaltimas įgauna priimtiną pavidalą. Pažiūrėti – atskleidžiamas nusikaltimo grožis ir didybė. O iš tikrųjų – tvirtinama, kad didybę galima pasiekti ir nusikaltimo keliu ir kad nusikaltimas yra išskirtinė tų, kurie tikrai didūs, teisė. Gražios žmogžudystės įvykdomos ne dėl smulkaus grobio, kurio vaikosi gatvės nusikaltėliai. O detektyvinėje literatūroje, pradedant Gaboriau, žengiamas tolimesnis žingsnis: joje vaizduojamas nusikaltėlis toks klastingas, toks apsukrus, pasižymi tokiu aštriu protu, kad ant jo niekada nekrenta joks įtarimas. Ir pagrindinė susidūrimo forma čia yra dviejų grynų protų – žudiko ir detektyvo – kova. Iš tiesų toli nueita nuo anų pasakojimų, kuriuose atskleidžiamas nusikaltėlio gyvenimas ir išvardijami blogi darbai, kuriuose nusikaltėlis prisipažindavo padaręs savo nusikaltimus ir kuriuose nepamirštama paminėti nė vieno jam tekusio kankinimo:

[68] Plg., pavyzdžiui, ką sakė Lacretelle'is: „Kad patenkintume mūsų stiprių įspūdžių poreikį, kad padidintume teikiamos pamokos įspūdį, mes platiname šias baisias istorijas. Jas pasičiumpa liaudies poetai ir paskleidžia po visą šalį. Vieną dieną šeima išgirsta prie durų dainuojant apie savo sūnų nusikaltimą ir bausmę." (*Discours sur les peines infamantes*, 1784, p. 106.)

dabar pereinama nuo faktų atpasakojimo ir prisipažinimo prie lėto atradimo proceso; nuo egzekucijos prie kvotos; nuo fizinio susidūrimo su valdžia prie intelektualinės kovos tarp nusikaltėlio ir tardytojo. Kai gimsta detektyvinė literatūra, išnyksta ne tik pamfletai. Išnyksta primityvaus piktadario šlovė, išnyksta niūrus egzekucijos metu įgyjamas didvyriškumas. Žmogus iš liaudies dabar yra per daug paprastas, kad galėtų būti subtilių tiesų protagonistu. Šiame naujame žanre nebėra nei liaudies didvyrių, nei didelių egzekucijų. Yra piktadarys, bet tai protingas piktadarys. Nubaustas jis nesikankina. Detektyvinė literatūra perkelia į kitą visuomeninę klasę tą spindesį, kuris supo nusikaltėlį. O laikraščiai perima užduotį pasakoti įvairius faktus iš pilkos ir anaiptol neepiškos smulkių nusikaltimų ir bausmių už juos kasdienybės. Štai jums takoskyra: liaudžiai nebetenka, kaip anksčiau, puikuoti įvykdytais nusikaltimais, o didžiosios žmogžudystės tampa tyliais išminčių žaidimais.

II DALIS

Bausmė

PIRMAS SKYRIUS

Bausmės standartizavimas

„Bausmės turi būti sušvelnintos ir atitikti nusikaltimo mastą, mirties bausmė turi būti skiriama tik už žmogžudystę, o kankinimai, papiktinantys žmoniškumą, turi būti panaikinti."[1] Antroje XVIII amžiaus pusėje viešoms egzekucijoms prieštaraujama visur: filosofų ir teisės teoretikų darbuose, teisininkų ir parlamentarų diskusijose, Generalinių luomų prašymuose valdovui* ir įstatymų leidėjų susirinkimuose. Reikia bausti kitaip: atsisakyti valdovo ir nuteistojo fizinio susidūrimo; išskirti valdovo kerštą ir liaudyje kunkuliuojantį pyktį, susikimbančius mirtinoje kovoje, kai ant ešafoto užkopia kankinamasis ir budelis. Labai greitai egzekucijos tapo nebepageidaujamos. Valdžios požiūriu, jos buvo smerktinos, nes demonstruodavo tironiškumą, nesaikingumą, sužadindavo atpildo troškimą ir „žiaurų malonumą bausti"[2].

[1] Būtent taip 1789 metais teisingumo ministerija apibendrino Generalinių luomų prašymuose valdovams išsakytas nuomones apie kankinimus. Plg. E. Seligman, *La Justice sous la Révolution*, t. I, 1901, ir A. Desjardin, *Les Cahiers des Etats généraux et la justice criminelle*, 1883, p. 13–20.

* Pranc. *cahiers de doléances*.

[2] J. Petion de Villeneuve, kalba Steigiamajame susirinkime, *Archives parlementaires*, 1883, p. 13–20.

Aukos akimis, jos buvo gėdingos, nes nepalikdavo jokios vilties ir dar reikalaudavo laiminti „dangų ir teisėjus, ją apleidusius"[3]. Šiaip ar taip, bausmės pavojingos, nes atveria kelią karaliaus smurtui prieš liaudį ir liaudies – prieš karalių. Atrodytų, valdovo valdžia nesuvokė, kad, pradėdama šias žiaurumo lenktynes, ji meta iššūkį, kuris vieną dieną bus priimtas: įpratinta prie „kraujo upelių", liaudis greitai sumeta, kad „atkeršyti galima tik praliejant kraują".[4] Šiose ceremonijose, kurioms suteikiama tiek priešingų prasmių, pastebimai susikerta ginkluoto teisingumo nesaikingumas ir bauginamos liaudies pyktis. Josephas de Maistre'as šį santykį laikė vienu iš pamatinių absoliučios valdžios mechanizmų: budelis yra valdovą ir liaudį sujungiantis dantratis; jis sėja mirtį, kurios pjūtis nusinešė ir baudžiauninkus, stačiusius Sankt Peterburgą pelkėse ir dykynėse, – ji yra universalus principas. Vieno despoto valią ji paverčia įstatymu visiems, o kiekvieną sunaikintą kūną – dar vienu akmeniu valstybės pamatams; na tai kas, kad ji šienauja ir nekaltuosius! XVIII amžiaus reformatoriai, priešingai, paskelbė, kad taip pavojingai ir rituališkai smurtaudama valdžia ir vienu, ir kitu atveju viršija savo įgaliojimus: jų manymu, tironija čia susiduria su maištu – jie kursto vienas kitą. Tai dviguba grėsmė. Reikia, kad kriminalinis teisingumas, užuot keršijęs, pagaliau imtųsi bausti.

Reikalavimas atsisakyti bausmės su kankinimais iš pradžių panašus į širdies arba papiktintos žmogiškosios prigimties šauksmą: baudžiant blogiausiąjį iš žmogžudžių, reikia gerbti bent vieną dalyką – jo „žmogiškumą". XIX amžiuje išauš diena, kai nusikaltėlyje įžvelgtas „žmogus" taps baudžiamosios intervencijos taikiniu, taisytinu ir keistinu objektu, daugybės „kriminologinių" mokslų ir keistų „pataisos" sistemų sklaidos sfera. Bet Švietimo epochoje tai anaiptol nėra pozityvaus žinojimo tema, kurią žmogus priešpriešina kankinimų barbarybei, o tik

[3] A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, p. 125.

[4] Lachèze, kalba Steigiamajame susirinkime, 1791, liepos 3, *Archives parlementaires*, t. XXVI.

teisinis slenkstis: riba, už kurios galia bausti nebetenka pagrindo. Tai nėra riba, kurią ji turi pasiekti, kad pataisytų nusikaltėlį,– tai riba, kurios jai nevalia peržengti, kad galėtų jį gerbti. *Noli me tangere**. „Žmogus", kuriuo reformatoriai argumentavo savo kovą su ešafoto despotizmu, pats tapo „žmogumi – mato vienetu" – tik juo imta matuoti ne daiktai, o valdžia.

Taigi problema yra tokia: kaip šis žmogus-riba buvo priešpriešinamas tradicinei bausmių praktikai? Kaip atsitiko, kad jis tapo didžiuoju reformatorių judėjimo moraliniu pasiteisinimu? Iš kur toks vieningas pasibaisėjimas kankinimais ir toks lyriškumas raginant skirti „humaniškas" bausmes? Arba, kitais žodžiais tariant, kaip šie du elementai, „matas" ir „humaniškumas", visuomet minimi reikalaujant sušvelninti bausmes, sujungiami formuojant bendrą strategiją? Šie elementai tokie būtini ir vis dėlto taip neaiškiai apibrėžti, kad ir šiandien su jais susiduriame – vis tokiais pat miglotais ir susietais tuo pačiu abejotinu ryšiu – kai vėl (ir vis dar) iškyla bausmės dydžio problema. Atrodo, ši krizė kilo XVIII amžiuje, pasiūlius fundamentalų dėsnį, kad bausmės „matas" turi būti „humaniškumas", tačiau nesuteikus šiam neginčijamu laikytam dėsniui jokios aiškiai apibrėžtos prasmės. Taigi teks papasakoti, kaip gimė ir pamažu įsigalėjo tas mįslingasis bausmių „švelnumas".

*

Dar ir dabar šlovinami didieji „reformatoriai" – Beccaria, Servanas, Dupaty ar Lacretelle'is, Duport'as, Pastoret, Target, Bergasse'as, prašymų valdovui autoriai arba Steigiamojo susirinkimo deputatai, įdiegę šį švelnumą į teisminį mechanizmą ir nurungę „klasikinius" teoretikus, kurie beveik iki XVIII amžiaus pabaigos tam priešinosi pateikdami rimtus argumentus.[5]

* ‚Neliesk manęs' (lot.).

[5] Ypač pavyzdinė yra Muyart'o de Vouglanso polemika su Beccaria. Žr. *Réfutation du Traité des délits et des peines*, 1766.

Tačiau šią reformą reikėtų apžvelgti proceso, kurį istorikai neseniai aptiko tyrinėdami teismų archyvus, kontekste: XVIII amžiuje slūgsta baudžiamosios praktikos įtampa, arba, tikriau tariant, vyksta du procesai – šiuo laikotarpiu nusikaltimų smurtingumas, atrodo, mąžta, o bausmės iš dalies netenka griežtumo, tačiau daugėja jų pritaikymo atvejų. XVII amžiaus pabaigoje iš tikrųjų pastebimai mažėja žmogžudysčių ir platesne prasme – fizinės agresijos atvejų. Smurtinius nusikaltimus, regis, užgožia turtiniai nusikaltimai; žmogžudystes ir ginkluotus užpuolimus – vagystės ir sukčiavimas; pavieniai, atsitiktiniai, bet dažni nusikaltimai, kuriuos darydavo vargingiausių sluoksnių atstovai, perduoda estafetę retiems, bet „savo amato meistrų" daromiems nusikaltimams; XVII amžiaus nusikaltėliai – „žmonės nuvargę, alkani, negalvojantys, ką daro, greitai supykstantys, sezoniniai nusikaltėliai"; XVIII amžiaus – „viską apskaičiuojantys apgavikai, klastūnai, perėjūnai", „visuomenės paribių" atstovai[6]; galų gale, pakinta vidinė nusikalstamo pasaulio organizacija: išyra didelės piktadarių gaujos (ginkluotos plėšikų formuotės, kontrabandininkų būriai, ugnimi pasitinkantys mokesčių rinkėjus, atitarnavę arba dezertyravę kareiviai, valkataujantys keliuose); be abejonės, jos vis lengviau susekamos, priverstos mažinti narių skaičių, kad nekristų į akis – dažnai jų tėra saujelė, – tad pasitenkinama nedidelėmis operacijomis, kurių metu stengiamasi kuo mažiau naudoti jėgą ir nepralieti kraujo: „Fiziškai likvidavus arba išsklaidžius didžiąsias gaujas [...] po 1755 metų atsivėrė erdvė turtiniams nusikaltimams, kuriuos darydavo atskiri nusikaltėliai arba labai mažos plėšikų arba kišenvagių grupės – retai jas sudarydavo daugiau nei keturi asmenys."[7] Antiįstatyminėje veikloje nuo pasikėsinimų į kūną pasukama prie daugiau ar mažiau tiesioginio turto pasisavinimo; nuo „masinio nusikalstamumo" prie „paribių

[6] P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1962, p. 236, ir 1966, p. 107–108.
[7] E. Le Roy-Ladurie, in *Contrepoint*, 1973.

nusikalstamumo", kur dalį nusikaltimų atlieka profesionalai. Atrodytų, tarsi palaipsniui senka ištvinusios nusikalstamumo upės tėkmė – „geriausias būdas kontroliuoti smurto protrūkius yra pašalinti įtampas, kurios viešpatauja žmonių santykiuose"[8] – ir tarsi pati antiįstatyminė veikla būtų iš savo gniaužtų išleidusi kūną ir susidomėjusi kitais taikiniais. Nusikaltimai švelnėja dar prieš sušvelnėjant įstatymams. Tačiau šios transformacijos negalima atskirti nuo keleto ją pagrindusių procesų. Pirmiausia, kaip pažymi Pierre'as Chaunu, kinta ekonominės reikmės, kyla bendras gyvenimo lygis, sparčiai auga gyventojų skaičius, didėja turtai ir nuosavybė, o „sykiu – ir saugumo poreikis"[9]. Be to, pastebima, kad XVIII amžiuje teisingumas tam tikra prasme griežtėja – įstatymai kai kuriais atvejais numato dar sunkesnes bausmes: XIX amžiaus pradžios Anglijoje iš 223 nusikaltimų, baudžiamų mirties bausme, 156 į įstatymų sąvadą pateko pastarąjį šimtmetį.[10] Prancūzijoje įstatymai dėl valkatavimo nuo XVII amžiaus buvo keletą kartų atnaujinami ir griežtinami. Vis griežčiau ir stropiau vykdant teisingumą, imami domėn ir tie mažareikšmiai nusikaltimai, kuriuos padarius anksčiau būdavo lengvai išsisukama: „teisingumas XVIII amžiuje tampa nerangesnis, sunkiasvoriškesnis, griežtesnis vagystėms, kurių santykinai pagausėjo ir kurioms nuo šiol jis ima

[8] N.W. Mogensen: *Aspects de la société augeronne aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1971. Disertacijos mašinraštis, p. 326. Autorius parodo, kad Ožo krašte smurtinių nusikaltimų Revoliucijos išvakarėse buvo keturis kartus mažiau negu Liudviko XIV valdymo pabaigoje. Pierre'ui Chaunu vadovaujant atliktuose nusikalstamumo Normandijoje tyrinėjimuose pateikiamas šio apgavysčių ir sukčiavimo didėjimo ir smurtinių nusikaltimų mažėjimo bendras vaizdas. Plg. B. Boutelet, J.Cl. Gégot ir V. Bonchereno straipsnius leidinyje *Annales de Normandie*, 1962, 1966 ir 1971. Apie Paryžiaus nusikalstamumą žr. P. Petrovitch in *Crime et criminalité en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1971. Tas pats reiškinys, atrodo, užfiksuotas Anglijoje; plg. Ch. Hibbert, *The Roots of evil*, 1966, p. 72, ir J. Tobias, *Crime and industrial society*, 1967, p. 37 sq.
[9] P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1971, p. 56.
[10] Thomas Fowell Buxton, *Parliamentary Debate*, 1819, XXXIX.

taikyti buržuazijos klasinį teisingumą"[11]. Plečiamas – ypač Prancūzijoje, o dar labiau Paryžiuje, – policijos aparatas, užkertantis kelią organizuotam ir atviram nusikalstamumui, ir šis įgauna ne tokias akivaizdžias formas. O prie visų šitų atsargumo priemonių reikėtų dar pridurti gana plačiai paplitusią nuomonę, kad nusikaltimų be perstojo daugėja ir jie kelia vis didesnį pavojų. Nūdienos istorikai teigia, jog didžiosios piktadarių gaujos po truputį nyko, o Le Trosne'ui atrodė, kad jos kaip skėrių debesys užplūdo Prancūzijos kaimus: „Tai rajūs vabzdžiai, kurie diena iš dienos niokoja žemdirbių gerą. Tai, kalbant be užuolankų, priešo kareivių būriai, pasklidę tam tikroje teritorijoje, gyvenantys ten kaip nori lyg kokioje nukariautoje šalyje, reikalaujantys tikrų tikriausių kontribucijų išmaldos pavidalu": vargingiausiems valstiečiams tai kainuoja daugiau negu mokesčiai valstybei – mažiausiai trečdaliu ten, kur mokesčiai didžiausi.[12] Daugelio stebėtojų nuomone, nusikalstamumas didėja. Taip tvirtina, aišku, tie, kurie yra didesnio griežtumo šalininkai. Taip tvirtina ir tie, kurie mano, kad saikingesnis teisingumas būtų efektyvesnis ir nesitrauktų išvydęs savo veiklos padarinius.[13] Taip tvirtina teisėjai, skųsdamiesi, esą jie užversti bylomis: „skurstant liaudžiai ir pūvant papročiams, gausėja nusikaltimų ir nusikaltėlių"[14]. O teismų praktika rodo, kad nusikalstamumas tikrai didėja. „Paskutiniaisiais Senojo režimo metais buvo gerai jaučiama artėjančios Revoliucijos ir Imperijos

[11] E. Le Roy-Ladurie, *Contrepoint*, 1973. A. Farge'o studija *Le Vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle*, 1974, patvirtina šią tendenciją: nuo 1750–1755 metų už šiuos nusikaltimus katorgą skyrė 5% nuosprendžių, 1775–1790 – 15%. „Teismai ilgainiui darėsi griežtesni [...], grėsmė iškilo vertybėms, kurios buvo naudingos visuomenei, besistengiančiai laikytis taisyklių ir gerbti nuosavybę."

[12] G. Le Trosne, *Mémoires sur les vagabonds*, 1764, p. 3.

[13] Plg., pavyzdžiui, C. Dupaty, *Mémoire justificatif pour trois hommes condamnés à la roue*, 1786, p. 247.

[14] Vieno iš Turnelės teismo pirmininkų kreipimasis į karalių. 1768, rugpjūčio 2, cituojama Ariette'o Farge'o knygoje, p. 66.

eros dvasia. Gali priblokšti tai, kaip daugėja pavojų 1782–1789 metų bylose. Griežtėja požiūris į vargšus, sąmoningai atmetami liudytojų parodymai, stiprėja abipusis nepasitikėjimas, neapykanta ir baimė."[15]

Perėjimas nuo kruvinų nusikaltimų prie vagysčių ir sukčiavimo yra dalis sudėtingo proceso, kuriame veikia ir kiti faktoriai: auga gamyba, gausinami turtai, didesnę juridinę ir moralinę reikšmę įgauna nuosavybės santykiai, griežtėja priežiūros metodai, vis iš arčiau stebimas žmonių gyvenimas, tobulėja sekimo, informacijos gavimo technika. Antiįstatyminės veiklos pobūdis keičiasi gausėjant bei tobulėjant baudžiamiesiems metodams.

Ar tai visuotinis požiūrio pasikeitimas, „priklausantis dvasios ir pasąmonės sričiai"[16]? Galbūt, bet tikriau ir paprasčiau būtų sakyti, kad bandoma patobulinti valdžios mechanizmus, reguliuojančius kasdienį individų gyvenimą. Steigiamos ir plėtojamos tarnybos, kurių paskirtis – prižiūrėti jų kasdienį elgesį, domėtis tapatybe, veikla, iš pažiūros nereikšmingais gestais. Formuojasi nauja politika, kaip elgtis su ta daugybe kūnų ir jėgų, kurios sudaro krašto ar šalies gyventojų didžiumą. Tai, ką matome, be abejonės, yra ne tiek atsiradusi pagarba nuteistųjų žmoniškumui – kankinimai dar dažnai skiriami net ir už lengvus nusikaltimus, – kiek subtilesnio ir rafinuotesnio teisingumo paieška, pastanga atidžiau „valyti" visuomenės kūną. Viskas sukasi ratu – vis sunkiau patekti į smurtinių nusikaltimų kategoriją, vis mažiau toleruojami ekonominiai nusikaltimai, kontrolė darosi vis priekabesnė, baudžiamoji sistema įsikiša vis dažniau ir vis ankstyvesnėje stadijoje.

Palyginus šį procesą su kritiniu reformatorių diskursu, galima pastebėti, kad jie akivaizdžiai sutampa savo strategijomis. Juk šie, prieš nustatydami naujos baudžiamosios sistemos principus, kritikuoja tradicinį teisingumą dėl bausmių nesaikingumo;

[15] P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1966, p. 108.
[16] Posakis paimtas iš N.W. Morgensen, loc. cit.

nesaikingumo, kuris atsiranda ne tiek dėl piktnaudžiavimo galia bausti, kiek dėl įstatymų nesilaikymo. 1790 metų kovo 24 dieną Thouret pradeda Steigiamajame susirinkime diskusiją apie naują teisminės valdžios organizaciją. Jo nuomone, ši valdžia Prancūzijoje yra „išsigimusi" dėl trijų priežasčių. Pirmiausia, ji privatizuojama: teisėjų postai perkami; jie paveldimi; jie yra prekė, ir todėl jų teisingumas perkamas už pinigus. Antra, šioje valdžioje susipynė dviejų tipų valdžios: ta, kuri vykdo teisingumą ir, remdamasi įstatymais, skelbia nuosprendį, ir ta, kuri rengia įstatymus. Pagaliau egzistuoja daugybė privilegijų, dėl jų teisingumas praranda aiškias ribas: esama tokių teismų, tokių bylų, tokių bylininkų ir netgi tokių nusikaltimų, kurie yra „privilegijuoti" ir kuriems negalioja bendrosios teisės normos.[17] Ši ir begalė kitų kritinių nuomonių jau mažiausiai pusę šimtmečio teigė šiame išsigimime glūdint įstatymų nepaisančio teisingumo principą. Baudžiamoji sistema nesilaiko įstatymų pirmiausia todėl, kad teisingumą čia vykdo daugybė instancijų, kurios niekada nesudaro vieningos ir tolydžios piramidės.[18] Kiek tų tarpusavyje nesusijusių, viena kitą dubliuojančių ir konfliktuojančių teisingumo sistemų, jau nekalbant apie religines institucijas: feodalų teismai, kuriems kol kas dar tenka svarbus vaidmuo baudžiant už smulkius nusikaltimus; gausybė nedarniai veikiančių karaliaus teismų (valdovo teismai dažnai konfliktuoja su karaliaus vietininkais, o ypač su jų teismais, neseniai įsteigtais kaip tarpinės instancijos); teisingumą *de jure* arba *de facto* vykdo įvairios administracinės (pavyzdžiui, intendantai, arba provincijų administratoriai) arba policijos instancijos (pavyzdžiui, prevo arba policijos viršininkai); be to, reikėtų dar pridurti karaliaus arba jo įgaliotinių teisę priimti sprendimą įkalinti arba ištremti be bylos ir tardymo. Šių instancijų yra per daug, jos

[17] *Archives parlementaires*, t. XII, p. 344.

[18] Šia tema, be visų kitų darbų, galima remtis S. Linguet, *Nécessité d'une réforme dans l'administration de la justice*, 1764, arba A. Boucher d'Argis, *Cahier d'un magistrat*, 1789.

neigia viena kitą ir nepajėgia aprėpti viso visuomenės kūno. Šitoks jų susiraizgymas atveria baudžiamojoje sistemoje pernelyg daug spragų. Spragų atsiranda dėl paprotinių ir procesualinių skirtingumų, nežiūrint į suvienodinantį 1670 metų ordonansą; dėl vidinių konfliktų nepasidalinus kompetencijų sritimis; dėl atskirų – politinių arba ekonominių – kieno nors interesų, kuriuos viena ar kita instancija privalo ginti; pagaliau dėl to, kad gali įsikišti karaliaus valdžia ir sutrukdyti griežtai ir dėsningai teisingumo eigai, paskelbdama malonę, sušvelnindama nuosprendį, nuspręsdama bylą perduoti svarstyti karaliaus tarybai arba darydama tiesioginį spaudimą teisėjams.

Reformatorių kritika nukreipta ne tiek prieš valdžios silpnumą ar žiaurumą, kiek prieš blogą jos sąrangą. Per daug valdžios sutelkta žemutiniuose teisingumo organuose, kurie gali – prisideda ir nuteistųjų nežinojimas bei vargingumas – nepaisyti teisės normų ir nekontroliuojami skelbti savavališkus nuosprendžius; per daug valdžios turi kaltintojai, kuriems suteiktos beveik neribotos galimybės tirti bylą, tuo tarpu kaltinamasis jų akivaizdoje yra beginklis – tai verčia teisėjus arba būti pernelyg griežtiems, arba – kaip priešinga reakcija – pernelyg gailestingiems; per daug valdžios duota teisėjams, kurie gali pasitenkinti nereikšmingais, tačiau „įteisintais" įrodymais ir kurie turi per didelę laisvę parenkant bausmes; per daug valdžios suteikta „karaliaus žmonėms", arba karališkiems teisėjams, – ne tik kaltinamųjų, bet ir kitų teisėjų atžvilgiu; pagaliau per daug valdžios sutelkta karaliaus rankose, nes jis gali paleisti teismus, pakeisti jų sprendimus, atleisti teisėjus arba juos ištremti ir pakeisti karaliaus paskirtais teisėjais. Teisingumo paralyžius yra susijęs ne tiek su valdžios susilpnėjimu, kiek su prastai sutvarkytu jos pasidalijimu, su jos koncentracija tik keliose svarbiausiose vietose, su visais dėl to užsimezgančiais konfliktais bei netolydumais.

Tokį valdžios nefunkcionalumą lemia centralizuotos valdžios perteklius – tai, ką galima būtų pavadinti monarcho „viršvaldžia", kuri tapatina teisę bausti su asmenine valdovo valdžia.

Teoriškai toks sutapatinimas paverčia karalių *fons justitiae*; tačiau praktiniai jo padariniai gali būti visai priešingi ir apriboti karaliaus absoliutizmą. Nes karalius, siekdamas papildyti savo iždą, pasisavina teisę pardavinėti jam „priklausančius" teisingumo sistemos postus, tad atsiranda ne tik neklusnių, bet ir nemokšų, savanaudžių, pasiruošusių bet kokiam sandėriui teisėjų – savo pareigybių savininkų. Nes karalius be perstojo steigia naujus postus, įžiebia vis naujus konfliktus tarp suteikiamos kompetencijos ir turimos valdžios. Nes jis per griežtai kontroliuoja savo „žmones" ir suteikia jiems beveik neribotą valdžią, stiprinančią konfliktus su teisėjais. Nes jis verčia teisingumo sistemą konkuruoti su gausybe skuboto teisingumo institucijų (prevo arba policijos viršininkai) arba administracinių priemonių, nes jis paralyžiuoja įstatymu pagrįstą teisingumą, verčia jį kartais susvyruoti ir būti atlaidesniam, kartais paskubėti ir sugriežtinti sprendimus.[19]

Buvo kritikuojama ne tiek arba ne tik teisingumo sistemos privilegijos, savavališki sprendimai, archajinė arogancija, nekontroliuojamos teisės, kiek joje sumišusios silpnybės ir nesaikingumas, perlenkimai ir spragos, o ypač šią samplaiką grindžiantis principas, monarcho viršvaldžia. Tikrasis reformos – pradedant pačiais bendriausiais samprotavimais šia tema – tikslas buvo ne tiek pagrįsti, remiantis labiau nešališkais principais, naują teisę bausti, kiek suręsti naują galios bausti „sąrangą", užtikrinti geresnį jos pasidalijimą, neleisti jai nei pernelyg susikoncentruoti keliose privilegijuotose vietose, nei per daug išsklisti tarp daugybės viena kitai priešingų instancijų; paskirstyti ją homogeniškais kanalais, kad ji galėtų tolydžiai įsiskverbti visur, net į mažiausias visuomenės

[19] Šios kritikos, nukreiptos prieš „valdžios perteklių" ir jos blogą pasidalijimą teisminiame aparate, ypač daug tokiose studijose: C. Dupaty, *Lettres sur la procédure criminelle*, 1788, P.L. de Lacretelle, „Dissertation sur le ministère public", in *Discours sur le préjugé des peines infamantes*, 1784, G. Target, *L'Esprit des cahiers présentés aux États généraux*, 1789.

kūno ląsteles.[20] Į kriminalinės teisės reformą turi būti žvelgiama kaip į strategiją, kuria siekiama atnaujinti galią bausti, priversti ją labiau paisyti įstatymų, veikti efektyviau, priimti pastovesnius ir labiau niuansuotus sprendimus – trumpai tariant, pagerinti jos veiklą ir sykiu sumažinti ekonomines (t.y. atskirti ją nuo nuosavybės, nuo pirkimo ir pardavimo, nuo galimybės pirkti tiek postus, tiek jų sprendimus) bei politines (atskirti ją nuo monarcho valdžios dažnai savavališkų sprendimų) sąnaudas. Taigi naujoji teisinė baudžiamosios sistemos teorija atliepia naujai galios bausti „politinei sąrangai". Tai paaiškina, kodėl šios „reformos" kilmė keleriopa. Reformų pradininkai buvo ne labiausiai apsišvietę visuomenės atstovai, ne filosofai – kovotojai prieš despotizmą ir už humanizmą – ir netgi ne parlamentarams oponuojančios visuomenės grupės. Tikriau sakant, tai buvo ne tik jie; šiame visuotiniame projekte, kuriuo siekiama perskirstyti galią bausti ir jos padarinius, susikirto daug skirtingų interesų. Reforma buvo rengiama ne už teisminio aparato ribų ir ne prieš visus jo atstovus; iš esmės ji buvo rengiama to paties aparato, daugelio teisėjų pastangomis, juos vienijo bendri tikslai ir skaldė konfliktai dėl valdžios. Žinoma, dauguma teisėjų nebuvo reformatoriai, tačiau būtent teisininkai nubrėžė bendruosius principus: teisminė valdžia nebeprivalės tučtuojau vykdyti valdovo valios; ji nebeteks teisės leisti įstatymus; ji nebebus siejama su nuosavybės santykiais; ir nebeturėdama kitos funkcijos, tiktai teisti, ji visiškai pasinaudos jai suteikta galia. Vienu žodžiu, teisminė valdžia remiasi nebe gausiomis, nepastoviomis, kartais prieštaringomis valdovo privilegijomis, o nuolat funkcionuojančiu

[20] Plg. N. Bergasse'o žodžius apie teisminę valdžią: „Reikia, kad ji negalėtų kovoti prieš politinę valstybės santvarką ir įtakoti šią santvarką formuoti arba palaikyti linkusias jėgas, kad jos galia apsaugoti visus individus ir visas teises būtų beribė, jei tektų ginti ir gelbėti, ir pavirstų absoliučiu nieku, jeigu, priešingai jos paskirčiai, būtų pabandyta pasinaudoti ja engimo tikslams." (*Rapport à la Constituante sur le pouvoir judiciaire*, 1789, p. 11–12.)

valstybės mechanizmu. Tai yra bendras principas, kuriuo rėmėsi visuotinė strategija, vienijusi tiek įvairiausių kovotojų už reformą – filosofus, kaip, pavyzdžiui, Voltaire'as, ir publicistus, kaip, pavyzdžiui, Brissot arba Marat; taip pat ir teisėjus, nors šių interesai buvo labai skirtingi – pavyzdžiui, Le Trosne'ą, Orleano teismo tarėją, ir Lacretelle'į, generalinį parlamento prokurorą; Target, kuris drauge su parlamentu priešinosi Maupeou reformai; tačiau ir J.N. Moreau, palaikiusį karaliaus valdžią kovoje su parlamentarais; Servaną ir Dupaty, irgi teisėjus, tačiau konfliktuojančius su savo kolegomis, ir t.t.

Visą XVIII amžių teisminiame aparate ir už jo ribų vykstantys procesai, kasdienė baudžiamoji praktika ir institucijų kritika rodo, kad formuojasi nauja galios bausti strategija. Ir pati „reforma", kurią numato teisės teorijos arba kurios kontūrai išryškėja pateikiamuose projektuose, tiesiog politiškai arba filosofiškai atkartoja šią strategiją ir jos pirmaeilius tikslus: bausti ir slopinti antiįstatyminę veiklą griežtai laikantis įstatymų ir aprėpiant visą visuomenę; bausti ne švelniau, bet geriau; gal ne taip griežtai, bet įvairiapusiškiau ir labiau pamatuotai; kuo giliau panardinti galią bausti į visuomenės kūną.

*

Taigi reformą lėmė ne atgaivinta atjauta, o pasikeitusi politika antiįstatyminės veiklos atžvilgiu.

Schematiškai kalbant, Senojo režimo laikais kiekvienas socialinis sluoksnis užsiiminėdavo tam tikra antiįstatymine veikla, kuri buvo toleruojama. Taisyklių nesilaikymas, galybės įsakų ar ordonansų nepaisymas buvo viena politinio ir ekonominio visuomenės funkcionavimo sąlygų. Tai ne tik Senojo režimo bruožas? Be abejo. Tačiau tais laikais kiekvienas socialinis sluoksnis buvo taip persisunkęs antiįstatymine veikla ir be jos neįsivaizdavo savo gyvenimo, kad ši tapo darnia ir gerai organizuota sistema. Kartais ji įgaudavo absoliučiai legalias formas – ir tada

kalba eidavo ne tiek apie antiįstatyminius veiksmus, kiek apie oficialų atleidimą nuo tam tikrų prievolių: tai privilegijos, kurias gaudavo individai arba bendruomenės. Kartais ji įgaudavo masiško įstatymų nepaisymo pavidalą: ištisus dešimtmečius – retkarčiais ir šimtmečius – ordonansai galėjo būti be perstojo skelbiami ir atnaujinami, tačiau taip ir netaikant jų praktikoje. Kartais įstatymai ilgainiui pasendavo, tik kada ne kada kas nors vėl juos prisimindavo. Kartais valdžia užmerkdavo akis, žiūrėdavo pro pirštus arba paprasčiausiai neįstengdavo priversti laikytis įstatymų ir nubausti jų pažeidėjų. Labiausiai nuskriausti gyventojų sluoksniai neturėjo jokių privilegijų: tačiau įstatymų ir papročių rėmuose jėga arba nenuolankumu jie buvo išsikovoję tam tikrą tolerancijos erdvę. Ir ši erdvė buvo tokia būtina egzistencijos sąlyga, jog jie dažnai buvo pasiruošę sukilti, kad tik ją apgintų. Nuolatiniai bandymai ją apriboti verčiant laikytis senųjų įstatymų arba tobulinant represines priemones visuomet sukeldavo liaudies bruzdėjimus – kaip ir pastangos apriboti kai kurias privilegijas sukeldavo ant kojų diduomenę, dvasininkiją ir buržuaziją.

Ši neišvengiama antiįstatyminė veikla, kiekviename socialiniame sluoksnyje įgaudavusi savitą pavidalą, susidurdavo su begale paradoksų. Jos žemutinės sferos ribodavosi su nusikalstamu pasauliu, ir skirtumai tarp jų – jei ne moraliniu, tai bent juridiniu aspektu – buvo sunkiai pastebimi: neteisėta finansinė, muitinių veikla, kontrabanda, plėšikavimas, ginkluotas pasipriešinimas finansinių organų darbuotojams ar kareiviams, pagaliau maištas sudarė vieningą grandinę, tarp kurios grandžių sunkiai galima buvo išvesti kokią nors ribą; o valkatų (valkatavimą griežtai bausdavo ordonansai, kurių beveik niekada niekas netaikė) – kuriems nesvetimi plėšimai, kvalifikuotos vagystės, kartais net žmogžudystės – gretas papildydavo bedarbiai, darbininkai, metę savo darbdavius, tarnai, dėl kokių nors priežasčių pabėgę nuo šeimininkų, pameistriai, dėl nesiskaitymo su jais palikę dirbtuves, dezertyrai, priverstinės karinės tarnybos

vengiantys asmenys. Taigi nusikalstamumas tarpo daug platesnėje antiįstatyminės veiklos dirvoje, kurią liaudies sluoksniai laikė būtina savo egzistencijos sąlyga. Ir atvirkščiai, ši antiįstatymiškumo sritis skatino nuolatinį nusikalstamumo didėjimą. Štai iš kur toks dviprasmiškas liaudies požiūris į nusikaltėlį: viena vertus, į jį – ypač jeigu tai kontrabandininkas arba pono engiamas valstietis – žvelgiama su spontaniška simpatija: smurtaudamas jis tarsi tęsia seniai pradėtą kovą; tačiau, kita vertus, tas, kuris, prisidengęs gyventojams priimtina antiįstatymine veikla, padarė nusikaltimus, kenkiančius pačiai tai veiklai, – pavyzdžiui, elgetaujantis valkata, vogęs ir žudęs, – lengvai užsitraukdavo ypač didelę neapykantą: juk nuo jo antiįstatyminės veiklos nukentėdavo labiausiai nuskurdusieji, kuriems tokia veikla buvo tapusi viena jų egzistencijos sąlygų. Todėl nusikaltimus gaubdavo šlovinimo ir smerkimo aura; konkreti pagalba šiai nenuspėjamai bendruomenei, kuri buvo laikoma tokia artima, nuolat užleisdavo vietą baimei, žadinamai galimų nusikaltimų nuojautos. Liaudies antiįstatyminėje veikloje ruseno nusikalstamumo židinys – kraštutinė šios veiklos išraiška ir sykiu iš vidaus jai gresiantis pavojus.

Visuomenės apačių ir kitų socialinių kastų antiįstatymiškumas neturėjo nei aiškių sąlyčio taškų, nei esminės priešpriešos. Apskritai kalbant, socialinės grupės savo antiįstatymine veikla varžėsi, konkuravo tarpusavyje, konfliktuodavo susikirtus jų interesams, tačiau jos ir padėdavo viena kitai ir netgi veikdavo išvien: valstiečiams atsisakius mokėti mokesčius valstybei arba bažnyčiai, žemės savininkai nebūtinai į tai žiūrėdavo neigiamai; naujieji įmonininkai dar ir paskatindavo meistrus nesilaikyti gamybos standartų; kontrabandai buvo pritariama beveik visur – tai patvirtina Mandrino, kurio neatstūmė liaudis, kuriam rengdavo priėmimus didikai ir globojo parlamentarai, istorija. Galiausiai prisiminkime, kaip XVII amžiuje atsisakymas mokėti vienus ar kitus mokesčius suvienijo ganėtinai tolimus vienas kitam gyventojų sluoksnius, sukėlusius tikrai rimtus maištus.

Trumpai tariant, antiįstatymiškumo žaismas buvo dalis politinio ir ekonominio visuomenės gyvenimo. Maža to, kai kurioms transformacijoms (pavyzdžiui, kai nugrimzdo užmarštin Colbert'o potvarkiai; imta nebepaisyti muito suvaržymų karalystės viduje; suirus amatų korporacijoms) kelią diena iš dienos skynė antiįstatyminė liaudies veikla; šios transformacijos buvo reikalingos buržuazijai; ir iš dalies būtent jomis ji grindė ekonomikos augimą. Taigi nuo antiįstatyminės veiklos toleravimo buvo pereita prie jos skatinimo.

Tačiau antroje XVIII amžiaus pusėje prasideda atvirkštinis procesas. Pirmiausia, kylant bendram turtingumo lygiui ir drauge sparčiai didėjant gyventojų skaičiui, pagrindiniu antiįstatyminės liaudies veiklos taikiniu tampa nebe teisės, bet turtai: vagiliavimas, profesionalios vagystės ima išstumti kontrabandą ir ginkluotą kovą su finansinių organų tarnautojais. Čia pagrindinėmis aukomis dažnai tampa valstiečiai, kumečiai, amatininkai. Le Trosne'as, be abejo, perdėjo realų pavojų rašydamas, kad valstiečiai dar labiau kenčia nuo valkatų negu kadaise nuo feodalų priespaudos: vagys šiandien juos užplūdo kaip debesis skėrių, niokojančių jų derlių, naikinančių jų aruodus.[21] Galima sakyti, kad XVIII amžiuje palaipsniui kyla antiįstatyminės liaudies veiklos krizė. Ir nei Revoliuciją įžiebęs nepaklusnumo ponams sąjūdis, nei vėlesnieji sąjūdžiai, kuriuose susiliejo kova prieš savininkų teises, politiniai ir religiniai protestai, atsisakymas eiti tarnauti į kariuomenę, – niekas nebeatgaivina jos senuoju ir visiems priimtinu pavidalu. Negana to, nors nemaža dalis buržuazijos be didesnių problemų pripažino teises pažeidžiančią antiįstatyminę veiklą, tačiau ji negalėjo pakęsti, kai būdavo kėsinamasi į tai, ką ji laikė savo nuosavybės teise. Šiuo požiūriu nėra nieko būdingesnio kaip valstiečių nusikalstamumo problema XVIII amžiaus pabaigoje ir ypač po Revoliucijos.[22]

[21] G. Le Trosne, op. cit., 1764, p. 4.
[22] Y.-M. Bercé, *Croquants et nu-pieds*, 1974, p. 161.

Pereinant prie intensyvios žemdirbystės, vis labiau apribojama paprotinė teisė, toleruotina veikla, smulkūs, pripažinti nusižengimai įstatymui. Negana to, žemės nuosavybė, dalį jos įsigijus buržuazijai, nutrūkus ją slėgusiems feodaliniams pančiams, tampa absoliučia nuosavybe: naujieji savininkai nesitaiksto su valstiečių įgytomis arba išsaugotomis „teisėmis" (kai nebesilaikoma senųjų įsipareigojimų arba „įteisinama" neteisėta veikla – pievų nuganymas, malkų rinkimas ponų valdose ir t.t.), laikydami jas paprasčiausiais nusižengimais įstatymui (tai sužadina grandininę gyventojų reakciją – jų veiksmai vis labiau antiįstatymiški, arba, jeigu norite, vis labiau nusikaltėliški: laužomi aptvarai, vagiami arba skerdžiami galvijai, padeginėjama, užpuldinėjama, žudoma[23]). Atsiradus naujoms nuosavybės formoms, antiįstatyminė veikla, kuri anksčiau patiems vargingiausiems sluoksniams dažnai leisdavo išgyventi, ima kėsintis nebe į teises, o į turtus. Taigi už tai reikia bausti.

Ši antiįstatyminė veikla, kurią sunkiai pakenčia žemės savininkai, visiškai nepriimtina prekybinei ir gamybinei buržuazijai: uostai plečiasi, atsiranda didžiuliai prekių sandėliai, kur kaupiasi įvairiausios prekės, steigiami milžiniški cechai (pilni įmonininkui priklausančių žaliavų, įrankių, pagamintų produktų, kuriuos sunku kontroliuoti) – visa tai irgi verčia griežtai kovoti su antiįstatymine veikla. Turtas dabar investuojamas į prekes ir mašinas visai kitokiais mastais negu iki šiol, todėl imama sistemingai nebetoleruoti antiįstatymiškumo ir kovoti su juo ginklu. Aišku, ypač aštriai ši problema iškyla ten, kur ekonomika vystosi intensyviausiai. Colquhounas, norėdamas parodyti, kaip svarbu yra pažaboti nesuskaičiuojamą daugybę nelegalios veiklos apraiškų, vien tik apie Londoną pateikė tokius skaičius: įmonininkų ir draudimo kompanijų vertinimais, dėl iš Amerikos importuojamų ir ant Temzės krantų sandėliuojamų produktų

[23] Plg. O. Festy, *Les Délits ruraux et leur répression sous la Révoliution et le Consulat*, 1956, M. Agulhon, *La vie sociale en Provence*, 1970.

vagysčių nuostoliai vidutiniškai siekia 250 000 svarų per metus; iš viso kiekvienais metais vien Londono uoste pavagiama turto už 500 000 svarų (nekalbant jau apie arsenalus ir prekybos sandėlius už uosto ribų); dar reikėtų pridėti 700 000 svarų nuostolio, kurį dėl vagysčių patiria pats miestas. Ir šiame nuolatiniame plėšime, Colquhouno nuomone, reikėtų išskirti tris reiškinius – pirma, tarnautojų, prižiūrėtojų, meistrų ir darbininkų pagalba vagystėms ir dažnai – aktyvus dalyvavimas jose: „Kai tik į vieną vietą susirenka didelis būrys darbininkų, tarp jų būtinai atsiras nemažai įtartinų subjektų"; antra, ištisas nelegalios prekybos tinklas, kuris driekiasi nuo cechų arba dokų iki vogtų daiktų supirkėjų – supirkėjų-didmenininkų, kurie superka tam tikros rūšies prekes, ir supirkėjų-mažmenininkų, kurių krautuvėlių lentynos jums pasiūlys tik „vargana senų gelžgalių, skarmalų ir prastų drabužių pasirinkimą", o pro užpakalines duris galima įsigyti „aukščiausios rūšies laivo įrangos, varinių varžtų ir vinių, gabalus įvairių metalo lydinių ir brangiųjų metalų, Vakarų Indijos gaminių, baldų ir įvairiausios mantos, nupirktos iš darbininkų", – ir iki perpardavinėtojų bei keliaujančių prekijų, kurie išnešioja vogtus daiktus toli po kaimus[24]; ir trečia, pinigų padirbinėjimas (visoje Anglijoje būta 40–50 nuolatos veikiančių netikrų pinigų kalyklų). Be to, šią plataus užmojo veiklą, kurioje būta ir plėšikavimo bei konkurencijos, skatino įvarių rūšių tolerantiškos nuostatos: vieni manė, kad jie turi tam užsitarnavę teisę (pavyzdžiui, teisę rinkti aplink laivus išmėtytus gelžgalius ir virvagalius arba teisę perparduoti cukraus sąšlavas); kiti rasdavo moralinį pateisinimą – plėšikautojai šią savo veiklą lygino su kontrabanda, kurios „jie nelaikė rimtu nusižengimu"[25].

Taigi iškyla būtinybė kontroliuoti šią nelegalią veiklą ir sukurti atitinkamus įstatymus. Reikia tiksliai apibrėžti, kas yra

[24] P. Colquhoun, *Traité sur la police de Londres*, vertimas į prancūzų kalbą 1807, t. I. 153–182 ir 292–339 puslapiuose Colquhounas labai išsamiai pasakoja apie šias problemas.
[25] Ibid., p. 297–298.

nusižengimas, ir tikrai už jį nubausti, reikia, kad šitoje toleruojamų ir kartkartėmis, peržengiant bet kokias ribas, baudžiamų įstatymo pažeidimų masėje būtų išskirta tai, kas yra netoleruotinas nusižengimas, už kurį neišvengiamai bus baudžiama. Atsirandant naujoms turto kaupimo formoms, naujiems gamybos santykiams ir nuosavybei įgaunant naują juridinį statusą, liaudis savo antiįstatyminėje veikloje – tiek nepastebimoje, kasdienėje, toleruojamoje, tiek smurtinėje – buvo verčiama nebe pažeidinėti teises, o kėsintis į turtą. Pereinant nuo visuomenės, kurioje vieni nariai uzurpuoja kitų narių juridines ir politines teises, prie visuomenės, kurioje nusavinamos darbo priemonės ir jo rezultatas, vagystė tampa pirmuoju iš didžiųjų bandymų išvengti įstatymiškumo gniaužtų. Arba, kitais žodžiais tariant, vystantis kapitalistinei visuomenei, keičiasi antiįstatyminės veiklos struktūra. Nuo antiįstatyminės veiklos, pažeidžiančios teises, atsiskiria veikla, kuria kėsinamasi į turtus. Tai klasių priešpriešos takoskyra, nes, viena vertus, žemesniosioms klasėms artimiausia yra pastaroji antiįstatyminės veiklos forma – smurtinis nuosavybės pasisavinimas; kita vertus, buržuazija ir toliau užsiima antiįstatymine veikla, pažeidžiančia teises: apeina savo pačios nuostatas ir savo pačios įstatymus, užtikrina sau didžiulę ekonominio veikimo laisvę, pasinaudodama spragomis įstatymuose – spragomis, kurios iš anksto paslapčia numatomos arba kurias atveria tolerancija *de facto*. Ir šį didįjį persidalijimą antiįstatyminės veiklos sferomis lydi net teisminė specializacija: pasikėsinimus į turtą – vagystes – nagrinėja paprasti teismai ir skiriamos įprastinės bausmės; teisių pažeidimus – sukčiavimą, mokesčių vengimą, nelegalias prekybines operacijas – specialūs teismo organai, kur sudaromos transakcijos, įvairūs susitarimai, sumažinamos baudos ir t.t. Buržuazija pasilieka sau tą sritį, kuri yra vaisinga, – teisių pažeidimus. Be to, vykstant šiam skilimo procesui, iškyla būtinybė sukurti nuolatinio „valymo" aparatą, skirtą iš esmės pažaboti pasikėsinimus į turtą. Iškyla būtinybė atsikratyti senąja valdžios bausti sąranga, kuri buvo grindžiama

pernelyg įvairialype ir skylėta teismine valdžia, galios pasiskirstymu ir koncentracija, lėmusiais faktinę inerciją ir neišvengiamą toleranciją, sukrečiančiomis, tačiau atsitiktinai skiriamomis bausmėmis. Iškyla būtinybė išsirinkti tokią strategiją ir tokius baudimo metodus, kad jėgų eikvojimą ir nesaikingumą pakeistų tolydumas ir pastovumas. Trumpiau tariant, baudžiamoji reforma gimsta kovos prieš valdovo viršvaldžią ir kovos prieš savavališkai įsigalėjusios ir toleruojamos antiįstatyminės valdžios infravaldžią sandūroje. Tai nebuvo trumpalaikis reiškinys, atsiradęs dėl gryno atsitiktinumo, nes šią viršvaldžią su šia infravaldžia siejo ištisas santykių tinklas. Monarchinė suverenumo forma, suteikdama valdovui sukrečiančią, neribotą, asmeninę, savavališką ir netolydžią valdžią, atrišdavo jo pavaldinių rankas nuolatinei antiįstatyminei veiklai. Pastaroji buvo tarsi kita šio tipo valdžios pusė. Pulti kurią valdovo prerogatyvą – reiškė pulti ir antiįstatyminę veiklą. Tai buvo visiškai tas pats. Ir priklausomai nuo aplinkybių arba pasirinktos taktikos, reformatoriai akcentuodavo tai pirmąjį, tai antrąjį aspektą. Čia kaip pavyzdį galima būtų paminėti tą fiziokratą Le Trosne'ą, Orleano teismo tarėją. Savo 1764 metais išspausdintame pranešime apie valkatavimą jis rašo: tai tikra užuovėja vagims ir žmogžudžiams, „kurie gyvena visuomenėje, tačiau nėra jos nariai", kurie „paskelbė tikrą karą visiems piliečiams" ir mūsų tarpe gyvendami „tebėra tokioje pat būklėje, kaip prieš susikuriant civilizuotai visuomenei". Jis reikalauja valkatoms skirti pačias griežčiausias bausmes (pažymėtina, kad jį stebina, jog valkatoms būname gailestingesni negu kontrabandininkams); jis nori, kad būtų sustiprinta policija, kad žandarai persekiotų valkatas padedami gyventojų, kenčiančių nuo jų vagysčių; jis reikalauja, kad šiuos nenaudingus ir pavojingus žmones „priglobtų valstybė ir kad jie tarnautų jai kaip vergai šeimininkui"; o prireikus išrūkyti juos iš savo irštvos, būtų organizuojamos miške guitynės su varovais, ir tam, kuris ką nors iš jų pagautų, būtų skiriamas užmokestis: „Juk mokama 10 livrų už vieną vilko galvą. Valkata

nesuskaičiuojamą daugybę kartų pavojingesnis visuomenei negu vilkas."[26] 1777 metais tas pats Le Trosne'as savo veikale *Vues sur la justice criminelle* reikalauja, kad būtų panaikintos karaliaus prerogatyvos, kad kaltinamieji iki pat galimo nuosprendžio paskelbimo būtų laikomi nekaltais, kad teisėjas būtų nešališkas arbitras tarp jų ir visuomenės, kad įstatymai būtų „fiksuoti, pastovūs, apibrėžti kuo tiksliau" ir žmonės žinotų, „koks pavojus jų laukia", ir kad teisėjai būtų tik „įstatymo įrankiai".[27] Le Trosne'as, kaip ir daugelis kitų tais laikais kovodamas už galios bausti apribojimą, kartu reikalauja ir daug griežčiau bei nuosekliau kontroliuoti antiįstatyminę liaudies veiklą. Visai suprantama, kodėl baudžiamojoje reformoje tokią svarbą įgavo viešos egzekucijos kritika: nes būtent joje vizualiai susijungdavo neribota valdovo valdžia ir visuomet pasiruošusi išsilieti antiįstatyminė liaudies veikla. Taisyklė, kurios laikydamasi baudimo sistema turi sutramdyti ir viena, ir antra, yra bausmių humaniškumas. Juridinė ir moralinė šio dvejopo apribojimo forma – „žmogus", kurį siekiama gerbti skiriant bausmę.

Nors reformuojant baudžiamosios teisės teoriją ir galios bausti strategiją, iš tikrųjų buvo atsižvelgiama į abu šiuos aspektus, tačiau vėliau reforma stabilizavosi dėl to, kad antrasis ilgainiui tapo prioritetiniu. Reforma iš projekto tik todėl virto naujomis institucijomis ir veiklos formomis, kad Revoliucijos metais, paskui valdant Imperijai, o vėliau visą XIX amžių spaudimas antiįstatyminei liaudies veiklai tapo neatidėliotina būtinybe. Tad, nors iš pažiūros naujieji kriminaliniai įstatymai numato švelnesnes bausmes, yra griežčiau kodifikuoti, akivaizdžiai sumažina savivalės pavojų, padeda lengviau pasiekti susitarimą dėl galios bausti (nes nėra realiau atribotos kompetencijos), tačiau jų pagrindas yra perversmas tradicinėje antiįstatyminės veiklos sąrangoje ir griežta šio naujojo perskirstymo priežiūra. Į bau-

[26] G. Le Trosne, op. cit., 1764, p. 8, 50, 54, 61–62.
[27] G. Le Trosne, *Vues sur la justice criminelle*, 1777, p. 31, 37, 103–106.

džiamąją sistemą reikia žiūrėti kaip į tam tikrą mechanizmą, kurio paskirtis yra ne sunaikinti visas antiįstatymines veiklos formas, o skirtingai traktuoti kiekvieną iš jų.

*

Pasukti baudžiamąją sistemą kita kryptimi ir pakeisti jos veiklos užmojį. Apibrėžti naujus metodus pasiekti taikiniui, kuris dabar yra ne toks apčiuopiamas, labiau pasklidęs po visuomenės kūną. Nuspręsti, kokias bausmes reikia jam taikyti ir kaip išnaudoti tų bausmių padarinius. Pagrįsti naujus bausmės meno principus, kurie suteiktų jam daugiau dėsningumo, tikslumo, universalumo. Suvienodinti bausmės vykdymą. Sumažinti su tuo susijusias ekonomines ir politines išlaidas, didinti jo efektyvumą ir plėsti veikimo sferą. Trumpai tariant, sukurti naują galios bausti sąrangą ir technologiją – iš esmės štai tokiomis paskatomis, be abejo, vadovavosi baudžiamoji XVIII amžiaus reforma.

Šios naujos strategijos principai lengvai suderinami su bendrąja sutarties teorija. Pilietis visiems laikams sutinka laikytis visuomenės įstatymų, netgi to, kuris gali jį nubausti. Taigi nusikaltėlis – juridiniu požiūriu paradoksali asmenybė. Jis sulaužė susitarimą, taigi jis yra visos visuomenės priešas, tačiau jis pats dalyvauja jam paskirtos bausmės vykdymo akte. Menkiausias nusikaltimas yra nukreiptas prieš visą visuomenę; ir visa visuomenė – nusikaltėlis irgi jos dalis – dalyvauja vykdant kad ir menkiausią bausmę. Taigi baudžiamosios sistemos skiriama bausmė yra taikoma visiems, aprėpia visą visuomenės kūną ir pasiekia kiekvieną jo elementą. Todėl iškyla bausmės „mato", galios bausti sąrangos problema.

Iš tikrųjų sulaužęs įstatymą individas stoja prieš visuomenės kūną; visuomenė turi teisę jį bausdama pasitelkti visas savo pajėgas. Nelygi kova: tik vienoje pusėje yra visos jėgos, visa galia, visos teisės. Ir būtent taip turi būti, nes čia ginamas kiekvienas visuomenės narys. Susiformuoja milžiniška teisė bausti, nes

pažeidėjas tampa bendru priešu. Netgi blogiau negu priešu – išdaviku, nes visuomenei smogia iš vidaus. Tai „pabaisa". Argi visuomenė neturi teisės pasielgti su juo taip, kaip nori? Argi ji neturi reikalauti paprasčiausiai jį sunaikinti? Ir jeigu sudarant sutartį patvirtinamas bausmės būtinumo principas, argi ne logiška, kad kiekvienas pilietis pripažįsta aukščiausios bausmės būtinybę tiems iš jų, kurie pasikėsina į juos visus kartu. „Kiekvienas piktadarys, pasikėsinęs į socialines teises, savo nusikaltimais kelia maištą ir išduoda tėvynę; tokiu atveju išsaugoti galima tik valstybę arba tik jį; vienas arba kitas turi nukentėti; ir kai mes baudžiame mirtimi nusikaltėlį, tai baudžiame jį ne kaip pilietį, o kaip priešą."[28] Dabar teise bausti naudojasi nebe keršijantis valdovas, o besiginanti visuomenė. Tačiau šiai teisei atstatyti naudojami tokie stiprūs vaistai, kad ji tampa dar grėsmingesnė negu anksčiau. Išgelbėjus piktadarį iš besaikio pavojaus nagų, jis metamas į glėbį bausmei, kuriai nematyti ribų. Sugrįžta baisioji viršvaldžia. Ir atsiranda būtinybė reguliuoti bausmės galybę remiantis saiko principu.

„Kiekvienas krūpteli iš siaubo pamatęs, kiek daug istorijoje būta pasibaisėtinų ir nenaudingų kankinimų, kuriuos išrado ir šaltakraujiškai naudojo pabaisos, vadinę save išminčiais?"[29] Arba: „Įstatymai ragina mane kuo skaudžiausiai bausti už nusikaltimus. Ir aš tai darau su įniršiu, kurį jie man sukelia. Tačiau kas tai? Jie netgi pranoksta patį nusikaltimą [...]. Dieve, kuris mūsų širdyse sužadinai pasibjaurėjimą tuo, kas teikia skausmą

[28] J.-J. Rousseau, *Contrat social*, kn. II, V skyrius. Reikia pažymėti, kad šiomis Rousseau idėjomis pasinaudojo kai kurie Steigiamojo susirinkimo deputatai, norėję išsaugoti labai griežtą bausmių sistemą. Keista, tačiau šioje knygoje pateiktais principais buvo pasiremta ginant tezę, kad bausmė žiaurumu turi prilygti nusikaltimui. „Priderama piliečių apsauga reikalauja, kad bausmės žiaurumo laipsnis turi priklausyti nuo nusikaltimo žiaurumo ir kad negalima žmoniškumo vardan aukoti paties žmoniškumo." (Mougins de Roquefort, Kalba Steigiamajame susirinkime, *Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 637. Čia pat cituojama ir minėtoji ištrauka iš *Contrat social*.)
[29] Beccaria, *Des délits et des peines*, 1856 metų leidimas, p. 87.

mums ir į mus panašiems, ar tos silpnos ir jautrios būtybės, kurias tu sukūrei, išrado šiuos barbariškus, šiuos rafinuotus kankinimus?"[30] Bausmių saikingumo principas net tada, kai bausmė skiriama visuomenės kūno priešui, pirmiausia išsakomas iš širdies plaukiančiu diskursu. Dar geriau – jis išsiveržia kaip riksmas iš kūno, kuris pradeda maištauti matydamas arba įsivaizduodamas žiaurybių perteklių. Reformatoriai bausmės „humaniškumo" principą formuluoja pirmuoju asmeniu. Tarytum kalbantysis betarpiškai išlietų savo jausmus; tarytum filosofo ar teoretiko kūnas įsiterptų tarp įnirtusio budelio ir jo aukos ir teigtų savąjį įstatymą, kuriuo vadovaujantis galų gale bus skiriamos visos bausmės. Ar šis lyrizmas plaukia iš to, kad nepajėgiama racionaliai pagrįsti bausmių parinkimo aritmetikos? Vienoje pusėje – sutarties principas, išstumiantis nusikaltėlį iš visuomenės, kitoje – pabaisos, kurią „išvėmė" gamta, įvaizdis; kur kitur galima surasti bausmės matą, jeigu ne žmogaus prigimtyje, kurios esmę atskleidžia ne įstatymų griežtumas, ne nusikaltėlio žvėriškumas, o jausmai žmogaus, kuris jaučiasi šeimininkas ir nedaro nusikaltimų?

Tačiau „jausmai" pasitelkiami ne dėl to, kad teorija čia pasirodo esanti bejėgė. Iš tikrųjų joje viskas apskaičiuojama. Juk kūnas, vaizduotė, kančia, širdis, kuriuos reikia gerbti, – tai ne nusikaltėlio, kurio laukia bausmė, o tų pasirašiusių paktą žmonių, kurie turi teisę nukreipti prieš jį savo susivienijusią valdžią, kūnas, vaizduotė, kančia, širdis. Bausmių sušvelninimas turi palengvinti būtent teisėjų arba žiūrovų kančias, o kartu atmesti visa, kas su tuo susiję – kietaširdiškumą, įpročiu tapusį žvėriškumą arba, priešingai, nederamą gailestį, nepamatuotą atlaidumą: „Padėk Dieve šioms švelnioms ir jautrioms sieloms kurios siaubingai kenčia, matydamos tas baisias egzekucijas."[31] Reikia pasverti ir apskaičiuoti būtent grįžtamąjį bausmės poveikį baudžiančiai instancijai ir jos valdžiai.

[30] P.L. de Lacretelle, *Discours sur le préjugé des peines infamantes*, 1784, p. 129.
[31] Ibid., p. 131.

Štai kodėl laikomasi principo, kad nusikaltėliui, kuris iš tikrųjų gali būti išdavikas ir pabaisa, skirtinos tik „humaniškos" bausmės. Įstatymas dabar turi „humaniškai" elgtis su tuo, kuris yra „už gamtos ribų" (tuo tarpu kai anksčiau teisingumas nehumaniškai elgėsi su tais, kurie buvo „už įstatymo ribų"), ne todėl, kad kažkur giliai, nusikaltėlio širdies kertelėje, slypi žmoniškumas, bet todėl, kad būtina reguliuoti galimus valdžios panaudojimo efektus. Būtent šis „saikingas" racionalumas turi išmatuoti bausmę ir parinkti tinkamus jos vykdymo būdus. „Humaniškumas" yra vardas, kuriuo pagarbiai vadinamas šitas seikėjimas ir kruopštūs apskaičiavimai. „Bausmės parinkimui minimalią įtaką daro humaniškumas ir politika."[32]

Kad suprastume techninę ir politinę baudimo pusę, imkime kraštutinį atvejį, patį baisiausią nusikaltimą: kokią nors neįtikėtiną piktadarystę, pažeidžiančią iš karto visus labiausiai gerbiamus įstatymus. Sakykime, ji įvyko tokiomis nepaprastomis aplinkybėmis, ją gaubia tokia paslaptis, ji tokia nežabota, kad beveik atrodo negalima – žodžiu, tokia piktadarystė tėra viena tokia pasaulyje arba bent jau pati baisiausia iš visų kitų anksčiau įvykusių: niekas niekada negalės jos pakartoti; niekas negalės iš jos pasimokyti arba net pasipiktinti, kad tokia buvo įvykdyta. Jai skirta išnykti be pėdsakų. Ši pasaka apie „paskutinį

[32] A. Duport, kalba Steigiamajame susirinkime, 1789, gruodžio 22, *Archives parlementaires*, t. X, p. 744. Galima būtų pacituoti ir daugiau įvairių panašaus turinio patarimų, kuriuos XVIII amžiaus pabaigoje duodavo mokslininkų draugijos ir akademijos: kaip „suderinti tardymo ir nuosprendžio švelnumą su įsitikinimu, kad bausmė bus pamokanti ir adekvati padarytam nusikaltimui, kaip padaryti, kad visuomenė jaustųsi kuo tikresnė savo laisve ir žmogiškomis vertybėmis" (*Société économique de Berne*, 1777). Marat į tai atsakė savo *Plan de Législation criminelle*. Kokiais „būdais galima sušvelninti griežtus baudžiamuosius įstatymus Prancūzijoje ir nepakenkti visuomenės saugumui" (*Académie de Châlons-sur-Marne*, 1780; laureatais tapo Brissot ir Bernardi); „ar ypatingai griežtais įstatymais galima sumažinti nusikaltimų kiekį ir mastą pagedusioje tautoje?" (*Académie de Marseille*, 1786; laureatu tapo Eymaras).

nusikaltimą"[33] naujojoje baudžiamojoje teisėje yra maždaug tas pats, kas senojoje buvo pirmoji nuodėmė – tarsi grynoji forma, kurioje išryškėja bausmės priežastis.

Ar toks nusikaltimas turi būti baudžiamas? Remiantis kokiais kriterijais? Kuo pasitarnautų ši bausmė galios bausti sąrangai? Ji pasitarnautų tuo, kad būtų atlyginta už „visuomenei padarytą žalą"[34]. Čia ne tiek svarbu grynai materialinė žala, kuri žmogžudystės atveju netgi niekaip neatlyginama, ir beveik nepastebima visos visuomenės mastu, – tikrieji nuostoliai, kuriuos nusikaltimas padaro visuomenės kūnui, yra jame sukeliama sumaištis: nusikaltimas papiktina, nenubaudus – parodo pavyzdį, kyla noras jį pakartoti, jame slypi nusikalstamumo užkratas. Bausmė bus naudinga, kai atsižvelgs į nusikaltimo pasekmes, t.y. į sumaišties galimybę. „Proporciją tarp bausmės ir nusikaltimo pobūdžio nulemia pažeidžiamo pakto įtaka socialinei tvarkai."[35] Tačiau ši nusikaltimo daroma įtaka nebūtinai yra tiesiogiai proporcinga jo žiaurumui. Šiurpinantis protus nusikaltimas dažnai daro menkesnį poveikį negu nusižengimas, kurį visi toleruoja ir jaučiasi patys galį jį pakartoti. Viena vertus, dideli nusikaltimai – retenybė; kita vertus, egzistuoja pavojus, kad mažų kasdienių nusikaltimų gali daugėti. Taigi nereikia ieškoti kiekybinio ryšio tarp nusikaltimo ir bausmės, pasverti jų keliamo pasibaisėjimo: „Ar gali kankinamo nelaimingojo riksmai ištraukti iš praeities, kuri nebesugrįš, gelmių jau įvykdytą nusikaltimą?"[36] Bausmės dydį reikia apskaičiuoti ne atsižvelgiant į įvykdytą nusikaltimą, o į galimą jo pasikartojimą. Taikytis ne į nusižengimą, kuris jau praeityje, o į sumaištį, kuri laukia ateityje.

[33] G. Target, „Observations sur le projet du Code pénale", in Locré, *La Législation de la France*, t. XXIX, p. 7–8. Jos atvirkštinę formą galima rasti Kanto darbuose.

[34] C.E. de Pastoret, *Des lois pénales*, 1790, II, p. 21.

[35] G. Filangieri, *La Science de la législation*, vertimas į prancūzų kalbą 1786 metais, t. IV, p. 214.

[36] Beccaria, op. cit., 1856, p. 87.

Veikti taip, kad piktadarys nei turėtų noro dar kartą nusikalsti, nei galėtų susirasti sau pasekėjų.[37] Taigi baudimas – pasekmių numatymo menas. Ne tiek svarbu už milžinišką kaltę paskirti milžinišką bausmę, kiek suderinti dvi po nusikaltimo atsirandančių pasekmių eiles: jo paties padarinius su bausmės pasekmėmis. Nusikaltimas be pasekmių ir pasekėjų nėra baustinas. Kaip ir – pagal kitą to paties apologo versiją – suirimo ir išnykimo išvakarėse visuomenė neturės teisės ręsti ešafotų. Paskutinysis nusikaltimas būtinai liks nenubaustas.

Ši koncepcija gyvavo seniai. Bausmės pamokomas pobūdis buvo žinomas dar iki prasidedant XVIII amžiaus reformai. Jau daugelį šimtmečių vienas iš labiausiai paplitusių teisės bausti pateisinimų buvo tai, kad bausmė žvelgia į ateitį ir kad bent viena iš jos svarbiųjų funkcijų yra užkirsti kelią nusikaltimui. Tačiau skirtumas tas, kad prevencija, kurios buvo siekiama pačia bausme, jos įtaigumu – taigi ir jos nežabotumu – dabar pagrindžiama bausmės struktūra ir atseikėjamas tikslus jos dydis. Reikia bausti tik tiek, kad užkirstum kelią. Taigi pasikeičia duodamos pamokos mechanika: kankinimų ir egzekucijų baudžiamojoje sistemoje pamoka buvo tarsi atsiliepiama į nusikaltimą; ji turėjo kaip koks dvynys brolis atskleisti nusikaltimą ir sykiu pademonstruoti jį sutramdančią valdovo valdžią. Galimus savo veiklos padarinius apskaičiuojančioje baudžiamojoje sistemoje duodama pamoka turi kuo santūriau nurodyti nusikaltimą ir kuo saikingiau ženklinti valdžios įsikišimą, o idealiu atveju – užkirsti kelią bet kokiai vėlesnei tiek pirmojo, tiek antrosios apraiškai. Pamoka nebėra demonstratyvus ritualas; tai ženklas, nurodantis kliūtį. Reformatoriai mano, kad apginkluodami galią bausti šia baudimo ženklų technika, verčiančia aukštyn kojom

[37] A. Barnave, kalba Steigiamajame susirinkime, 1791, birželio 6: „Visuomenė skiria bausmes ne jausdama barbarišką malonumą suteikti kančių žmogiškajai būtybei, – jai tai yra būtina atsargumo priemonė, užkertanti kelią panašiems nusikaltimams ir apsauganti visuomenę nuo blogio, kurį neša nusikaltimai.“ (*Archives parlementaires*, t. XXVII, p. 9.)

visą baudžiamojo vyksmo temporalinę seką, jie leidžia jai veikti ekonomiškai, veiksmingai, aprėpti visą visuomenės kūną, įstatymiškai apibrėžti bet kokius poelgius ir šitokiu būdu susiaurinti padriką antiįstatyminės veiklos sferą. Semiotechnika, kuria bandoma apginkluoti galią bausti, vadovaujasi penkiomis ar šešiomis pagrindinėmis taisyklėmis.

Bausmė turi būti šiek tiek didesnė. Nusikalstama tikintis naudos. Mintį apie nusikaltimą susiejus su mintimi apie nenaudą, kiek didesnę negu galimà nauda, nusikaltimas netektų patrauklumo. „Bausmė pasieks norimą efektą, jeigu jos teikiamas blogis viršys tą naudą, kurią nusikaltėlis išpešė nusikalsdamas."[38] Galima, netgi reikia bausmę priartinti prie nusikaltimo; tačiau nebe senaisiais metodais, kai kankinimas turėjo prilygti nusikaltimui intensyvumu ir, be viso to, dar pademonstruoti valdovo, atliekančio teisėto keršto aktą, „valdžios perviršį", o šiek tiek išvedant iš pusiauvyros interesus: noras išvengti bausmės turi būti truputėlį didesnis, negu rizikuoti ir nusikalsti.

Bausmė nėra būtina – pakanka nubausti mintyse. Jeigu nusikaltimas motyvuojamas įsivaizduojama nauda, tai bausmė tampa efektyvi, kai aiškiai matyti nenauda. Baudžiant didžiausia „bausmė" yra ne kančios pojūtis, o mintis apie skausmą, nemalonumą, nepatogumą – mintis apie „bausmę". Taigi pasitelkiamas ne kūnas, o vaizdinys. Tiksliau tariant, jeigu tenka panaudoti kūną, tai būna ne tiek kenčiantis subjektas, kiek vaizdinio objektas: prisiminimas apie skausmą gali sutrukdyti pakartoti nusikaltimą, visai kaip fizinės bausmės reginys, kad ir netikras, gali užkirsti kelią nusikaltimui plisti. Tačiau baudimo technikos įrankis nėra skausmas pats savaime. Taigi kiek galima ilgiau, išskyrus atvejus, kai prireikia ypač efektyvaus vaizdinio, reikia vengti ešafotų manijos. Nebetenkame kūno kaip baudimo subjekto, tačiau nebūtinai – kaip reginio elemento. Egzekucijų nepripažinimas, teorijos apyaušryje formuluotas vien

[38] Beccaria, op. cit., p. 89.

lyriniais terminais, dabar jau gali būti išreikštas racionaliai: reikia maksimaliai sustiprinti ne kūniškąją bausmės realybę, o jos vaizdinį.

Bausmė turi turėti šalutinį poveikį. Bausmė labiausiai turi paveikti tuos, kurie nieko nepadarė. Jeigu būtume tikri, kad nusikaltėlis nebenusikals, pakaktų tik sudaryti įspūdį, kad bausmė įvykdyta. Toks baudimo poveikio traktavimas paradoksalus: apskaičiuojant bausmę, mažiausiai dominantis elementas yra nusikaltėlis (nebent yra recidyvo pavojus). Šį paradoksą Beccaria paaiškino pavyzdžiu: jis pasiūlė vietoj mirties kitą bausmę – vergiją iki gyvos galvos. Ar tai fiziškai žiauresnė bausmė negu mirtis? Jokiu būdu, atsakė jis, nes nuteistajam vergijos suteikiamas skausmas išskaidomas į tiek dalelių, kiek akimirkų jam liko gyventi. Tai iki begalybės skaidoma, eleatinė bausmė, daug švelnesnė negu mirties bausmė, tik per žingsnį nutolusi nuo egzekucijos. O tiems, kurie regi arba įsivaizduoja visa tai, priešingai, vergų patiriamos kančios susitelkia vienintelėje idėjoje; visos vergijos akimirkos susilieja viename vaizdinyje, keliančiame didesnį siaubą negu mintis apie mirtį. Tai idealiai ekonomiška bausmė: minimali tam, kuris ją atlieka (be to, vergas negali pakartotinai nusikalsti), ir maksimali tam, kuris ją įsivaizduoja. „Nors ir stengiantis, kad bausmės atitiktų nusikaltimų mastą, reikia pasirinkti tokias, kurios paliktų liaudies dvasiai didžiulį ir neišdildomą įspūdį, tačiau kuo švelniau paliestų nusikaltėlio kūną."[39]

Turi būti visiškai aišku, jog bausmė neišvengiama. Reikia, kad mintį apie kiekvieną nusikaltimą ir jo teikiamą naudą lydėtų mintis apie laukiančią bausmę ir aiškius minusus, kurie iš to išplaukia; reikia, kad toks šių minčių ryšys būtų laikomas savaime suprantamu ir kad niekas negalėtų jo nutraukti. Tokį visuotinį tikrumą, kuris garantuotų baudžiamosios sistemos efektyvumą, galima sukurti tam tikromis priemonėmis. Nusikal-

[39] Ibid., p. 87.

timus apibrėžiantys ir bausmes skiriantys įstatymai turi būti visiškai aiškūs tam, „kad kiekvienas visuomenės narys galėtų atskirti nusikalstamus veiksmus nuo dorybingų veiksmų"[40]. Šie įstatymai turi būti skelbiami, kad kiekvienas galėtų su jais susipažinti. Jokios sakytinės ar paprotinės teisės, tik rašytiniai įstatymai, kurie būtų „stabilus socialinio pakto pagrindas", tik spausdinti, visiems prieinami tekstai: „Tiktai spaustuvė gali viską paskelbti viešuomenei, o ne keli ypatingi šventojo įstatymų kodekso saugotojai."[41] Monarchas turi atsisakyti teisės pasigailėti, kad įtaigos, kurią skleidžia mintis apie bausmę, nesusilpnintų tos malonės viltis: „Jeigu žmonės mato, jog nusikaltimas atleidžiamas ir bausmė nėra neišvengiama pasekmė, juose rusena viltis likti nenubaustiems [...]. Įstatymai turi būti nepermaldaujami, jų vykdytojai – nepalenkiami."[42] Ypač svarbu, kad nė vienas nusikaltimas neprasprūstų pro žvilgsnį tų, kurie vykdo teisingumą. Įstatymų mechanizmui nėra nieko žalingesnio, negu viltis likti nenubaustam. Kaip galima piliečių galvose sukabinti piktadarystę su bausme, jeigu egzistuoja tam tikras neįtikimumo koeficientas? Ar neatsitiks taip, kad kuo mažiau baimės kels mažai įtikima bausmė, tuo labiau teks bauginti smurtu? Užuot imitavus senąją sistemą ir „didinus griežtumą, geriau būti budriam"[43]. Štai iš kur mintis, kad šalia teisingumo aparato turi atsirasti tiesiogiai su juo susijęs priežiūros organas, kuris arba užkerta kelią nusikaltimams, arba, jeigu jie jau įvykdyti, suima kaltininkus. Policija ir teisingumo sistema turi žengti koja kojon kaip dvi to paties proceso pusės – policija užtikrina „visuomenės įtaką kiekvienam individui", teismai gina „individų teises

[40] J.P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, t. I, p. 24.

[41] Beccaria, op. cit., p. 26.

[42] Ibid. Plg. taip pat Brissot: „Jeigu suteikiama malonė yra teisinga, vadinasi, įstatymas yra blogas. Ten, kur įstatymai geri, malonės yra tikras nusikaltimas prieš įstatymą" (*Théorie des lois criminelles*, 1781, t. I, p. 200).

[43] G. de Mably, *Œuvres complètes*, 1789, t. IX: *De la législation*, p. 327. Plg. taip pat Vattelį: „Ne tiek bausmių žiaurumas, kiek tikslus ir savalaikis jų taikymas išlaiko visus paklusnius" (*Le Droit des gens*, 1768, p. 163).

nuo visuomenės"[44]; tada nė vienas nusikaltimas neišvengs dienos šviesos ir tikrai susilauks bausmės. Tačiau taip pat būtina, kad baudžiamasis procesas nebūtų slaptas, kad visi galėtų susipažinti su argumentais, kodėl tas ar kitas kaltinamasis buvo nubaustas arba išteisintas, ir kad kiekvienas pripažintų bausmės pagrįstumą: „Teisėjas, garsiai skaitydamas nuosprendį, turi pacituoti įstatymą, kuriuo remdamasis nuteisia kaltinamąjį [...] baudžiamasis procesas, paslaptingai palaidotas teismo raštinių prietemoje, turi būti atvertas visiems piliečiams, kuriems rūpi nuteistųjų likimas."[45]

Tiesa visiems turi būti viena. Po šiuo labai banaliu principu slepiasi svarbi transformacija. Ankstesnė sistema, kur buvo remiamasi įteisintais įrodymais, naudojama tortūra, išplėšiamas prisipažinimas, kankinamo kūno reginiu atkuriama tiesa, ilgam atskyrė baudžiamąją praktiką nuo priimtų teisminio tardymo formų: daliniai įrodymai įrodydavo dalines tiesas ir paversdavo kaltinamuosius iš dalies kaltais, kančiose išplėštos frazės buvo vertinamos kaip nusikaltimo patvirtinimas, prezumpcija užtraukdavo tam tikro laipsnio bausmę. Šios sistemos skirtingumas nuo įprastos įrodinėjimo praktikos nekėlė papiktinimo tol, kol galiai bausti neprireikė savo pačios naudai sukurti nenuginčijamo tikrumo atmosferos. Kaip visam laikui susieti žmonių galvose mintį apie nusikaltimą su mintimi apie bausmę, jeigu bausmės realybė ne visada atliepia piktadarystės realybei? Pirmaeiliu uždaviniu tampa viešas šios realybės nustatymas naudojant visiems priimtinas priemones. Verifikuojant nusikaltimą, privalu laikytis bendrų, kiekvienai tiesai nustatyti naudojamų kriterijų. Teismo sprendimas turi vadovautis tokiais argumentais, tokiais įrodymais, kokiais vadovaujamasi priimant bet kokį sprendimą. Taigi atmetami įteisinti įrodymai, atsisakoma tor-

[44] A. Duport, kalba Steigiamajame susirinkime, *Archives parlementaires*, p. 45, t. XXI.
[45] G. de Mably, op. cit., p. 348.

tūros, tikrai tiesai nustatyti būtina visiškai įrodyti kaltę, panaikinamas ryšys tarp įtarimo laipsnio ir bausmės laipsnio. Kaip ir matematinė tiesa, tiesa apie nusikaltimą yra priimtina tik tada, jeigu ji įrodyta visiškai. Iš to seka, kad kaltinamasis turi būti laikomas nekaltu tol, kol įrodoma jo kaltė; ir per teisminį tardymą teisėjas turi naudotis ne ritualinėmis formulėmis, o visuotinai priimtomis priemonėmis, kiekvienam suprantamais argumentais, kuriais naudojasi ir filosofai bei mokslininkai: „Teoriškai teisėjas man panašus į filosofą, kuris išsikėlė tikslą atskleisti jį dominančią tiesą [...]. Jo išmintis leidžia jam aprėpti visas aplinkybes ir visus ryšius, sugretinti arba atskirti tai, kas turi būti sugretinta arba atskirta, kad būtų priimti protingi sprendimai."[46] Kvotoje, kur galioja bendra visiems logika, atsisakoma senojo inkvizicinio modelio ir imama taikyti daug lankstesnį empirinio tyrimo modelį (kurį įteisina ir mokslas, ir sveikas protas). Teisėjas tampa lyg ir „laivo vairininku, laviruojančiu tarp uolų": „Kokie turi būti įrodymai arba kokius įkalčius galima laikyti tinkamais? Šito nei aš, nei niekas kitas nebuvo dar ryžęsis apibrėžti; kadangi aplinkybės gali kisti iki begalybės, o būtent šios aplinkybės teikia įrodymus ir įkalčius, būtina, kad akivaizdžiausių įkalčių ir įrodymų proporcijos varijuotų."[47] Nuo šiol baudžiamoji praktika ima paklusti bendrai tiesos nustatymo tvarkai, arba, tikriau, tokiai tvarkai, kur vienas ant kito klojasi, formuodami teisėjo „vidinį įsitikinimą", heterogeniški elementai – mokslinio įrodinėjimo metodai, akivaizdūs dalykai ir sveikas protas. Dabar baudžiamoji sistema, jeigu ji išlaiko formas, garantuojančias jos bešališkumą, gali atsiverti visoms įmanomoms tiesoms, su sąlyga, kad jos būtų akivaizdžios, gerai pagrįstos ir visiems priimtinos. Teisminis ritualas nebėra ta vieta, kur formuojama dalinė tiesa. Dabar jis perkeliamas į referencijų lauką,

[46] G. Seigneux de Correvon, *Essai sur l'usage de la torture,* 1768, p. 49.
[47] P. Risi, *Observations de jurisprundence criminelle,* vertimas į prancūzų kalbą, 1758, p. 53.

kur galioja bendri visiems įrodymai. Tuo būdu užmezgamas pančiojantis ir neapskaičiuojamas ryšys su didėjančia mokslinių diskursų mase, ryšys, kurio ir šiandien baudžiamoji sistema neįstengia kontroliuoti. Teisingumo šeimininkai nebėra savo tiesos šeimininkai.

Nusikalstama veikla turi būti įvardyta kuo tiksliau. Kad baudžiamoji semiotika aprėptų visas antiįstatyminės veiklos formas, kurias norima pažaboti, reikia kvalifikuoti visas pavojingas veikas; reikia suskirstyti jas rūšimis taip, kad nė vienas nusižengimas neliktų už klasifikacijos ribų. Taigi būtinai reikalingas kodeksas, pakankamai tikslus, kad be vargo galima būtų jame atrasti visus nusižengimų tipus. Negalima leisti, kad įstatymui tylint įsižiebtų viltis likti nenubaustam. Reikia išsamaus ir aiškaus kodekso, kuriame apibrėžiami nusikaltimai, nustatomos bausmės.[48] Tačiau šis įsakmus poreikis baudimo ženklais aprėpti visus galimus nusižengimus verčia eiti dar toliau. Mintis apie tą pačią bausmę ne visus žmones veikia vienodai. Pinginė bauda negąsdina turčiaus, nešlovė – to, kas jau buvo prie gėdos stulpo. Nusikaltimo kenksmingumas ir poveikis kitiems priklauso nuo prasižengusiojo visuomeninės padėties. Kilmingojo nusikaltimas yra kenksmingesnis visuomenei negu žmogaus iš liaudies.[49] Pagaliau bausmė turi užkirsti kelią pakartotiniam nusikaltimui, todėl būtina atsižvelgti į nusikaltėlio prigimtį, jo sugedimo laipsnį, jo valios kokybę: „Tas, kuris, nesudurdamas galo su galu, apsivogė, – kiek jis mažiau yra kaltas už tą, kuris, skęsdamas pertekliuje, įvykdė tokią pačią vagystę? Tas priesaikos laužytojas, kuriam nuo mažens buvo stengiamasi įdiegti garbės supratimą, – kiek jis yra kaltesnis už tą, kuris, paliktas likimo valiai, negavo jokio išsiauklėjimo."[50] Taigi būtina ne tik klasifikuoti nusikaltimus ir atitinkamas bausmes, bet ir jas individualizuoti,

[48] Šia tema, be visų kitų, žr. S. Linguet, *Nécessité d'une réforme de l'administration de la justice criminelle*, 1764, p. 8.
[49] P.L. de Lacretelle, op. cit., p. 144.
[50] J.-P. Marat, *Plan de législation criminelle*, 1780, p. 34.

atsižvelgiant į kiekvieno nusikaltėlio būdo bruožus. Ši individualizacija nepakeliama našta slėgs visą naujųjų laikų baudžiamąją teisę; būtent čia slypi jos šaknys; be abejo, teisės teorijos ir kasdienės baudžiamosios praktikos požiūriu individualizacija radikaliai kertasi su kodifikacijos principu. Tačiau pažvelgus galios bausti sąrangos aspektu, kai visame visuomenės kūne norima paskleisti baudimo ženklus, kurie būtų tiksliai apskaičiuoti, saikingi ir be spragų, nereikalaujantys valdžios įsikišimo, tačiau ir be perdėto kuklumo, matyti, kad nusikaltimo–bausmės sistemos kodifikacija ir poros nusikaltėlis–bausmė moduliavimas eina koja kojon ir neapsieina vienas be kito. Individualizacija – galutinis idealaus kodekso tikslas.

Tačiau ši individualizacija savo prigimtimi labai skiriasi nuo to, kaip buvo moduliuojama bausmė senojoje jurisprudencijoje. Senoji sistema – ir šiuo aspektu ji sutapo su krikščioniškąja baudimo praktika – bausmę parinkdavo kryžmindama dviejų tipų kintamuosius – „aplinkybes" ir „intencijas". Tai yra tuos elementus, kurie padėdavo kvalifikuoti patį aktą. Moduliuojant bausmę, buvo naudojamasi „kazuistika" plačiąja prasme.[51] Tačiau tai, kas vyksta dabar, yra moduliavimas atsižvelgiant į kaltininką, jo prigimtį, gyvenimo ir mąstymo būdą, praeitį, jo valios „kokybę", o ne intenciją, kaip anksčiau. Jau galima numatyti, kur – kol kas ši vieta dar tuščia – jurisprudencinę kazuistiką baudžiamojoje praktikoje pakeis psichologinės žinios. Suprantama, XVIII amžiaus pabaigoje iki šio momento dar toli. Kodekso ir individualizacijos ryšio ieškoma to laiko moksliniuose modeliuose. Gamtos istorija pasiūlė, be abejo, pačią adekvačiausią schemą: rūšių taksonomiją, paremtą nenutrūkstamo laipsniavimo principu. Bandoma sudaryti Linneaus pavyzdžio nusikaltimų ir bausmių klasifikaciją, kuria remiantis kiekvienas konkretus nusižengimas ir kiekvienas prasikaltęs individas be jokios savivalės būtų baudžiami visiems bendro įstatymo. „Reikia sudaryti visų

[51] Apie neindividualizuojantį kazuistikos pobūdį plg. P. Carionu, *Les Idéalités casuistiques* (disertacijos mašinraštis).

nusikaltimų, pasitaikančių įvairiose šalyse, sąrašą. Išvardijus nusikaltimus, reikės suskirstyti juos rūšimis. Mano manymu, skirstant nusikaltimus geriausia būtų atsižvelgti į jų objektų skirtumus. Skirstyti reikia taip, kad kiekviena rūšis aiškiai skirtųsi nuo kitų ir kad kiekvienas konkretus nusikaltimas, apsvarsčius visus aspektus, būtų įterptas tarp to, kuris turi eiti prieš jį, ir to, kuris turi eiti po jo, kuo griežčiausiai laikantis laipsniškumo. Galiausiai šis sąrašas turi būti toks, kad jį būtų galima palyginti su kitu, bausmių, sąrašu ir kad jie tiksliai atitiktų vienas kitą."[52] Teoriškai, arba greičiau svajonėse, šia dviguba bausmių ir nusikaltimų taksonomija galima išspręsti problemą: kaip pritaikyti fiksuotą įstatymą konkrečiam individui?

Tačiau tuo laikotarpiu antropologinės individualizacijos formos kūrėsi dar labai nerangiai, joms buvo toli iki šio spekuliatyvinio modelio. Pirmiausia recidyvo sąvoka. Negalima teigti, kad ji nebuvo žinoma seniesiems kriminaliniams įstatymams.[53] Tačiau dabar ja imama kvalifikuoti patį nusikaltėlį, ir nuo to priklauso skiriama bausmė: 1791 metų įstatymuose buvo numatyta, kad beveik be išimties visiems recidyvistams bausmė turi būti padvigubinta. Remiantis X metų Florealio mėnesį priimtu įstatymu, jiems turėjo būti išdeginta raidė R. 1810 metų baudžiamasis kodeksas jiems numatė arba maksimalią, arba pačią aukščiausią po jos einančią bausmę. Tačiau anapus recidyvo taikoma ne į asmenį, kuris atliko įstatymuose numatytą atsakomybę užtraukiantį veiksmą, o į patį nusikalstantį subjektą, į valią, kuri yra nusikaltėliška iš esmės. Palaipsniui, baudžiamajai sistemai vis labiau orientuojantis ne į nusikaltimą, o į

[52] P.L. de Lacretelle „Réflexions sur la législation pénale", in op. cit., p. 351–352.

[53] Nors Carnot arba F. Helie ir Chauveau tvirtina priešingai, už recidyvą daugelis Senojo režimo įstatymų numatė labai aiškias sankcijas. 1549 metų ordonansas skelbia, kad vėl nusikaltęs piktadarys yra „baisi, nedora, ypač pražūtinga visuomenės tvarkai būtybė"; už piktžodžiavimo, vagystės, valkatavimo ir kt. recidyvus buvo skiriamos specialios bausmės.

nusikaltėliškumą, paprasto nusikaltėlio ir recidyvisto opozicija tampa vis svarbesnė. Ir sykiu matome, kaip remiantis šia opozicija – ir daugeliu atžvilgių sustiprinant ją – formuojasi „aistringo" nusikaltimo sąvoka – tai nusikaltimas, padarytas netyčia, be piktų kėslų, susidėjus aplinkybėms, nusikaltimas, kurio, aišku, negalima pateisinti, kaip pateisiname beprotybę, bet kuris, galima tikėtis, niekuomet nevirs recidyvu. Jau Le Peletier pastebėjo, kad subtili bausmių gradacija, kurią jis 1791 metais pasiūlė Steigiamajam susirinkimui, gali atgrasinti nuo nusikaltimo „piktadarį, šaltakraujiškai rezgantį pikta", įteigdama jam mintį apie bausmę; priešingai, ji yra bejėgė prieš nusikaltimus, į kuriuos pastūmėja „nesulaikomos aistros, kai negalvojama apie pasekmes"; tačiau tai esą nieko baisaus, nes šie nusikaltimai nerodo jų kaltininkus turėjus „piktos valios".[54]

Bausmių humanizacija slepia taisykles, įtvirtinančias, dar daugiau, reikalaujančias „švelnių" bausmių, kuriomis paremta naujoji galios bausti sąranga. Tačiau minėtosios taisyklės nulemia ir tai, kad pasikeičia tos galios taikinys: tai nebėra kūnas su savo ritualiniu žaidimu, besaikėmis kančiomis, sukrečiančiais kankinimo apeigų ženklais; dabar tai yra protas, arba, tikriau sakant, vaizdiniai ir ženklai, nepastebimai, tačiau atkakliai ir akivaizdžiai įsiskverbiantys į visų mintis. Ne kūnas, o siela, sakė Mably. Visiškai aišku, ką jis norėjo tuo pasakyti: siela tampa valdžios mechanizmo partnere. Senosios baudimo „anatomijos" išleidžiamos poilsio. Tačiau – ar jau tikrai įžengta į nekūniškų bausmių amžių?

*

Taigi išeities tašku galima laikyti politinį projektą, kuriuo siekiama pažaboti antiįstatyminę veiklą, standartizuoti baudimo funkciją ir nubrėžti – kad būtų galima ją kontroliuoti – galios

[54] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 321–322. Kitais metais Bellart'as pasako galbūt pačią pirmąją ginamąją kalbą teisme, teisinančią aistringą nusikaltimą. Tai buvo Graso byla. Žr. *Annales du barreau moderne*, 1823, t. III, p. 34.

bausti ribas. Štai kodėl objektyvuojamas ir nusikaltimas, ir nusikaltėlis. Viena vertus, nusikaltėlis – kaip visų priešas, kurį persekioja visi, kas gali, – iškrenta iš pakto dalyvių tarpo, netenka pasitikėjimo kaip pilietis ir atveria mūsų akims laukinės žmogaus prigimties fragmentą; mes matome niekšą, pabaisą, galbūt beprotį, ligonį ir galbūt „nenormalų" asmenį. Būtent pastarasis vieną dieną taps mokslo objektu ir susilauks atitinkamo „gydymo". Kita vertus, būtinybė iš vidaus išmatuoti baudžiamosios valdžios poveikį verčia įvairiais metodais aprėpti visus – esamus ir galimus – nusikaltėlius: imamasi prevencinių priemonių, apskaičiuojami interesai, paleidžiami į apyvartą įvaizdžiai bei ženklai, kuriama tikrumo ir tiesos atmosfera, apibrėžiamos bausmės už vis subtilesnius nusikaltimus; visa tai veda prie to, kad objektyvuojami tiek nusikaltėliai, tiek nusikaltimai. Abiem atvejais akivaizdu, kad valdžios santykį, kuris yra baudimo mechanizmo pagrindas, ima dubliuoti objektinis santykis, apimantis ne tik nusikaltimą kaip faktą, konstatuotiną laikantis bendrų normų, bet ir nusikaltėlį kaip individą, pažintiną pagal specialius kriterijus. Taip pat akivaizdu, kad šis objektinis santykis nėra kažkas, kas iš išorės įsilieja į baudžiamąją praktiką kaip, pavyzdžiui, atjautos įkvėptas draudimas, užkertantis kelią kankinimų siautuliui, arba racionalus, „mokslinis" bandymas išsiaiškinti, kas gi tas žmogus, kurį norima nubausti. Objektyvavimo procesą pagimdo pati valdžia, numatydama savo taktiką ir reguliuodama savo veikimo mechanizmą.

Tačiau šių dviejų objektyvavimo tipų, išryškėjusių baudžiamosios sistemos reformos projektuose, tiek chronologija, tiek poveikis labai skiriasi. Už įstatymo ribų atsidūrusio nusikaltėlio, prigimties valdomo žmogaus objektyvavimas dar tik galimybė, horizonte tirpstanti linija, kurioje susilieja politinės kritikos temos ir vaizduotės sukurti pavidalai. Teks ilgokai laukti, kol *homo criminalis* bus pripažintas pažinimo objektu. Nusikaltimo objektyvavimo poveikis, priešingai, buvo daug greitesnis ir stipresnis, nes artimiau siejosi su galios bausti reorganizavimu – su

kodifikacija, nusikaltimų apibrėžimu, bausmių gradacija, proceso taisyklių nustatymu, teisėjų vaidmens apibrėžimu. Ir, be to, todėl, kad rėmėsi jau susiformavusiu ideologiniu diskursu. Juk interesų, vaizdinių ir ženklų teorija, serijizavimo ir ugdymo metodikos siūlė kažką panašaus į receptą, kaip valdyti žmones: „protas" yra paviršius, kuriame valdžia daro atžymas, naudodamasi semiologija; minčių kontrolė priverčia paklusti kūnus; vaizdinių analizė yra daug efektyvesnis kūnų politikos principas negu ritualinė kankinimų anatomija. Ideologų mąstymo rezultatas buvo ne vien tik individo ir visuomenės teorija; kartu buvo sukurta subtilios, efektyvios ir ekonomiškos valdžios technologija, priešinga išlaidžiai ir prabangiai valdovų valdžiai. Paklausykime dar kartą, ką sako Servanas: mintis apie nusikaltimą ir mintis apie bausmę turi būti stipriai susietos tarpusavyje ir „sekti viena po kitos be jokio atotrūkio [...]. Šitaip suformavę minčių grandinę jūsų piliečių galvose, galėsite girtis, kad juos valdote ir esate jų šeimininkai. Kvailys despotas verčia vergus paklusti sukaustęs juos geležinėmis grandinėmis. Tačiau tikras politikas daug stipriau juos supančioja jų pačių minčių grandine. Proto lygmenyje jis pritvirtina pirmąjį jos galą. Šie pančiai dar stipresni, nes mes nežinome, iš ko jie padaryti, ir manome, kad juos galėjome sukurti patys. Neviltis ir laikas pragraužia geležies ir plieno pančius, tačiau bejėgiai prieš paprasčiausią minčių sąjungą, kuri nuo to tik stiprėja. Ir būtent minkštose smegenų ląstelėse yra klojami nepajudinami pamatai pačioms tvirčiausioms Imperijoms."[55]

Štai ši baudimo semiotechnika, ši „ideologinė valdžia" bent iš dalies liks neišplėtota ir ją nušluos nauja politinė anatomija, kurioje kūnas vėl, tačiau dar nematyta forma, bus pagrindinis veikėjas. Būtent toji nauja politinė anatomija vėl sukryžmins tuos du vienas nuo kito tolstančius objektyvavimo procesus, kurie, kaip matėme, formavosi XVIII amžiuje – tą, kuris išmeta

[55] J.M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, p. 35.

nusikaltėlį „anapus", kur prigimtis eina prieš prigimtį, ir tą, kuris bando kontroliuoti nusikalstamumą kruopščiai apskaičiuodamas bausmes. Pakanka vieno žvilgsnio į naująjį baudimo meną, kad išvystume, kaip baudimo semiotechniką keičia naujoji kūno politika.

ANTRAS SKYRIUS

Bausmių švelnumas

Taigi menas bausti turi būti pagrįstas ištisa vaizdinių pateikimo technologija. Sėkmė lydės tik tuomet, jei bus laikomasi natūralios mechanikos dėsnių. „Slapta jėga, panašiai kaip žemės trauka, verčia mus nuolatos žiūrėti savo patogumo. Šį impulsą gali sustabdyti tik kliūtys, kurias jo kelyje surenčia įstatymas. Pačius įvairiausius žmogaus veiksmus nulemia ši vidinė tendencija." Nusikaltimui tinkamą bausmę parinksime tik nustatę, kokia yra ta nenauda, dėl kurios mintis apie piktadarystę netektų bet kokio patrauklumo. Menas bausti – tai menas supriešinti energijas, susieti įvaizdžius, užmegzti stabilius ryšius, kurie meta iššūkį laikui: tai reiškia sudarinėti priešingos reikšmės vaizdinių poras, išryškinti kiekybinius egzistuojančių jėgų skirtumus, įtraukti į žaidimą įspėjančius ženklus, kurie galėtų visą tą jėgų judėjimą pajungti valdžios santykiui. „Reikia, kad mintis apie kankinimus visada glūdėtų žmogaus, kuris yra silpnas, širdyje ir pergalėtų jausmą, jį stumiantį į nusikaltimą."[1] Naująjį bausmių arsenalą turėtų sudaryti įspėjantys ženklai, pakeitę keršto ženklus,

[1] Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1856 metų leidimas, p. 119.

organizavusius senųjų egzekucijų eigą. Tačiau savo funkciją jie atliks tik tada, jeigu bus laikomasi keleto sąlygų.

1. Jie turi būti kuo labiau motyvuoti. Būtent visuomenė, vadovaudamasi savo interesais, apibrėžia, kas turi būti laikoma nusikaltimu – taigi šis nėra savaime suprantamas dalykas. Tačiau norint, jog, vos tik sumanius nusikaltimą, galvoje be vargo iškiltų mintis apie baudimą, reikia, kad juos siejantis ryšys būtų kuo glaudesnis – jie turi būti panašūs, analogiški, artimi. „Bausmė turi būti kuo adekvatesnė nusikaltimo prigimčiai, idant bausmės baimė atgrasintų protą nuo kelio, kuriuo jį gundė eiti nusikaltimo teikiamos naudos perspektyva."[2] Baudimas bus idealus tada, kai per jį tarsi per stiklą persišvies nusikaltimas, už kurį buvo paskirta sankcija; bausmės stebėtojui ji neišvengiamai ženklins baudžiamą nusikaltimą; ir tam, kuris svajoja apie nusikaltimą, vien tik nuo minties apie piktadarybę prieš akis iškils baudžiamasis ženklas. Taip užtikrinamas ryšio stabilumas, taip patogiau apskaičiuoti nusikaltimo ir bausmės proporcijas ir kiekybiškai pasverti interesus; tada baudimas, kaip natūralus nusikaltimo tęsinys, nebeatrodo žmogiškosios valdžios savivaliavimo vaisius. „Geriausias būdas apskaičiuoti baudimo ir nusikaltimo proporciją yra etimologiškai išvesti nusikaltimą iš bausmės. Jeigu taip triumfuoja teisingumas, triumfuoja ir laisvė, nes kai bausmės priklauso nebe nuo įstatymdavių valios, o nuo dalyko esmės, niekas nebegali įžvelgti žmogaus prievartos žmogui."[3] Analogizuotoje bausmėje baudžiamoji valdžia išnyksta iš akiračio.

Reformatoriai pasiūlė visą sąrašą bausmių, kurios atrodytų natūralios ir savo pavidalu perteiktų nusikaltimo turinį. Pavyzdžiui, Vermeilis siūlė: iš tų, kurie piktnaudžiauja visuomenės laisve, atimti jų pačių laisvę; pilietines teises atimti iš tų, kurie piktnaudžiavo įstatymų teikiamais privalumais ir savo užimamo

[2] Ibid.

[3] J.-P. Marat, *Plan de législation criminelle*, 1780, p. 33.

posto privilegijomis; piniginę baudą skirti kyšininkams ir lupikautojams; vagystę bausti turto konfiskavimu; pažeminimu – nusikaltimus, padarytus dėl „tuščios garbės"; mirtimi – žmogžudystę; sudeginimu ant laužo – padegimą. Nuodytojui „budelis pakiš taurę ir šliūkštelės skystį jam į veidą, kad sugniuždytų jį, šiuo įvaizdžiu jam priminęs jo piktadarystės siaubą, o po to įvers į katilą verdančio vandens"[4]. Kas tai, fantazijos? Galbūt. Tačiau simbolinio bendravimo principą aiškiai suformulavo jau Le Peletier pristatydamas 1791 metais naujosios kriminalinės įstatymų leidybos pagrindus: „Ryšys tarp nusikaltimo prigimties ir bausmės prigimties turi būti tiesioginis"; kas įvykdė žvėrišką nusikaltimą, kentės fizinius skausmus; kas norėjo tinginiauti, bus priverstas sunkiai dirbti; kas pasielgė niekšiškai, bus pasmerktas nešlovingai bausmei.[5]

Šiose analoginėse bausmėse, nepaisant jų nuožmumo, kuris labai primena Senojo režimo egzekucijas, veikia visai kitokio tipo mechanizmas. Tai nebėra varžytuvės dėl valdžios, kuriose į žiaurumą atsakoma žiaurumu; nebėra nusikaltimui prilygstančio keršto, o tiesiog ženklas, per kurį tarsi per stiklą matyti tai, ką jis žymi; norima, kad į sceną išeinančios bausmės ryšys su nusikaltimu būtų betarpiškai sučiuopiamas visomis mūsų pagavomis ir pasiduotų paprastai aritmetikai. Savotiškai įtaigi bausmės estetika. „Ne tik dailėje reikia būti ištikimiems gamtai; politinės institucijos, bent jau tos, kurios palaiko išmintį ir tęstinumą, yra pagrįstos gamta."[6] Tegu bausmė natūraliai išplaukia iš nusikaltimo. Tegu atrodo, kad toks įstatymas tiesiog būtinas, o valdžia tegu įgauna švelnios gamtos jėgos pavidalą.

2. Šis ženklų žaismas turi valdyti jėgų mechaniką: slopinti geismą, kuris patraukliomis spalvomis piešia nusikaltimą; priversti

[4] F.M. Vermeil, *Essai sur les réformes à faire dans notre législation criminelle*, 1781, p. 68–145. Žr. taip pat Ch.E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, p. 349.
[5] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 321–322.
[6] Beccaria, op. cit., 1856, p. 114.

grėsmingos bausmės akivaizdoje susirūpinti savo interesais; apversti intensyvumo santykį – bausmė ir jos teikiamos nenaudos vaizdiniai turi būti ryškesni negu tie, kurie kyla galvojant apie nusikaltimą ir su juo susijusius malonumus. Vadinasi, ištisą mechanizmą, kur svarbiausias vaidmuo tenka interesams, jų sklaidai, įsivaizdavimo būdams, taip pat tų vaizdinių ryškumui. „Įstatymų leidėjas turi būti it prityręs architektas, mokantis pasinaudoti visomis jėgomis, kurios stiprina pastatą, ir amortizuoti visas tas, kurios galėtų jį sugriauti."[7]

Yra keletas būdų tam pasiekti. „Eiti tiesiai prie blogio šaltinio."[8] Sulaužyti spyruoklę, kuri išjudina nusikaltimo vaizdinių mechanizmą. Susilpninti juos sužadinančius interesus. Dėl valkataujant daromų nusikaltimų kalta tinginystė; kovoti reikia būtent su ja. „Mes nieko nepasieksime, jeigu uždarysime elgetas į dvokiantį kalėjimą, labiau panašų į kloaką", juos reikia priversti dirbti. „Įdarbinimas yra geriausias būdas juos nubausti."[9] Prieš blogą potraukį – geras įprotis; prieš jėgą – kita jėga, – tačiau ne valdžios ir jos ginklų, o atjautos ir aistringumo. „Argi neturėtume visų bausmių išvesti iš šio paprasto, tinkamo ir jau patikrinto principo – parinkti jas, atsižvelgiant į tai, kas labiausiai gniuždytų aistrą, pastūmėjusią nusikaltimo link?"[10]

Jėgą, kuri atvedė prie nusikaltimo, reikia nukreipti prieš ją pačią. Sukiršinti individą su pačiu savim, pasinaudoti jo interesu taip, kad bausmė keltų baimę. Tegu bausmė jį erzina ir stimuliuoja stipriau už tas viltis, kurias būtų galėjęs sužadinti nusikaltimas. Jeigu piktadarystę paskatino puikybė, reikia ją pažeisti, sukiršinti jai tekusia bausme. Žeminančios bausmės veiksmingos todėl, kad remiasi tuštybe, kuri paskatino nusikalsti. Fanatikams šlovę teikia ir jų įsitikinimai, ir kankinimai, kuriuos jiems tenka

[7] Ibid., p. 135.
[8] Mably, *Œuvres complètes*, IX: *De la législation*, p. 246.
[9] J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, I, p. 258.
[10] P.L. de Lacretelle, „Réflexions sur la législation pénale", in *Discours sur les peines infamantes*, 1784, p. 361.

dėl jų ištverti. Taigi fanatizmą maitinančią užsispyrėlišką puikybę nukreipkime prieš jį patį: „Išstatykime juos pajuokai ir gėdai; pažeminus fanatikų išdidžią tuštybę prieš didelę žiūrovų minią, galima tikėtis sėkmės." Ir priešingai, jokios naudos nebūtų, jeigu priverstume juos kentėti fizinį skausmą.[11]

Reikia atgaivinti domėjimąsi naudingais ir dorybingais dalykais, kuris, kaip rodo nusikaltimas, buvo labai nusilpęs. Reikia atgaivinti pagarbos nuosavybei jausmą – tiek turtui, tiek ir garbei, laisvei, gyvybei – nusikaltėlis jį prarado vogdamas, šmeiždamas, grobdamas ar žudydamas. Jis turi vėl jį įgyti. Todėl reikia jį mokyti jo paties labui: tegu jis patiria, ką reiškia netekti teisės į savo turtą, savo garbę, savo laiką ir savo kūną, kad savo ruožtu pradėtų gerbti kitų tokią pačią teisę.[12] Bausmė, formuojanti stabilius ir lengvai perskaitomus ženklus, turi taip pat pertvarkyti pagrindines interesų kryptis ir pakeisti aistrų dinamiką.

3. Iš to seka, kad naudingas tik laikinas moduliavimas. Bausmė transformuoja, modifikuoja, sukuria ženklus, sukuria kliūtis. Kokios naudos galima būtų tikėtis, jeigu ją skirtume iki gyvos galvos? Bausmė, neturinti pabaigos, prieštarautų pati sau: visa ta prievarta, kurią patiria nuteistasis ir kurios vaisiais jis, tapęs dorybingu, niekada negalėtų pasinaudoti, būtų niekas kita, o tie patys kankinimai; ir bandydama jį perauklėti visuomenė tik be reikalo eikvotų jėgas ir pinigus. Jeigu pasitaiko nepataisomas nusikaltėlis, reikia ryžtis jį pašalinti. Bet visų kitų atžvilgiu bausmė bus veiksminga tik tada, jeigu ji kada nors pasibaigs. Tam pritaria Steigiamieji susirinkimai: 1791 metų kodeksas numato mirties bausmę išdavikams ir žmogžudžiams; visos kitos bausmės turi turėti pabaigą (maksimumas – dvidešimt metų).

Trukmė turi būti viena svarbiausių sudedamųjų bausmės dalių. Kankinimų smurtas keldavo grėsmę, kad kuo sunkesnis nusikaltimas, tuo bausmė bus trumpesnė. Aišku, senojoje baudimo

[11] Beccaria, op. cit., p. 113.
[12] G.E. Pastoret, *Des lois pénales*, 1790, I, p. 49.

sistemoje buvo atsižvelgiama ir į trukmę: buvo sprendžiama, kiek dienų nuteistajam reikės praleisti prie gėdos stulpo, kiek metų – tremtyje, po kiek valandų jis mirs ant rato. Bet tai buvo išbandymo, o ne iš anksto suplanuotos transformacijos laikas. Dabar bausmei atlikti savo paskirtį padeda trukmė: „Nusikaltėliui daug didesnį poveikį daro ilgalaikiai, sunkiai pakeliami praradimai, apsaugantys žmoniją nuo tortūros siaubo, negu trumpalaikis skausmas [...]. Jie be perstojo atšviežina visa tai matančios liaudies atmintyje keršataujančių įstatymų paveikslą bei verčia vis iš naujo išgyventi išganingą pasibaisėjimo jausmą."[13] Laikas yra bausmės įrankis.

Tačiau aistrų mechanika tokia trapi, kad, joms keičiantis į gerąją pusę, prievartos priemonės ir jų intensyvumas turi keistis; gerai, kai bausmė švelnėja ryškėjant jos poveikio rezultatams. Ji, aišku, turi būti fiksuota, – taikoma visiems, vienodai laikantis įstatymo; tačiau vidinis jos mechanizmas turi būti įvairus. Steigiamajam susirinkimui pateiktame projekte Le Peletier siūlė įvesti regresuojančio intensyvumo bausmių sistemą: pačia griežčiausia bausme nuteistas nusikaltėlis vienutėje (kojos ir rankos sukaustytos grandinėmis, tamsa, vienatvė, duona ir vanduo) turi praleisti tik pirmąjį bausmės etapą; jis turės galimybę dirbti dvi arba tris dienas per savaitę. Atlikus du trečdalius bausmės, jam gali būti pritaikytas „suvaržymo" režimas (vienutė su apšvietimu, grandinė aplink juosmenį, penkias dienas per savaitę – darbas atskirai, bet kitas dvi dienas – su kitais kaliniais; šis darbas apmokamas ir leidžia jam pasilengvinti kasdienę buitį). Galiausiai, kai artėja jo įkalinimo pabaiga, jis gali pereiti prie normalaus kalėjimo režimo: „Jis galės kiekvieną dieną susitikti su kitais

[13] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, t. XXVI. Autoriai, pasisakantys prieš mirties bausmę, mini keletą aukščiausiosios bausmės būdų: J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, p. 29–30. Ch.E. Dufriche de Valazé, op. cit., p. 344: įkalinimas iki gyvos galvos tiems, kurie pripažinti „nebepataisomais piktadariais".

kaliniais ir dirbti kartu. Jeigu norės, galės dirbti vienas. Valgys tai, ką uždirbs savo darbu."[14]

4. Nuteistajam bausmė yra ženklų, interesų ir trukmės sąveika. Tačiau nusikaltėlis tėra tik vienas iš bausmės taikinių. Pagrindinis jos tikslas – paveikti kitus, visus tuos, kurie gali nusikalsti. Tegu tie įspėjantys ženklai, kurių įspaudai pamažu ryškėja nuteistojo vaizdinyje, pasklinda greitai ir plačiai; tegu kiekvienas juos priima ir perduoda kitiems; tegu tai būna diskursas, kur kiekvienas kalba su visais ir visi patys sau uždraudžia nusikalsti – tikra moneta, į kurią žmonės savo galvose išmaino netikrą nusikaltimo naudą.

Todėl reikia, kad bausmė ne tik būtų savaime suprantama, bet ir kažką siūlytų; reikia, kad kiekvienas joje įžvelgtų tiesioginę naudą. Daugiau jokių sukrečiančių, tačiau nenaudingų bausmių. Ir jokių paslapčių; priešingai, reikia, kad į bausmes būtų žiūrima kaip į kompensaciją, kurią nusikaltėlis moka kiekvienam savo bendrapiliečiui už visiems padariusį žalos nusikaltimą: bausmės turi „nuolatos iškilti prieš piliečių akis" ir „pademonstruoti viešai kolektyvinių ir konkrečių veiksmų naudingumą".[15] Būtų idealu, jeigu į nuteistąjį būtų žvelgiama kaip į rentabilią nuosavybę, kaip į vergą, tarnaujantį visiems. Kodėl visuomenė turėtų atimti gyvybę ir sunaikinti kūną, jeigu ji gali juos pasisavinti? Daug naudingiau priversti nusikaltėlį „ilgesnį ar trumpesnį laiko tarpą – žiūrint kuo jis nusikalto – vergauti valstybei"; Prancūzijoje tiek nepravažiuojamų kelių, dėl kurių nukenčia prekyba; vagys, kurie irgi trukdo laisvai prekių cirkuliacijai, turėtų taisyti vieškelius. „Pavyzdys žmogaus, kuris visiems prieš akis, iš kurio atėmė laisvę ir kuris yra priverstas per likusį savo gyvenimą atlyginti nuostolį, kurį jis padarė visuomenei"[16], būtų iškalbingesnis negu mirties bausmė.

[14] Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 329–330.
[15] Ch.E. Dufriche de Valazé, op. cit., p. 346.
[16] A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, p. 139.

Senojoje sistemoje nuteistojo kūnas atitekdavo karaliui, jį valdovas pažymėdavo savo įdagu ir priblokšdavo savo valdžia. Dabar jis tampa visuomeniniu turtu, kolektyvinio ir duodančio naudą pasisavinimo objektu. Štai kodėl reformatoriai beveik visada siūlydavo viešuosius darbus kaip vieną iš geriausių galimų bausmių. Be kita ko, jiems antrino prašymai valdovui: „Tegu tie, kurie nuteisti ne mirties bausme, dirba viešuosius darbus tėvynės labui laiko tarpą, proporcingą padaryto nusikaltimo sunkumui."[17] Viešieji darbai reiškia du dalykus: kolektyvinį suinteresuotumą nuteistojo bausme ir galimybę matyti bei kontroliuoti baudimo procesą. Taigi nusikaltėlis moka du kartus: jis dirba ir kartu spinduliuoja ženklus. Pačioje visuomenės širdyje, miestų aikštėse arba vieškeliuose nusikaltėlis skleidžia naudą ir reikšmę. Iš pažiūros jis yra kiekvieno vergas; tačiau sykiu į visų galvas jis įspraudžia nusikaltimo–bausmės ženklą: tai antrinė, grynai moralinė, tačiau iš tikro daug realesnė nauda.

5. Štai kodėl bausmė išviešinama taip meistriškai. Kūno egzekucijoje pamoka rėmėsi baime – fiziniu siaubu, kolektyviniu pasibaisėjimu, vaizdais, kurie turi įsirėžti žiūrovų atmintyje kaip įdagas nuteistojo skruoste ar petyje. Dabar pamoka remiasi pavyzdžiu, diskursu, iššifruojamu ženklu, viešai demonstruojama morale. Pasikeičia bausmės ceremonijos paskirtis: ji nebe sugrąžina suverenumui jo šiurpinančią didybę, o dar kartą patvirtina Kodekso veiksmingumą, kolektyviai sustiprina minties apie nusikaltimą ryšį su mintimi apie bausmę. Bausmėje jaučiama ne tiek valdovo ranka, kiek pačių įstatymų dvasia. Įstatymai konkrečius nusikaltimus susieja su konkrečiomis bausmėmis. Įvykdytą nusikaltimą nedelsiant seka bausmė, kuri realizuoja

[17] Plg. L. Masson, *La Révolution pénale en 1791*, p. 139. Tačiau pataisos darbams buvo priešinamasi sakant, kad juose vartojama prievarta (Le Peletier) arba išniekinamas darbo šventumas (Duport). Rabaud Saint-Étienne pastangomis prigijo terminas „sunkieji darbai" (pranc. *travaux forcés* – M. D.) kaip priešprieša „laisviesiems darbams", kuriuos dirba tik laisvi žmonės (*Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 710 tt.).

įstatymo diskursą ir parodo, kad kodeksas sieja ne tik idėjas, bet ir realijas. Tekste užfiksuotos jungties betarpiškumą turi lydėti veiksmų betarpiškumas. „Įsivaizduokite, kad štai ką tik naujiena apie kokį nors žiaurų nusikaltimą pasklido po mūsų miestus ir kaimus; piliečiai atrodo taip, lyg žaibas būtų trenkęs jiems po kojų; kiekvieną persmelkia pasišlykštėjimas ir siaubas [...]. Štai ta akimirka, kai reikia bausti: neleiskite nusikaltėliui pasprukti. Skubėkite įrodyti jo kaltę ir nuteisti jį. Ręskite ešafotus, kraukite laužus, tampykite nusikaltėlį po miestų aikštes, garsiai šaukite liaudį rinktis. Štai tada jūs išgirsite, kaip sveikins jūsų skelbiamą nuosprendį, lyg būtų skelbiama taika ir laisvė. Pamatysite, kaip jie subėgs pasižiūrėti šio baisaus reginio, kuriame triumfuoja įstatymai."[18] Vieša bausmė yra ceremonija, kurioje vyksta betarpiškas perkodavimas.

Įstatymas keičiasi, jis atsistoja greta jį pažeidusio nusikaltimo. Piktadarys, priešingai, atskiriamas nuo visuomenės. Jis ją palieka. Tačiau ne dviprasmiškai šventiškoje atmosferoje, kaip Senojo režimo laikais, kai liaudis fatališkai rinkosi, kieno pusę palaikyti – nusikaltimo ar egzekucijos, o gedulingos ceremonijos eigoje. Visuomenė, kuri vėl atrado savo įstatymus, prarado juos pažeidusį pilietį. Vieša bausmė turi skleisti dvigubą širdgėlą: viena vertus, kažkas nepakluso įstatymui, kita vertus, tenka išsiskirti su vienu iš bendrapiliečių. „Tegu ešafotą apgaubia pati liūdniausia ir širdį verianti ceremonija. Tegu ši baisi diena mūsų tėvynei būna gedulo diena. Tegu visuotinis skausmas būna išrašytas visur didžiausiomis raidėmis [...]. Tegu teisėjas gedulinga mantija paskelbia liaudžiai apie nusižengimą ir apie liūdesį keliančią būtinybę įstatymiškai už tai atkeršyti. Tegu kiekviena šios tragedijos scena užgauna jautriausias stygas, sužadina švelniausius ir garbingiausius jausmus."[19]

[18] J.M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, p. 35–36.

[19] Dufau, kalba Steigiamajame susirinkime, *Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 688.

Šio gedulo prasmė turi būti aiški visiems. Kiekvienas ritualo elementas turi byloti, pasakoti apie nusikaltimą, priminti įstatymą, įtikinti, jog bausmė būtina, ir pateisinti jos griežtumą. Skelbimų, lentų, kuriose aprašyti nuteistojo nusikaltimai, ženklų, simbolių turi būti tiek, kad kiekvienas suprastų apie ką kalbama. Viešai skelbiama bausmė neturi žadinti fizinės baimės; tai tarsi knyga, kurią reikia skaityti. Le Peletier siūlė leisti liaudžiai vieną kartą per mėnesį aplankyti nuteistuosius „sielvartingose jų celėse: ji perskaitys virš vienutės durų didelėmis raidėmis užrašytą nusikaltėlio pavardę, sužinos, kokį nusikaltimą jis padarė ir kokio susilaukė nuosprendžio"[20]. O po keleto metų Bexonas naiviai ir karingai, imperinių ceremonijų stiliumi piešė tokį baudžiamosios heraldikos paveikslą: „Nuteistasis mirti į bausmės vietą turi būti vežamas furgonu, ‚išmuštu juoda ir raudona medžiaga arba nudažytu tomis pačiomis spalvomis'; jeigu tai išdavikas, turi vilkėti raudonus marškinius, ant kurių priešakio ir nugaros užrašytas žodis ‚išdavikas'; jeigu tai tėvažudys, jo galvą turi dengti juoda skraistė, o marškiniai išsiuvinėti durklais arba tais mirtinais įrankiais, kuriuos jis naudojo; jeigu tai nuodytojas, ant jo raudonų marškinių turi būti išsiuvinėti gyvatės ir kitų nuodingų gyvūnų atvaizdai."[21]

Šią akivaizdžią pamoką, šį ritualinį perkodavimą reikia kartoti kuo dažniau. Tegu bausmių vykdymas žmonėms būna ne tiek šventė, kiek mokykla; ne tiek ceremonija, kiek visados atversta knyga. Bausmės trukmė, veiksminga nusikaltėliui, yra naudinga ir žiūrovams. Jiems kiekvieną akimirką turi būti prieinamas permanentinis nusikaltimo–bausmės žodynas. Slapta bausmė – pusiau nepavykusi bausmė. Reikėtų, kad jos atlikimo vietos būtų prieinamos vaikams. Ten jie gautų pilietiškumo pamokas. O suaugę žmonės periodiškai pasikartotų įstatymus.

[20] Ibid., p. 329–330.
[21] S. Bexon, *Code de sûreté publique*, 1807, 2 dalis, p. 24–25. Šis projektas buvo pateiktas Bavarijos karaliui.

Įsivaizduokime bausmės vykdymo vietas kaip Įstatymų Sodą, kurį šeimos galėtų lankyti sekmadieniais. „Aš siūlyčiau retkarčiais, prieš tai paruošus jų protą argumentuota kalba apie socialinės tvarkos išsaugojimą, apie bausmių naudingumą, nuvežti jaunuolius ir net vyrus į kasyklas ir į sunkiųjų darbų kalėjimus, kad jie iš arti pamatytų pasibaisėtiną atstumtųjų dalią. Tokios kelionės būtų naudingesnės už tas, kurias turkai atlieka į Meką."[22] Le Peletier irgi manė, kad bausmių atvirumas yra vienas pamatinių naujojo baudžiamojo kodekso principų: „Dažnai, tam tikrais atvejais, liaudis savo buvimu turi įspausti gėdos žymę nusikaltėlio kaktoje; o nusikaltėlis savo apgailėtina padėtimi, kurion jį įstūmė jo nusikaltimas, turi įspausti žmonių sielose reikiamus pamokymus."[23] Taigi daug anksčiau, negu jis tapo mokslo objektu, nusikaltėlis įsivaizduojamas kaip pamokymo dalis. Po gailestingumo vizitų siekiant palengvinti kalinių kančias – ši praktika atsirado arba buvo atgaivinta XVII amžiuje – imta svajoti apie vaikų vizitus, kurių metu jie išvystų, kaip gerasis įstatymas baudžia už nusikaltimą: gyvas eksponatas tvarkos muziejuje.

6. Taip visuomenėje bus galima apversti tradicinį nusikaltimo diskursą. Sunkus XVIII amžiaus įstatymų kūrėjus kankinęs rūpestis: kaip nuslopinti abejotiną nusikaltėlių šlovę? Kaip nuramdyti didžiųjų piktadarių epopėją, kurią platina almanachai, pamfletai, iš lūpų į lūpas perduodami pasakojimai? Gerai perkodavus bausmę, užsukus gedulingą ceremoniją taip, kaip reikia, nusikaltimas atrodys nelaimė, o piktadarys – priešas, kuris mokomas iš naujo gyventi visuomenėje. Vietoj nusikaltėlį heroizuojančių odžių žmonių diskurse liks tik įspėjantys ženklai, kurie tramdys troškimą nusikalsti, žadindami dozuotą bausmės baimę. Pozityvioji mechanika visu smarkumu įsisuks į kasdienybės kalbą, ir ši nenuilsdama stiprins ją vis naujais pasakojimais.

[22] J.-P. Brissot, op. cit., 1781.
[23] *Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 322.

Diskursas taps įstatymo varikliu, nekintamu universalaus perkodavimo principu. Pagaliau liaudies dainiai prisijungs prie tų, kurie vadina save „amžinojo proto misijonieriais"; jie taps moralistais. „Sklidinai kupinas šių siaubingų vaizdų ir minčių apie išganymą, kiekvienas pilietis paskleis juos savo šeimoje, o susispietę aplink jį vaikai klausys su goduliu, prilygstančiu jo įkarščiui, šių ilgų pasakojimų ir atsivers mintims apie nusikaltimą ir bausmę, įstatymų ir tėvynės meilei, pagarbai ir pasitikėjimui teisėjais, kurie negrįžtamai įsirėš jų atmintyje. Kaimo gyventojai, matydami šiuos pavyzdžius, irgi paskleis jų sėklą aplink savo pirkias, dorybė įleis šaknis jų šiurkščiose sielose, o piktadarys, apstulbintas visuotinės santarvės, pabūgęs tiekos daugelio priešų, galbūt atsisakys savo ketinimų, kurių lauks galas, toks pat greitas, kaip ir pražūtingas."[24]

Taigi baudžiamąjį miestą reikia įsivaizduoti štai kaip. Kryžkelėse, soduose, prie taisomų kelių arba statomų tiltų, dirbtuvėse, kurių durys atviros visiems, šachtų gelmėse, kurias galima aplankyti – visur tūkstančiai mažų bausmės teatrų. Kiekvienam nusikaltimui po įstatymą, kiekvienam nusikaltėliui – po bausmę. Atvirą bausmę, šnekią bausmę, kuri viską pasako, paaiškina, pasiteisina, įtikina: lentos, kur aprašyti nusikaltimai, įvairiaspalvės kepuraitės su įvairiais įrašais, plakatai, skelbimai, simboliai, balsu skelbiami arba spausdinti tekstai – visa tai be perstojo primena kodeksą. Kartais dekoracijos, perspektyva, optiniai efektai, hiperrealistiniai piešiniai sustiprina įspūdį, daro vaidinimą grėsmingesnį negu iš tikrųjų, tačiau – ir aiškesnį. Sėdint žiūrovų vietose, galima įsivaizduoti žiaurybes, kurių iš tikro nėra. Tačiau šio realaus arba perdėto griežtumo esmė yra duoti tiksliai dozuotą pamoką: kiekviena bausmė turi atlikti apologo funkciją. Kiekvieną akimirką mes turime tarsi gyvas regėti nedorybės nešamas nelaimes, kurios dar sustiprintų tiesioginių dorybės pavyzdžių poveikį. Apie kiekvieną iš šių moralinių

[24] J.M. Servan, op. cit., p. 37.

„vaizdinių" būriuosis mokiniai ir jų mokytojai, o suaugusieji išmoks, kokias pamokas jie turi duoti savo vaikams. Didysis bauginantis kankinimų ritualas užleidžia vietą rimtam, dienų ir gatvių tėkmėje besirutuliojančiam teatrui, jo daugialypiams ir įtikinamiems vaidinimams. Ir liaudies atmintis iš lūpų į lūpas perduos šį rūstų įstatymo diskursą. Tačiau galbūt virš tūkstančių reginių ir pasakojimų prireiks iškelti didingą ženklą bausmės už baisiausią iš nusikaltimų – tarsi pagrindinį baudžiamosios sistemos pastato skliauto statramstį. Šiaip ar taip, Vermeilis buvo sugalvojęs, kaip atrodytų absoliučios bausmės scena, kuri turėjo vainikuoti visus kasdienio bausmės teatro vaidinimus – vienintelis atvejis, kai bausmę reikėjo ištęsti iki begalybės. Naujojoje baudžiamojoje sistemoje tai būtų maždaug ekvivalentiška tam, kas buvo karalžudystė senojoje. Nusikaltėliui išduria akis; uždaro geležiniame narve ir pakabina ore virš miesto aikštės; jis visiškai nuogas; liemenį juosia geležinis diržas, pritvirtintas prie narvo virbų; iki gyvenimo pabaigos jį maitina duona ir vandeniu. „Taip jis patirs visų metų laikų negandas; jo galvą drengs sniegas, kepins negailestinga saulė. Ši kraupi egzekucija, panašesnė į užsitęsusią mirtį skausmuose negu į gyvenimą kančiose, bus deramas atpildas piktadariui, nusipelniusiam patirti visą gamtos siaubą, pasmerktam nebematyti dangaus, kurį jis paniekino, ir nebegyventi žemėje, kurią jis suteršė."[25] Virš baudžiamojo miesto kybo šis geležinis voras. O tas, kurį šitaip turi nukankinti naujasis įstatymas, yra tėvažudys.

*

Išties spalvingas bausmių arsenalas. „Venkite skirti tas pačias bausmes", pasakė Mably. Vienodos, tik atsižvelgiant į kaltės dydį moduliuojamos bausmės idėja išgujama. Tiesą sakant, šiuose specifinių, atvirų ir bylojančių bausmių projektuose niekada

[25] F.M. Vermeil, op. cit., p. 148–149.

nesiūlyta kaip visuotinę baudimo formą naudoti kalėjimą. Be abejo, įkalinimas yra numatytas, bet tik kaip viena iš bausmių. Juo baudžiama už tam tikrus nusikaltimus, kuriais kėsinamasi į individų laisvę (pavyzdžiui, pagrobimas) arba piktnaudžiaujama laisve (tvarkos laužymas, prievarta). Jis taip pat numatytas kaip priemonė atlikti kai kurioms bausmėms (pavyzdžiui, sunkiųjų darbų kalėjimas). Tačiau viso bausmių lauko nepadengia nei jis, nei vienintelis bausmių varijavimo principas įkalinimo trukme. Maža to, uždarymo baudimo tikslais idėją aiškiai kritikuoja daugelis reformatorių. Nes jis negalįs aprėpti nusikaltimų įvairovės. Nes jis nedaro poveikio žiūrovui. Nes jis visuomenei nenaudingas, netgi žalingas: jis brangiai atsieina, pratina nuteistuosius tinginiauti, skatina jų ydas.[26] Nes tokios bausmės vykdymą sunku kontroliuoti, ir kalinamieji gali pakliūti saugotojų savivalėn. Nes atimti iš žmogaus laisvę ir laikyti jį kalėjime yra tironijos apraiška. „Jūs reikalaujate, kad tarp jūsų atsirastų pabaisos. Jeigu tokie niekingi žmonės iš tikro egzistuotų, įstatymdaviams turbūt tektų juos traktuoti kaip žmogžudžius."[27] Kalėjimas iš principo nesuderinamas su minėtąja baudimo technika, kurioje bausmė yra pasekmė, vaizdinys, visuotinė funkcija, įspėjantis ženklas ir diskursas. Kalėjimas yra tamsa, smurtas ir nepasitikėjimas. „Jis skendėja tamsybėse, kuriose piliečio akis negali suskaičiuoti aukų, taigi jų kiekis nebebus pamoka kitiems [...]. Jeigu negausindami nusikaltimų galėtume pagausinti pamokančias bausmes, galiausiai mums jų taip nebereikėtų. Be kita ko, kalėjimų tamsa kelia piliečiams nepasitikėjimą. Jie lengvai įtiki, kad ten dedasi didžiulės neteisybės [...]. Kažkas yra ne taip, jeigu įstatymas, kuris sukurtas daugumos labui, užuot žadinęs dėkingumą, be perstojo kelia nepasitenkinimo murmesį."[28]

[26] Plg. *Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 712.
[27] G. de Mably, op. cit., p. 338.
[28] Ch.E. Dufriche de Valazé, op. cit., p. 344–345.

Mintis, kad įkalinimas galėtų, kaip yra šiandien, padengti visą tarpinę baudimo erdvę tarp mirties bausmės ir lengvų bausmių, negalėjo reformatoriams kilti staiga.

Tačiau štai kokia problema: per labai trumpą laiko tarpą suėmimas tapo pagrindine bausmės forma. 1810 metų baudžiamajame kodekse įvairūs jo pavidalai užima beveik visą galimų baudimo formų lauką nuo mirties bausmės iki pabaudų. „Ką, priėmus naująjį įstatymą, įsileidžia baudžiamoji sistema? Tai visokiausių pavidalų kalinimas. Iš tikrųjų, palyginkime keturias pagrindines bausmes, kurios lieka baudžiamajame kodekse. Sunkieji darbai yra viena iš kalinimo formų. Katorga – kalėjimas po atviru dangum. Suėmimas, laisvės atėmimas, pataisos kolonija* iš esmė tėra skirtingi tos pačios bausmės pavadinimai."[29] Ir šitą įstatymuose numatytą įkalinimą imperija tučtuojau nusprendžia įgyvendinti sukurdama ištisą baudžiamųjų, administracinių, geografinių struktūrų hierarchiją: žemiausiame lygmenyje – municipalinio teisingumo kompetencijoje – *maisons de police*; kiekvienoje apygardoje – *maisons d'arrêt*; visuose departamentuose – *maison de correction*; pačiame viršuje – keletas *maisons centrales** užkietėjusiems nusikaltėliams arba tiems, kurie nuteisti kalėti ilgiau nei vienerius metus. Ir pagaliau keliuose uostuose – katorgos. Planuojamas didžiulis kalinimo statinys, kurio lygmenys turi tiksliai atitikti centralizuotos administracijos aukštus. Ešafotą, kuriame kankinamą kūną užtvindydavo rituališkai demonstruojama valdovo galia, baudimo teatrą, kuris be perstojo šelpė visuomenės kūną bausmės vaizdiniais, pakeičia didžiulė, uždara, sudėtinga ir hierarchizuota struktūra, tampanti valstybės aparato dalimi. Visiškai kitokia valdžios materialybė, visiškai kitokia jos fizika, visiškai kitaip persmelkiami žmonių

* Pranc. *détention, réclusion, emprisonnement correctionnel.*

[29] Plg. M. de Rémusat, *Archives parlementaires,* t. LXXII, 1831, gruodžio 1, p. 185.

* Lietuviškai galima būtų versti, atitinkamai: policijos areštinės, apygardos kalėjimai, pataisos namai, miestų kalėjimai.

kūnai. Po Restauracijos ir valdant Liepos monarchijai, išskyrus keletą susvyravimų, Prancūzijos kalėjimuose aptinkame 40–43 tūkstančius suimtųjų (apytiksliai vienas kalinys 600 gyventojų). Aukštos sienos, kurios nebegina ir nebesaugo, nebedemonstruoja pripažintos galybės ir turtų, kurios visiškai aklinos, neįveikiamos nei viena, nei kita kryptimi, ir uždarytos šįkart paslaptingo baudimo reikalavimu – šios aukštos sienos, stūksančios beveik prie pat, o kartais – ir šiapus XIX amžiaus miestų vartų, tampa monotoniška – materialia ir kartu simboliška – galios bausti išraiška. Dar konsulato laikais vidaus reikalų ministrui buvo pavesta ištirti sulaikymo įstaigas, kurios jau funkcionavo arba kurias buvo galima įkurti įvairiuose miestuose. Praėjus keletui metų, buvo numatyta paskirti kreditus šių naujųjų pilietinės tvarkos pilių statybai – jos turėjo atitikti valdžios, kuriai atstovavo ir tarnavo, reikalavimus. Tačiau imperija juos panaudojo dar vienam karui.[30] Ne tokia išlaidi, tačiau reiklesnė ekonominė sankloda galų gale jas palengva pastatė XIX amžiuje.

Kad ir kaip ten būtų, Steigiamajame susirinkime aiškiai suformuluotas principas, kad bausmės turi būti specifiškos, pamatuotai pritaikytos, efektyvios, kiekvienu atveju tampančios pamoka visiems, greičiau negu per dvidešimt metų virto įstatymu, numatančiu suėmimą už bent kiek svarbesnį nusikaltimą, jeigu tik jis neužtraukia mirties bausmės. Baudžiamąjį teatrą, apie kurį svajota XVIII amžiuje, kuris esmingai veiktų teisiamųjų dvasią, pakeitė gremėzdiškas beveidis kalėjimų mechanizmas – jų milžiniškų pastatų tinklas nusidriekė visoje Prancūzijoje ir Europoje. Tačiau šį vos per dvidešimt metų įvykusį manevrą vadinti procesu, turėjusiu savo chronologiją, manyčiau, yra per drąsu. Viskas įvyko, galima sakyti, beveik akimirksniu. Pakanka kiek atidžiau pažvelgti į kriminalinio kodekso projektą, kurį Steigiamajam susirinkimui pateikė Le Peletier. Iš pradžių dekla-

[30] Plg. E. Decazes, „Rapport au roi sur les prisons", *Le Moniteur*, 1819, balandžio 11.

ruojamas principas, kad „ryšys tarp nusikaltimo pobūdžio ir baudimo pobūdžio turi būti tiesioginis": skausmus turi patirti tie, kurie buvo žiaurūs, dirbti turi tie, kurie tinginiavo, pažeminti – tie, kurių siela degradavo. Tačiau realiai pasiūlytos bausmės buvo trys suėmimo formos: vienutė – čia įkalinimo bausmę dar sugriežtina įvairios priemonės (vienatvė, tamsa, maisto apribojimai); „suvaržymas" – čia papildomos priemonės kiek sušvelninamos; ir pagaliau tiesiog kalėjimas – čia paprasčiausiai uždaroma į kamerą, ir viskas. Taip iškilmingai žadėta įvairovė išnyksta, užleisdama vietą šiai beveidei, pilkai bausmei. Tarp kitko, pristatant projektą, kai kurie deputatai stebėjosi, kad, užuot susiejus nusikaltimą ir bausmę pagal jų pobūdį, buvo pasiūlyta visai kas kita: „Tai ką, jeigu aš išduodu savo šalį, mane uždaro? Jeigu aš nužudau savo tėvą, mane uždaro? Visi įsivaizduojami nusikaltimai baudžiami beveidiškiausiu būdu. Tai tolygu gydytojui, kuris visas ligas gydo tais pačiais vaistais."[31]

Toks staigus pasikeitimas buvo būdingas ne tik Prancūzijai. Visiškai tą patį matome kitose šalyse. Katerina II, neilgai trukus po traktato *Des délits et des peines* pasirodymo liepusi parengti „naują įstatymų kodeksą", nepamiršta Becarria duotos pamokos apie bausmių specifiškumą ir įvairovę; ji cituoja beveik žodis žodin: „Pilietinė laisvė triumfuoja, jeigu kriminaliniai įstatymai bausmes skiria atsižvelgdami į savitą kiekvieno nusikaltimo pobūdį. Tada baigiasi savivalė: bausmė priklauso nebe nuo įstatymdavių įgeidžio, o nuo dalyko esmės; prievartą prieš žmogų sankcionuoja nebe žmogus, o paties žmogaus atlikti veiksmai."[32] Praėjus dar keletui metų, tais pačiais Beccaria visuotiniais principais pagrindžiamas ir naujasis Toskanos kodeksas bei kodeksas, kurį Austrijai padovanojo Juozapas II. Ir vis dėlto abiejuose šiuose įstatymų sąvaduose įkalinimas lieka beveik vienintelė

[31] Ch. Chabroud, *Archives parlementaires*, t. XXVI, p. 618.

[32] Catherine II, *Instructions pour la commission chargée de dresser le projet du nouveau code des lois*, 67 str.

bausmė (tik jo trukmė moduliuojama ir kai kuriais atvejais įspaudžiamas įdagas ar uždedami geležiniai pančiai) – mažiausiai trisdešimt metų skiriama už pasikėsinimą į valdovo gyvybę, už pinigų padirbinėjimą ir už nužudymą su apiplėšimu; nuo penkiolikos iki trisdešimties metų – už tyčinę žmogžudystę arba ginkluotą apiplėšimą; nuo vieno mėnesio iki penkių metų už paprastą vagystę ir t.t.[33]

Tačiau šis kalėjimo įsiviešpatavimas baudžiamojoje sistemoje labiausiai stebina todėl, kad, priešingai, negu įsivaizduojama, įkalinimas nebuvo bausmė, jau tvirtai įaugusi į baudimo sistemą, einanti iš karto po mirties bausmės ir visai natūraliai užėmusi tuščią vietą, kurią paliko išnykę kankinimai. Iš tikrųjų, kalėjimo vieta bausmių sistemoje – ir daugelyje šalių šiuo atžvilgiu susiklostė tokia pati situacija, kaip Prancūzijoje – buvo labai ribota ir marginalinė. Tai rodo tekstai. 1670 metų ordonanse išvardijant skirtinas bausmes įkalinimas neminimas. Be abejo, kai kuriose vietinėse tradicijose kaip viena iš bausmių buvo skiriamas ir kalėjimas iki gyvos galvos arba laikinas įkalinimas.[34] Tačiau laikyta, kad kalėjimas, kaip ir kiti kankinimai, jau atgyveno: „Anksčiau būta bausmių, kurios Prancūzijoje nebetaikomos, – pavyzdžiui, užrašyti ant nuteistojo veido arba kaktos jo bausmę, įkalinti iki gyvos galvos, – kaip ir nedera atiduoti nusikaltėlį sudraskyti laukiniams žvėrims arba nusiųsti jį į kasyklas."[35] Vis dėlto akivaizdu, kad kalėjimas išliko – juo bausta už nesunkius nusižengimus, – nes buvo neatsiejamas nuo vietinių tradicijų ir papročių. Būtent todėl Soulatge'as mini kalėjimą išvardydamas „lengvas bausmes" kurių nėra 1670 metų ordonanse: papeikimas, įspėjimas, iškeldinimas, žalos atlyginimas nukentėjusiajai pusei, laikinas įkalinimas. Kai kuriose srityse, ypač tose, kurios geriau išsaugojo savo teisminės sistemos ypatumus, kalėjimo

[33] Dalis šio kodekso išversta ir pateikta pratarmėje knygai P. Colquhoun, *Traité sur la police de Londres*, vertimas į prancūzų kalbą, 1807, I, p. 84.
[34] Plg., pavyzdžiui, Coquille, *Coutume du Nivernais*.
[35] G. du Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, p. 3.

bausmė buvo dar gana plačiai taikoma, tačiau būta ir sunkumų, kaip pavyzdžiui Roussillone, neseniai aneksuotoje srityje.

Nepaisant šių nesutapimų, teisininkai tvirtai laikosi principo, kad „mūsų civilinėje teisėje kalėjimas neturi būti laikomas bausme"[36]. Jo vaidmuo yra sulaikyti asmenį ir jo kūną kaip užstatą; kaip sako patarlė: *ad continendos homines, non ad puniendos**. Šia prasme įtariamasis įkalinamas maždaug taip pat, kaip koks skolininkas. Kalėjimu niekas nebaudžiamas, juo tiesiog apsidraudžiama.[37] Tai visuotinis principas. O jeigu kartais, netgi svarbiais atvejais, kalėjimas taikomas kaip bausmė, tai juo iš esmės naudojamasi kaip pakaitalu: pasodinami tie, kurie negali eiti į galeras – moterys, vaikai, invalidai: „Nuosprendis uždaryti laikinai ar visam laikui į *maison de force* yra lygiavertis nuosprendžiui pasiųsti į galeras."[38] Tokiame lygiavertiškume jau ryškėja pasikeitimo galimybė. Bet tam, kad tai įvyktų, reikėjo, jog pasikeistų kalėjimo juridinis statusas.

Drauge reikėjo įveikti ir antrą kliūtį, kuri, bent jau Prancūzijoje, buvo nemaža. Kalėjimas čia ypač smuko visų akyse, nes praktikoje jis buvo tiesiogiai susijęs su karaliaus savivale ir besaike valdovo valdžia. Lygia greta su „įstatymišku teisingumu", o dar dažniau – priešingai jam, buvo naudojamas ištisas represinių priemonių arsenalas – *maisons de force*, viešosios prieglaudos, „karaliaus potvarkiai" arba policijos viršininko įsakymai,

[36] F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, t. III, p. 1095. Tačiau šiame kodekse praslysta mintis, kad kalėjimo griežtumas yra bausmės pradžia.

* ‚Žmonėms apsaugoti, o ne bausti' (lot.).

[37] Būtent taip reikia suprasti tą daugybę kalėjimo reglamentų, kur kalbama apie sargų smurtą, kamerų saugumą ir draudimą bendrauti kaliniams, pvz., žr. 1706 metų rugsėjo 21 dienos Dižono parlamento sprendimą. Plg. taip pat F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, t. III, p. 601–647.

[38] Toks patikslinimas užfiksuotas 1724 metų kovo 4 dienos deklaracijoje dėl pakartotinių vagysčių arba 1724 metų liepos 18 dienos deklaracijoje dėl valkatavimo. Jaunuolį, dėl amžiaus netinkamą galeroms, laikydavo *maison de force*, kol atsirasdavo galimybė jį ten pasiųsti, kartais tam, kad atbūtų visą bausmės laiką. Plg. *Crime et criminalité en France sous l'Ancien Régime*, 1971, p. 266 tt.

kilmingiesiems arba jų šeimoms siunčiami *lettres de cachet**. Ir šitokį įkalinimą be teismo atmetė tiek klasikiniai teisininkai, tiek reformatoriai. Kalėjimai yra valdovų išradimas, sakė toks tradicijų šalininkas kaip Serpillonas, prisidengęs teisėjo Bouhier autoritetu: „Nors valdovai, vadovaudamiesi valstybės interesais, kartkartėmis linkę skirti šitą bausmę, paprastam teisingumui tokie nuosprendžiai yra svetimi."[39] Nesuskaičiuojamose reformatorių tiradose suėmimas vadinamas despotizmo išraiška ir mėgstamiausiu jo įrankiu: „Ką galima pasakyti apie šiuos slaptus kalėjimus, sukurtus fatališkos monarchizmo vaizduotės, skirtus iš esmės arba filosofams, kurių rankosna gamta įdavė savo žiburį ir kurie drįsta nušviesti savo šimtmetį, arba toms išdidžioms, nepriklausomoms sieloms, kurios nepasiduoda silpnumui ir nenutyli tėvynę graužiančių negalių; kalėjimus, kurių pražūtingas duris atveria paslaptingi laiškai, kad palaidotų amžiams tenai savo nelaimingas aukas? Ir ką galima pasakyti apie šituos laiškus, suktos tironijos šedevrus, niekais paverčiančius kiekvieno piliečio teisę būti išklausytam prieš priimant nuosprendį, tūkstantį kartų pavojingesnius negu tirono Falario išradimas [...]."[40]

Be abejo, iš tokių skirtingų perspektyvų protestuojama ne prieš įkalinimą kaip įstatymišką bausmę, bet prieš savavališką ir neribotą kalinimą „už įstatymo ribų". Tačiau apskritai į kalėjimą buvo žiūrima kaip į piktnaudžiavimo valdžia vaisių. Ir daugelyje prašymų valdovui jis atmetamas kaip nesuderinamas su tikru teisingumu. Kartais klasikinių teisės principų vardan: „Įstatymai numato, kad kalėjimai skirti ne bausti, o sulaikyti asmenį [...]."[41] Kartais dėl įkalinimo padarinių, nes kalėjimu nu-

* Pranc. pažodžiui „antspauduoti laiškai". Seniau Prancūzijoje – karaliaus antspaudu paženklinti laiškai, kuriais būdavo perduodami įsakymai įkalinti tą ar kitą asmenį.

[39] F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, t. III, p. 1095.

[40] J.-P. Brissot, op. cit., p. 173.

[41] *Paris intra muros* (Noblesse), cituojama knygoje A. Desjardin, *Les Cahiers de doléance et la justice criminelle*, p. 477.

baudžiami tie, kurie dar nėra nuteisti, nes jis priima ir skleidžia blogį, kuriam turėtų užkirsti kelią, ir, bausdamas ištisas šeimas, pažeidžia bausmės individualumo principą. Sakoma, kad „kalėjimas nėra bausmė. Visa žmogaus esybė sukyla prieš tokią šlykščią mintį – esą nėra baudimas atimti iš piliečio patį brangiausią turtą, gėdingai įmesti jį į nusikaltimų irštvą, atplėšti nuo viso to, kas jam brangu, galbūt paskatinti jo žlugimą ir ne tik iš jo, bet ir iš jo nelaimingos šeimos atimti visa, kas reikalinga egzistencijai palaikyti."[42] Ir prašymuose ne kartą reikalaujama šitų internavimo įstaigų panaikinimo: „Mes manome, kad *maisons de force* turi būti nušluoti nuo žemės paviršiaus [...]."[43] Ir štai 1790 metų kovo 13 dienos dekretu išlaisvinami „visi asmenys, laikomi pilių požemiuose, *maisons religieuses, maisons de force, maisons de police* ar kokiuose kituose kalėjimuose, įkalinti ten tiek *lettres de cachet*, tiek vykdomosios valdžios atstovų potvarkiu."

Kokiu būdu suėmimas, taip akivaizdžiai susijęs su antiįstatymine veikla, kuri įžvelgiama net valdovo valdžios veiksmuose, sugebėjo per tokį trumpą laiką tapti viena iš plačiausiai taikomų įstatymiškos bausmės formų?

Dažniausiai tai būdavo aiškinama tuo, kad klasikiniame amžiuje susiformavo keli pagrindiniai baudžiamojo įkalinimo modeliai. Esą jų prestižas, dar didesnis dėl to, kad patys naujausieji atėjo iš Anglijos ir ypač iš Amerikos, padėjo įveikti dvigubą kliūtį, kurią surentė šimtametės teisinės taisyklės ir kalėjimo pavaldumas despotizmui. Esą jie labai greitai nušlavė reformatorių vaizduotės darinius ir įtvirtino blaivią suėmimo realybę. Netenka abejoti šių modelių svarba. Tačiau į juos apeliuoti galime tik išsprendę jų atsiradimo ir paplitimo problemą. Kodėl jie gimė ir ypač kodėl taip visuotinai buvo pripažinti? Juk labai lengva parodyti, kad jie daugeliu atvejų yra heterogeniški, o

[42] Langres, „Trois Ordres", cituojama ibid., p. 483.
[43] Briey, „Tiers État", cituojama ibid., p. 484. Plg. P. Goubert ir M. Denis, *Les Français ont la parole*, 1964, p. 203. Taip pat prašymuose valdovui prašoma išlaikyti *maisons de détention*, kuriais galėtų naudotis šeimos.

kartais net visiškai nesuderinami su bendraisiais baudžiamosios reformos principais, nors ir turi tam tikrą skaičių bendrybių.

Pats seniausias iš šių modelių, daugiau ar mažiau, kaip manoma, įtakojęs visus kitus, yra 1596 metais Amsterdame atidarytas Rasphuis.[44] Jis iš esmės buvo skirtas elgetoms ir jauniems piktadariams. Jo funkcionavime buvo paklūstama trims didiesiems principams: administracija turėjo teisę pati reguliuoti (bent tam tikrose ribose) bausmės trukmę, atsižvelgdama į kalinio elgesį (šią veikimo laisvę galėjo numatyti nuosprendis: 1597 metais vieną suimtąjį nuteisė kalėti dvylika metų, kuriuos, jam nepriekaištingai elgiantis, galima buvo sumažinti iki aštuonerių). Darbas buvo privalomas, dirbdavo visi kartu (individualią kamerą naudodavo tik kaip papildomą bausmę; kaliniai miegojo po 2–3 lovoje, kamerose būdavo nuo 4 iki 12 žmonių); už atliktą darbą kaliniai gaudavo atlyginimą. Be to, galiojo griežta dienotvarkė, draudimų ir prievolių sistema, nuo kalinių nenuleisdavo akių, skambėdavo pamokymai, religiniai pamokslai, – žodžiu, diena iš dienos kaliniai visomis priemonėmis buvo „atgrasinami nuo blogio" ir „pratinami prie gėrio". Amsterdamo Rasphuis galima laikyti atspirties tašku. Istoriškai žiūrint, jis pirmasis sukabina tarpusavyje XVI amžiuje paplitusią teoriją apie pedagoginę ir dvasinę individų transformaciją, pasiekiamą nuolatinėmis pratybomis ir XVIII amžiaus antroje pusėje įsivaizduotus penitenciarinius metodus. Būtent jo fundamentalius principus

[44] Plg. Thorsten Sellin, *Pioneering in Penology*, 1944, kuriame išsamiai tyrinėjami Amsterdamo Rasphuis ir Spinhuis. Galima palikti nuošalyje kitą „modelį", dažnai minimą XVIII amžiuje. Tai modelis, kurį pasiūlė Mabillonas veikale *Réflexions sur les prisons des ordres religieux* (perleistas 1845 metais). Atrodo, kad šis tekstas vėl buvo iškeltas aikštėn XIX amžiuje, katalikams bandant atsikovoti iš protestantų vietą labdaros judėjime, o kai kur – ir valdžios struktūrose. Mabillono knygelė, atrodytų, nežinoma ir nepadariusi jokios įtakos, esą rodanti, jog „Amerikos penitenciarinės sistemos užuomazga" slypėjo „vienuoliškoje ir prancūziškoje mintyje, kad ir kažin kas būtų kalbama apie jos ženevišką ar pensilvanišką kilmę" (L. Faucher).

išplėtojo, kiekviena savaip, trys pastarajame amžiuje įkurtos institucijos.

Gento *maison de force* prievartinis darbas organizuotas visų pirma akcentuojant ekonominius imperatyvus. Buvo aiškinama, kad veltėdystė yra pagrindinė daugumos nusikaltimų priežastis. 1749 metų tyrimų – turbūt vienų pirmųjų – duomenimis, Alosto teismuose nuteisti nusikaltėliai buvo ne „amatininkai arba žemdirbiai (darbo žmonės galvoja tik apie darbą, kuris juos maitina), o elgetystę pamėgę dykaduoniai"[45]. Štai iš kur mintis įsteigti tokius pataisos namus, kurie universalia darbo pedagogika perauklėtų piktybiškai jo vengiančius. Ir to keturguba nauda: sumažės kriminalinių bylų, kurios brangiai atsieina valstybei (tokiu būdu Flandrija sutaupytų daugiau nei 100 000 livrų); nereikės mažinti mokesčių savininkams miškų, kuriuos nuniokoja valkatos; atsiras minia naujų darbininkų, kurie „sudarytų konkurenciją jau esantiems ir atpigintų rankų darbą", ir galiausiai tikruosius vargšus pasieks visa jiems taip reikalinga labdara.[46] Ši pedagogika naudinga dėl to, kad vėl sužadins tingiam subjektui norą dirbti, jėga įkurdins jį sistemoje, kur naudingiau bus dirbti, negu tingėti, prievarta suformuos aplink jį nedidelę, supaprastintą visuomenę, kurioje aiškiai dominuos maksima: kas nori gyventi, turi dirbti. Tačiau už privalomą darbą turi būti atlyginama, kad kalinamasis galėtų įkalinimo metu ir jam pasibaigus pagerinti savo dalią. „Žmogus, visiškai nesirūpinantis savo pragyvenimu, turi užsidegti aistra dirbti ir užsidirbti; priežiūra ir

[45] Vilan XIV, *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs*, 1773, p. 64; šis pranešimas, susijęs su Gento *maison de force* įkūrimu, buvo išspausdintas tik 1841 metais. Tremties nuosprendžių dažnumas dar labiau pabrėždavo nusikaltimo ir valkatavimo ryšius. 1771 metais Flandrijos provincijose prieita nuomonės, kad „tremties nuosprendžiai elgetoms neturi poveikio, nes Provincijos pavojingais laikomus subjektus persiunčia viena kitai. Galų gale toks iš vietos į vietą vaikomas elgeta gaus galą kartuvėse, o juk pripratintas prie darbo jis išvengtų tokio prasto likimo" (L. Stoobant, in *Annales de la Société d'histoire de Gand*, t. III, 1898, p. 228. Žr. 15 iliustraciją).

[46] Vilan XIV, op. cit., p. 68.

disciplina sudaro tam sąlygas; jis net priverčiamas imtis darbo; toliau jį vilioja darbo teikiama nauda; pakeitęs įpročius, pripratęs dirbti, maitinamas be jokių rūpesčių ir dar šį tą susitaupęs prieš išeidamas į laisvę", jis išmoksta amato, „kuris leis jam be vargo pragyventi".[47] *Homo oeconomicus* pertvarkai nepriimtinos nei per trumpos bausmės – nes nespėtų susiformuoti darbo įgūdžiai ir atsirasti noras dirbti, nei įkalinimas iki gyvos galvos – tokiu atveju joks mokymas neturėtų prasmės. „Šešių mėnesių terminas yra per trumpas, norint pataisyti nusikaltėlius ir įdiegti jiems darbo dvasią"; ir priešingai, „bausmė iki gyvos galvos varo juos į neviltį; jie tampa abejingi įpročių pakeitimui ir darbo dvasiai; jie tik kuria pabėgimo ir maišto planus; jeigu nusprendėme neatimti iš jų gyvybės, kodėl turėtume padaryti jų gyvenimą nepakeliamą?"[48] Bausmės trukmė tik tada turi prasmę, kai tikimasi pataisyti nusikaltėlius, o paskui juos pasitaisiusius panaudoti ekonominėje veikloje.

Angliškajame modelyje kaip esminė pataisos sąlyga, be darbo principo, dar taikoma izoliacija. Jos planą 1775 metais pateikė Hanway'us, pirmiausia vadovavęsis negatyviais argumentais: kalėjimo katile lengvai persiimama blogais pavyzdžiais, atsiranda pabėgimo, būsimo šantažo ir sėbrystės galimybių. Leidus kalinamiesiems dirbti bendrai, kalėjimas pernelyg supanašėtų su manufaktūra. Na, o pozityvūs argumentai: patyręs „siaubingą šoką", izoliuotas nuteistasis, nepasiekiamas blogoms įtakoms, atsigręš į save ir savo sąžinės gelmėse išgirs gėrio balsą; tada darbas vienumoje taps ir mokymo, ir dvasinio atsivertimo įrankiu; jis pažadins ne vien tik *homo oeconomicus* interesus, bet ir moralinio subjekto imperatyvus. Krikščioniškosios vienuolijos celė, išlikusi tik katalikiškuose kraštuose, tampa šioje protestantiškoje visuomenėje kaip priemonė, padedanti prikelti ir *homo oeconomicus*, ir religinę sąmonę. Tarp nusikaltimo ir grįžimo

[47] Ibid., p. 107.
[48] Ibid., p. 102–103.

teisės bei dorybės glėbin įsispraudęs kalėjimas bus tarsi „erdvė tarp dviejų pasaulių", vieta, kur vyksta individualybių transformacijos ir valstybei grąžinami subjektai, kuriuos ji buvo praradusi. Hanway'us šitą individų modifikavimo mechanizmą vadina „reformatoriumu".[49] Tokiais pagrindiniais principais 1779 metais remiasi Howardas ir Blackstone'as, kai, Jungtinėms Amerikos Valstijoms paskelbus nepriklausomybę, prarandama deportacijų galimybė ir imama rengti bausmių sistemos modifikavimo įstatymą. Kaip priemonė pakeisti sielą ir elgesį į civilinių įstatymų sistemą įžengia kalinimas. Blackstone'o ir Howardo parašytoje įstatymo preambulėje sakoma, kad individualus įkalinimas turi trejopą funkciją – tai bauginantis pavyzdys, dvasinio atsivertimo priemonė ir būtina mokymo sąlyga. „Izoliuoti, reguliariai dirbantys ir religingai auklėjami" kai kurie nusikaltėliai galėsią „ne tik sužadinti siaubą tiems, kurie ketintų sekti jų pėdomis, bet ir persiauklėti patys bei įgyti darbo įpročių"[50]. Todėl nuspręsta įkurti du pataisos kalėjimus – vieną vyrams, kitą moterims, – kur izoliuoti suimtieji būsią priversti „dirbti vergiškiausius ir tinkamiausius nieko nemokantiems, viskam abejingiems, užkietėjusiems nusikaltėliams darbus": sukti ratą, išjudinantį mašinos mechanizmą, fiksuoti suktuvą, gludinti marmurą, kulti kanapes, nužievinti medžius, karpyti skudurus, vyti virves ir siūti maišus. Tačiau buvo pastatytas tik vienas Gločesterio pataisos kalėjimas, kuris tik iš dalies atitiko pradinį planą: pavojingiausi nusikaltėliai visą laiką praleidžia vienutėse; kiti dieną dirba drauge, o naktį praleidžia atskirai.

Na ir pagaliau Filadelfijos modelis. Be abejonės, pats garsiausias, nes asocijavosi su naujoviška Amerikos politine sistema, be to, jam nebuvo skirta, kaip kitiems, patirti greitą nesėkmę ir užmarštį. Jis buvo nuolatos perdaromas ir keičiamas

[49] J. Hanway, *The Defects of Police*, 1775.

[50] 1779 metų bilio preambulė, cituojama Julius, *Leçons sur les prisons*, vertimas į prancūzų kalbą, 1831, I, p. 299.

iki pat didžiųjų 1830 metų penitenciarinės reformos diskusijų. 1790 metais atvėręs vartus Walnut Street kalėjimas tiesioginės kvakerių įtakos dėka daugeliu atžvilgių perėmė Gento ir Gločesterio modelį.[51] Privalomas darbas dirbtuvėse, nuolatinis kalinių užimtumas, kalėjimo išlaikymas to darbo lėšomis ir kartu individualus atlyginimas kiekvienam kaliniui, padedantis šiam moraliai ir materialiai sugrįžti į griežtą ekonomikos pasaulį. Tad nuteistieji „nuolatos atlieka produktyvius darbus, padengdami jų išlaikymo išlaidas, niekada nelikdami be veiklos ir sukaupdami šiokius tokius išteklius tai akimirkai, kai pasibaigs jų nelaisvės terminas."[52] Taigi gyvenimas paklūsta griežčiausiai dienotvarkei, nenutrūkstamai priežiūrai. Kiekviena dienos akimirka turi savo paskirtį, nurodo, ką veikti, ir liepia laikytis tam tikrų prievolių bei draudimų: „Visi kaliniai keliasi priešaušryje, kad, pasiklojię lovas, susitvarkę ir nusiprausę bei atlikę kitus būtinus reikalus, pradėtų darbą tekant saulei. Nuo šios akimirkos niekas nebeturi teisės palikti dirbtuves arba darbo vietas ir eiti į kambarius ar kur kitur [...]. Dienai pasibaigus suskamba varpas, skelbiantis darbo pabaigą [...]. Pusė valandos skiriama pasikloti lovoms, paskui draudžiama garsiai kalbėtis ir kelti nors menkiausią triukšmą."[53] Kaip ir Gločesteryje, ne visi kalinami vienutėse; jose laikomi tik nuteistieji, kadaise užsitraukę mirties bausmę, ir tie, kurie kalėdami nusipelnė specialios bausmės: „Tenai, neturėdamas kur dėti rankų, mirdamas iš nuobodulio, laukdamas ir nesitikėdamas sulaukti tos akimirkos, kai jį išleis", kalinys leidžia „ilgas, nerimastingas valandas, užsisklendęs ap-

[51] Kvakeriams, be abejonės, buvo žinomi ir Amsterdamo Rasphuis bei Spinhuis. Plg. T. Sellin, *Pioneering in Penology*, p. 109–110. Šiaip ar taip, Walnut Street kalėjimo ištakos slypi Almhouse kalėjime, atidarytame 1767 metais, ir tuose baudžiamuosiuose įstatymuose, kuriuos, nepaisydami anglų valdymo, norėjo įgyvendinti kvakeriai.

[52] G. de La Rochefoucauld-Liancourt, *Des prisons de Philadelphie*, 1796, p. 9.

[53] J. Turnbull, *Visite à la prison de Philadelphie*, vertimas į prancūzų kalbą, 1797, p. 15–16.

mąstymuose, kurie ateina į galvą visiems nusikaltusiems."[54] Pagaliau įkalinimo trukmė, kaip ir Gente, gali keistis priklausomai nuo kalinamojo elgesio: kalėjimų inspektoriai, susipažinę su bylomis, gali išgauti iš kalėjimo valdžios – taip be didesnių keblumų vyko iki 1820 metų – malonę tiems iš jų, kurių elgesys buvo be priekaištų.

Kai kurie Walnut Street kalėjimo bruožai būdingi tik jam arba išplėtoja tai, kas užuomazgoje slypėjo kituose modeliuose. Pirmiausia, tai bausmių neviešumo principas. Jeigu nuosprendis ir jo motyvai žinotini visiems, tai bausmė, priešingai, vykdytina slapta. Žiūrovams nevalia dalyvauti nei kaip liudininkams, nei kaip baudimo garantams. Turi užtekti įsitikinimo, kad ten, anapus sienų, kalinys atlieka jam paskirtą bausmę: daugiau jokių gatvės renginių, kuriems kelią atvėrė 1786 metų įstatymas, numatęs už kai kuriuos nusikaltimus skirti viešuosius darbus miestuose ir vieškeliuose.[55] Bausmė ir pataisa, kurios ji turinti siekti, yra procesas, vykstantis tarp kalinio ir jį prižiūrinčiųjų. Šis procesas transformuoja visą individą – jo kūną ir įpročius pakeičia kasdienis darbas, kurį jis verčiamas dirbti, jo protą ir valią – dvasinė globa, kuria jis yra apsupamas: „Jiems parūpinama Biblija ir kitos religinio turinio knygos; įvairių konfesijų – kokių tik yra mieste ir priemiesčiuose – dvasininkai kartą per savaitę laiko pamaldas, ir bet kuris kitas garbus asmuo, kada tik nori, gali susitikti su kaliniais."[56] Tačiau šia transformacija turi pasirūpinti pati administracija. Vienatvės ir atsigręžimo į save, kaip ir grynai

[54] Caleb Lownes, in N.K. Teeters, *Cradle of penitentiary*, 1955, p. 49.

[55] Apie neramumus, kuriuos sukėlė šis įstatymas, žr. B. Rush, *An inquiry into the effects of public punishment*, 1787, p. 5–9, ir Roberts Voux, *Notices*, p. 45. Pažymėtina, jog J.-L. Siegelio pranešimas, įkvėpęs Amsterdamo Rasphuis projektą, numatė, kad bausmė neturi būti skelbiama viešai, kad kalinius į *maison de correction* reikia vežti naktį, kad sargybiniai privalo priesaika patvirtinti išsaugosią savo inkognito, o pasimatymai išvis uždraudžiami (T. Sellin, *Pioneering in Penology*, p. 27–28).

[56] Pirmasis Walnut Street kalėjimo imspektorių pranešimas, cituojamas Teeten, p. 53–54.

religinių pamokymų nepakanka. Reikia kuo dažniau užsiimti kalinamojo siela. Kalėjimas funkcionuoja kaip administracinis aparatas, tačiau kartu tai yra mechanizmas, modifikuojantis protus. Kaliniui įžengus į kalėjimą, jis supažindinamas su reglamentu; „tuo pat metu inspektoriai bando sustiprinti tas moralines priedermes, kurias jis išsaugojo. Jie parodo, kaip jis joms nusižengė, kiek per tai žalos patyrė jį globojusi visuomenė ir kodėl dabar reikia kompensuoti tai savo pavyzdžiu ir pataisa. Paskui, patikindami arba suteikdami jam viltį, kad, jeigu elgsis gerai, dar prieš pasibaigiant bausmės laikui, jis galės sulaukti išlaisvinimo, jie išgauna pasižadėjimą, jog jis atliks savo pareigą be nuoskaudos širdyje, elgsis dorai [...]. Inspektorių pareiga yra retkarčiais kalbėtis iš eilės su kiekvienu nusikaltėliu apie jų žmogiškąsias ir visuomenines pareigas."[57]

Bet svarbiausia, be abejonės, yra tai, kad kontroliuojant ir transformuojant kalinių elgesį kaupiamos – tai kartu ir sąlyga, ir pasekmė – žinios apie individus. Drauge su pačiu nuteistuoju Walnut Street kalėjimo administracija gauna ataskaitą apie nusikaltimą ir jo įvykdymo aplinkybes, kaltinamojo apklausos santrauką, pastabas apie jo elgesį prieš ir po nuosprendžio. Be šių elementų neįmanoma „numatyti priemonių, kurių būtina imtis, kad išnaikintume jo senuosius įpročius"[58]. Ir jis stebimas visą įkalinimo laiką; diena iš dienos fiksuojamas jo elgesys, o inspektoriai – dvylika 1795 metais paskirtų garbingų asmenų, – poromis aplankantys kalėjimą kiekvieną savaitę, turi pasidomėti, kaip jam einasi, susipažinti su duomenimis apie kiekvieno nuteistojo elgesį ir nurodyti, kurie iš jų nusipelnė pasigailėjimo.

[57] J. Turnbull, op. cit., p. 27.

[58] Štai ką rašo vienas iš inspektorių, B. Rushas, apsilankęs Walnut Street kalėjime: „Rūpinamasi moraliniais dalykais: sakomi pamokslai, skaitomos doro turinio knygos, drabužiai ir kambariai švarūs, yra pirtis; garsiai nekalbama, vyno geriama mažai, kuo mažiau tabako, beveik negirdėti nepadorių ar bedieviškų pokalbių. Nuolatinis darbas; prižiūrimas daržas. Ten gražu: 1200 kopūstų galvų." Žr. knygoje N.K. Teeters, op. cit., p. 50.

Remiantis šiomis nuolatos atnaujinamomis žiniomis apie individus, galima juos kalėjime paskirstyti ne tiek pagal jų nusikaltimus, kiek pagal jų demonstruojamą norą keistis. Kalėjimas tampa nuolatine sekykla, rūšiuojančia įvairias ydų ir silpnybių atmainas. Nuo 1797 metų kaliniai skirstomi į keturias klases: pirmąją sudaro tie, kurie be išlygų nuteisti kalinti vienutėje arba tie, kurie padarė rimtų prasižengimų kalėjime; į antrąją patenka tie, kurie „gerai žinomi kaip seni nusikaltėliai [...] arba kurių moralinis sugedimas, pavojingas būdas, savivaliavimas ar nepaklusnumas tvarkai" pasireiškė jiems būnant kalėjime; trečiąją sudaro tie, „kurių būdas ir elgesys prieš ir po apkaltinamojo nuosprendžio leidžia tikėtis, kad tai nėra užkietėję nusikaltėliai". Pagaliau atskirą grupę, patikrinimo reikalaujančią klasę sudaro tie, kurių būdas nėra kol kas aiškus, arba tie, kurie, pažinus juos iš arčiau, neverti priklausyti aukštesnei kategorijai.[59] Kaupiamas didžiulis individualizuotų žinių korpusas, atskaitos tašku imant ne tiek įvykdytą nusikaltimą (bent jau ne tik jį vieną), kiek pavojus, kurių galima laukti iš individo ir kurie atsiskleidžia kasdien stebint jo elgesį. Kalėjimas čia funkcionuoja kaip žinojimo mechanizmas.

*

Tarp šio baudimo mechanizmo, kurį siūlo flamandų, anglų, amerikiečių modeliai, tarp šių „reformatoriumų" ir visų tų bausmių, kurias įsivaizdavo reformatoriai, esama ir sąlyčio taškų, ir dispariteto.

Sąlyčio taškai. Pirmiausia, bausmės laiko ašies pakeitimas. „Reformatoriumai" irgi siekia ne susidoroti su nusikaltimu, o išvengti jo pasikartojimo. Tai į ateitį orientuoti mechanizmai, užprogramuoti blokuoti pakartotinėms piktadarybėms. „Bausmė

[59] Minutes of the Board, 1797, liepos 16, cituojama knygoje N.K. Teeters, op. cit., p. 59.

yra ne atpildas už įvykdytą nusikaltimą – tą gali padaryti tik Aukščiausiasis, – o būdas užkirsti kelią tos pačios rūšies nusikaltimams."[60] O Pensilvanijoje Buxtonas tvirtino, kad Montesquieu ir Beccaria principai turėtų dabar tapti „aksioma" – „nusikaltimo prevencija yra vienintelis bausmės tikslas"[61]. Taigi baudžiame ne tam, kad susidorotume su nusikaltimu, bet kad pakeistume nusikaltėlį (esamą ar būsimą); baudžiant turi būti taikoma ir pataisos metodika. Šia prasme Rushas irgi labai artimas teisininkams reformatoriams, kai sako (turbūt tai nėra metafora): išrasta tiek mašinų, kurios palengvina darbą; kokios pagarbos nusipelnytų tas, kuris išrastų „metodus, kaip greičiausiai ir efektyviausiai grąžinti į doros ir laimės kelią labiausiai sugadintąją žmonijos dalį ir kaip išrauti dalį to ištvirkimo, kuris viešpatauja pasaulyje"[62]. Pagaliau anglų ir amerikiečių modeliai įstatymų leidėjų ir teoretikų projektuose numato bausmės individualizavimo metodus: bausmės trukmė, pobūdis, intensyvumas, atlikimo būdai turi atitikti individo charakterį ir pavojų, kurį jis kelia kitiems. Bausmių sistema turi būti atvira individualiems kintamiesiems. Modelių, sudarytų daugiau ar mažiau sekant Amsterdamo Rasphuis pavyzdžiu, bendrieji apmatai neprieštaravo tam, ką siūlė reformatoriai. Iš pirmo žvilgsnio net galima pagalvoti, kad jie tiesiog išplėtojo reformatorių idėjas – arba nubrėžė jų metmenis – konkrečių institucijų lygmenyje.

Tačiau pabandžius apibrėžti šios individualizuotos pataisos metodus, išryškėja disparitetas. Skiriasi elgimosi su individu

[60] W. Blackstone, *Commentaire sur le Code criminel d'Angleterre*, vertimas į prancūzų kalbą, 1776, p. 19.
[61] W. Bradford, *An inquiry how far the punishment of death is necessary in Pennsylvania*, 1793, p. 3.
[62] B. Rush, *An inquiry into the effects of public punishments*, 1787, p. 14. Ši žmonių transformavimo mechanizmo idėja pasirodo jau Hanway'aus pateiktame „reformatoriumo" projekte: „Negalima net galvoti apie piktadario uždarymą prieglaudoje; pabandykime kalėjimą paversti tikru ir efektyviu reformatoriumu (*reformatory*), kad neišvirstų jis, kaip kad atsitinka, ydų mokykla" (*Defects of police*, p. 52).

procedūros, būdai, kuriais baudžiamoji valdžia imasi jį kontroliuoti, priemonės, kuriomis siekiama jį transformuoti; skiriasi ne bausmės teorinis pagrindas, o jos technologija; ne būdas, kuriuo ji įterpiama į teisės sistemą, o santykis, kurį ji užmezga su kūnu ir su siela.

Imkime reformatorių metodiką. Ką akcentuoja bausmė, kaip ji kontroliuoja individą? Vaizdiniais: jo interesų, naudos, nenaudos, malonumo, nemalonumo vaizdiniais. Ir jeigu tenka bausmei užvaldyti kūną, panaudoti metodus, niekuo nenusileidžiančius kankinimams, tai tik todėl, kad ir nuteistajam, ir žiūrovams jis yra vaizdavimosi objektas. Kokiomis priemonėmis sužadinami vaizdiniai? Kitais vaizdiniais, arba, tikriau sakant, idėjų sąšaukomis (nusikaltimas–bausmė, įsivaizduojama nusikaltimo nauda–akivaizdi bausmės nenauda); šios poros gali funkcionuoti tik viešumo stichijoje – baudimo scenose, kurios jas suformuoja ir visų akyse sustiprina, diskursuose, kurie jas skleidžia ir kas akimirką atnaujina ženklų žaismo vertę. Nusikaltėlio vaidmuo baudimo procese yra aiškiai pademonstruoti – kodekso ir nusikaltimo akivaizdoje, – kad egzistuoja realus signifikatas, t.y. ši bausmė, kuri, kodekso terminais tariant, turi neišvengiamai lydėti nusižengimą. Štai kokia moneta – plėsdamas ir išryškindamas šį signifikatą, reaktyvuodamas tokiu būdu reikšminę kodo sistemą, mintį apie nusikaltimą paversdamas baudimo ženklu – piktadarys moka savo skolą visuomenei. Taigi individuali pataisa užtikrina individo, kaip teisės subjekto, rekvalifikaciją sustiprindama ženklų sistemas ir jų skleidžiamus vaizdinius.

Pataisos bausmių mechanizmas veikia visai kitaip. Bausmėje akcentuojamas ne vaizdinys, o kūnas, laikas, kasdieniai gestai ir veikla; siela irgi, bet tik kaip įpročių gūžta. Baudimo smaigalį siūloma nukreipti į kūną ir sielą kaip elgsenos šaltinį. Bausmės pagrindas yra ne tiek vaizdinių menas, kiek apgalvotas manipuliavimas individu: „Fizinė ir moralinė įtaka išgydo nuo bet kokio nusikaltimo“; taigi, skiriant bausmę, reikia „pažinti jausmų ir simpatijų atsiradimo nervų sistemoje

principą".[63] Naudojamos kitokios priemonės: nebe sustiprinamų ir skleidžiamų vaizdinių žaismas, o nuolat kartojamos prievartos formos, privertimo schemos. Ne ženklai, o pratybos: tvarkaraštis, dienotvarkė, privalomi veiksmai, reguliari veikla, apmąstymai vienumoje, bendras darbas, tylėjimas, stropumas, pagarba, geri įpročiai. Ir tai, ką galiausiai bandoma atstatyti visais šiais pataisos metodais, nėra teisės subjektas, supančiotas pamatinių visuomeninės sutarties interesų; tai nuolankus subjektas, individas, paklūstantis įpročiams, taisyklėms, įsakymams, valdžiai, kuri nuolatos tvarko viską aplinkui jį ir jį patį ir kuriai jis automatiškai turi leisti funkcionuoti jo viduje. Taigi matome du gerokai skirtingus reakcijos į nusižengimą būdus: atstatyti juridinį visuomeninės sutarties subjektą – arba formuoti nuolankų subjektą, atitinkantį visuotinę ir kartu smulkiai detalizuotą kokios nors valdžios matricą.

Gal visi šie skirtumai ir liktų spekuliacijos lygmenyje – nes iš principo abiem atvejais siekiama suformuoti nuolankius subjektus, jeigu ne keletas esminių „prievartinės" bausmės padarinių. Muštruojant elgesį išsamia dienotvarke, įgūdžių skiepijimu, kūno prievarta, tarp baudžiamojo ir baudžiančiojo užsimezga ypatingas santykis. Čia reginio matmuo ne tik tampa nereikalingu – jis atmetamas.[64] Bausmės vykdytojo valdžia turi būti absoliuti, kad nesutrikdytų jokia trečioji pusė; pataisos reikalaujantį individą turi visiškai apglobti į jį nukreipta valdžia. Slaptumas yra būtinas. Sykiu ir šios baudimo metodikos, bent santykinis, autonomiškumas: ji turi turėti savo veikimo principus, taisykles, metodus, žinojimą; ji turi nustatyti savo normas, pati spręsti apie pasiektus rezultatus: ji turi būti nepriklausoma – arba kiekvienu atveju skirtinga – nuo teisminės valdžios, kuri nustato kaltumą ir fiksuoja bendrąsias baudimo ribas. Tačiau

[63] B. Rush, op. cit., p. 13.

[64] Plg. kaip Rushas kritikavo baudimo reginį, ypač tokį, kokį įsivaizdavo Dufriche de Valazé: B. Rush, op. cit., p. 5–9.

šie du padariniai – galios bausti panaudojimo slaptumas ir autonomiškumas – yra visiškai nepriimtini bausmės teorijai ir politikai, kėlusioms sau du tikslus: įtraukti visus piliečius į bausmės visuomenės priešui vykdymą; galią bausti panaudoti visiškai adekvačiai ją ribojantiems įstatymams. Slaptos ir nekodifikuotos bausmės, šešėlyje besidarbuojanti galia bausti, kurios kriterijų ir priemonių neįmanoma kontroliuoti – kompromitacijos pavojus iškyla visai reformos strategijai. Po nuosprendžio priėmimo ima funkcionuoti kita valdžia, primenanti senąją sistemą. Kyla pavojus, kad valdžia, atsakinga už bausmių vykdymą, bus ne mažiau savavališka, ne mažiau despotiška negu anais laikais jas skirdavusioji.

Bendrai paėmus, skirtumas yra toks: baudžiamasis miestas arba prievartos institucija? Iš vienos pusės – baudžiamoji valdžia aprėpia visą visuomeninę erdvę; ji visur – kaip scena, reginys, ženklas, diskursas; perskaitoma kaip atversta knyga; nuolatos rekodifikuojanti piliečių protus; slopinanti nusikaltimą kliūtimis, kurias surenčia minties apie nusikaltimą link vedančiame kelyje; nemačiom ir be naudos veikdama „minkštas smegenų ląsteles", Servano žodžiais tariant. Tai galia bausti, kuri teka visu socialiniu tinklu, slegia kiekvieną jo tašką, kol galų gale imamà traktuoti nebe kaip vienų individų valdžia kitiems individams, o kaip žaibiška visų reakcija į vieno kurio veiksmus. Iš kitos pusės – kompaktiškai funkcionuojanti galia bausti: smulkmeniškai rūpinamasi kalinio kūnu ir laiku, tam tikra administracinė ir žinojimo sistema reguliuoja jo gestus ir elgseną; nusikaltėliai gydomi individualizuotomis ortopedinėmis priemonėmis; atsiskyrusi tiek nuo visuomenės kūno, tiek nuo tikrosios teisminės valdžios, ši valdžia tvarkosi autonomiškai. Kalėjimo iškilimas leidžia institucionalizuotis galiai bausti, arba, tikriau tariant, iškelia klausimą: ar galia bausti (turint omeny strateginį tikslą, kurį ji pati sau iškėlė XVIII amžiaus pabaigoje – išnaikinti įvairias liaudies antiįstatyminės veiklos formas) bus veiksmingesnė prisidengdama visuotine socialine funkcija, „baudžiamojo

miesto" pavidalu, ar įsikūnydama prievartos institucijoje, uždaroje „reformatoriumo" erdvėje?

Šiaip ar taip, galima pasakyti, kad XVIII amžiaus pabaigoje galia bausti organizuojama trimis būdais. Pirmasis būdas – tebefunkcionuojanti sistema, paremta senąja monarchine teise. Kiti du vadovaujasi koncepcija, kad teisė bausti panaudotina užkirsti kelią nusikaltimui, atnešti naudos visuomenei, pataisyti nusikaltėlį, ir ji turinti priklausyti visai visuomenei; tačiau jie labai skiriasi pasirenkamų mechanizmų lygmenyje. Labai supaprastintai galima būtų pasakyti, kad monarchinėje teisėje baudimas yra suverenumo ceremonija; jo metu ritualiniai keršto įdagai paženklina nuteistojo kūną; žiūrovų akyse sustingsta siaubas, tuo didesnis, kuo stipriau juntama nepastovaus, įnoringo ir visuomet aukščiau už savo paties įstatymus iškilusio valdovo ir jo valdžios fizinė esatis. Teisininkų reformatorių projekte bausmė yra procedūra, rekvalifikuojanti individus kaip teisės subjektus. Čia naudojami nebe įdagai, o ženklai, koduotų vaizdinių visetai, kuriems kuo greičiausiai pasklisti ir kiek įmanoma plačiau įsitvirtinti padeda bausmės reginys. Na o kalinimo institucijos projekte baudimas laikomas individualizuotos prievartos technika; naudojami ne ženklai, o kūno muštras, paliekantis elgesyje pėdsakus įpročių pavidalu; tai suponuoja specifinę valdžią, administruojančią bausmės vykdymą. Valdovas ir jo galia, visuomenės kūnas, administracinis aparatas. Įdagas, ženklas, pėdsakas. Ceremonija, vaizdinys, pratybos. Nugalėtas priešas, teisės subjektas rekvalifikavimo kelyje, betarpiškos prievartos valdomas individas. Kankinamas kūnas, vaizdiniais manipuliuojama siela, muštruojamas kūnas. Štai tokios elementų sekos būdingos trims mechanizmams, kurie stojo vienas prieš kitą antrojoje XVIII amžiaus pusėje. Negalime jų vadinti teisės teorijomis (nors jie patvirtina jas) arba sutapatinti su kokiomis nors tarnybomis ar institucijomis (nors jie jomis remiasi), arba kildinti juos iš vienokio arba kitokio moralinio apsisprendimo (nors būtent tuo jie save pateisina). Tai yra galios bausti atmainos. Trys valdžios technologijos.

Taigi mūsų problema yra tokia: kaip atsitiko, kad galiausiai įsigalėjo trečioji iš jų? Kodėl vaizdinių, scenos, ženklų, viešumo, kolektyviškumo modelį pakeitė prievartos, kūniškumo, vienumos, slaptumo modelis? Kodėl visuomeninį bausmės ženklų ir juos platinusios plepumo fiestos žaismą pakeitė kalėjimo pavidalu institucionalizuotas fizinis baudimas (bet ne kankinimas).

11.-679

III DALIS

Disciplina

PIRMAS SKYRIUS

Paklusnūs kūnai

Štai koks dar XVII amžiaus pradžioje buvo kareivio idealas. Pirmiausia kareivis atpažįstamas iš tolo; jo skiriamieji ženklai: įgimta stiprybė, narsa ir išdidumas; jo kūnas dvelkia jėga ir šaunumu. Aišku, valdyti ginklą jis išmoksta palengva, dažniausiai kaudamasis, tačiau judesiai, pvz., žygiavimas, povyza, galvos laikysena, didžia dalimi atspindi kūniškąją garbės retoriką: „Požymiai, padedantys atpažinti šiam amatui tinkamus žmones, yra gyvumas, žvalumas, atlošta galva, išpūsta krūtinė, platūs pečiai, ilgos rankos, stiprūs pirštai, įtrauktas pilvas, stambios šlaunys, ilgos, laibos ir neprakaituojančios kojos: tokio sudėjimo žmogus negali būti nevikrus ir silpnas"; tapęs ietininku, kareivis „privalo žygiuoti tvirtai mušdamas koją, kad įgautų kuo daugiau grakštumo ir orumo, nes ietis pagarbos vertas ginklas, kurį nešti reikia išdidžiai ir narsiai".[1] Antroji XVIII amžiaus pusė: kareivis tampa gaminimo objektu; iš beformės masės, kreivo šleivo kūno sukonstruojama reikalinga mašina; palengva ištiesinama laikysena; prievarta apskaičiuotomis dozėmis lėtai slenka nuo vienos kūno dalies prie kitos, užvaldo jas, pajungia visumą, kūnas priverčiamas paklusti kiekvieną akimirką ir nepastebimai

[1] L. de Montgommery, *La Milice française*, 1636 metų leidimas, p. 6 ir 7.

įgauna įpročių automatizmą; trumpai tariant, „atsikračius valstiečio", jam suteikiama „kareivio išvaizda".[2] Rekrutai pratinami „atlošti ir aukštai iškelti galvą; stovėti tiesiai, nesikūprinant, atkišti pilvą, išpūsti krūtinę, ištiesinti pečius; kad tokia laikysena taptų įpročiu, reikia mokyti prie sienos – kulnai, sėdmenys, juosmuo, mentys ir plaštakos turi liesti mūrą, rankos išsuktos į išorę, tačiau prispaustos prie kūno [...] taip pat juos reikia mokyti, kad žengtų neįbedę žvilgsnio į žemę, o žiūrėtų narsiai į tuos, pro kuriuos žygiuoja [...] apmirę lauktų komandos, kad nejudėtų nei galva, nei rankos, nei kojos [...] pagaliau žygiuotų tvirtu žingsniu, įtemptais keliais ir pakinkliais, ištiestais pirštais, pėda pasukta į išorę."[3]

Klasikiniame amžiuje kūnas atrandamas kaip valdžios objektas ir taikinys. Kur tik pažvelgtume, matome ženklus, liudijančius, koks didžiulis dėmesys buvo skiriamas kūnui – jis formuojamas, muštruojamas, juo manipuliuojama, jis paklūsta, reaguoja, įgyja įgūdžius arba gausina savo jėgas. Didžioji Žmogaus-mašinos knyga rašoma iš karto dviem registrais: anatominiu-metafiziniu, kurio pirmieji puslapiai priklauso Descartes'ui ir kuriuos pratęsė medikai bei filosofai; ir techniniu-politiniu, – čia glūdi ištisas visetas kariuomenės, mokyklų, ligoninių nuostatų bei empirinių, apmąstytų metodų, kuriais kontroliuojami arba koreguojami kūno veiksmai. Šie du registrai ganėtinai skiriasi, nes vienu atveju kalbama apie funkcionavimą ir jo priežastis, o kitu – apie paklusnumą ir panaudojimo galimybes: vienu atveju – pažįstamas, kitu – naudingas kūnas. Ir vis dėlto esama susikirtimo taškų. La Mettrie savo veikale *L'Homme-machine* materialistiškai redukuoja sielą ir kartu dėsto bendrąją muštro teoriją, – abiem atvejais centrinė sąvoka yra „paklusnumas", susiejantis analizuojamą ir manipuliuojamą kūnus. Paklusnus tas kūnas, kurį galima palenkti, panaudoti, transformuoti ir

[2] 1764 metų kovo 20 dienos ordonansas.
[3] Ibid.

patobulinti. Kita vertus, įžymiaisiais automatais ne vien tik siekta iliustruoti organizmo veikimo principą, – tai buvo politinės lėlės, sumažinti valdžios modeliai: jais buvo tiesiog apsėstas Frydrichas II, skrupulingas mažų mechanizmų, gerai išmuštruotų pulkų ir ilgų pratybų karalius.

Kas naujo tuose paklusnumo projektuose, kuriais taip domimasi XVIII amžiuje? Juk tikrai ne pirmą kartą kūnas tampa tokios primygtinės ir nuožmios apgulties objektu. Kiekvienoje visuomenėje kūnas patenka į labai kietus valdžios gniaužtus, kurie jį kažkuo suvaržo, kažką jam uždraudžia ar kažkam įpareigoja. Vis dėlto šiuose metoduose yra keletas naujų dalykų. Pirmiausia, kontrolės mastas: kūnas nebelaikomas kūnu apskritai, mase, tarsi kokiu neskaidomu vienetu, dabar panaudojama kiekviena detalė; prievarta prasiskverbia visur, užvaldydama net kūno mechaniką – eiseną, gestus, povyzas, slinktį: veiklų kūną valdo nepaprastai susmulkėjusi valdžia. Antra, šios kontrolės objektas: tai ne (arba nebe) reikšminiai kūno elgesio arba kalbos elementai, o jo judesių ekonomiškumas ir efektyvumas, vidinė jų organizacija; akcentuojami ne tiek ženklai, kiek jėgos. Vienintelė tikrai svarbi ceremonija yra pratybos. Trečia, įvairovė, garantuojanti nenutrūkstamą, nuolatinę prievartą, kuriai labiau rūpi veiklos procesas negu jos rezultatas, kuri vadovaujasi taisyklėmis, nuolat varžančiomis laiką, erdvę ir judesius. Štai šiuos metodus, leidžiančius skrupulingai kontroliuoti kūno veiksmus, sukaustančius nuolatinėje priklausomybėje jo jėgas ir įskiepijančius jam paklusnumo–naudingumo santykį, galima būtų pavadinti „disciplina". Nuo senų laikų egzistavo daug disciplinarinių metodų – vienuolynuose, kariuomenėse, dirbtuvėse. XVII–XVIII amžiuje disciplina tampa pagrindine dominavimo forma. Ji skiriasi nuo vergijos, kuri pagrįsta kūno pasisavinimu; disciplina netgi elegantiška, nes mažesnėmis sąnaudomis ir smurtu pasiekia tokio paties, jei ne didesnio, naudingumo efekto. Ji skiriasi ir nuo samdomo darbo sistemos, kurioje dominavimas yra nuolatinis, visuotinis, masinis, neanalitinis, neribotas, kur viskas

priklauso nuo šeimininko valios, jo „įgeidžio". Skiriasi nuo vasalinės priklausomybės, tirštai užkoduotos, tačiau distancijuotos pavergimo formos, akcentuojančios ne tiek kūno veiksmus, kiek darbo produktus bei ritualinius ištikimybės ženklus. Toji disciplina skiriasi ir nuo asketizmo bei vienuoliškų „disciplinų", skirtų ne tiek pagausinti turimai naudai, kiek jos atsisakyti, mokančių paklusnumo kitiems, tačiau iš esmės siekiančių padėti kiekvienam geriau apvaldyti savąjį kūną. Disciplinos valanda išmušė tada, kai gimė žmogaus kūno menas, kuriuo siekiama ne tik ugdyti to kūno įgūdžius arba dar labiau jį pavergti, bet ir užmegzti tokį ryšį tarp žmogaus kūno paklusnumo ir jo teikiamos naudos, kad pastarajai augant stiprėtų pirmasis ir atvirkščiai. Tada susiformuoja prievartos politika, apdorojanti kūnus, sumaniai manipuliuojanti jo elementais, gestais, elgsenomis. Žmogaus kūnas pakliūva į valdžios mašinerijos reples, jis išnaršomas nuo galvos iki kojų, išnarstomas po kaulelį ir vėl iš naujo sudedamas. Gimsta „politinė anatomija", kurią galima vadinti ir „valdžios mechanika". Ji paaiškina, kaip užvaldomi kitų kūnai – ne tik tam, kad darytų tai, ko iš jų norima, bet ir tam, kad veiktų taip, kaip norima, nurodytais būdais, nurodytu greičiu ir efektyvumu. Disciplina gamina nuolankius, ištreniruotus, „paklusnius" kūnus. Disciplina gausina kūno jėgas (ekonominės naudos požiūriu) ir jas mažina (politinio paklusnumo prasme). Vienu žodžiu, ji atskiria galią nuo kūno; ji pažadina ir stengiasi ugdyti kūno „uolumą", „darbingumą"; kita vertus, ji pasinaudoja atsirandančia energija, galia, ir nejučia užmeta griežtą pavergimo tinklą. Ekonominis išnaudojimas tik atskiria darbo jėgą nuo jos pagamintų produktų, o disciplinarinė prievarta, galima sakyti, įtvirtina ryšį tarp didėjančio uolumo ir stiprėjančio dominavimo, kuriam paklūsta kūnas.

Nereikia manyti, kad naujos politinės anatomijos „išradimas" – kažkas netikėto. Daugybė dažnai nereikšmingų, skirtingos kilmės, po šalį pasklidusių procesų kryžiuojasi, kartojasi arba kartoja kitus, remiasi vieni kitais, pasiskirsto veikimo sritimis, kol

ima artėti ir pamažu išryškėja bendrojo metodo kontūrai. Tie procesai vyksta jau kolegijose, vėliau persimeta ir į pradines mokyklas. Pamažu jie įsiskverbė į ligoninių erdvę ir per keletą dešimtmečių restruktūrizavo kariuomenę. Kartais jie greitai sklisdavo nuo vieno punkto prie kito (nuo kariuomenės iki amatų mokyklų arba kolegijų bei licėjų), kartais slinkdavo iš lėto ir ne taip akivaizdžiai (nepastebimai sukarinamos didžiosios dirbtuvės). Visada arba kone visada jų atsiradimą sąlygoja konjunktūros reikalavimai: vienur pramonėje įdiegiama kokia naujovė, kitur žaibiškai išplinta epideminės ligos, dar kitur išrandamas šautuvas arba Prūsija laimi mūšį po mūšio. Šiaip ar taip, visa tai išsitenka bendrųjų ir esminių transformacijų rėmuose, kuriuos mums čia ir reikėtų apibūdinti.

Čia negali būti nė kalbos apie individualią skirtingų disciplinarinių institucijų istoriją. Keletu pavyzdžių iliustruosime esmines metodikas, kurias institucijos lengviausiai perimdavo viena iš kitos. Tai buvo nenuilstamai skrupulinga, kartais beveik nepastebima, bet savaip svarbi technika, tam tikras politinės ir detalizuojančios kūno apgulties būdas, naujoji valdžios „mikrofizika", nuo XVII amžiaus be perstojo užkariaujanti vis naujas ir erdvesnes teritorijas, tarytum būtų kėsinamasi aprėpti visą visuomenės kūną. Tai mažos gudrybės, turinčios milžinišką plitimo pagreitį, subtilios, iš pažiūros nekaltos, tačiau kupinos įtarumo konstrukcijos, mechanizmai, valdomi viešai nediskutuojamų dėsnių arba atliekantys negarbingos prievartos aktus, – tačiau būtent jie ant dabartinės epochos slenksčio sąlygojo baudimo sistemos mutaciją. Juos aprašant, reikės mindžikuoti ties detalėmis ir knaisiotis smulkmenose, ieškoti menkiausių atsargumo, o ne prasmės pavidalų; žvelgti į juos ne tik kaip į vieningai funkcionuojančią grandinę, bet ir kaip į darnius vienokios ar kitokios taktikos elementus. Tai gudrybės, kurių griebiasi ne didis protas, dirbantis iki išnaktų ir suteikiantis prasmę nereikšmingumui, o atidus „nepatiklumas", iš visko pešantis sau naudos. Disciplina yra detalizuotos politikos anatomija.

Nekantriesiems priminsiu maršalo de Saxe'o žodžius: „Nors detalėmis besidomintys žmonės atrodo riboti, tačiau, mano manymu, būtent jos yra svarbios, nes jomis viskas remiasi, nes neįmanoma pastatyti pastato, sukurti metodo nežinant principų, kuriais jie grindžiami. Nepakanka turėti architektūrinį skonį. Reikia žinoti, kaip skaldomi akmenys."[4] Galima parašyti ištisą „akmenskaldystės" istoriją – racionalaus detalių panaudojimo moralinėje sąskaityboje ir politinėje kontrolėje istoriją. Ji atsirado ne klasikiniame amžiuje – čia tik įgavo pagreitį, kitokį užmojį, įsigijo preciziškus instrumentus ir gal kažkiek prisidėjo prie tuo metu vykdytų be galo mažų skaičių skaičiavimų arba smulkiausių gamtinėms būtybėms būdingų bruožų aprašymų. Šiaip ar taip, „detalė" jau seniai buvo teologijos ir asketizmo kategorija: kiekviena detalė yra svarbi, nes Dievo akyse nėra didesnio dalyko už detalę, ir nėra tokio mažo dalyko, kurio jis nebūtų panorėjęs. Prie šio detalės išaukštinimo, turinčio didžias tradicijas, be vargo pritaps krikščioniškojo švietimo, mokymo arba karo pedagogikos smulkmeniškumas, o galiausiai – visos muštro formos. Disciplinuotas žmogus, kaip ir tikras tikintysis, neabejingas nė vienai detalei, bet ne tiek dėl joje slypinčios prasmės, kiek dėl turinio, kurį suteikia jį supančioti siekianti valdžia. Šiuo požiūriu būdingas himnas, kuriuo Jeanas Baptiste'as de La Salle'is savo traktate (*Traité sur les obligations des frères des Écoles Chrétiennes*) šlovina „mažus dalykus" ir jų neblėstančią svarbą: „Pavojinga nepaisyti mažų dalykų. Tokiai sielai kaip manoji, nelabai tinkamai didiems žygiams, yra didelė paguoda mąstyti apie tai, kad ištikimybė mažiems dalykams gali veik nepastebimai iškelti mus į pačias šventumo aukštumas: nes maži dalykai veda prie didelių [...]. Maži dalykai; deja, sakome: o, mano Dieve, ką didingo galime padaryti tau mes, silpni ir mirtingi tavo kūriniai? Maži dalykai; o jeigu atsirastų didelių, imtumėmės jų? Ar nepasirodytų mums, kad jie ne mūsų jėgoms? Maži dalykai; o

[4] Maréchal de Saxe, *Mes rêveries*, t. I, „Avant-propos", p. 5.

jeigu Dievas jiems palankus ir laiko juos dideliais? Maži dalykai; ar pajutome, kas tai yra? Ar sprendžiame apie juos iš savo patyrimo? Maži dalykai; turbūt nusikalstame, dėl mažumo jų atsisakydami? Maži dalykai; tačiau kaip tik jie išugdė didžiuosius šventuosius! Taip, maži dalykai; tačiau didelės paskatos, dideli jausmai, didelis stropumas, didelis užsidegimas, o iš čia – dideli nuopelnai, dideli turtai, didelis atlygis."[5] Skrupulingi reglamentai, priekabūs inspektorių žvilgsniai, menkiausių gyvenimo ir kūno dalelių kontrolė, – visa tai per mokyklas, kareivines, ligonines arba dirbtuves greitai suteiks pasaulietinio turinio, ekonominio arba techninio racionalumo šiam mistikos pilnam bandymui apskaičiuoti tai, kas yra be galo maža ir neturi pabaigos. O šią XVIII amžiaus Detalės istoriją, kurią kūrė Jeanas Baptiste'as de La Salle'is, puoselėjo Leibniz'as ir Buffonas, kuri buvo užvaldžiusi Frydricho II gyvenimą, viešpatavo pedagogikos, medicinos, karinės taktikos ir ekonomikos sferose, vainikuotų žmogus, amžiaus pabaigoje laikęs save naujuoju Newtonu, besidominčiu ne dangaus begalybe arba planetų mase, o „mažais kūnais", mažais judesiais, mažais veiksmais; žmogus, Monge'ui („Tėra tik vienas pasaulis, kurį galima atrasti") atsakęs: „Ką aš girdžiu? O smulkmenų pasaulis, kuris niekada nesapnavo kito, štai šito pasaulio? Aš juo patikėjau, kai man buvo penkiolika. Tada pradėjau juo domėtis, ir prisiminimas apie jį lydi mane kaip *idée fixe*, kurios neįmanoma atsikratyti [...]. Šis kitas pasaulis yra pats svarbiausias iš visų, kuriuos aš taip didžiuojuosi atradęs: apie jį pagalvojus, man suspaudžia širdį."[6] Jis pasaulio neatrado; o, kaip mes gerai žinome, ėmėsi jį kurti; ir norėjo apsupti save valdžios mechanizmu, leidžiančiu fiksuoti menkiausius įvykius toje imperijoje, kurią jis valdė; jis manė griežta disciplina „aprėpsiąs

[5] J.-B. de La Salle, *Traité sur les obligations des frères des Écoles Chrétiennes*, 1783, p. 238–239.

[6] Įžangoje į šventojo Iliaro *Notions Synthétiques et historiques de philosophie naturelle* šie žodžiai priskiriami Bonapartui.

šios milžiniškos mašinos visumą ir kartu neišleisiąs iš akių nė menkiausios detalės"[7].

Klasikiniame amžiuje įsigalėjęs skrupulingas detalumas ir kartu šių mažų dalykų politizavimas, padedantis kontroliuoti ir išnaudoti žmones, sukuria ištisą naujų priemonių arsenalą, metodų ir žinių, aprašymų, receptų ir duomenų korpusą. O iš šitų menkniekių, be abejonės, gimė moderniojo humanizmo žmogus.[8]

PASKIRSTYMO MENAS

Disciplina pirmiausia individus paskirsto erdvėje. Tam panaudojama keletas technikų.

1. Disciplinai kartais reikia uždarumo, reikia parinkti vietą, kuri būtų heterogeniška visoms kitoms ir nuo jų atitverta. Vietą, kurią saugo disciplinos monotonija. Būta masiško valkatų ir skurdžių „uždarymo vajaus". Būta kitų, ne tokių atvirų, tačiau klastingų ir efektyvių uždarymo atvejų. Kolegijose, arba vidurinėse mokyklose, palengva įsigali vienuolyno modelis; internatas pasirodo esąs jeigu ne labiausiai paplitusi, tai bent tobuliausia švietimo institucija. Liudviko Didžiojo laikais jis tampa privalomas: išvykus jėzuitams, internatas pasirenkamas kolegijos modeliu.[9] Imamasi kareivinių: reikia kariuomenei, šiai valkatų sanplaukai, priskirti pastovią vietą; padaryti galą plėšimams ir grobimams; nuraminti gyventojus, kurie baiminasi pro šalį traukiančių kareivių būrių; vengti konfliktų su civiline valdžia; užkirsti kelią dezertyravimui; kontroliuoti išlaidas. 1719 metų ordonanse numatoma pastatyti keletą šimtų kareivinių,

[7] J.B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, p. 14.
[8] Pateiksiu pavyzdžius iš karo, medicinos, mokymo ir pramonės institucijų. Kitų pavyzdžių galima rasti kolonizacijos, vergijos, vaikų globos sferose.
[9] Plg. Ph. Ariès, *L'Enfant et la famille*, 1960, p. 308–313, ir G. Synders, *La Pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1965, p. 35–41.

panašių į tas, kurios jau įrengtos šalies pietuose; ten kariuomenė bus laikoma griežtai uždaryta: „Dešimties pėdų aukščio aklina mūro siena apjuos minėtus dešimt pastatų iš visų pusių trisdešimties pėdų atstumu nuo jų" – tada bus galima „palaikyti tvarką ir discipliną, o karininkai pajėgs suvaldyti kareivius".[10] 1745 metais maždaug 320 miestų buvo kareivinės; 1775 metų skaičiavimais, kareivinėse buvo laikoma maždaug 200 000 žmonių.[11] Šalia šen bei ten išsibarsčiusių dirbtuvių dygsta milžiniškos, savo struktūra homogeniškos manufaktūrų erdvės su aiškiai apibrėžtomis ribomis: pirmiausia manufaktūrų junginiai, o XVIII amžiaus antroje pusėje – gamyklos (Chaussade'o metalurgijos gamykla užima beveik visą Medinos salą, tarp Nievro ir Luaros; 1777 metais statant Indret gamyklą Wilkinsonas su pylimų ir užtvankų pagalba vidury Luaros supila dirbtinę salą; Toufait pastatydina Le Creusot pertvarkytame Charbonière slėnyje, o pačioje gamykloje įrengia būstus darbininkams); keičiasi mastai, atsiranda ir nauji kontrolės būdai. Gamykla akivaizdžiai panėšėja į vienuolyną, į tvirtovę, į uždarą miestą; sargas „atidaro duris tik į darbą ateinantiems darbininkams ir tik tada, kai nuskamba varpas, skelbiantis darbų pradžią"; po ketvirčio valandos niekas nebeturi teisės įeiti; pasibaigus darbo dienai, cechų viršininkai privalo grąžinti raktus manufaktūros sargybiniams, kurie tada vėl atveria duris.[12] Tai reiškia, kad, didėjant gamybos jėgų koncentracijai, siekiama išspausti iš to maksimalią naudą ir neutralizuoti neigiamus padarinius (vagystes, prastovas, bruzdėjimus ir „intrigas"); siekiama apsaugoti medžiagas arba įrankius ir suvaldyti darbo jėgą: „Viešajai tvarkai palaikyti darbininkai turi būti laikomi po vienu stogu, kad kompanionas, kuriam patikėta vadovauti manufaktūrai, galėtų užkirsti kelią

[10] *L'Ordonnance militaire*, t. XIL, 1719 rugsėjo 25. Žr. iliustr. nr. 5.

[11] Daisy, *Le Royaume de France*, 1745, p. 201–209. Anoniminis 1775 metų pranešimas (Dépôt de la guerre, 3689 f. 156). A. Navereau, *Le Logement et les ustensiles des gens de guerre de 1439 à 1789*, 1924, p. 132–135. Žr. iliustr. nr. 5 ir 6.

[12] *Projet de règlement pour l'aciérie d'Amboise*, Archives nationales, f. 12 1301.

darbininkų piktnaudžiavimams ir sustabdyti jų plitimą pačioje užuomazgoje."[13]

2. Tačiau disciplinariniuose mechanizmuose „uždarumo" principo laikomasi ne visada, ne visada jis būtinas, ne visada jo pakanka. Erdvė apdorojama daug lanksčiau ir subtiliau. Pirmiausia, pagal elementų lokalizavimo, arba „valymo", principą. Kiekvienam individui – savo vietą, kiekvienai patalpai – po individą. Vengti grupių susidarymo; išskaidyti iš išorės atėjusius kolektyvinius darinius; analizuoti margos sudėties, gausius, lakius sambūrius. Disciplinarinę erdvę linkstama padalinti į tiek dalelių, kiek joje yra skirstytinų kūnų ar elementų. Reikia atsisakyti neapgalvoto paskirstymo, kai individai nežinia kur dingsta, pakrikai cirkuliuoja, sukepa į nenaudingus ir pavojingus krešulius; naudoti kovos su dezertyravimu, valkatavimu, gaujomis taktiką. Stengiamasi nustatyti, kas yra po ranka ir ko nėra, žinoti, kur ir kaip galima rasti vieną ar kitą individą, užmegzti naudingus ryšius, nutraukti nereikalingus, kiekvieną akimirką prižiūrėti kiekvieno elgesį, jį įvertinti, sankcionuoti, pasverti privalumus arba nuopelnus. Taigi šia procedūra norima individus pažinti, valdyti ir panaudoti. Disciplina sukuria analitinę erdvę.

Čia vėl pasinaudojama senu architektūriniu ir konfesiniu išradimu – vienuolyno cele. Net jeigu kaliniui skirtas „laukelis" tampa gryna regimybe, disciplinarinė erdvė iš esmės visada grindžiama celiškumu. Kūno ir sielos vienatvės būtinybė bylojo apie tam tikrą asketizmą: jie bent retkarčiais turi vienumoje patirti pagundą ir galbūt Dievo rūstį. „Miegas yra mirties, miegamasis – kapo atvaizdas [...] nors miegamieji bendri, tačiau lovos išrikiuotos tokiu būdu ir atitvertos užuolaidomis taip aklinai, kad merginos gali keltis ir gultis nematydamos viena kitos."[14] Vis dėlto ši forma dar labai nelanksti.

[13] Pranešimas karaliui apie Anžero burių drobės fabriką, žr. V. Dauphin, *Recherches sur l'industrie textile, en Anjou*, 1913, p. 199.

[14] „Règlement pour la communauté des filles du Bon Pasteur", in Delamare, *Traité de Police*, kn. III, sk. V, p. 507. Žr. taip pat iliustr. nr. 9.

3. Palengva disciplinarinėse institucijose patalpų funkcionalumo taisyklė perkoduoja erdvę, kurios architektūra paprastai būdavo ne vienos paskirties. Susiformuoja vietos, atliepiančios ne tik būtinybei prižiūrėti, nutraukti pavojingus ryšius, bet ir sukurti naudingą erdvę. Šis procesas aiškiai matomas ligoninėse, ypač karo ir jūrininkų. Prancūzijoje Rošforas, atrodo, buvo eksperimento vieta ir kartu modelis. Uostas, ir dar karinis, kuriame cirkuliuoja prekės, sukiojasi savo noru atvykę ir jėga suvaryti žmonės, išplaukia ir atplaukia jūreiviai, siaučia ligos ir epidemijos, yra vieta, kur suplaukia dezertyrai, kontrabandininkai, užkrečiamos ligos: čia susipina pavojingi interesai, susikerta uždraustų veiklų keliai. Aišku, jūreivių ligoninėje turi būti gydoma, tačiau būtent todėl jai tenka filtro, gaudymo ir „valymo" mechanizmo vaidmuo; tai ji, disciplina, turi suvaldyti visą šią judrią, knibždančią masę atsijodama nelegalios veiklos ir blogio elemetus. Medicininę ligų ir užkrėtimo židinių priežiūrą lydi ir kitos kontrolės priemonės; kariškiai gaudo dezertyrus, finansų organai tikrina prekes, administracija skirsto vaistus, dozuoja maistą, ieško dingusių ligonių, prižiūri gydymą, registruoja mirtis, išaiškina simuliantus. Štai kodėl būtina griežtai pasidalinti ir atsitverti erdvę. Pirmosios priemonės, kurių griebtasi Rošfore, buvo susijusios labiau su daiktais negu su žmonėmis, labiau su brangiomis prekėmis negu su ligoniais. Tik atsiradus finansiniams ir ekonominiams organams, imama rūpintis medicinine priežiūra – vaistai užrakinami dėžėse, registruojamas jų panaudojimas; kiek vėliau įdiegiama sistema, kaip nustatyti realų ligonių skaičių, jų tapatybę, priklausomybę daliniui; paskui imama reglamentuoti ligonių judėjimą, draudžiama jiems palikti savo palatas; prie kiekvienos lovos pritvirtinama lentelė su joje gulinčiojo pavarde; kiekvienas gydomas individas įtraukiamas į sąrašą, kurį gydytojas turi tikrinti vizitacijos metu; dar vėliau bus susirūpinta užkrečiamomis ligomis sergančių ligonių izoliacija, lovų atskyrimu. Palengva į terapeutinę erdvę artikuliuojama administracinė ir politinė erdvė; individualizuojami

kūnai, ligos, simptomai, gyvenimai ir mirtys; atsiveria realus tvarkingai sudėliotų ir rūpestingai surūšiuotų atskirybių vaizdas. Disciplina duoda pradžią medicinos reikmėms pritaikytai erdvei.

Gamyklose, kurios atsirado XVIII amžiaus pabaigoje, taikyti individualizuojančio „valymo" principą darosi sudėtingiau. Čia ne tik reikia išdėstyti individus erdvėje taip, kad jie liktų izoliuoti ir kontroliuojami, bet ir suderinti jų išsidėstymą su gamybos mechanizmu, turinčiu savo reikalavimus. Kūnų paskirstymas, gamybos mechanizmo erdvės formavimas ir skirtingos veiklos formos, priskiriamos išdalytiems „postams", turi būti glaudžiai susiję. Šiuo principu įrengta Jouy Oberkampfo manufaktūra. Ją sudaro dirbtuvės, kurios specializuojasi atlikti vieną kurią iš didžiųjų operacijų – spausdinti, maišyti dažus, koreguoti spaudą, graviruoti, dažyti. Didžiausias jos pastatas, kurį 1791 metais pastatydino Toussaint'as Barré, yra šimto dešimties metrų ilgio ir turi keturis aukštus. Pirmas aukštas iš esmės yra skirtas spaustuvei; 132 stalai sustatyti dviem eilėm išilgai didžiulės salės su 88 langais; kiekvienas spaustuvininkas turi savo darbo stalą, jam padeda „traukėjas", maišantis ir tepantis dažus. Iš viso 264 asmenys. Kiekvieno stalo gale pritvirtintas lyg ir stovas, ant kurio klojamas šviežiai atspaustas lakštas, kad išdžiūtų.[15] Vaikščiojant pagrindiniu taku galima prižiūrėti visus ir kiekvieną atskirai: patikrinti, ar darbininkas savo vietoje, ar jis stengiasi, ar jam sekasi; palyginti vieną darbininką su kitu, suklasifikuoti juos pagal įgudimą ir darbo spartą; stebėti vieną po kitos sekančias gamybos stadijas. Iš tokių įvertinimo sekų suformuojamas nuolatinio stebėjimo tinklas – čia eliminuojama bet kokia netvarka[16] – tai

[15] Saint Mauro fabriko reglamentas. Bibliothèque Nationale, rankraščių skyrius, Delamare. *Manufactures III.*

[16] Plg. ką, aplankęs Le Creusot, pasakė La Métherie: „Tokios geros įmonės, pagaminančios tiek daug įvairių dirbinių, pastatai turi būti pakankamai erdvūs, kad darbo metu būtų išvengta mažiausios netvarkos" (*Journal de physique*, t. XXX, 1787, p. 66).

yra įvyksta darbo pasidalijimas ir darbo procesas artikuliuojamas fazėmis, stadijomis ir elementariomis operacijomis, kita vertus, tą darbą atliekančiais individais, kūnais-vienetais: galima stebėti kiekvieną šios gamybos jėgos kintamąjį – stiprumą, sumanumą, įgudimą, pastovumą, – juos apibūdinti, įvertinti, apskaičiuoti ir susieti su konkrečiu tos jėgos veikėju – individu. Sukabinus darbo jėgą su puikiai matoma kūnų-vienetų seka, galima ją analizuoti išskaidant individualiais vienetais. Gimstant didžiajai pramonei, kartu su darbo pasidalijimu gamybos procese darbo jėga suskaidoma į atskirus individus: ir vienam, ir kitam reiškiniui dažnai pagrindą padėdavo disciplinarinis erdvės paskirstymas.

4. Disciplinos elementai gali pakeisti vienas kitą, nes kiekvieną iš jų apibrėžia jo vieta elementų sekoje ir nuotolis nuo kitų elementų. Taigi disciplinos vienetas yra ne teritorija (dominavimo vienetas) ir ne vieta (rezidavimo vienetas), o rangas: klasifikacijos laukelis, eilutės ir stulpelio, gretos ir kolonos susikirtimo taškas, intervalas vienas paskui kitą sekančių intervalų sekoje. Disciplina – rangų menas ir konfigūracijų transformavimo technika. Individualizuodama kūnus, ji juos lokalizuoja, tačiau nepritvirtina prie apibrėžtos vietos, o išdėsto ir paleidžia cirkuliuoti santykių tinkle.

Imkime kaip pavyzdį „klasę". Jėzuitų kolegijos dar buvo sudarytos binariškumo ir masiškumo principu; klasės, kurios talpindavo iki dviejų ar trijų šimtų mokinių, būdavo padalinamos į grupes po dešimt žmonių; kiekviena grupė su savo dekurionu būdavo priskiriama vienai iš dviejų stovyklų – romėnų arba kartaginiečių; kiekviena dekurija (dešimtinė) turėjo savo priešininką – kitą dekuriją. Viskas buvo grindžiama karo ir rungtyniavimo principu; darbas, mokymasis, klasifikavimas tapdavo varžytuvėmis, tarsi vyktų susidūrimas tarp dviejų kariuomenių; kiekvienas mokinys į šią visuotinę dvikovą įnešdavo savo indėlį; tuo jis prisidėdavo prie savo stovyklos pergalės arba pralaimėjimo; ir mokinių užimta vieta atliepdavo kiekvieno iš jų funkcijai

12 -679

ir jo, kaip kovotojo vertei, kovinio vieneto – dekurijos – viduje.[17] Be kita ko, reikėtų pažymėti, kad ši romėniška komedija leido konkurencinių pratybų binarinį principą susieti su legionui būdinga erdvės sandara, – su jo rangais, hierarchija, piramidiška priežiūros struktūra. Neužmirškime, kad, apskritai imant, romėniškasis modelis Švietimo epochoje suvaidino dvejopą vaidmenį; kaip respublika, tai buvo laisvės įsikūnijimas; kariniu atžvilgiu tai buvo ideali disciplinos schema. XVIII amžiaus ir Revoliucijos laikų Roma – tai vieta, kur atsirado senatas, tačiau čia gimė ir legionas, kur egzistavo forumas, tačiau čia būta ir karo stovyklų. Iki imperijos iškilimo nuoroda į senovės Romą buvo dviprasmiška: ji skleidė juridinį pilietiškumo idealą ir kartu disciplinarinių metodų techniką. Kad ir kaip ten būtų, tos antikinės pasakėčios, kurią vaidmenis pasiskirstę vaidino jėzuitų kolegijų auklėtiniai, disciplinariniai momentai nusvėrė varžytuvių ir imituojamo karo elementus. Palengva – ypač po 1762 metų – mokyklos erdvė atsikrato pertvarų; klasė tampa homogeniška, ją sudaro tik vienas greta kito išsidėstantys individualūs elementai, stebimi mokytojo žvilgsnio. XVIII amžiuje „rangas" tampa svarbiausia individų paskirstymo mokyklose forma: mokinių gretos klasėse, koridoriuose, kiemuose; kiekvienas gauna rangą po kiekvienos užduoties arba kiekvieno egzamino; tas rangas jam priskiriamas kiekvieną savaitę, kiekvieną mėnesį, kiekvienais metais; amžiaus klasės rikiuojamos viena paskui kitą, nustatomas mokomų dalykų eiliškumas, klausimai nagrinėjami sunkėjimo tvarka. Ir šitoje privalomų rikiuočių sistemoje kiekvienas mokinys gauna vienokį arba kitokį rangą, atsižvelgiant į jo amžių, pažangumą, elgesį; jis be perstojo juda šiomis langelių sekomis – vieni langeliai yra idealūs, atspindintys žinių arba gabumų hierarchiją, kiti materialiai įkūnija klasės arba kolegijos erdvėje verčių arba nuopelnų paskirstymą. Tai amžinas judėjimas, kuriame individai keičia vienas kitą erdvėje, suskaidytoje darniomis intervalų gretomis.

[17] Plg. C. de Rochemonteix, *Un collège au XVIIe siècle*, 1889, t. III, p. 51 ir kt.

Sekomis organizavus erdvę, įvykdytas vienas didžiųjų perversmų pradinio mokymo metodikoje. Atsikratoma tradicinės mokymo sistemos (mokytojas po keletą minučių dirba su kiekvienu mokiniu, o margas laukiančiųjų būrys dykinėja ir lieka be priežiūros). Paskyrus individualią vietą, galima kontroliuoti kiekvieną ir vienu metu dirbti su visais. Visiškai kitaip organizuojamas mokymo laikas. Mokyklos erdvė ima funkcionuoti kaip mokymo mašina, dar atliekanti priežiūros, hierarchizavimo, atlyginimo už nuopelnus ir nusižengimus funkcijas. J.B. de La Salle'is svajojo apie klasę, kurios erdvės padalijimas atspindėtų iš karto visas skirtybes: mokinių pažangumą, kiekvieno iš jų vertę, gerąsias arba blogąsias charakterio ypatybes, didesnį arba mažesnį stropumą, valyvumą, tėvų turtą. Klasės patalpa būtų tarsi didžiulė lentelė su daugybe antraščių, kurią stebi rūpestingai „klasifikuojantis" mokytojo žvilgsnis: „Visose klasėse įvairių pakopų visi mokiniai turi jiems skirtas vietas, todėl tos pačios pakopos mokiniai sėdi visuomet toje pačioje vietoje. Aukščiausiosios pakopos mokiniams skirti suolai prie pat sienos, o visi kiti sėdasi arčiau klasės vidurio pakopų žemėjimo tvarka [...]. Kiekvienas mokinys užima nustatytą vietą ir nė vienas negali iš jos pasitraukti arba persėsti be mokyklų inspektoriaus potvarkio arba pritarimo." Reikia, kad „tie, kuriais tėvai nesirūpina ir kurie aptekę parazitais, būtų atskirti nuo tų, kurie yra valyvi ir parazitų neturi; kad lengvabūdis ir vėjavaikis sėdėtų tarp dviejų išmintingų ir santūrių, ištvirkėlis – arba vienas, arba tarp dviejų pamaldžių."[18]

[18] J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, B.N. Ms. 11759, p. 248–249. Kiek anksčiau Batencouras pasiūlė, kad klasės patalpa būtų padalinta į tris dalis: „Garbingiausioje sėdi tie, kurie mokosi lotynų [...]. Pageidautina, kad prie stalų būtų tiek vietų, kiek yra rašančiųjų, kad būtų išvengta netvarkos, kurią paprastai sukelia tinginiaujantieji." Antrojoje patalpinami tie, kurie mokosi skaityti: viename suole sėdi turtingieji, kitame – vargšai, „kad neužkrėstų parazitais". Trečioji dalis skiriama naujokams: „Išsiaiškinus jų sugebėjimus, jiems paskiriama vieta" (M.I.D.B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, p. 56–57). Žr. iliustr. nr. 10–11.

„Celės", „laukeliai" ir „rangai" padeda disciplinai funkcionalizuoti ir hierarchizuoti architektūrines erdves. Šiose erdvėse fiksuojamos padėtys ir skatinama cirkuliacija; „iškerpami" individualūs segmentai ir užmezgami darbiniai ryšiai; pažymimos vietos ir nustatomos vertės; garantuojamas individų paklusnumas, taupiau naudojamas laikas ir judesiai. Tai mišrios erdvės: realios, nes lemia pastatų, klasių, baldų išsidėstymą, ir kartu idealios, nes projektuojamos atsižvelgiant į charakteristikas, vertinimus, hierarchijas. Taigi pirmasis didelis disciplinos žingsnis yra „gyvųjų lentelių" sukūrimas: ten marga, nenaudinga arba pavojinga masė paverčiama organizuota daugybe. „Lentelių" kūrimas buvo viena iš didžiųjų problemų, kankinusių XVIII amžiaus mokslininkus, politikus ir ekonomistus: kaip įrengti botanikos ir zoologijos sodus ir sykiu – kaip racionaliai suklasifikuoti gyvąsias būtybes; kaip stebėti, kontroliuoti, ritmizuoti prekių ir pinigų cirkuliaciją ir tuo pagrindu sukurti ekonominę lentelę, kuri galėtų tapti praturtėjimo principu; kaip tikrinti žmones, nustatyti jų buvimo vietą ir parengti visuotinį, nuolat atnaujinamą šauktinių į ginkluotąsias pajėgas sąrašą, kaip paskirstyti ligonius, atskirti juos, kruopščiai suskaidyti ligoninės erdvę ir kartu – kaip susisteminti ligas; štai kiek operacijų-dvynių, kuriose du komponentai – padalijimas ir analizė, kontrolė ir pažinimas – neatskiriamai susiję. XVIII amžiuje lentelė yra ir valdžios priemonė, ir žinojimo instrumentas. Reikia organizuoti masę, reikia įrankio jai stebėti ir valdyti; reikia įvesti joje „tvarką". Gamtininką, mediką, ekonomistą, kaip ir tą kariuomenės vadą, apie kurį kalba Guibert'as, „pribloškia objektų daugybė, atima žadą jų įvairovė, nepakeliama našta virsta dėmesys, kurio jie reikalauja. Šiuolaikinis karybos menas, tobulėdamas, artėdamas prie tikrųjų principų, galėtų tapti paprastesnis ir ne toks sunkus"; „daug lengviau būtų vadovauti kariuomenėms, apsiginklavusioms paprasta, analogiška, lanksčia taktika".[19] Taigi – taktika,

[19] J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, I, „Discours préliminaire", p. XXXVI.

išdėstanti žmones erdvėje; taksonomija, disciplinuojanti gyvųjų būtybių erdvę; ekonominė lentelė, reguliuojanti turto judėjimą.

Tačiau šiose skirtingose sferose lentelė atlieka nevienodą funkciją. Ekonomikoje ja matuojama kiekybė ir analizuojamas judėjimas. Kaip taksonomija, ji padeda apibūdinti (kartu suniveliuodama individualias atskirybes) ir suformuoti klases (taigi apeidama kiekybės klausimą). Tačiau sudarant disciplinarinio paskirstymo lentelę, priešingai, siekiama aprėpti daugybę dėl pačios daugybės, ją paskirstyti ir išgauti iš jos visokią įmanomą naudą. Gamtos taksonomijoje einama nuo bruožo prie kategorijos, o disciplinarinėje taktikoje atskirybė siejama su daugybe. Ji leidžia apibūdinti individą kaip individą ir kartu įvesti tvarką duotoje daugybėje. Be jos neįmanoma kontroliuoti ir panaudoti paskirų elementų viseto: ji pagrindžia „mikrofiziką" valdžios, kurią galėtume pavadinti „celiška".

VEIKLOS KONTROLĖ

1. *Dienotvarkė* yra senas išradimas. Griežtą jos modelį paskleidė, be abejo, vienuolynų bendruomenės. Jis greitai paplito. Netrukus tris pagrindinius metodus – laiko sekvenciškumą, prievartinį užimtumą, ritmingą cikliškumą – perėmė kolegijos, dirbtuvės, ligoninės. Naujos disciplinos be vargo įsiliejo į senąsias formas; švietimo įstaigos ir vargšų prieglaudos prisitaikė prie vienuolynų, šalia kurių jos dažniausiai ir glaudėsi, gyvenimo būdo ir regulos. Dar ilgai negailestinga industrinė epocha tęsė religines tradicijas. XVII šimtmečio didžiųjų manufaktūrų reglamentai skaidė darbą tiksliomis procedūromis: „Kiekvienas asmuo [...] iš ryto prieš darbo pradžią turi nusiplauti rankas, paaukoti savo darbą Dievui, persižegnoti ir tik tada pradėti dirbti"[20]; tačiau dar ir XIX amžiuje, norint pritraukti į gamybą žmones iš kaimo

[20] Saint Mauro fabriko reglamento 1-asis straipsnis.

vietovių, pratinant prie darbo dirbtuvėse, jie telkiami į religines bendruomenes; darbininkai įkurdinami „gamyklose-vienuolynuose". Puikios karinės disciplinos protestantiškose Moriso Oraniečio ir Gustavo IV Adolfo kariuomenėse buvo pasiekta ritmiškai skaidant laiką pamaldomis; kariuomenės gyvenimas, kaip vėliau teigė Boussanelle'is, turi siekti tam tikro, „vienuolynui būdingo tobulumo"[21]. Ištisus šimtmečius religiniai ordinai buvo didžiausi disciplinos puoselėtojai: jie žinojo, kaip paskirstyti laiką, kaip pasiekti veiklos ritmingumo ir reguliarumo. Tačiau disciplinos modifikuoja šiuos paveldėtus laiko reglamentavimo būdus. Pirmiausia jie detalizuojami. Pradedama skaičiuoti ketvirčius valandos, minutes, sekundes. Žinoma, taip daroma kariuomenėje: Guilbert'as įveda sistemingą šaudymo chronometražą, beje, tai jau anksčiau buvo pasiūlęs Vaubanas. Pradinėse mokyklose laikas dalijamas kaskart vis smulkiau; mažiausią krustelėjimą reglamentuoja įsakymai, kuriems paklūstama nedelsiant: „po valandos vienas mokinys suskambina varpu, ir sulig pirmuoju dūžiu visi mokiniai turi klauptis, sunerti rankas ir nuleisti akis. Pasibaigus maldai, mokytojas pliaukšteli, duodamas ženklą mokiniams stotis, antrą kartą pliaukšteli duodamas ženklą pagarbinti Kristų, o trečią – leisdamas jiems sėstis."[22] XIX amžiaus pradžioje vadinamosiose „savitarpio pagalbos mokyklose" siūloma įvesti štai tokią dienotvarkę: 8 h 45 ateina vadovas, 8 h 52 vadovas sušaukia mokinius, 8 h 56 ateina vaikai ir prasideda malda, 9 h sėdamasi į suolus, 9 h 04 pirmasis rašinys, 9 h 08 diktavimo pabaiga, 9 h 12 antrasis rašinys ir t.t.[23] Palaipsniui daugėjant samdomų darbininkų laiką reikia skirstyti vis glausčiau, plg.: „Jeigu kas nors iš darbininkų atvyktų į darbą, varpui nuskambėjus jau daugiau kaip prieš ketvirtį va-

[21] L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, p. 2. Apie religinį švedų kariuomenės disciplinos pobūdį žr. *The Swedish Discipline*, London, 1632.
[22] J.-B. de La Salle, op. cit., B.N. Ms. 11759, p. 27–28.
[23] Bally, cituojamas knygoje R.R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France*, disertacijos mašinraštis, I, p. 221.

landos [...]"[24]; „jeigu pameistrys, atlikdamas darbo pavedimą, sugaištų daugiau nei penkias minutes..."; „jeigu nebūtų savo darbo vietoje nustatytu laiku [...]"[25]. O laikas turi būti praleidžiamas kuo naudingiau: įvedama nenutrūkstama kontrolė, darbininkus sekioja prižiūrėtojai, nelieka nieko, kas trukdytų arba blaškytų; absoliučiai visas laikas turi duoti naudos: „Darbo metu griežtai draudžiama gestais arba kaip nors kitaip linksminti bendradarbius, žaisti kokius nors žaidimus, valgyti, miegoti, pasakoti istorijas ir juokingus atsitikimus"[26]; ir net per pietų pertrauką „negalima pasakoti jokių istorijų, nuotykių ar kitokių nutikimų, kurie atitrauktų darbininkus nuo darbo"; „kad ir kokia būtų pateisinanti priežastis, darbininkui griežtai draudžiama atsinešti į manufaktūrą vyno ir gerti jį dirbtuvėse"[27]. Apskaičiuotas ir apmokėtas laikas turi būti be priemaišų ar trūkumo, tai naudingas laikas, kurį kūnas praleidžia be atvangos atlikdamas savo darbą. Tikslumas ir laiko panaudojimas pagal paskirtį, darbo reguliarumas yra trys pamatinės disciplinarinio laiko vertybės. Tačiau tai nėra pati svarbiausia naujovė. Disciplinas geriau apibūdina kiti metodai.

2. *Temporalinė veiksmo gradacija.* Palyginkime du žygiuojančių kareivių kontrolės būdus. XVII amžiaus pradžia: „Reikia įpratinti kareivius žygiuoti vora arba būriu pagal būgnu mušamą ritmą. Pradėti reikia dešine, kad visas būrys tuo pat metu keltų tą pačią koją."[28] XVIII amžiaus viduryje – keturios žingsnio rūšys: „Trumpojo žingsnio ilgis turi būti viena pėda, matuojant nuo kulno iki kulno, paprasto žingsnio, dvigubo žingsnio ir kelionės žingsnio ilgis – dvi pėdos; mažasis žingsnis ir paprastasis

[24] *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise,* 2 straipsnis, Archives nationales, f. 12 1301. Patikslinama, kad tai taip pat taikoma ir dirbantiems namie.
[25] „Règlement provisoire pour la fabrique de M.S. Oppenheim", 1809, 7–8 straipsniai, in Hayem, *Mémoires et documents pour revenir à l'histoire du commerce.*
[26] Ibid., 16 straipsnis.
[27] *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise,* 4 straipsnis.
[28] L. de Montgommery, *La Milice française,* 1636, p. 86.

žingsnis trunka vieną sekundę, per šią sekundę žengiami du dvigubi žingsniai; kelionės žingsnis trunka šiek tiek ilgiau negu vieną sekundę. Įstrižas žingsnis trunka irgi vieną sekundę; didžiausias ilgis – 18 colių nuo kulno iki kulno [...]. Paprastu žingsniu žygiuojama į priekį, galva atlošta, kūnas tiesus, svoris paeiliui perkeliamas ant vienos kurios kojos, o kita tuo metu išmetama į priekį, pakinklis įtemptas, pirštų galai kiek pakreipti į išorę ir žemyn, kad nusileistų natūraliai, pėda statoma taip, kad visos jos dalys vienu metu ir be trinktelėjimo paliestų žemę."[29] Antrojoje instrukcijoje atsirado naujų suvaržymų, daug preciziškiau skaidomi gestai ir judesiai, kūnas tiksliau derinamas su laiko imperatyvais.

Tai, ką nustato 1766 metų ordonansas, nėra dienotvarkė – bendras kokios nors veiklos planas; tai daugiau negu kolektyvinis ir privalomas, iš išorės primestas ritmas; tai tam tikra „programa"; taip užtikrinamas pats veiksmo atlikimas, kiekviena vyksmo fazė kontroliuojama iš vidaus. Nuo įsakymo, atmatuojančio arba suskaidančio gestus, pereinama prie vidinių gijų tinklo, nustatančio ir reguliuojančio jų atlikimo eiliškumą. Taigi išryškėja tam tikros rūšies anatominė-chronologinė elgesio schema. Veiksmas suskaidomas į elementus; apibrėžiama kūno, galūnių, sąnarių padėtis; nurodoma kiekvieno judesio kryptis, amplitudė, trukmė; nustatoma judesių eilės tvarka. Laikas įsiskverbia į kūną, o kartu su juo – ir nuodugni valdžios kontrolė.

3. Tada nustatoma *kūno ir gestų koreliacija*. Disciplinarinė kontrolė ne vien tik moko arba reguliuoja gestų seką; ji kuo glaudžiausiai susieja gestą su viso kūno elgsena, sąlygojančia to gesto efektyvumą ir atlikimo greitį. Gerai sutvarkius kūną – tada atsiranda ir gera dienotvarkė – nelieka vietos dykinėjimui arba nenaudingai veiklai: absoliučiai viskas sutelkiama į pagalbą reikiamam veiksmui. Puikiai disciplinuotas kūnas gali be pastangų

[29] 1766 metų sausio 1 dienos ordonansas, reglamentuojantis tarnybą pėstininkų daliniuose.

atlikti mažiausią gestą. Pavyzdžiui, mokant dailyraščio reikalingi gimnastikos užsiėmimai – ištisa rutina, kurios nepermaldaujamas kodas nuo pėdų iki pirštų galiukų persmelkia visą kūną. „Kūnas tiesus, kiek pasuktas į kairę ir atsipalaidavęs, truputėlį palinkęs į priekį taip, kad alkūnę atrėmus į stalą kumščiu būtų galima paremti smakrą, jeigu tik tai netrukdo žiūrėti; kairė koja po stalu kiek labiau išsikišusi negu dešinė. Kūnas dviejų pirštų atstumu nuo stalo, nes taip lengviau rašyti, be to, niekas taip nekenkia sveikatai, kaip įprotis prispausti pilvą prie stalo; kairės rankos dilbis padedamas ant stalo. Dešinė ranka atitraukta nuo kūno maždaug per tris pirštus ir išsikišusi virš stalo maždaug per penkis taip, kad vos vos į jį remiasi. Mokytojas turi parodyti mokiniams, kokia poza sėdėti rašant, ir ženklu arba kaip kitaip liepti pasitaisyti, kai jie daro ne taip."[30] Disciplinuotas kūnas yra efektyvaus gesto atrama.

4. *Artikuliacija kūnas–objektas.* Disciplina apibrėžia kiekvieną santykį, kurį kūnas užmezga su manipuliuojamu objektu. Kruopščiai piešiamas juos jungiantis mechanizmas. „Iškelkite ginklą. Trim etapais. Paimame šautuvą dešine ranka, glaudžiame jį prie kūno laikydami statmenai, buožė žiūri į dešinį kelį, vamzdžio galas akių aukštyje, ir energingai sugriebiame jį kaire ranka, alkūnė įtempta ir prispausta prie kūno diržo aukštyje. Antras etapas: kaire ranka iškeliame šautuvą, vamzdis horizontalus, tarpuakio lygyje žiūri į priešą, dešine ranka suimame už rankenos, ranka įtempta, nuleistuko skliautas remiasi į smilių, kairė ranka prie saugiklio, ištiestas nykštis priglaustas prie vamzdžio ornamentų. Trečias etapas: dešine ranka paleidžiame šautuvą, užraktas nukreiptas į išorę krūtinės aukštyje, dešinė ranka pusiau sulenkta, alkūnė prispausta prie kūno, nykštis išilgai vamzdžio, įremtas į pirmąjį sraigtą, smilius ant gaiduko, vamzdis horizontalioje padėtyje."[31] Štai jums pavyzdys to, ką

[30] J.-B. de La Salle, op. cit., 1828 metų leidimas, p. 63–64. Žr. iliustr. nr. 8.
[31] 1766 metų sausio 1 dienos ordonansas, XI skyrius, 2 straipsnis.

būtų galima pavadinti instrumentiniu kūno kodavimu. Čia gestas suskaidomas į dvi paralelines sekas: panaudotinų kūno elementų (dešinė ranka, kairė ranka, rankų pirštai, kelis, akis, alkūnė ir t.t.) ir manipuliuojamo objekto elementų (vamzdis, saugiklis, gaidukas, sraigtas ir t.t.); paskui jos koreliuojamos viena su kita keliais paprastais gestais (atremti, sulenkti); galiausiai nustatoma kanoninė seka, kurioje kiekvienai koreliacijai tenka apibrėžta vieta. Kaip tik šią privalomą sintaksę XVIII amžiaus teoretikai vadino „manevru". Tradiciniai receptai užleidžia vietą nedviprasmiškoms prievartinėms instrukcijoms. Visas kūno ir manipuliuojamo objekto sąlyčio paviršius prisigeria valdžios, kuri tiesiog prišvartuoja juos vieną prie kito. Sukonstruojami žmogaus-ginklo, žmogaus-instrumento, žmogaus-mašinos kompleksai. Nėra nieko skirtingesnio nuo tų pavergimo formų, kurios iš kūno reikalavo tik ženklų arba produkcijos, išraiškos formų arba darbo rezultatų. Valdžios diegiami įstatymai kartu reglamentuoja ir operacijos tvarką. Štai taip išryškėja disciplinarinės valdžios pobūdis: jos funkcija ne atimti, o sintezuoti, ne išplėšti darbo vaisius, o prievarta susieti darbo jėgą su gamybos mechanizmu.

5. *Nuodugnus išnaudojimas*. Pagrindinis tradicinio pavidalo dienotvarkės principas iš esmės buvo negatyvus; tai nedykinėjimo principas: draudžiama veltui leisti laiką, kurį atseikėjo Dievas ir kurį apmoka žmonės; dienotvarkė turėjo užkirsti kelią laiko švaistymui – morališkai klaidingam, ekonomiškai nesąžiningam dalykui. Disciplina siūlo pozityvų variantą; jos principas – vis naudingiau (teoriškai – be atvangos) išnaudoti laiką: ne tiek panaudoti, kiek išsunkti; iš laiko išplėšti vis daugiau reikalingų akimirkų, ir iš kiekvienos akimirkos – vis daugiau naudingų jėgų. Tai reiškia, kad reikia stengtis vis intensyviau praleisti kad ir trumpiausią akimirką, tarytum laiko fragmentavimo galimybės būtų neišsemiamos arba bent jau, vis detaliau tobulinant vidinę organizaciją, būtų galima siekti idealaus taško, kuriame maksimalus greitis susilieja su maksimaliu efektyvumu. Būtent šia technika rėmėsi garsieji pėstininkų statutai,

kuriais po Frydricho II pergalių ėmė sekti visa Europa[32]: kuo smulkiau išskaidomas laikas, kuo daugiau jo padalijimų, kuo geriau jis išnarstomas, sudėtinius elementus išskleidžiant priešais kontroliuojančiojo akis, tuo lengviau pagreitinti operaciją arba bent jau optimizuoti jos greitį; štai iš kur tas veiksmo laiko reglamentavimas, toks svarbus kariuomenėje, – jį įtvirtinti turėjo ištisa žmogiškosios veiklos technologija: 1743 metų Prūsijos kariuomenės statute pasakyta, kad ginklas prie kojos nuleidžiamas šešiais etapais, pakeliamas – keturiais, užsimetamas ant peties – trylika ir t.t. „Savitarpio pagalbos mokykla" taip pat, tik kitomis priemonėmis, buvo paversta aparatu laiko panaudojimui intensyvinti; ją organizuojant, išvengta linijiškumo ir laipsniškumo mokytojo darbe: mokinių grupės, vadovaujamos vadovų ir jų pavaduotojų, vienu metu atlieka viena kitą papildančias operacijas, kad kiekvieną prabėgančią akimirką užpildytų įvairialypė, tačiau reglamentuota, veikla; kita vertus, signalų, švilpukų, komandų ritmas verčia visus priimti tam tikras laikiškumo normas, kurios spartina išmokimo procesą ir kartu moko greitumą laikyti tam tikra dorybe[33]; „vienintelis šių komandų tikslas yra [...] pripratinti vaikus greitai ir gerai atlikti tas pačias operacijas, sumažinti kiek įmanoma laiko nuostolius, kurie atsiranda nerangiai pereinant nuo vienos operacijos prie kitos"[34].

[32] Prūsų kariuomenės sėkmę galima paaiškinti tik „jos puikia disciplina ir išmuštravimu; taigi negalima abejingai žiūrėti į pratybų pasirinkimą; Prūsijoje be atvangos tuo buvo užsiimama keturiasdešimt metų" (Maréchal de Saxe, Laiškas grafui d'Argensonui, 1750 metų vasario 25 diena. Arsenal, Ms. 2701 ir *Mes rêveries*, t. II, p. 249). Žr. iliustr. nr. 3 ir 4.

[33] Rašymo pratybos: „[...] 9. ‚Rankas ant kelių'. Ši komanda duodama suskambinant varpeliu; 10. ‚Rankas ant stalo, pakelti galvas'; 11. ‚Nuvalyti lenteles'. Visi nušluosto lenteles kiek paseilėję pirštus arba geriau – su skudurėliu; 12. ‚Parodyti lenteles'; 13. ‚Vadovai, patikrinkite'. Jie patikrina savo pavaduotojų ir po to savo bendrasuolių lenteles. Pavaduotojai patikrina savo bendrasuolių lenteles, visi kiti lieka savo vietose."

[34] 1816 metų spalio 30 dienos Samuelio Bernard'o pranešimas savitarpio pagalbos mokymo draugijai.

Tokia pavergimo technika padeda formuoti naują objektą; jis palengva perima mechaninio kūno funkcijas – tokio kūno, sudaryto iš kietųjų dalelių ir apdovanoto judesiais, vaizdas ilgai persekiojo protus, svajojusius apie disciplinarinę tobulybę. Šis naujas objektas – tai natūralus kūnas, jėgų šaltinis ir trukmės buveinė; tai kūnas, galintis atlikti nurodytas operacijas, kurių kiekviena turi savo tvarką, savo laiką, savo vidinius reikalavimus, sudėtinius elementus. Kūnu, į kurį nukrypsta naujųjų valdžios mechanizmų taikiklis, susidomi naujos žinojimo formos. Tai kūnas pratyboms, o ne spekuliatyvinei fizikai; kūnas, kuriuo manipuliuoja valdžia, o ne gyvulinė dvasia; naudą nešančio muštro, o ne racionalios mechanikos kūnas; tačiau kaip tik dėl to jame išryškėja natūralių prieštaravimų ir funkcinių apribojimų. Tai ir atrado Guibert'as, kritikuodamas pernelyg dirbtinius „manevrus". Atlaikydamas jam primetamas pratybas, kūnas atskleidžia savo esmines koreliacijas ir spontaniškai atmeta tai, kas jam nepriimtina: „Užėję į daugelį mūsų muštro mokyklų, pamatysime, kokios sukaustytos ir nenatūralios visų tų nelaimingų kareivių povyzos, kokie sutraukti jų raumenys, sutrikusi kraujo cirkuliacija [...]. Patyrinėkime gamtos ketinimus ir žmogaus kūno sandarą, ir mes aiškiai pamatysime, kokia turi būti kareivio stovėsena ir laikysena. Galva pakelta, neįtraukta, tiesiai per pečių vidurį. Nepasukta nei į kairę, nei į dešinę, nes, žinant, kad kaklo slanksteliai tiesiogiai sujungti su mentikauliu, nė vieno iš jų negalima pasukti nepajudinant nors kiek tos pusės peties, o kadangi tokiu atveju kūnas pakryps, kareivis nebegalės žygiuoti tiesiai ir į jį nebegalės lygiuotis kiti [...]. Dubens kaulas, į kurį, kaip nurodo ordonansas, reikia įremti šautuvo buožės smaigalį, kiekvieno žmogaus yra skirtingas, todėl vieni šautuvą turėtų paslinkti kiek dešiniau, kiti kiek kairiau. Nuleistuko skliautas kartais stipriau, kartais silpniau prisispaudžia prie kūno irgi dėl kūno sandaros nelygumų, žiūrint, kokio apkūnumo yra išorinė peties dalis, ir t.t."[35]

[35] J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, I, p. 21–22.

Matėme, kad disciplinarinio paskirstymo procedūros buvo naudojamos kartu su to meto klasifikavimo ir lentelių sudarymo metodais, tačiau įnešė specifinę individų ir daugybės problemą. Na o apie disciplinarinę veiklos kontrolę galima pasakyti, kad ji įsiterpia tarp tų teorinio arba praktinio tyrinėjimo sričių, kurios domisi natūraliąja kūno mechanika; tačiau tame kūne ji atranda specifinius procesus; paprastą judesio fiziką po truputį keičia elgesys ir jo organiniai reikalavimai. Kūnas, iš kurio reikalaujama paklusnumo atliekant net menkiausius veiksmus, priešinasi ir parodo, kokiomis sąlygomis gali funkcionuoti organizmas. Disciplinarinė valdžia koreliuoja ne tik su analitine bei „celiška", bet ir natūralia bei „organiška" individualybe.

GENETINIS UGDYMAS

1667 metų įsake dėl gobelenų manufaktūros įkūrimo buvo numatyta prie jos įsteigti mokyklą. Karališkųjų pastatų vyriausiasis intendantas turėjo atrinkti šešiasdešimt vaikų, skirti jiems išlaikymą ir kurį laiką patikėti mokytojo, turėjusio juos „šviesti ir mokyti", globai; paskui leisti mokytis amato pas įvairius manufaktūros meistrus-kilimų audėjus (kuriems mokama kompensacija iš mokinių išlaikymui skirtų lėšų); prasimokę šešerius metus, atidirbę ketverius ir išlaikę kvalifikacinį egzaminą, jie gaudavo teisę „atidaryti ir turėti krautuvę" bet kuriame karalystės mieste. Čia susiduriame su ypatybėmis, būdingomis korporacinio mokymo sistemai: individuali ir drauge visuotinė priklausomybė nuo mokytojo; statute numatytas mokymosi laikas, kuris baigiasi kvalifikaciniu egzaminu, tačiau tikslios programos nesilaikoma; globaliniai mainai tarp meistro, turinčio perteikti savo žinojimą, ir mokinio, turinčio teikti paslaugas, pagalbą, o dažnai – ir tam tikrą atlyginimą. Samdomas darbas susipina su žinių perdavimo procesu.[36]

[36] Tokia sampyna aiškiai matyti kai kuriose mokymo kontrakto sąlygose: meistras turi perteikti savo mokiniui – kuris atsilygina pinigais ir darbu –

1737 metų įsaku gobelenų manufaktūros mokiniams organizuojama piešimo mokykla: ji skirta ne pakeisti dirbančius meistrus, bet suteikti papildomų žinių. Čia laikas tvarkomas visai kitaip. Kasdien, išskyrus sekmadienius ir šventes, mokiniai dviem valandom susirenka mokykloje. Jie patikrinami pagal ant sienos pakabintą sąrašą. Nesantys pažymimi žurnale. Mokykla padalinta į tris klases. Pirmojoje mokosi neturintys jokio supratimo apie piešimą; jie kopijuoja modelius, vienas sunkesnį, kitas lengvesnį – žiūrint kieno kokie sugebėjimai. Antrojoje mokosi „jau įgijusieji tam tikrus pagrindus" arba baigusieji pirmąją; jie kopijuoja paveikslus „iš akies, nepraleisdami nė brūkšnio", tačiau juos turi dominti tik piešinys. Trečioje klasėje jie susipažįsta su spalvomis, lieja pasteles, mokosi tapybos teorijos ir praktikos. Mokiniai reguliariai atlieka individualias užduotis; kiekvienas pratimas su autoriaus pavarde ir atlikimo data įteikiamas mokytojui; už geriausiuosius yra atlyginama; surinkus ir palyginus juos metų gale, nustatoma, kiek mokinys pažengė į priekį, ką jis dabar sugeba, kaip jis atrodo tarp kitų mokinių; tada sprendžiama, kurie gali pereiti į aukštesnę klasę. Mokinių žurnale, tvarkomame mokytojų ir jų pavaduotojų, fiksuojamas kasdienis mokinių elgesys ir visa, kas vyksta mokykloje. Jį periodiškai tikrina inspektorius.[37]

Gobelenų mokykla iliustruoja svarbų reiškinį: klasikinėje epochoje susikuria nauja technika, kuria užvaldomas individualios egzistencijos laikas, reguliuojami laiko, kūnų ir jėgų santykiai, akumuliuojama trukmė ir vis labiau išnaudojama laiko, kuris praeina, tėkmė. Kaip individų laiką paversti kapitalu, kaip tą laiką akumuliuoti kiekviename iš jų, jų kūnuose, jėgose arba gabumuose ir kaip jį kontroliuoti? Kaip organizuoti naudos atnešančias trukmes? Disciplinos, analizuojančios erdvę, išskaidančios

---

visą savo žinojimą, nieko nenuslėpdamas; priešingu atveju jam gresia piniginė nuobauda. Plg., pavyzdžiui, F. Grosrenaud, *La Corporation ouvrière à Besançon*, 1907, p. 62.

[37] Plg. E. Gerspach, *La Manufacture des Gobelins*, 1892.

ir vėl sukonstruojančios veiklos formas, laikytinos taip pat ir mechanizmais, gausinančiais ir paverčiančiais kapitalu laiką. Tam naudojami keturi metodai, kurie aiškiausiai matomi kariuomenės organizacijoje.

1. Suskaidyti trukmę vienas paskui kitą sekančiais arba paraleliais segmentais, kurių kiekvienas turi baigtis nustatytu laiku. Pavyzdžiui, atskirti mokymosi laikotarpį nuo praktikos periodo; nepainioti naujokų apmokymo su veteranų pratybomis; atidaryti tarnybai kariuomenėje ruošiančias karo mokyklas (1764 metai įsteigiama École de Paris, 1776 metais – dvylika provincijos mokyklų); į profesionalius kareivius rekrutuoti kuo jaunesnio amžiaus žmones, imti vaikus, „tegu tėvynė juos įsūnija ir išaugina specialiose mokyklose"[38]; mokyti palaipsniui: pirma kariškos laikysenos, po to žygiuoti, paskui apsieiti su ginklais, paskui šaudyti ir nepereiti prie kito etapo tol, kol nėra visiškai įsisavintas ankstesnysis: „Viena pagrindinių klaidų – parodyti kareiviui viską iš karto"[39]; trumpai tariant, išskaidyti laiką atskirais, suderintais laipteliais. 2. Organizuoti šiuos laiptelius remiantis analitine schema – kuo paprastesnių laiptelių sekos kombinuojamos tarpusavyje sudėtingėjimo linkme. Taigi mokymo procese atsisakoma analoginio pakartojimo principo. XVI amžiuje karinėse pratybose dažniausiai imituota visas mūšis arba jo dalis ir siekta apskritai ugdyti kareivio įgudimą arba jėgą[40]; XVIII amžiaus mokymo „vadovėlis" vadovaujasi nebe „pavyzdžio", o „elementarumo" principu: svarbu paprasti gestai – pirštų padėtis, kojos sulenkimas, rankų judesiai, – tai pamatiniai naudingo elgesio komponentai, užtikrinantys, be kita ko, jėgos, įgudimo, paklusnumo muštrą. 3. Finalizuoti šiuos laiko segmentus,

[38] Tai buvo J. Servano projektas, žr. *Le Soldat citoyen*, 1780, p. 456.

[39] 1743 metų prūsų pėstininkų statutas, Arsenal, Ms. 4076.

[40] XVI amžiaus pabaigoje F. de la Noue rekomendavo įkurti karo akademijas, kuriose būtų mokoma „jodinėti, bėgioti su durklu prie diržo, kartais – apsiginklavus, šaudyti, vaikščioti lynu, šokinėti; nepakenktų dar plaukimas ir imtynės, nes visa tai stiprina ir lavina žmogaus kūną." *Discours politiques et militaires*, 1614 metų leidimas, p. 181–182.

nustatyti pabaigos terminą, vainikuojamą egzamino, kurio funkcija yra trilypė: parodyti, ar subjektas pasiekė statuto reikalaujamą lygį, garantuoti, kad jo žinios prilygsta kitų egzaminuojamųjų žinioms, ir diferencijuoti kiekvieno individo sugebėjimus. Seržantai, kapralai ir t.t., „turintys apmokyti kitus, nusprendę, kad kuris nors kareivis jau gali pereiti į pirmą klasę, pristato jį savo dalinio karininkams, kurie jį atidžiai patikrina; nustatę, kad jis nepakankamai apmokytas, jie atsisako jį priimti; jeigu, priešingai, jiems pasirodo, kad pristatytąjį žmogų galima priimti, karininkai patys jį pristato pulko vadui, kuris, jeigu jam atrodo būtina, pats apžiūri jį ir paveda patikrinti vyresniesiems karininkams. Pakanka mažiausios klaidos, kad būtų atsisakyta jį priimti, ir niekas negali pereiti iš antros į pirmą klasę nepraėjęs pirmojo patikrinimo."[41] 4. Sudaryti tam tikras pratimų sekas; kiekvienas atlieka pratimus, atitinkančius jo lygį, jo prasimokytą laiką, jo laipsnį. Bendri pratimai atlieka diferencijavimo funkciją, o kiekvienam skirtumui skiriamas specialus pratimas. Pasibaigus vienai sekai, prasideda kitos, atsišakoja ir savo ruožtu skyla toliau. Tad kiekvienas individas įrašomas į tam tikrą laikiškumo seką, apibrėžiančią jo lygį arba rangą. Užsimezga disciplinarinių pratybų polifonija: „Antros klasės kareivius kiekvieną rytą apmoko seržantai, kapralai, dalinio elitiniai kareiviai*, pirmosios klasės kareiviai [...]. Pirmosios klasės kareivius kiekvieną sekmadienį apmoko skyriaus vadas [...]; kapralus ir elitinius dalinio kareivius kiekvieną antradienį po pietų apmoko to dalinio seržantai, o šiuos kiekvieno mėnesio 2, 12 ir 22 dieną – vyresnieji karininkai."[42]

Kaip tik šis disciplinarinis laikas pamažu įsiviešpatauja pedagoginėje praktikoje – mokymosi laikas atskeliamas nuo suaugusio žmogaus laiko, nuo laiko, kai įgytas amatas panaudojamas praktikoje; mokslas skaidomas stadijomis, kurias atskiria kaskart

[41] *Instruction par l'exercice de l'infanterie*, 1754, gegužės 14.

* Pranc. *anspessades* ‚elitiniai kareiviai'. Trijų šimtų žmonių dalinyje jų būdavo dvylika, visi iš aukštuomenės.

[42] Ibid.

sudėtingesni egzaminai; sudaromos programos kiekvienai konkrečiai mokymosi fazei, į jas įtraukiant vis sunkesnius pratimus; individai įvertinami atsižvelgiant į tai, kaip jie įveikė tą ar kitą seką. „Iniciacinį" tradicinio mokymo laiką (visuotinį, kontroliuojamą vieno mokytojo, sankcionuojamą vienu egzaminu) pakeičia daugialypės ir progresyvinės disciplinarinio laiko sekos. Formuojasi ištisa analitinė pedagogika, skrupulingai numatanti kiekvieną smulkmeną (mokomasis dalykas suskaidomas į paprasčiausius elementus, smulkiausiais laipsniais hierarchizuojama kiekviena pažangos fazė) ir istoriniu požiūriu užbėganti gerokai į priekį (ji didžia dalimi nuspėjo genetines ideologų analizes, kurioms pati, atrodo, pasitarnavo kaip techninis modelis). Pačioje XVIII amžiaus pradžioje Demia mokymą skaityti norėjo padalinti į septynis etapus: pirmame mokomasi pažinti raides, antrame – skiemenuoti, trečiame – jungti skiemenis ir perskaityti visą žodį, ketvirtame skaitomi lotynų kalbos sakiniai arba frazės nuo vieno skyrybos ženklo iki kito, penktame pradedama skaityti prancūziškai, šeštasis skirtas labiausiai įgudusiems skaityti, septintame skaitomi rankraštiniai tekstai. Tačiau jeigu mokinių būtų per daug, įvestini dar papildomi etapai; pirmoje klasėje būtų keturios grupės: pirmoje mokomasi „paprastų raidžių"; antroje – „mišrių" raidžių; trečioje – sutrumpėjusių raidžių (â, ê...); paskutiniojoje – dvigubų raidžių (ff, ss, tt, st). Antroji klasė būtų padalinta į tris grupes: į tuos, „kurie prieš perskaitydami visa skiemenį ištaria atskirai kiekvieną raidę, pvz., D.O., DO"; į tuos, „kurie garsiai perskaito pačius sunkiausius skiemenis, tokius kaip *bant, brand, spinx*" ir t.t.[43] Kiekvienas šių elementų kombinavimo lygmuo turi išsitekti didžiojoje laikiškumo sekoje, atsispindinčioje natūralų proto progresą ir kartu kodifikuojančioje mokymo procedūras.

Viena paskui kitą einančių veiklų „sekų" sudarymas leidžia valdžiai iš pagrindų persmelkti bet kokią trukmę: detaliai kontroliuoti kiekvieną akimirką ir laiku įsikišti (atskirti, perauklėti,

[43] Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, p. 19–20.

nubausti, pašalinti); apibūdinti, taigi – ir panaudoti individus, atsižvelgiant į jų pasiektą lygmenį sekoje; akumuliuoti laiką ir veiklą, atrasti juos, totalizuotus ir parengtus naudojimui, galutiniame rezultate, atspindinčiame individo sugebėjimų ribą. Išsklaidytas laikas surenkamas, kad teiktų naudą, ir suvaldoma besitaikanti išsprūsti trukmė. Valdžia artikuliuojama tiesiogiai per laiką: ji užtikrina jo kontrolę ir vartojimą.

Disciplinariniai metodai sukuria linijinį laiką, kurio akimirkos sklandžiai pereina iš vienos į kitą galutinio, stabilaus taško link. Žodžiu, tai „evoliucinis" laikas. Tačiau reikia prisiminti, kad tuo pat metu administracinės ir ekonominės kontrolės priemonės sukuria socialinį laiką, suskirstytą sekomis, kryptingą ir akumuliuojantį: atrandama „progreso" evoliucija. Disciplinariniai metodai išryškina individualias sekas: atrandama „ugdymo" evoliucija. Šie du dideli XVIII amžiaus „atradimai" – visuomenės progresas, individo genetinis ugdymas – turbūt koreliuoja su naujais valdžios metodais, o tikriau sakant, su naujais laiko valdymo ir jo panaudojimo būdais: segmentavimu, sekų sudarymu, sinteze ir totalizacija. Valdžios makro- ir mikrofizika leido – žinoma, ne išrasti istoriją (to jau seniai nebereikėjo daryti), bet integruoti laikiškumo, unitariškumo, tolydumo, kumuliatyvumo dimensiją į kontrolės mechanizmą ir dominavimo praktiką. Tuo metu susiformavęs „evoliucinis" istorijos supratimas – taip giliai įsišaknijęs, kad dar ir šiandien daugeliui jis atrodo savaime akivaizdus – siejasi su valdžios funkcionavimo pobūdžiu. Visai taip pat kaip kronikas, genealogijas, žygdarbius, viešpatavimus ir atliktus darbus „primenanti istorija", be abejonės, ilgą laiką siejosi su kita valdžios atmaina. Atsiradus naujiems pavergimo būdams, iškilmingų įvykių „dinastijas" ima išstumti tolydžių evoliucijų „dinamika".

Šiaip ar taip, atrodo, kad mažasis individualybės–ugdymo, kaip ir individualybės–celės arba individualybės–organizmo, kontinuumas laike yra disciplinos išdava ir objektas. O šio laiko sekų nustatymo centre randame metodą, savo svarba prilygstantį

„lentelių" sudarymo metodui individų paskirstymo ir padalijimo vienutėmis atvejais; arba „manevrui", užtikrinančiam veiklos ekonomiją ir organinę kontrolę. Turiu omeny pratybas. Pratybų metu kūnas atlieka kartotines ir drauge skirtingas, kaskart sunkesnes užduotis. Koreguodamos elgesį kažkokio galutinio būvio link, pratybos leidžia bet kuriuo momentu apibūdinti individą arba to galutinio tikslo, arba kitų individų, arba tam tikro [pasirinkto] maršruto atžvilgiu. Taip užtikrinamas tolydus ir reguliuojamas augimas, kurį galima stebėti ir įvertinti. Pratybos nuėjo ilgą kelią, kol tapo griežta disciplina: jos naudotos kariuomenėje, bažnyčioje, universitetuose – kaip įšventinimo ritualai, parengimo ceremonijos, teatro repeticijos, egzaminai. Tačiau jų linijinis, progresyvinis organizavimas, genetinė plėtotė laike atsiranda, bent jau kariuomenėje ir mokykloje, palyginti vėlai. Ir jų ištakos, be abejo, slypi religijoje. Šiaip ar taip, mintis apie mokyklinę „programą", kuri lydi vaiką iki mokslų pabaigos ir kurioje numatytos kiekvienais metais, kiekvieną mėnesį sudėtingėjančios pratybos, kilo, atrodo, vienoje iš konfesinių grupių – Bendro Gyvenimo Broliai.[44] Patyrę didelę Ruusbroeco ir Pareinės mistikų įtaką, jie perkėlė dalį dvasinio gyvenimo metodų į švietimą – ir ne tik raštininkų, bet ir teisėjų bei pirklių: dvasinį mokytoją, savo pavyzdžiu rodantį kelią į tobulybę, pakeičia mokytojas, autoritariniais metodais tobulinantis savo mokinius; vis rūstesnės pratybos, kuriomis grindžiamas asketiškas gyvenimo būdas, čia pavirsta užduotimis, kurių sudėtingėjimas atspindi progresą įsisavinant žinias ir gero elgesio normas; sutelkta visos bendruomenės pastanga siekiant išganymo čia pavirsta kolektyvinėmis ir niekada nesibaigiančiomis lenktynėmis tarp individų, kurie klasifikuojami vienas kito atžvilgiu. Individualių, tačiau kolektyvui naudingų įgūdžių formavimo metodų užuomazga turbūt slypėjo bendruomeninio gyvenimo ir

[44] Plg. G. Codina Meir, *Aux sources de la pédagogie des Jésuites*, 1968, p. 160 tt.

išganymo patyrime.[45] Mistinėmis ir asketinėmis pratybomis buvo tvarkomas laikas čia, žemėje, siekiant išganymo danguje. Jų prasmė Vakarų istorijoje pamažu keičiasi, išsaugodama kai kurias joms būdingas ypatybes: jos padeda taupyti gyvenimo laiką, akumuliuoti jį naudingu pavidalu ir, remiantis taip sutvarkytu laiku, valdyti žmones. Pratybos, įsiliejusios į politinio kūnų ir trukmės apvaldymo procesą, nebesiorientuoja į anapus; jomis siekiama pavergti, ir šis procesas dar nepasibaigė.

JĖGŲ KOMPONAVIMAS

„Pirmiausia atsikratykime seno prietaro, kad dalinys stiprėja didėjant jo gyliui. Visi fizikiniai judėjimo dėsniai išsisklaido kaip dūmas, kai norima jais pasiremti karinėje taktikoje."[46] XVII amžiaus pabaigoje pėstininkų kariuomenė ėmė kratytis fizinės masės modelio. Kariuomenėje, apginkluotoje ietimis ir muškietomis – lėtais, netobulais ginklais, visiškai netinkamais tiksliai nusitaikyti – dalinys buvo naudojamas arba kaip pabūklo sviedinys, arba kaip siena ar tvirtovė: „grėsmingieji Ispanijos ka-

[45] Šiuos metodus skleidė Lježo, Devenporto, Zwollės, Weselio mokyklos; taip pat Jeanas Sturmas, 1538 metais pateikęs pranešimą, kaip organizuoti gimnaziją Strasbūre. Plg. *Bulletin de la société d'histoire du protestantisme*, t. XXV, p. 499–505.
Pažymėtina, kad santykiai tarp kariuomenės, vienuolių gyvenimo organizacijos ir pedagogikos yra labai sudėtingi. Su romėnų kariuomenės „dekurija" susiduriame benediktinų vienuolynuose kaip su darbo ir, be abejonės, priežiūros vienetu. Iš ten ją nusižiūrėjo Bendro Gyvenimo Broliai, organizuodami savo pedagoginę veiklą: mokiniai buvo skirstomi į grupes po dešimt žmonių. Tokį pat vienetą, nusižiūrėję kariuomenės modelį, jėzuitai perkėlė į kolegijų sceną. Tačiau dekurijos buvo atsisakyta, vietoj jos pasitelkiant dar militariškesnę schemą su rangais, kolonomis ir gretomis.

[46] J.A. de Guibert, op. cit., p. 18. Tiesą sakant, tai labai sena problema, vėl tapusi aktuali XVIII amžiuje dėl ekonominių ir techninių priežasčių, apie kurias kalbėsime vėliau; apie minėtąjį „prietarą" dažnai buvo diskutuojama ne tik paties Guibert'o, bet ir Folard'o, Pireh'o, Mesnil-Durand'o aplinkoje.

riuomenės pėstininkai". Kareivių vietą šioje masėje dažniausiai lėmė jų patirtis ir narsa. Centre – patys naujausi šauktiniai. Jie turi suteikti daliniui svorį ir apimtį, „sutankinti" jo kūną. Priešakyje, kampuose ir šonuose – drąsiausi arba įgudimu pagarsėję kareiviai. Klasikinėje epochoje pereinama prie ištiso smulkių artikuliacijų tinklo. Karinis junginys – regimentas, batalionas, būrys, vėliau „divizionas"[47] – tampa tam tikros rūšies mašina, kurios gausios detalės juda viena kitos atžvilgiu tam, kad sudarytų reikiamą konfigūraciją ir gautų reikiamą rezultatą. Kokios šito pasikeitimo priežastys? Kai kurios ekonominio pobūdžio: siekiama, kad kiekvienas individas duotų naudos ir atsipirktų dalinių formavimo, išlaikymo bei apginklavimo išlaidos; kad kiekvienas kareivis, kiekvienas taip brangiai kainavęs junginys būtų panaudotas kuo efektyviau. Tačiau šios ekonominės priežastys tapo lemiamos tik įvykus techninei transformacijai: išradus šautuvą[48], kuris buvo tikslesnis, greitesnis už muškietą, imta kitaip vertinti kareivio įgudimą; kadangi šautuvu lengviau pataikyti į pasirinktą taikinį, vertinga tapo ir individualios ugnies galia; na o kadangi dabar kiekvienas kareivis taip pat galėjo tapti taikiniu, turėjo padidėti ir jo paties judrumas; išnyko masė, kaip taktikos priemonė, ir jos vietą užėmė menas išdėstyti junginius ir žmones ilgomis, iš dalies lanksčiomis ir judriomis linijomis. Teko mokytis, kaip tiksliai parinkti individualias ir kolektyvines pozicijas, kaip apskaičiuoti grupių arba pavienių elementų judėjimą, kaip perdislokuoti junginius, kaip pereiti iš vienų pozicijų į kitas; trumpai tariant, teko išrasti mašineriją, kurios varomoji jėga buvo nebe judri ar nejudri masė, o skaidomų segmentų geometrija, kurios bazinis vienetas – judrus kareivis su savo šautuvu[49];

[47] Ta prasme, kuria šis terminas vartojamas nuo 1759 metų.

[48] Bendrai paėmus, galima būtų sakyti, kad šautuvas visuotinai paplito po Steinkerko mūšio (1699).

[49] Apie šios geometrijos svarbą žr. J. de Beausobre: „Karo mokslas iš esmės yra geometriškas [...]. Išrikiuoti batalioną arba eskadroną fronto linijoje ir statmenai į gylį galima tik naudojantis gilumine, iki šiol nepažinta geometrija" (*Commentaires sur les défenses des places*, 1757, t. II, p. 307).

o dar žemesniame lygmenyje, be abejo, minimalūs gestai, elementarių veiksmų trukmė, užimamõs arba įveiktos erdvės fragmentai.

Su tomis pačiomis problemomis susiduriama kuriant produktyvią darbo jėgą, kuri būtų efektyvesnė už ją sudarančių elementariųjų jėgų sumą: „[...] Kombinuota darbo diena [...tampa našesnė] arba didinant mechaninę darbo jėgą, arba erdviškai praplečiant jos veikimo sferą, arba gamybos areną erdviškai susiaurinant palyginti su gamybos mastu, arba kritiniu momentu panaudojant daug darbo per trumpą laiko tarpą [...] specifinis kombinuotos darbo dienos gamybinis pajėgumas yra visuomeninis darbo gamybinis pajėgumas, arba visuomeninio darbo gamybinis pajėgumas. Jis atsiranda iš pačios kooperacijos."[50]

Taip atsiranda naujas reikalavimas, jį įgyvendinti turės disciplina: sukonstruoti mechanizmą, kurio veikimo efektą didintų kryptinga jį sudarančių elementariųjų dalelių sąveika. Disciplina nebėra vien tik menas paskirstyti kūnus, išplėšti iš jų laiką ir jį akumuliuoti, dabar ji komponuoja jėgas ir kuria efektyvų mechanizmą. Šis reikalavimas įgyvendinamas keliais būdais.

1. Pavienis kūnas tampa elementu, kurį galima kur nors patalpinti, perkelti, sujungti su kitais. Pagrindiniai jo kintamieji jau nebe narsa arba jėga, o užimama vieta, intervalas, reguliarūs, taisyklingi judesiai. Žmogus dalinyje visų pirma yra judrios erdvės fragmentas, o tik paskui drąsos arba garbės įsikūnijimas. Štai kaip kareivį apibūdina Guibert'as: „Ginkluotas kareivis užima daugiausiai dvi pėdas į plotį, tai yra nuo vieno kraštinio taško iki kito, ir apytiksliai vieną pėdą į storį, skaičiuojant tarp

[50] K. Marksas, *Kapitalas*, Vilnius, 1956, kn. I, 4 skyrius, XI skirsnis, p. 295. Marxas atkakliai keletą kartų pabrėžia darbo pasidalijimo ir karinės taktikos problemų analogiškumą. Pavyzdžiui: „Panašiai kaip raitelių eskadrono puolimo jėga arba pėstininkų pulko pasipriešinimo jėga iš esmės skiriasi nuo [individualių jėgų] sumos [...], taip ir mechaninė pavienių darbininkų jėgų suma skiriasi nuo to visuomeninio jėgos potencialo, kuris išsivysto, kai daug rankų vienu metu dalyvauja atliekant tą pačią nedalomą operaciją." (Ibid., p. 292.)

krūtinės ir menčių, prie to dar reikia pridurti vienos pėdos intervalą iki kito kareivio. Visomis kryptimis susidaro po dvi pėdas vienam kareiviui, o tai reiškia, kad mūšyje pėstininkų dalinio frontas ir gylis yra tiek žingsnių, kiek yra gretų."[51] Kūno funkcijos redukuojamos. Tačiau šis kūnas-segmentas įtraukiamas į ištisą ansamblį su juo sąveikaujančių segmentų. Kareivis, kurio kūno kiekviena detalė išmuštruota reikiamoms operacijoms, savo ruožtu turi tapti kito lygmens mechanizmo elementu. Kareiviai pirma apmokomi „po vieną, paskui po du, paskui didesnėmis grupėmis [...]. Apmokius kiekvieną atskirai, reikia patikrinti, ar jie moka naudotis ginklu poromis, tegu jie keičiasi vietomis, kad stovintis kairėje išmoktų derinti veiksmus su kaimynu iš dešinės."[52] Kūnas tampa iš daugelio segmentų sudaryto mechanizmo dalele.

2. Mechanizmo dalele tampa ir įvairios chronologinės sekos, kurias disciplina jungia tarpusavyje, formuodama sudėtinį laiką. Sekų laikus reikia derinti taip, kad iš kiekvieno individo būtų galima išplėšti kuo daugiau jėgų ir, sujungus jas, pasiekti optimalų rezultatą. Servanas svajojo apie visą valstybės teritoriją aprėpiantį karinį mechanizmą, kuris nė akimirką – tačiau kiekviename evoliucijos segmente skirtingai – neleistų žmogui ištrūkti iš jam priskirtos genetinio ugdymo pakopos. Karinis gyvenimas prasidėtų nuo pat mažens, „sukarintuose dvaruose" vaikai būtų mokomi karo meno; šiuose dvaruose gyvenimas ir pasibaigtų – čia veteranai iki savo paskutinės dienos mokytų vaikus, muštruotų naujokus, vadovautų kareivių pratyboms, prižiūrėtų, kaip jie atlieka visuomenei naudingus darbus, ir galiausiai – palaikytų tvarką šalyje, kol kariuomenė kaunasi prie šalies sienų. Gyvenime nelieka nė vienos akimirkos, iš kurios negalima būtų išplėšti jėgų, svarbu išmokti ją diferencijuoti ir jungti su kitomis. Didelėse dirbtuvėse pasitelkiami vaikai ir seniai; jiems pakanka elementarių sugebėjimų atlikti darbus,

[51] J.A. de Guibert, op. cit., p. 27.
[52] 1755 metų gegužės 6 dienos ordonansas apie pėstininkų apmokymą.

kuriais neapsimoka gaišinti labiau įgudusių darbininkų; maža to, tai pigi darbo jėga; pagaliau dirbdami jie niekam nebėra našta. Štai ką sako mokesčių rinkėjas apie vieną Anžero įmonę: „Darbščiajai žmonijai ši manufaktūra gali pagelbėti nuo dešimties metų iki pat senatvės grumtis su dykaduoniavimu ir jį lydinčiu skurdu."[53] Tačiau subtiliausiai skirtingos chronologijos derinta pradinio mokslo sistemoje. Pirmieji daigai pasirodo XVII amžiuje, o XIX amžiaus pradžioje, ėmus taikyti Lancasterio metodą, dantratis po dantračio sukonstruojamas sudėtingas „savitarpio pagalbos mokyklos" mechanizmas: iš pradžių vyresniesiems moksleiviams pavedama prižiūrėti, paskui – kontroliuoti darbą, o vėliau – ir mokslą; galų gale visą mokinių laiką praryja arba mokymasis, arba kitų mokymas. Mokykla tampa mokymosi mechanizmu, kuriame kiekvienas mokinys, lygmuo ir akimirka, teisingai juos tarpusavyje jungiant, permanentiškai išnaudojami bendrajame mokymo procese. Vienas karštas „savitarpio pagalbos mokyklų" šalininkas štai kaip apibūdina pasiektą pažangą: „Mokykloje, kur yra 360 vaikų, mokytojas, norėdamas padirbėti su kiekvienu mokiniu, tris valandas trunkančioje pamokoje negalėtų jam skirti daugiau negu pusės minutės. Taikant naująjį metodą, dvi su puse valandos rašo, skaito arba skaičiuoja kiekvienas iš 360 mokinių."[54]

3. Toks kruopščiai pasvertas jėgų kombinavimas reikalauja tiksliai suderintos komandavimo sistemos. Bet kokią disciplinuojamo individo veiklą skaido atkarpomis ir paakina komandos, kurios turi būti trumpos ir suprantamos; įsakymas neaiškinamas ir neformuluojamas; jeigu jis paskatina norimą elgesį, to pakanka. Ryšys tarp šeimininko ir disciplinuojamojo palaikomas signalais: reikalaujama ne suprasti komandą, o pastebėti signalą ir akimirksniu reaguoti pagal daugiau ar mažiau dirbtinį, iš anksto

[53] Harvouin, Ataskaita apie Turo apygardą, žr. P. Marchegay, *Archives d'Anjou*, t. II, 1850, p. 360.

[54] Samuel Bernard, 1816 metų spalio 30 dienos pranešimas Savitarpio pagalbos mokymo draugijai.

nustatytą kodą. Kūnai įspraudžiami į ankštą signalų pasaulėlį, kur į kiekvieną ženklą tėra po vieną vienintelį privalomą atsakymą: tai muštro technika, „despotiškai iš kiekvieno išmušanti menkiausią protestą ar murmesį“; disciplinuotas kareivis „paklūsta, kad ir ką jam įsakytų; jis paklūsta aklai ir nedvejodamas; nepaklusnumo išraiška veide, menkiausias delsimas yra nusikaltimas“.[55] Tokiu pat būdu turi būti muštruojami ir mokiniai: mažai žodžių, jokių paaiškinimų, beveik visiška tyla, kurią pertrauktų tik signalai – varpo dūžiai, pliaukštelėjimai, gestai, tiesiog mokytojo žvilgsnis arba pagaliau tas mažas medinis aparatas, vartotas krikščioniškose mokyklose. *Par excellence* vadintas „Signalu“, jis savo mašinaliu trumpumu turėjo realizuoti komandavimo techniką ir kartu diegti paklusnumo moralę. „Pirmas ir pagrindinis signalo uždavinys yra iš karto atkreipti visų mokinių žvilgsnius į mokytoją ir priversti dėmesingai sekti tai, ko jis moko. Taigi, panorėjęs atkreipti vaikų dėmesį ir nutraukti kitus užsiėmimus, jis suduos vieną kartą. Geras mokinys, kiekvieną kartą išgirdęs signalą, įsivaizduos, kad girdi mokytojo arba, dar geriau, paties Dievo balsą, ištariantį jo pavardę. Tada jį apims jaunojo Samuelio jausmai, kartu su juo iš pačių sielos gelmių ištariantys: Pone, aš čia.“ Mokinys turės išmokti signalų kodą ir atsiliepti automatiškai į kiekvieną iš jų. „Maldai pasibaigus, mokytojas suduos į signalą ir, žiūrėdamas į vaiką, kuris turi skaityti, duos jam ženklą pradėti. Norėdamas sustabdyti skaitantįjį, vėl signalizuos [...]. Kad skaitantysis iš naujo perskaitytų blogai ištartą raidę, skiemenį ar žodį, duos ženklą du kartus pagrečiui. Jeigu skaitant iš naujo pradedama ne nuo blogai perskaityto žodžio, nes jau nuskubėta keletą žodžių toliau, mokytojas signalizuos tris kartus pagrečiui, kad mokinys grįžtų keletą žodžių atgal, ir tol kartos tą ženklą, kol mokinys suras blogai ištartą skiemenį arba žodį.“[56] „Savitarpio pagalbos mokyklose“ ši elgesio kontrolė dar sustiprinama sistema

[55] L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, p. 2.

[56] J.-B. de La Salle, op. cit., 1828, p. 137–138. Plg. taip pat Ch. Demia, op. cit., p. 21.

signalų, į kuriuos reikia reaguoti akimirksniu. Netgi žodiniai įsakymai funkcionuoja kaip signalų sistemos elementai: „,Sėskite į suolus'. Sulig žodžiu *sėskite* vaikai energingai nuleidžia dešinę ranką ant stalo ir kelia koją į suolą; sulig žodžiais į *suolus*, jie įkelia antrą koją ir atsisėda priešais savo rašymo lenteles [...]. ,Paimkite lenteles'. Sulig žodžiu *paimkite* vaikai dešinę ranką ištiesia link virvutės, kuria lentelė pakabinama ant vinies, įkaltos tiesiai priešais juos, o kaire suima pačią lentelę; sulig žodžiu *lenteles* jie jas nukabina ir padeda ant stalo."[57]

Apibendrinant galima pasakyti, kad iš kūnų, kontroliuojamų disciplinos, sukuriami keturi individualybių tipai, arba, tikriau, viena individualybė, kuriai būdingos keturios ypatybės: „celiškumas" (erdvinis paskirstymas), organiškumas (veiklos kodavimas), genetiškumas (laiko akumuliavimas), kombinaciškumas (jėgų komponavimas). Tam panaudojamos keturios esminės technikos: „lentelių" konstravimas; „manevrų" reglamentacija; pratybos; pagaliau įvairios jėgų kombinavimo „taktikos". Taktika, su lokalizuotų kūnų, koduotų veiklų ir suformuotų įgūdžių pagalba konstruojanti mechanizmus, kuriuose įvairių jėgų sąveikos našumas didinamas sudarant apskaičiuotas jų kombinacijas, yra menas, kurį galima, be abejonės, laikyti aukščiausia disciplinarinės praktikos forma. Šis žinojimas, XVIII amžiaus teoretikų manymu, pagrindė apskritai bet kokią karinę praktiką, pradedant individualių kūnų kontrole ir pratybomis, baigiant specifinių jėgų panaudojimu sudėtingiausių daugybių atžvilgiu. Tai disciplinuojamo kūno architektonika, anatomija, mechanika, ekonomika: „Daugelio kariškių akimis žiūrint, taktika tėra viena iš neaprėpiamo karo mokslo atšakų: mano akimis, ji – šito

[57] *Journal pour l'instruction élémentaire*, 1816 balandis. Plg. R.R. Tronchot, *L'enseignement mutuel en France*, disertacijos mašinraštis, I, kur apskaičiuota, kad mokiniai per dieną turėdavę gauti daugiau nei 200 įsakymų (neskaitant tų, kurie dar duodami išimtiniais atvejais); vien iki pietų būta 26 įsakymų balsu, 23 ženklais, 37 varpeliu ir 24 švilpuku, taigi varpelis arba švilpukas skambėdavo kas trys minutės.

mokslo pagrindas; ji pati yra šitas mokslas, nes moko sudaryti dalinius, juos tvarkyti, juos išdėstyti, priversti juos kautis; nes ji viena gali atstoti daugelį ir geba manipuliuoti masėmis; galiausiai ji sujungia žmonių, ginklų, pavojaus židinių ir aplinkybių pažinimą, nes tik visos šios žinios kartu gali numatyti minėtų veiksmų planą."[58] Arba dar: „Žodis taktika [...] mums sukelia mintį apie poziciją, kurią žmonės, sudarantys kokį nors dalinį, užima kitų, skirtingų, vieną kariuomenę sudarančių dalinių atžvilgiu, apie jų judėjimą ir jų veiksmus, ir jų tarpusavio ryšius."[59]

Galimas daiktas, kad karas, kaip strategija, yra politikos tęsinys. Tačiau nepamirškime, kad „politika" buvo laikoma, jeigu ir ne tiesmukiškai ar tiesiogiai paties karo, tai bent karinio modelio, kaip pagrindinės priemonės, užkertančios kelią pilietiniams neramumams, tęsiniu. Taikai ir vidaus tvarkai palaikyti politika siekė įgyvendinti mechanizmą, kuris funkcionuotų kaip tobula kariuomenė, disciplinuota masė, paklusnus ir viskam pasiruošęs dalinys, kaip pulkas stovykloje ir mūšio lauke, manevruose ir pratybose. XVIII amžiuje didžiosiose valstybėse kariuomenė užtikrina pilietinę taiką, be abejo, todėl, kad ji yra reali jėga, visuomet grasantis kalavijas, bet ir todėl, kad jos technika ir žinojimas projektuojami į visuomenės kūną. Jeigu egzistuoja seka politika–karas, kurią realizuoja strategija, tai egzistuoja ir seka kariuomenė–politika, kurią realizuoja taktika. Strategija leidžia laikyti karą vienu iš tarpvalstybinės politikos būdų; o taktika leidžia kariuomenę laikyti principu, sulaikančiu nuo karo pilietinę visuomenę. Klasikiniame amžiuje gimė didžioji politinė ir karinė strategija, kuria vadovaudamosi tautos išbando viena kitos ekonomines ir demografines galias; bet tuo pat metu gimė skrupulinga karinė ir politinė taktika, kuria valstybės ima kontroliuoti individualius kūnus ir jėgas. Šiuo laikotarpiu „karyba" – karinės institucijos, kariškio persona, karo mokslas, tokie nepanašūs į tai, kas buvo kadaise siejama

[58] J.A. de Guibert, op. cit., p. 4.
[59] P. Joly de Maizeroy, *Théorie de la guerre*, 1777, p. 2.

su *homme de guerre** – atsiduria sandūroje tarp karo bei ginklų žvangesio užtvindyto mūšio ir, iš kitos pusės, tvarkos bei paklusnioje tyloje skendinčios taikos. Idėjų istorikai mielai priskiria XVIII amžiaus filosofams ir teisininkams idealios visuomenės viziją; tačiau kartu svajojama ir apie sukarintą visuomenę. Išeities taškas buvo ne gamta, o kruopščiai suderinti vieno didžiulio mechanizmo dantračiai, ne pirminė socialinė sutartis, o nuolatinė prievarta, ne pamatinės teisės, o amžinai stiprėjantis muštras, ne visuotinė valia, o automatinis paklusnumas.

„Reikėtų įvesti discipliną nacionaliniu mastu", sakė Guibert'as. „Valstybė, kurią įsivaizduoju, bus paprasta, patikima ir lengva valdyti. Ji bus panaši į tas didžiules mašinas, kurių nesudėtingi mechanizmai duoda tokį puikų efektą; šios valstybės jėga rasis iš jos jėgos, klestėjimas – iš jos klestėjimo. Viską naikinantis laikas didins jos galią. Ji paneigs tą vulgarų prietarą, esą imperijos paklūsta nenumaldomam nuosmukio ir žlugimo dėsniui."[60] Nebetoli Napoleono režimas, o su juo – ir ši valstybės forma, kuri jį pergyvens ir kuriai, neturime to pamiršti, pamatus paklojo ne tik teisininkai, bet ir kareiviai, ne tik valstybės patarėjai, bet ir žemesnieji karininkai, ne tik įstatymo, bet ir tėvynės sargai. Sekimas romėnais ypač gerai atskleidžia šios valstybės dvigubą turinį: piliečiai–legionieriai, įstatymai–manevrai. Tuo metu, kai teisininkai arba filosofai bando paktą laikyti pirminiu modeliu konstruojant arba rekonstruojant visuomenės kūną, kariškiai, o kartu su jais – ir disciplinos žinovai, tobulina individualios ir kolektyvinės kūno prievartos metodus.

* ‚Karys' (pranc.).

[60] J.A. de Guibert, op. cit., „Discours préliminaire", p. XXIII–XXIV. Plg. tai, ką kalbėjo Marxas apie kariuomenę ir buržuazinės visuomenės formas (1857 metų rugsėjo 25 dienos laiškas Engelsui).

ANTRAS SKYRIUS

Gero muštravimo priemonės

Walhausenas pačioje XVII amžiaus pradžioje kalbėjo, kad „griežta disciplina" padeda pamatus „geram muštrui".[1] Iš tikrųjų, disciplinarinė valdžia, užuot atiminėjusi ar plėšusi, pagrindinį dėmesį skiria „muštravimui"; tikriau, muštruojant, be abejonės, lengviau atimti ir apiplėšti. Jėgos pančiojamos ne tam, kad išsektų; jos jungiamos taip, kad visos kartu daugintųsi ir teiktų naudą. Užuot pavertusi visus pavaldinius beveide mase, disciplinarinė valdžia juos atskiria, analizuoja, diferencijuoja, skaido tol, kol gauna jai reikalingas ir ją patenkinančias atskirybes. Judrias, margas, nenaudingas kūnų ir jėgų mases „muštras" paverčia individualių elementų daugybe, kurią sudaro mažos izoliuotos celės, organiškos autonomijos, genetinės tapatybės ir tolydybės, kombinatoriniai segmentai. Disciplina „gamina" individus; ją vartoja valdžia, individuose matanti objektus ir kartu savirealizacijos priemones. Tai nėra triumfuojanti, besaikė ir todėl įtikėjusi savo visagalybe valdžia; ši valdžia nepastebima, įtari, ji funkcionuoja viską gerai pasverdama, tačiau be pertrūkio.

[1] J.J. Walhausen, *L'Art militaire pour l'infanterie*, 1615, p. 23.

Palyginus su iškilmingais suverenumo ritualais arba didžiaisiais valstybės aparatais, jos žingsniai baugštūs, metodai antraeiliai. Tačiau būtent jie palengva užplūsta šias didingas formas, modifikuoja jų mechanizmus ir diegia savo procedūras. Šio beveik atviro antplūdžio neišvengia ir teisingumo aparatas. Disciplinarinės valdžios sėkmę, be abejo, paaiškina jos priemonių paprastumas: tai hierarchinė priežiūra, normalizuojanti sankcija ir abi jas sujungianti, tik šiai valdžiai būdinga procedūra – egzaminas.

HIERARCHINĖ PRIEŽIŪRA

Disciplina diegiama naudojant prievartos mechanizmą, pagrįstą žvilgsnio technika; tai aparatas, kur stebėjimo metodai leidžia valdžiai atlikti savo funkcijas, o stebimieji prievarta atveriami visų žvilgsniams. Klasikiniame amžiuje matome palengva formuojantis šias žmogiškosios daugybės „sekyklas", kurioms mokslo istorikai pašykštėjo gero žodžio. Su didžiaisiais technologiniais išradimais – teleskopais, linzėmis, spindulių pluoštais, – kurie buvo sudėtinė naujosios fizikos ir kosmologijos dalis, koja kojon žengė mažos techninės gudrybės, kuriomis ginklavosi įvairialypės, susipinančios priežiūros rūšys, regintys, tačiau nematomi žvilgsniai; miglotas šviesos ir atvirumo menas paslapčiomis, naudodamas pavergimo techniką ir išnaudojimo metodus, suformavo naują žinių apie žmogų korpusą.

Kone idealus šių „sekyklų" modelis yra karinė stovykla. Tai paskubomis, laikinam naudojimui suręstas miestas, statomas ir perstatinėjamas, kai tik kyla noras; atramos punktas valdžiai, tuo intensyvesnei, tačiau ir diskretiškesnei, tuo efektyvesnei ir užbėgančiai už akių nepageidautiniems veiksmams, nes vadovaujama ginkluotiems žmonėms. Tobuloje stovykloje valdžiai esą pakaktų tiesioginės priežiūros sistemos; kiekvienas žvilgsnis čia prisidėtų prie globalinio valdžios funkcionavimo. Senasis, tradicinis jos išdėstymas kvadratu gerokai pakoreguojamas

nesuskaičiuojamoje daugybėje projektų. Tiksliai nurodoma alėjų geometrija, palapinių skaičius ir išsidėstymas, angų kryptis, eilių ir gretų rikiuotė; išryškėja vienas kitą kontroliuojančių žvilgsnių tinklas: „Stovyklos aikštėje nubrėžiamos penkios linijos, pirmąją nuo antrosios skiria 16 pėdų, visas kitas – 8 pėdos; nuo paskutiniosios iki ginklų stoginių taip pat 8 pėdos. Ginklų stoginės – per 10 pėdų nuo žemesniųjų karininkų palapinių, tiesiai priešais pirmąjį palapinės kuoliuką. Gatvė, kurią užima viena kuopa, yra 51 pėdos pločio [...]. Atstumas tarp palapinių dvi pėdos. Pagalbinio personalo palapinės išrikiuotos priešais gatveles, kurias užima jų kuopos. Paskutinės palapinės kuoliukas yra per 8 pėdas nuo paskutinės kareivių palapinės, o jos anga žvelgia į vado palapinės pusę [...]. Vadų palapinės išrikiuotos priešais gatves, kurias užima jų kuopos. Angos žvelgia į kuopų pusę."[2] Stovykla yra visuotinio atvirumo principu paremtos valdžios diagrama. Ilgainiui urbanistikoje, darbininkų miestelių, ligoninių, prieglaudų, kalėjimų, mokyklų statyboje atkartojamas šis karinės stovyklos modelis, arba bent jį organizuojantis principas: supresuoti erdvėje hierarchizuotos priežiūros sluoksnius. „Įrėminimo" principas. Stovykla gėdingam priežiūros menui tapo tuo, kas didingam optikos mokslui buvo tamsus [bandymų] kambarys.

Atsiranda nauja problematika: architektūra dabar skirta ne tik džiuginti akį (puošnūs rūmai) arba padėti apžvelgti išorinę erdvę (geometriškas tvirtovių piešinys), tačiau ir kontroliuoti, artikuliuotai bei detaliai, tai, kas dedasi viduje, – padaryti matomus tuos, kurie ten yra; plačiau imant, architektūra dabar laikoma priemone individui transformuoti: ji veikia tuos, kuriuos

[2] *Règlement pour l'infanterie prussienne*, vertimas į prancūzų kalbą, Arsenal, ms. 4067, f. 144. Senuosius projektus galima rasti: Praissac, *Les Discours militaires*, 1623, p. 27–28; Montgomery, *La Milice française*, p. 77. Naujuosius: Beneton de Morange, *Histoire de la guerre*, 1741, p. 61–64, ir *Dissertations sur les Tentes*; plg. taip pat įvairius statutus, pvz.: *Instruction sur le service des règlements de Cavalerie dans les camps*, 1753, birželio 29. Plg. iliustraciją nr. 7.

priglobia, įtakoja jų elgesį, leidžia pajusti valdžios poveikį, daro juos pažinius ir modifikuoja. Akmuo gali išmokyti paklusnumo ir priversti atsiverti. Seną paprastą uždarymo arba atsitvėrimo schemą – stori, nei iš vidaus, nei iš išorės neįveikiami mūrai, tvirtos durys – pradeda išstumti apskaičiuotos atvertys, platumos ir tuštumos, pereinamos ir perregimos erdvės. Ligoninės pastatas palengva virsta gydymo instrumentu: ligoniai čia gerai apžiūrimi, taigi ir slaugomi daug adekvačiau; pastatų forma atskiria ligonius nuo aplinkos, kad neplistų užkrečiamos ligos; na o ventiliacijos sukeltos oro srovės padeda išsklaidyti nuodingų garų, išsiskiriančių iš ligonio kūno, debesis aplink kiekvieną lovą, alinančius paciento gyvybinius syvus ir tiesiog aštrinančius jo ligą. Ligoninė – ta, kurią norima pastatyti antroje amžiaus pusėje ir kurios tiek projektų buvo sukurta po Dievo Motinos ligoninės antrojo gaisro – jau nėra vien tik stogas, po kuriuo randa prieglobstį skurdas ir artėjanti mirtis; ji vien savo materialybe jau yra terapeutinė priemonė.

O mokyklos pastatas turi būti muštro priemonė. Būtent kaip pedagoginę mašiną įsivaizdavo Pâris-Duverney'us Karo mokyklą, apgalvojęs viską iki menkiausių smulkmenų, kurių prisakė laikytis architektui Gabrieliui. Išmuštruoti tvirtus kūnus – tai sveikatos reikalavimas; išugdyti kompetentingus karininkus – kvalifikacinis reikalavimas; suformuoti paklusnius kariškius – politinis reikalavimas; užkirsti kelią ištvirkavimui ir homoseksualiniams ryšiams – moralinis reikalavimas. Keturguba priežastis atitverti individus nepralaidžiomis pertvaromis, kita vertus, apglobti juos nenuilstama priežiūra. Pats mokyklos pastatas turėjo tapti priežiūros aparatu: kambariai išdėstyti išilgai koridoriaus kaip eilė mažų vienučių; vienodais tarpais – karininkų butai, kad „dešimčiai mokinių ir iš dešinės, ir iš kairės būtų po karininką"; mokiniai vienutėse uždaromi visai nakčiai; Pâris primygtinai reikalavo „kiekvieno kambario pertvarą iš koridoriaus pusės įstiklinti nuo krūtinės aukščio iki viena ar dvi pėdos žemiau lubų. Šių langų vaizdas ne tik džiugina akį, – drįsčiau teigti,

kad jie naudingi daugeliu atžvilgių, nekalbant jau apie discipliną, kuri reikalaute reikalauja tokios įrangos."[3] Valgyklose „įrengta pakyla mokyklos inspektorių stalams, kad valgio metu žvilgsniu galima būtų aprėpti visų savo skyriaus mokinių stalus"; išvietėse įstatytos pusdurės, kad budintis prižiūrėtojas galėtų matyti mokinių galvas ir kojas, bet pačios išvietės atitvertos viena nuo kitos pakankamai aukštomis pertvaromis, „kad joje esantys negalėtų matyti vienas kito".[4] Begalinis priežiūros skrupulingumas, kurį pagilina tūkstančiai begėdiškų architektūros išmonių. Juoką jos gali kelti tik užmiršus, koks svarbus vaidmuo teikiamas šiam instrumentarijui – smulkmeniškam, tačiau be mažiausios properšos, – palaipsniui objektyvuojančiam ir vis kruopščiau „valančiam" individualios elgsenos formas. Disciplinarinės institucijos pagamino kontrolės mašineriją, kuri funkcionavo kaip mikroskopas, tyrinėjantis elgesį. Vadovaudamosi subtiliu ir analitišku skaidymu, jos apsupo žmones stebėjimo, fiksavimo ir muštro mechanizmais. Kaip šiose stebėjimo mašinose suskaidyti dar ir žvilgsnius? Kaip įrengti jų retransliatorius, užmegzti tarp jų komunikaciją? Kaip padaryti, kad iš jų apskaičiuotos daugybės gimtų homogeniška ir vientisa valdžia?

Tobulame disciplinariniame aparate viskas bet kuriuo metu aprėpiama vien metus žvilgsnį. Centriniame taške yra šviesos, apšviečiančios visa ką aplinkui, šaltinis, ir kartu tai vieta, į kurią linksta viskas, kas turi būti pažinta: tobula akis, pro kurią neprasprūsta niekas ir į kurią nukreipti visi žvilgsniai. Būtent tai turėjo omeny Ledoux, statydamas Arc-et-Senans: ratu išsidėsčiusių ir žvelgiančių į apskritimo vidų pastatų centre iškilusi konstrukcija akumuliavo administracines (valdymo), policines (priežiūros), ekonomines (kontrolės ir verifikacijos), religines (raginančias paklusti ir dirbti) funkcijas; iš jos sklido visi įsakymai, ji fiksavo menkiausią krustelėjimą, pastebėdavo ir teisdavo

[3] Cituojama knygoje R. Laulan, *L'École militaire de Paris*, 1950, p. 117–118.
[4] Archives Nationales, MM 666–669. J. Benthamas pasakoja, kad būtent aplankius Karo mokyklą jo broliui pirmą kartą kilo mintis apie *Panopticon*.

14 -679

visus nusižengimus; ir visa tai akimirksniu, su beveik vien tikslios geometrinės formos pagalba. Svarbiausia priežastis, kodėl antroje XVIII amžiaus pusėje taip vertinti apskritimo formos statiniai[5], be abejo, yra ta, kad jie išreiškė tam tikrą politinę utopiją.

Tačiau disciplinariniam žvilgsniui reikėjo retransliatoriaus. Piramidė geriau negu apskritimas tenkino du reikalavimus: išbaigtumo, kad formuojamame tinkle neliktų spragų, o vėliau – didėtų akių, kurios apkėstų visą kontroliuotiną paviršių; tačiau kartu ir diskretiškumo, kad neslėgtų inertiška mase disciplinuotinos veiklos, nestabdytų jos ir jai nekliudytų; susilietų su disciplinariniu mechanizmu, stiprindama galimus jo efektus. Ją reikia išskaidyti pakopomis ir taip padidinti produktyvumą. Ypatingą dėmesį skirti priežiūrai ir jos funkcionavimui.

Būtent šią problemą sprendžia didžiosios dirbtuvės ir gamyklos, kuriose įvedama naujo tipo priežiūra. Ji skiriasi nuo tos, kurią manufaktūrose atlikdavo inspektoriai iš šalies, tikrinantys nuostatų laikymąsi. Dabartinė kontrolė intensyvi ir nenutrūkstama. Prižiūrimas visas darbo procesas. Kontroliuojama ne – arba ne tik – gamyba (žaliavos, jų kiekis, naudojamų instrumentų tipas, produkcijos apimtys ir kokybė), o žmonių veikla, darbo išmanymas, atsidėjimas, darbo sparta, uolumas, elgesys. Tačiau tai visai kas kita negu samdinių kontrolė, kai šeimininkas stovi šalia ir seka darbininkus bei pameistrius. Čia tą darbą atlieka raštininkai, prižiūrėtojai, kontrolieriai ir meistrai. Sudėtingėjant gamybos mechanizmui ir augant jo svarbai, didėjant darbininkų skaičiui ir darbo pasidalijimui, kontrolė tampa vis reikalingesnė, jos uždaviniai – kaskart sunkesni. Priežiūra imasi aiškiai apibrėžtos funkcijos, kuri neatsiejama nuo gamybos proceso; ji dubliuoja visą jo grandinę. Prireikia specialaus personalo, nuolat esančio darbo vietoje, bet ne darbininkų: „Didelėje manufaktūroje viskas daroma pagal varpo dūžius. Darbininkai laikomi griežtai pažaboti. Raštininkai, įpratę kalbėti su jais iš aukšto ir

[5] Žr. iliustracijas nr. 12, 13, 16.

valdingai, – tai iš tikro yra būtina, kai turima reikalų su mase, – elgiasi su jais šiurkščiai arba su panieka; todėl pasitaiko, kad darbininkai atsieina brangiau arba jie meta darbą vos pradėję dirbti."[6] Tačiau, nors darbininkai labiau mėgsta korporatyvinio tipo struktūras negu šią naują priežiūros sistemą, įmonininkai pastarąją laiko neatskiriamu pramoninės gamybos, privačios nuosavybės ir pelno sistemos elementu. Gamykloje, didelėje metalo įmonėje, šachtoje „naudojamų objektų ratas tiek išsiplečia, kad mažiausias nesąžiningumas, vieną kurį iš jų pažeidžiantis, visos įmonės mastu būtų neišmatuojamas sukčiavimas, kuris ne tik prarytų pelną, bet ir pragaišintų kapitalą; [...] mažiausias nekompetentingas veiksmas, likęs nepastebėtas ir todėl kartojamas kiekvieną dieną, gali užtraukti įmonei pražūtį per labai trumpą laiką"; stebėti, „kad nė vienas su nebūtų išleistas be naudos, kad nė viena dienos akimirka nenueitų veltui", gali tik įgaliotiniai, tiesiogiai pavaldūs savininkui ir pasamdyti šiai vienai užduočiai atlikti; jų vaidmuo yra „prižiūrėti darbininkus, lankytis visuose darbo baruose, pranešti įmonės tarybai apie visus įvykius".[7] Priežiūra tampa lemiamu ekonomikos veiksniu – ir kaip gamybos mechanizmo sraigtelis, ir kaip ypatingai akcentuotas disciplinarinės valdžios dantratis.[8]

Tas pats vyksta reorganizuojant pradinį mokymą: akcentuojama priežiūra ir jos integravimas į pedagoginę veiklą. Plintant parapijinėms mokykloms, didėjant jų mokinių skaičiui, nesant metodų, padedančių vienu metu vadovauti visos klasės veiklai, dėl to kylanti netvarka ir maišatis verste vertė sukurti kontrolės

[6] „Manufacture", in *Encyclopédie* (1751–1765), t. X, p. 60–62.

[7] Cournol, *Considérations d'intérêt public sur le droit d'exploiter les mines*, 1790, Archives Nationales, A XIII 14.

[8] Plg. K. Marxą: „Valdymo, priežiūros ir derinimo funkcijos pasidaro kapitalo funkcijomis, kai tik pastarajam pajungtas darbas pasidaro kooperatinis. Bet kaip specifinė kapitalo funkcija, valdymo funkcija įgauna tam tikras specifines būdingas ypatybes." (*Kapitalas*, kn. I, 4 skyrius, XI skirsnis, p. 297.)

sistemą. Batencouras mokytojui į pagalbą iš geriausių mokinių tarpo parenka „vyresniuosius" – intendantus, stebėtojus, vadovus, repetitorius, maldų skaitovus, rašymo reikmenų dalintojus, rašalo saugotojus, kapelionus ir vizitatorius. Jų vaidmenys dvejopi: vieni atlieka materialias užduotis (padalina rašalą ir popierių, atiduoda likutį vargšams, skaito religinius tekstus švenčių dienomis ir t.t.); kiti gi prižiūri: „stebėtojai turi fiksuoti, kas sėdi ne savo suole, kas plepa, kas neturi rožinio arba maldaknygės, kas netinkamai elgiasi mišių metu, kas daro ką nepadoraus, laido liežuvį arba rėkauja gatvėje"; „admonitoriai"* turi „sudrausti tuos, kurie, mokydamiesi pamokas, kalba arba niūniuoja, kurie nerašo arba išdykauja"; „vizitatoriai" lanko praleidusiųjų pamokas arba sunkiai prasižengusiųjų šeimas. „Intendantai" prižiūri visus kitus vyresniuosius. Tik „repetitorių" vaidmuo pedagoginis: jie turi išmokyti mokinius skaityti tyliai po du.[9] Po kelių dešimtmečių Demia pasiūlė tokią pačią hierarchiją, tačiau beveik visoms priežiūros funkcijoms dabar tenka ir pedagoginis vaidmuo: mokytojo padėjėjas moko laikyti plunksną, vedžioja ranką, taiso klaidas ir čia pat „pasižymi priešgyniautojus"; kitas padėjėjas atlieka tas pačias užduotis skaitymo pamokoje; intendantas, kontroliuojantis kitus vyresniuosius ir žiūrintis bendros tvarkos, turi „išmokyti naujokus mokyklos taisyklių"; dekurionai liepia papasakoti išmoktą pamoką ir „pažymi" tuos, kurie nemoka.[10] Taigi turime „savitarpio pagalbos" tipo institucijos apmatus, kur viename mechanizme susilieja trys procedūros: mokymas tiesiogine žodžio prasme, žinių įgijimas su pedagoginės veiklos pagalba ir abipusis bei hierarchinis stebėjimas. Aiškiai apibrėžta ir reglamentuota priežiūra įrašyta pačioje mokymo proceso šerdyje: tai ne papildoma ar pagalbinė priemonė, o vienas vidinių mechanizmų, didinančių jo veiksmingumą.

* Lot. *admonitor* ‚kas primena, pataria, įspėja'.

[9] J. de Batencourt [M.I.D.B.], *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, p. 68–83.

Hierarchinė, tolydi ir funkcinė priežiūra, be abejo, nėra vienas didžiųjų XVIII amžiaus technikos „išradimų", tačiau jos klastinga plėtra svarbi tuo, kad atsiranda nauja valdžios mechanika. Priežiūra disciplinarinę valdžią padaro „integralia" sistema, vidujai susieta su ją įgyvendinančio mechanizmo sandara ir tikslais. Atsiranda daugiaveidė, automatinė ir anoniminė valdžia; priežiūrą atlieka individai, taigi ji funkcionuoja kaip iš viršaus į apačią, o tam tikru mastu – ir iš apačios į viršų bei į šonus einančių santykių tinklas; šis tinklas „sukabina" visumą, jį kiaurai veria vienas kitą sustiprinantys valdžios efektai: prižiūrėtojai nuolatinės priežiūros glėbyje. Hierarchizuotos disciplinų priežiūros valdžia nėra daiktas, kuris kam nors priklauso, nėra nuosavybė, kurią galima kam nors perduoti; ji funkcionuoja kaip mašinerija. Piramidinę jos sandarą vainikuoja „šefas", tačiau „valdžią" produkuoja ir išskirsto individus po šį permanentinį, tolydų lauką visas aparatas. Štai kodėl valdžia gali būti ir absoliučiai nediskretiška, – nes ji visur ir visada budri, nes ji nepalieka šešėlyje nė vienos kertelės ir nė valandėlę nenuleidžia akių nuo tų, kurių pareiga – kontroliuoti; ir sykiu absoliučiai „diskretiška", nes funkcionuoja permanentiškai ir daugiausia tyloje. Disciplina „užveda" santykių valdžios mechanizmą, toliau apsirūpinantį vidiniais ištekliais, kuris akinančias manifestacijas pakeičia nenutrūkstamu apskaičiuotų žvilgsnių žaismu. Priežiūros metodais valdžios „fizika" užvaldo kūną remdamasi optikos ir mechanikos dėsniais, panaudodama erdves, linijas, ekranus, pluoštus, laipsnius ir nepuldama, bent jau iš principo, į kraštutinumus, nesigriebdama jėgos, smurto. Valdžia, kuri iš pažiūros tuo mažiau „kūniška", kuo išradingiau ji pritaiko „fiziką".

[10] Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, p. 27–29. Tokios pačios rūšies reiškinį galima pastebėti kolegijų organizacijoje: ilgą laiką „prefektai", nepriklausomai nuo mokytojų, buvo atsakingi už nedidelių mokinių grupelių moralę. Vėliau, ypač po 1762 metų, atsiranda tam tikra kontrolė, kuri yra ir labiau administracinė, ir labiau integruota į bendrą mokyklos hierarchiją: tai prižiūrėtojai, jaunesnieji, žemesnieji mokytojai. Plg. Dupont-Ferrier, *Du collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand*, I, p. 254 ir p. 476.

NORMALIZUOJANTI SANKCIJA

1. Ševaljė Paulet našlaičių prieglaudoje kiekvieną rytą vykdavusius teismo posėdžius lydėdavo ištisas ceremonialas: „Vaikai buvo jau išsirikiavę, lygiavimas, susikaupimas ir tyla – be priekaištų. Priešais rikiuotę su kardu rankoje stovėjo šešiolikmetis džentelmenas, jų vadovas. Paklusdamas jo komandai būrys pajudėjo ir išsiskleidė ratu. Taryba susirinko rato centre; kiekvieno būrio vyresnysis atsiskaitė už pastarąsias dvidešimt keturias valandas. Kaltinamiesiems leista pasiteisinti; išklausyti liudytojai; taryba pasitarė, ir kai buvo prieita vieningos nuomonės, vadovas paskelbė, kiek yra prasikaltusių, kokie nusižengimai padaryti ir kokios bausmės už tai paskirtos. Tada būrys labai tvarkingai išžygiavo."[11] Kiekvienos disciplinarinės sistemos šerdį sudaro nedidelis baudžiamasis mechanizmas. Savindamosi privilegiją vykdyti teisingumą, jos kuria savo įstatymus, atranda savo nusikaltimus, skiria savo baudimo būdus, steigia savo teismines instancijas. Disciplinos organizuoja baudžiamąją infrasistemą; jos „valo" erdvę, kurios nepaliečia įstatymai; jos kvalifikuoja kaip nusižengimus ir skiria bausmę už tas elgsenas, kurių santykinis nereikšmingumas neužkliuvo didžiosioms baudimo sistemoms. „Įeidami darbininkai turi vienas su kitu pasisveikinti; [...] išeidami jie turi tvarkingai sudėti prekes ir įrankius, kuriais naudojosi, ir nakčiai užgesinti lempas"; „griežtai draudžiama linksminti gestais ar kaip kitaip savo draugus"; jie turi „elgtis garbingai ir padoriai"; tam, kas išeina daugiau kaip penkioms minutėms prieš tai neįspėjęs pono Oppenheimo, „įrašoma pravaikšta"; o kad tikrai niekas neprasmuktų pro tankų šio kriminalinio teisingumo sietą, draudžiama daryti „viską, kas galėtų pakenkti ponui Oppenheimui ir jo darbininkams".[12] Dirbtuvėse, mokykloje, kariuomenėje ištisa mikrosistema kovoja su laiko

[11] Pictet de Rochemont, *Journal de Genève*, 1788, sausio 5.

[12] „Règlement provisoir pour la fabrique de M. Oppenheim", 1809, rugsėjo 29.

(vėlavimai, nelankymas, užduočių nutraukimas), veiklos (nedėmesingumas, abejingumas, stropumo stoka), elgesio (nemandagumas, nepaklusnumas), kalbėjimo (plepumas, įžūlumas), kūno sferos („neteisinga" laikysena, neleistini gestai, nešvara), seksualumo srities (begėdiškumas, nešvankumas) pažeidimais. Baudimui naudojamos įvairios subtilios priemonės – nuo lengvų fizinių bausmių iki nedidelių apribojimų bei smulkių pažeminimų. Siekiama, kad baustina būtų menkiausia elgesio detalė, o bausmės funkciją galėtų atlikti iš pažiūros nereikšmingi disciplinarinio aparato elementai: prireikus viskas turi tikti baudžiant kad ir menkiausią nusižengimą; kiekvienas subjektas turi būti įtrauktas į baustino–baudžiančio erdvę. „Baudimu vadinama viskas, kas leidžia vaikams pajusti kokį nusižengimą jie padarė, viskas, kas gali juos pažeminti, sugėdinti: [...] šiek tiek šaltumo, šiek tiek abejingumo, klausimas, pažeminimas, atleidimas iš posto."[13]

2. Tačiau disciplinos baudimas specifinis, tai nėra vien tik sumažintas teismo modelis. Disciplinarinės bausmės sfera – nepaisymas, viskas, kas neadekvatu taisyklėms, visa, kas nuo jų tolsta, žodžiu, nukrypimai. Baudžiama tai, kas neprisitaiko: kareivis „prasižengia" nepasiekęs reikalaujamo lygio; mokinio „pražanga" laikomas ne tik koks smulkus nusikaltimėlis, bet ir nesugebėjimas atlikti užduočių. Prūsų pėstininkų statute numatyta „visu įmanomu griežtumu" bausti kareivį, kuris neišmoko teisingai elgtis su šautuvu. „Jeigu mokinys neatsimena vakarykščio katekizmo, reikia jį priversti išmokti šiandieninį be mažiausios klaidos, o rytojaus dieną patikrinti, ką prisimena; arba priversti klausyti katekizmo stovint ar klūpant sunėrus rankas, o gal paskirti jam kokią kitą atgailą."

Tvarka, kurios laikytis verčia disciplinarinės bausmės, yra mišrios prigimties: viena vertus, ši tvarka „dirbtinė", diktuojama įstatymų, programų, statutų. Tačiau ją apibrėžia ir natūralūs,

[13] J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, 1828, p. 204–205.

stebimi procesai: mokslo trukmė, pratyboms skirtas laikas, įgudimo lygis – jie reguliuojami, ir tai taip pat yra taisyklė. Krikščioniškose mokyklose vaikai niekada nelanko „pamokų", kurios jiems per sunkios, antraip gali kilti pavojus, kad jie nieko neišmoks; tačiau kiekvieno etapo trukmė reglamentuota, ir mokinys, po trijų baigiamųjų egzaminų neperėjęs į aukštesnį lygį, turi sėsti – visų akivaizdoje – į „nemokšų" suolą. Disciplinariniame režime baudimas remiasi tiek juridinėmis, tiek natūraliomis referencijomis.

3. Disciplinarinės bausmės funkcija yra užlyginti nukrypimus. Taigi iš esmės ji turi *pataisyti*. Nors ir taikydamos teisminio modelio bausmes (pabaudos, plakimas, vienutės), disciplinarinės sistemos pirmenybę teikia baudimui pratybomis – mokymas intensyvinamas, gausinamas, kelis kartus pakartojamas: 1766 metų pėstininkų statute numatyta, kad pirmosios klasės kareiviai, „demonstruojantys aplaidumą ar blogą valią, turi būti pervesti į žemiausią klasę" ir gali grįžti tik vėl praėję pratybų ciklą ir išlaikę egzaminą. Štai ką sakė Jeanas Batiste'as de La Salle'is: „Iš visų atgailų garbingiausia mokytojui, naudingiausia ir maloniausia tėvams yra nuobauda"; tada „pačių vaikų prasižengimais galima pasinaudoti spartinant jų tobulėjimą ir taisant ydas"; pavyzdžiui, „neparašiusiems to, kas buvo užduota, arba atlikusiems tai nerūpestingai reikia paskirti nuobaudą – parašyti arba išmokti ką nors atmintinai."[14] Disciplinarinis baudimas yra, bent jau didžiąja dalimi, izomorfiškas pačiai priedermei. Juo ne tiek keršijama už pamintą įstatymą, kiek primygtinai verčiama jį pasikartoti. Laukiamo pataisos efekto pasiekiama kaltės išpirkimu ir atgaila, bet tik iš dalies; svarbiausias vaidmuo tenka tiesmukiško muštro mechanizmui. Bausti – tai reiškia dresuoti.

4. Bausmė yra tik vienas iš disciplinos elementų, įeinančių į dvejopą, skatinimu ir sankcijomis paremtą sistemą. Būtent ja grindžiamas muštro ir pataisos procesas. Mokytojas „turi kiek

[14] Ibid.

įmanoma vengti bausmių; jis turi stengtis dažniau atsilyginti, negu bausti, kad tinginiams norą dirbti sužadintų ne tiek bausmės baimė, kiek troškimas būti atlygintiems už uolumą; štai kodėl tais atvejais, kai mokytojui nebelieka nieko, tik paskirti bausmę, be galo naudinga būtų prieš tai darant užkariauti, jei įmanoma, vaiko širdį."[15] Toks dvielementis mechanizmas įgalina atlikti tam tikras operacijas, kurios būdingos disciplinarinei baudimo sistemai. Pirmiausia – elgsenos ir atliktys kvalifikuojamos remiantis dviem priešingom – blogio ir gėrio – vertėm. Užuot paprasčiausiai pasirėmus draudžiama–nedraudžiama skirtimi, kaip elgiamasi baudžiamojoje teisėje, išnaudojamas visas spektras tarp pozityvaus ir negatyvaus poliaus. Bet kuri elgsena gali būti įvertinta gerais ir blogais pažymiais, gerais ir blogais balais. Ją galima kiekybiškai pamatuoti ir nustatyti aritmetinę jos gradaciją. Kasdien be perstogės skaičiuojami baudos taškai įgalina suvesti kiekvieno baudžiamojo balansą. Šią sistemą detaliai išplėtojo mokyklų „teisingumas", ne vien tik rudimentiškai ji pasireiškia kariuomenėje arba dirbtuvėse. Krikščioniškose mokyklose egzistavo ištisa privilegijų ir nuobaudų mikrostruktūra: „Privilegijomis mokiniai išsipirktų nuo jiems paskirtų atgailų [...]. Pavyzdžiui, mokiniui paskiriama nuobauda perrašyti keturis arba šešis katekizmo klausimus; šios atgailos jis gali išvengti surinkęs keletą balų privilegijoms; mokytojas nustato, kiek vertas tas ar kitas klausimas [...]. Privilegijos prilygsta tam tikram balų skaičiui, o mokytojas gali skirti ir kitokių, mažesnės vertės privilegijų, kurios būtų tarsi grąža pirmųjų atžvilgiu. Pavyzdžiui, vaikui skiriama nuobauda, kuriai atpirkti reikia ne mažiau kaip šešių balų; o jis turi dešimties balų vertės privilegiją; jis pateikia ją mokytojui, kuris atiduoda grąžos keturis balus, ir taip toliau."[16] Disciplinariniai aparatai, kiekybiškai pamatuodami, skirstydami avansus ir skolas, nuolatos

[15] Ch. Demia, op. cit., p. 17.

[16] J.-B. de La Salle, op. cit., B.N., Ms 11759, p. 156 tt. Taigi čia į mokyklas perkeliama indulgencijų sistema.

skaičiuodami teigiamas ir neigiamas atžymas, hierarchizuoja „gerus" ir „blogus" subjektus. Ši mikroskopinė nenuilstamo baudimo sistema atlieka diferenciaciją, kurios taikiklyje ne veiksmai, o patys individai, jų prigimtis, potencialios galimybės, lygmuo arba vertė. Skirdama už veiksmus tiksliai apskaičiuotas sankcijas, disciplina išmatuoja individus „tiesos matu"; jos naudojamos baudimo procedūros įsilieja į individų pažinimo ciklą.

5. Paskirstymas pagal rangą ir laipsnį atlieka dvejopą vaidmenį: taip pažymimi atstumai, hierarchizuojamos ypatybės, kompetencijos ir sugebėjimai; tačiau sykiu baudžiama ir atlyginama. Tvarka funkcionuoja kaip baudimo priemonė, o sankcija įveda tvarką. Disciplina atsilygina suteikdama paaukštinimus, leisdama įgyti rangus ir užimti vietas; bausdama ji apverčia šį procesą. Rangu galima ir atlyginti, ir nubausti. Karo mokykloje įvestą sudėtingą „garbės rangų" klasifikaciją demonstravo uniformų skirtumai ir kiekvienam rangui kaip privilegijų arba nešlovės ženklas priskiriamos daugiau ar mažiau taurios arba gėdingos bausmės. Toks smulkus klasifikacinis ir baudžiamasis suskirstymas atliekamas remiantis karininkų, dėstytojų, jų padėjėjų raportais apie „auklėtinių moralines savybes" ir „jų visuotinai pripažintą" elgesį, nepaisant amžiaus ar laipsnio. Pirmoji, „labai gerų", klasė segi sidabrinį epoletą; jai suteikiama garbė vadintis „grynai kariniu daliniu"; tad ir bausmės jai tenka karinės (areštas, o, sunkiai nusikaltus, kalėjimas), nes tam ji turi teisę. Antroji, „gerųjų" klasė, segi tamsiai raudono šilko ir sidabro epoletą; „geruosius" galima areštuoti ir pasodinti į kalėjimą, tačiau galima ir uždaryti į karcerį ar paklupdyti ant kelių. „Vidutiniokų" klasė turi teisę segėti raudonos vilnos epoletą; be anksčiau minėtų bausmių, reikalui esant, jie verčiami vietoj drabužių dėvėti maišą. Paskutinę, „blogųjų", klasę žymi rudos vilnos epoletas; „šios klasės mokinius galima bausti visais Rūmuose naudojamais būdais arba tais, kurie laikomi būtini, net belange". Kurį laiką egzistavo dar „gėdos" klasė, reglamentuota specialių įstatų, „kad visi, jai priklausantieji, būtų visuomet

atskirti nuo kitų ir vietoj drabužių dėvėtų maišus". Kadangi lemiamos reikšmės mokinio padėčiai turi tik nuopelnai ir elgesys, „paskutinių dviejų klasių mokiniai gali tikėtis pakilti į pirmąsias ir nešioti jų skiriamuosius ženklus, visiems pripažinus, kad jie verti to, nes pasikeitė jų elgesys ir jie padarė pažangą; pirmųjų klasių mokiniai lygiai tuo pat būdu nusileis į žemesniąsias, jeigu atsipalaiduos, o surinkti neigiami raportai parodys, kad jie nebeverti pirmųjų klasių ir jų privilegijų [...]." Baudžiantysis klasifikacijos laiptelis turi stengtis išnykti. „Gėdos klasė" egzistuoja tik tam, kad jos neliktų: „Kad galima būtų nuspręsti, kiek pasitaisė gerai besielgiantys gėdos klasės mokiniai", jie grąžinami į kitas klases, atgauna uniformas; tačiau valgio ir poilsio valandas praleidžia su savo negarbės draugais; jie ten ir lieka, jeigu vėl pradeda blogai elgtis; iš ten „išeina, jeigu jais patenkinti ir klasėje, ir skyriuje".[17] Taigi šios hierarchizuojančios baudimo sistemos poveikis dvejopas: viena vertus, mokiniai skirstomi pagal sugebėjimus ir elgesį, taigi pagal tai, kam jie tiks baigę mokyklą; kita vertus, mokiniai patiria nenutrūkstamą spaudimą paklusti tam pačiam modeliui, „paisyti subordinacijos, būti nuolankiems, dėmesingiems per pamokas ir pratybas, tiksliai vykdyti savo pareigas bei visa tai, ko reikalauja disciplina". Būti vienodiems.

Trumpai tariant, disciplinarinės valdžios rėmuose meno bausti tikslas nėra kaltės atpirkimas ir netgi ne represija. Jis atlieka penkias ganėtinai skirtingas operacijas: traktuoja konkrečius veiksmus, atliktis, elgsenas kaip tam tikrą visumą, kurioje atsiveria erdvė jas lyginti, diferencijuoti ir privalomai taisyklei pagrįsti; diferencijuoja individus vienas kito atžvilgiu remdamasis šia visiems bendra taisykle – ji funkcionuoja kaip minimalus slenkstis, kaip gerbtinas vidurkis arba kaip optimalus rezultatas, kurį geidautina pasiekti; matuoja individus kiekybiškai ir juos hierarchizuoja pagal sugebėjimus, pasiektą lygmenį, „prigimtį";

[17] Archives Nationales, MM 658, 1758, gegužės 30 ir MM 666, 1763, rugsėjo 15.

tokiomis „įvertinančiomis" priemonėmis priverčia suvienodėti; galų gale nužymi liniją, pabrėžiančią skirtumą visų kitų skirtumų atžvilgiu, ribą, už kurios plyti tai, kas anormalu („gėdos klasė" karo mokykloje). Visur prasiskverbianti ir kiekvieną akimirką kontroliuojanti, atilsio nežinanti disciplinarinių institucijų baudžiamoji sistema lygina, diferencijuoja, hierarchizuoja, homogenizuoja, atmeta. Žodžiu, *normalizuoja*.

Taigi ji visais punktais priešinga teisminei baudžiamajai sistemai, susidūriančiai ne su stebimų reiškinių visetu, o su atmintinai išmokstamų įstatymų ir tekstų korpusu; turinčiai ne diferencijuoti individus, o surūšiuoti veiksmus pagal tam tikrą kiekį bendrųjų kategorijų; ne hierarchizuoti, o vadovautis paprasčiausia binarine opozicija leista–uždrausta; ne homogenizuoti, o nuosprendžiu įtvirtinti negrįžtamą perskyrą. Disciplinarinių mechanizmų baudžiamoji sistema remiasi „norma", jos principų ir funkcionavimo negalima sutapatinti su tradicine įstatymų baudžiamąja sistema. Nepasiduokime iliuzijai, kad disciplinarinėse institucijose permanentiškai būdrauja mažytis tribunolas, kartais įsivelkantis į didžiojo teisminio aparato drabužius: tai, kas ten vyksta, išskyrus keletą formalių aspektų, nėra kriminalinio teisingumo mechanizmų perkėlimas į kasdienės egzistencijos plotmę; bent jau ne čia slypi esmė; disciplinose baudimas, pasitelkus įvairius metodus, tarp kitko, seniai žinomus, ėmė funkcionuoti visiškai kitaip, ir šiuo naujoviškumu pamažu persiėmė būtent tas didysis išorinio pasaulio aparatas, kurį, rodės, kukliai ar ironiškai atkartoja disciplinos. Pusiau juridinį, pusiau antropologinį funkcionavimo pobūdį, kuriuo pasižymi visa naujųjų laikų baudžiamosios sistemos istorija, lėmė ne kriminalinio teisingumo sąlytis su mokslais apie žmogų ir ne šios naujos racionalybės ar ją lydinčio humanizmo reikalavimai; jį formavo disciplinarinė technika, paleidusi į darbą naujus, normalizuojančios sankcijos mechanizmus.

Disciplinose išryškėja Normos valdžia. Kas tai, naujas naujųjų laikų visuomenės įstatymas? Tiksliau būtų sakyti, kad ji

papildė kitas valdžios formas – Įstatymo, Žodžio ir Teksto, Tradicijos, priversdama jas nustatyti naujus apribojimus. Mokymo procese naudojamos prievartos principu tampa Normalumas, iš čia – švietimo sistemos standartizacija ir normalinių mokyklų sukūrimas; juo remiamasi organizuojant tautos medicininio aptarnavimo ir hospitalizavimo tinklą, atveriantį erdvę bendrųjų sveikatos normų funkcionavimui; juo remiamasi įvedant pramoninių procesų ir gaminių normatyvus.[18] Baigiantis klasikiniam amžiui normalizacija, kaip ir priežiūra, tampa viena galingiausių valdžios priemonių. Padėties, privilegijų, priklausomybės ženklus siekiama pakeisti arba bent papildyti ištisa virtine normalumo gradacijų, kurios, pažymėdamos priklausomybę tam tikram homogeniškam visuomenės kūnui, atlieka, be to, ir klasifikacijos, hierarchizacijos bei rangų paskirstymo funkcijas. Tam tikra prasme normalizuojanti valdžia verčia būti homogeniškiems; tačiau ji individualizuoja, nes leidžia pamatuoti nukrypimus, nustatyti lygmenis, fiksuoti specifines ypatybes ir išgauti naudą iš skirtumų, priderindama juos vienus prie kitų. Taigi normos valdžia taip lengvai funkcionuoja formalios lygybės sistemoje todėl, kad į homogenišką korpusą (homogeniškumas čia – taisyklė) įveda ištisą individualių skirtumų gamą, pagrįstą naudos imperatyvu ir paremtą matavimais.

EGZAMINAS

Egzamine derinama prižiūrinčios hierarchijos ir normalizuojančios sankcijos technika. Tai normalizuojantis žvilgsnis, priežiūra, leidžianti kvalifikuoti, klasifikuoti ir bausti. Egzamino metu individai atsiveria, atsiranda galimybė juos diferencijuoti ir paskirti sankciją. Štai kodėl visuose disciplinos mechanizmuose egzaminas smarkiai ritualizuojamas. Čia susilieja valdžios

[18] Šiuo klausimu galima pažymėti svarų G. Canguilhemo indėlį, žr. *Le Normal et le Pathologique*, 1966, p. 171–191.

ceremonija ir pažinimo formos, jėgos demonstravimas ir tiesos ieškojimas. Tapdamas disciplinos procedūrų esme, jis manifestuoja objektais laikomų individų pavergimą ir pavergtųjų objektyvavimą. Egzaminas labai akivaizdžiai išryškina valdžios ir žinojimo santykių sankabą. Dar viena klasikinio amžiaus naujovė, į kurią mokslo istorikai neatkreipė dėmesio. Rašomos nuo gimimo nereginčių vaikų, vaikų vilkolakių arba hipnozės istorijos. O kas parašys bendresnę, miglotesnę, tačiau ir įspūdingesnę „egzamino" istoriją – kas aprašys jo ritualus, metodus, personažus ir jų vaidmenis, klausimų–atsakymų žaismą, vertinimo ir klasifikavimo sistemą? Juk šioje smulkmeniškoje technikoje slypi ištisas žinojimo klodas, ja naudojasi tam tikras valdžios tipas. Dažnai sakoma, kad humanitariniai „mokslai" diskretiškai arba triukšmingai skleidžia vienokią ar kitokią ideologiją. Tačiau jų naudojama technologija, ta mažytė, taip plačiai (nuo psichiatrijos iki pedagogikos, nuo ligų diagnostikos iki darbo biržų) paplitusi operacinė schema, toks pažįstamas metodas – egzaminas, ar jie neišskleidžia vieno mechanizmo ribose valdžios santykių, leidžiančių išplėšti ir konstituoti žinojimą? Politinių investicijų susilaukia ne sąmonės, vaizdinių arba to, ką manomės žiną, o to, kas įgalina sukurti žinojimą, lygmuo.

Viena esminių epistemologinio medicinos „deblokavimo" sąlygų XVIII amžiaus pabaigoje buvo ligoninės pavertimas „egzaminavimo" aparatu. Ryškiausia jo forma – vizitacijų ritualas. XVII amžiuje ateinantis vizituoti gydytojas atlikdavo dar daug kitokių – religinių, administracinių – kontrolės funkcijų; jis visiškai nedalyvavo kasdieniame ligoninės valdyme. Ilgainiui vizitacijos reguliarėjo, griežtėjo, o svarbiausia – didėjo jų užmojis: joms tekdavo vis reikšmingesnė vieta ligoninės funkcionavimo sistemoje. 1661 metais Paryžiaus Dievo Motinos ligoninės gydytojas per dieną atlikdavo vieną vizitaciją; 1687-aisiais „budintis" gydytojas turėjo popiet apžiūrėti sunkiausiai sergančius ligonius. XVIII amžiaus reglamentuose jau nustatytas tikslus vizitacijų tvarkaraštis ir jų trukmė (mažiausiai dvi valandos); primygtinai

reikalaujama, kad pamainomis dirbantys gydytojai ligonius vizituotų kasdien, „net ir Velykų sekmadienį"; pagaliau 1771 metais įsteigiamas budinčio gydytojo etatas, gydytojas įpareigojamas „dieną naktį vykdyti visas šiam etatui priskirtas funkcijas – nuo vienos iki kitos ateinančio gydytojo vizitacijos".[19] Greitosiomis ir priešokiais vykdomas anuometinis inspektavimas dabar virsta reguliaria apžiūra, kur ligonis tampa beveik nenutrūkstamo egzaminavimo objektu. Padariniai dvejopi: vidaus hierarchijoje gydytojas, iki tol buvęs išoriniu elementu, ima dominuoti vienuolių personalo atžvilgiu ir patiki šiam aiškiai apibrėžtą, tačiau subordinuotą vietą ligonių egzaminavimo sistemoje; atsiranda „sanitarų" kategorija; na o pati ligoninė, anksčiau buvusi toji vieta, kur vargstantieji susilaukdavo paramos, tampa erdve, kur kaupiamos ir tikrinamos žinios: čia apverčiami valdžios santykiai ir konstituojamas žinojimas. „Disciplinuota" ligoninė – tai tinkama vieta medicinos „disciplinai"; pagaliau ši gali išsinerti iš savo tekstinio pavidalo ir remtis ne tiek autoritetingų autorių tradicija, kiek nuolatiniam egzaminavimui prieinamų objektų visetu.

Mokykla taip pat tampa aparatu, kuriame nenutrūkstamas egzaminavimas dubliuoja visą mokymo programą. Vis mažiau kas lieka iš varžytuvių, kuriose mokiniai išmėgina jėgas, ir vis dažniau mokinys visais aspektais lyginamas su kitais – tai leidžia jį išmatuoti ir kartu sankcionuoti. Krikščioniškųjų mokyklų broliai siekė, kad mokiniai rašytų rašinius kiekvieną savaitės dieną: pirmąją – ortografijos, antrąją – aritmetikos, trečiosios ryte – katekizmo, vakare – dailyraščio ir t.t. Maža to, kiekvieną mėnesį reikėjo rašinio nustatyti, kuris iš mokinių vertas inspektoriaus egzamino.[20] Nuo 1775 metų Tiltų ir kelių statybos mokykloje per metus buvo laikoma 16 egzaminų: 3 matematikos, 3 architektūros, 3 piešimo, 2 dailyraščio, 1 akmens skaldymo, 1 stiliaus, 1 braižymo, 1 niveliavimo, 1 pastatų ploto matavimo.[21] Egzaminu ne

[19] „Régistre des délibérations du bureau de l'Hôtel-Dieu".
[20] J.-B. de La Salle, op. cit., 1828, p. 160.
[21] Plg. *L'Enseignement et la diffusion des sciences au XVIII*[e], 1964, p. 360.

vien tik įvertinami mokymo rezultatai; tam jo griebiamasi nuolatos; be perstogės kartojamu valdžios ritualu egzaminas įrėmina visą mokymo procesą. Egzaminuodamas mokytojas ne tik pademonstruoja savo žinojimą, bet ir susikuria ištisą žinių apie mokinius lauką. Išbandymo, kuriuo baigdavosi korporacinio mokymo procesas, tikslas buvo įteisinti įgytus sugebėjimus – „pavyzdinis darbas“ patvirtindavo įgytas žinias, o mokyklos egzamino metu vyksta tikras ir nuolatinis pasikeitimas žinojimu: garantuodamas, kad mokytojo žinios pereis mokiniui, jis drauge išplėšia iš mokinio mokytojui skirtas ir tik jam reikalingas žinias. Mokykla tampa pedagogikos formavimosi vieta. Kaip ligoninių egzaminavimo procedūra epistemologiškai „deblokavo“ mediciną, taip „egzaminuojančios“ mokyklos laikais ėmė rastis tikroji mokslinė pedagogika. O begalinių inspekcijų ir manevrų kariuomenėje laikais susiformavo milžiniškas taktikos žinių korpusas, taip galingai atsiskleidęs Napoleono karų epochoje.

Egzaminavimo mechanizmas susieja vieną ar kitą valdžios raiškos formą su apibrėžtu žinojimo formavimo būdu.

1. *Egzaminas pakeičia valdžios vizualinę raišką*. Tradiciškai valdžia yra tai, kas matoma, demonstruojama, manifestuojama, paradoksalu, bet jėgų ji semiasi iš pačios tų jėgų sklaidos. Valdomieji lieka šešėlyje; švieson jie pakliūva tik valdžiai atitekus į jų rankas arba trumpalaikiui jos atspindžiui palietus. Disciplinarinė valdžia pati lieka nematoma; o tie, kuriuos ji pažaboja, privalo būti kaip ant delno. Disciplina būtent subjektus daro atvirus visų žvilgsniams. Į juos nukreiptos šviesos padeda užsklęsti valdžios gniaužtus. Disciplinuojamo individo pančiai kietai surakinti, nes jis nuolat matomas ir negali to išvengti. O egzaminas yra būdas, kuriuo valdžia, užuot spinduliavusi savo galios ženklus, žymėjusi savo įdagu subjektus, įsiurbia juos į objektyvavimo mechanizmo orbitą. Savo dominuojamoje erdvėje disciplinarinė valdžia galią manifestuoja, iš esmės, tvarkydama objektus. Egzaminas yra šios objektyvacijos ceremonija.

Anksčiau politinėje ceremonijoje valdžia iškildavo kaip besaikė ir kartu sustyguota jėga; iškalbingai demonstruodama savo visagalybę, perdėtą ir kartu kodifikuotą jos „perteklių", valdžia susigrąžindavo valdinių paklusnumą. Tai visada daugiau ar mažiau panėšėjo į triumfą. Iškilmingas valdovo pasirodymas kažkuo primindavo pašventinimą, karūnaciją, grįžimą iš pergalingo žygio; net prabangios laidotuvės neapsieidavo be audringo galios demonstravimo. Disciplina irgi turi savo ceremoniją. Prašmatnūs egzamino drabužiai – tai ne triumfas, o apžiūra, „paradas". Čia „subjektai" tampa „objektais", kuriuos valdžia stebi vien tik žvilgsniu. Jie susiduria ne su suverenia galia; jie tik patiria jos efektus – taip sakant, aplinkiniu keliu – savo kūnais, kiaurai matomais ir paklusniais. 1666 metų kovo 15 dieną Liudvikas XIV priima pirmą karinį paradą: „vienoje įspūdingiausių jo viešpatavimo akcijų" dalyvavo 18 000 žmonių, „privertusių sunerimti visą Europą". Po keleto metų šiam įvykiui atminti buvo nukaldintas medalis.[22] Apačioje išgraviruota: *„Disciplina militaris restitua"*, o viršuje: *„Prolusio ad victorias"*. Dešinėje atstatęs koją stovi karalius ir lazdele vadovauja pratyboms. Kairėje medalio gilumon nutįsta kelios gretos kareivių, išsirikiavusių į mus veidu; ištiestoje rankoje jie laiko šautuvą vertikaliai sulig petimi; dešinė koja išmesta priekin, o kairė pasukta išorėn. Žemę po kareivių kojomis statmenai susikertančios linijos padalina į didelius kvadratus, žyminčius atliekamų pratimų stadijas ir pozicijas. Dugne ryškėja klasikinės architektūros kontūrai. Rūmų kolonos pratęsia išsirikiavusių žmonių ir ištiestų šautuvų kolonas, o pastato plokštės – pratyboms skirtas linijas. Tačiau statulos, iškilusios virš pastatą vainikuojančios baliustrados, vaizduoja šokančias figūras: vilnija linijos, sklendžia gestai, plevena drabužiai. Marmurą suvirpina judesiai, kuriuos vienija harmonija. O žmonės sustingę vienoda poza greta greton,

[22] Apie šį medalį žr. J. Jacquiot straipsnį leidinyje *Le Club français de la médaille*, 1970 metų 4 ketvirtis, p. 50–54. Iliustracija nr. 2.

kolona po kolonos: tai taktikos padiktuota vienybė. Architektūra, išlaisvinanti viršuje šokančias figūras, verčia žemėje disciplinuojamus žmones nusilenkti savo taisyklėms ir geometrijai. Tai valdžios kolonos. „Puiku, – tarė didysis kunigaikštis Michailas, ką tik pasibaigus kariuomenės manevrams, – gaila tik, kad jie kvėpuoja."[23]

Šis medalis atspindi paradoksalią, tačiau reikšminę jungtį tarp suverenios valdžios pačioje visagalybėje ir naujai atsirandančių, disciplinarinei valdžiai būdingų ritualų. Savo spindesiu kone apakinantį valdovą keičia aplinkinių žvilgsniams pasmerkti valdiniai. Būtent šitaip pakeitus regėjimo kampą, disciplinarinė valdžia įstengia kontroliuoti menkiausius objektų krustelėjimus. Įžengiama į nepabaigiamo egzaminavimo ir prievartinės objektyvacijos amžių.

2. *Be to, egzamino metu individualybė dokumentuojama.* Kruopščiai ir nuodugniai sudaromas ištisas archyvas, fiksuojantis kūnus ir dienas. Egzaminas, įtraukiantis individus į priežiūros lauką, užmeta ant jų ir tam tikrą raštijos tinklą; juos užgula storas dokumentų sluoksnis, įkalinantis ir surakinantis. Nuo egzaminavimo procedūrų neatsiliko intensyvi registravimo ir dokumentų kaupimo sistema. Svarbiu disciplinos mechanizmo dantračiu tampa „raštijos valdžia". Daugeliu atžvilgių jos metodai tradiciniai, naudoti administracinėje dokumentacijoje. Tačiau esama specifinių technikų ir reikšmingų naujovių. Vienos jų palietė identifikavimo, atpažinimo arba aprašymo metodus. Su šiomis problemomis susidurdavo kariuomenė, kai tekdavo gaudyti dezertyrus, kartoti šaukimą į karo tarnybą, koreguoti fiktyvius karininkų pateikiamus sąrašus, nustatyti kiekvieno nuopelnus ir vertę, suvesti tikslų dingusių ir mirusių balansą. Su jomis susidurdavo ligoninės, kai tekdavo atskirti tikrai sergančius nuo simuliantų, stebėti ligos eigą, įvertinti gydymo efektyvumą, atpažinti analogiškus

[23] Kropotkine, *Autour d'une vie*, 1902, p. 9. Esu dėkingas už šią nuorodą ponui G. Canguilhemui.

atvejus ir nuspėti epidemijų pradžią. Su jomis susidurdavo mokymo įstaigos, kai reikėdavo nustatyti kiekvieno sugebėjimus, lygį ir gabumus, nurodyti jų panaudojimo galimybes: „Registras reikalingas tam, kad prireikus būtų galima gauti informacijos apie vaikų įpročius, apie pamaldumo, katekizmo, literatūros mokymosi pažangą, apie jų dvasią ir protą, kurių būklė stebima nuo priėmimo dienos."[24]

Štai kodėl sudaromi disciplinuojamos individualybės kodai, homogenizuojantys individualius, per egzaminą išryškėjusius bruožus: fizinis atpažinimo kodas, medicininis simptomų kodas, mokyklinis arba karinis elgsenų ir atlikčių kodas. Šie kvalitatyviniai arba kvantitatyviniai kodai dar ganėtinai elementarūs, tačiau jais pirmą kartą bandoma valdžios santykių schemose „formalizuoti" individualumą.

Kitos disciplinarinės raštijos naujovės palietė šių elementų koreliavimą, dokumentų kaupimą, serijizavimą, organizavo lyginimo erdvę, atveriančią klasifikavimo, kategorijų formavimo, priemonių parinkimo, normų fiksavimo galimybes. Ypač plačiai raštvedybos ir dokumentacijos metodai buvo išbandomi XVIII amžiaus ligoninėse. Kruopščiai vedami specializuoti registrai. Jų sąveika, cirkuliacija per vizitacijas, lyginimas reguliariai renkantis gydytojams ir administratoriams, juose sukauptų duomenų perdavimas centrinėms instancijoms (ligoninei arba centriniam prieglaudų biurui), ligonių, pasveikusiųjų, mirties atvejų apskaita ligoninės, miesto ar pagaliau tautos mastu – visa tai integrali dalis procesų, įvedusių ligoninėse disciplinarinį režimą. Viena pamatinių geros medicininės „disciplinos" (abiem šio žodžio prasmėm) sąlygų reikėtų laikyti dokumentacijos metodus, kuriais individualūs duomenys integruojami į kaupimo sistemas, tačiau jose nepasimeta; kurie padeda individą rasti bet kuriame bendro profilio registre, o kiekvienas per egzaminą gautas duomuo savo ruožtu atsispindi visuotinėje lygtyje.

[24] J. de Batencourt [M.I.D.B.], op. cit., p. 64.

Pasitelkęs visą šį jį lydintį dokumentavimo aparatą, egzaminas atveria dvi tarpusavyje koreliuojančias galimybes: pirma, konstituoti individą kaip aprašomą, analizuojamą objektą ir žvelgiant permanentinio žinojimo žvilgsniu atskleisti jį išskiriančius bruožus, jo savitą evoliuciją, tik jam būdingus įgūdžius ar sugebėjimus, o ne „rūšies" požymius, kaip tai daro gyvąsias būtybes tyrinėjantys gamtininkai; antra, sudaryti lyginimo sistemą, leidžiančią pasverti globalinius reiškinius, aprašyti grupes, apibūdinti kolektyvinius veiksmus, įvertinti individų skirtumus, paskirstyti juos vienoje ar kitoje „populiacijoje".

Taigi visi šie tokie pažįstami žymėjimo, registravimo, dosjė sudarymo, kolonėlių ir lentelių braižymo metodai turėjo lemiamą reikšmę epistemologiškai „deblokuojant" mokslus apie individą. Būtume visiškai teisūs, jeigu prisimintume Aristotelio keltą problemą: ar mokslas apie individą yra galimas, ar jis legitimus? Turbūt didelei problemai reikalingi dideli sprendimai. Tačiau čia turime mažytę istorinę problemą – XVIII amžiaus pabaigoje iškyla mokslai, kuriems būtų galima prisegti „klinikinių" etiketę; į žinojimo lauką įžengia (pakeisdamas rūšį) individas; moksliniame diskurse ima funkcionuoti individualių ypatybių aprašymas, apklausa, anamnezė, „dosjė". Į šį paprastą konkretų klausimą nereikia, be abejonės, ieškoti nepaprasto atsakymo: prisiminkime dokumentavimo ir registravimo metodus, egzaminavimo mechanizmus, disciplinos aparato formavimąsi ir naują kūno valdymo praktiką. Kur gimsta mokslai apie žmogų? Tikėtiniausia būtų jų ieškoti šiuose mažai šlovės teikiančiuose archyvuose, iš kurių išsirutuliojo modernieji prievartos būdai, taikomi kūnui, gestams, elgsenai.

3. *Visa ši dokumentavimo technika kiekvieną egzaminuojamą individą paverčia „atveju"*: atveju, kuris tampa ir pažinimo objektu, ir valdžios laimikiu. Tai nebėra kazuistikos arba jurisprudencijos atvejis – visuma aplinkybių, kvalifikuojančių veiksmą ir galinčių įtakoti įstatymo taikymą, tai individas, kurio individualybę galima aprašyti, įvertinti, išmatuoti, palyginti su kitomis;

tai individas, kurį reikia muštruoti arba koreguoti, kurį reikia klasifikuoti, normalizuoti, atmesti ir t.t.

Ilgą laiką eilinė – žemiška ir kasdieniška – individualybė likdavo anapus aprašymo slenksčio. Būti apžiūrimam, stebimam, išnarstomam po kaulelį, diena iš dienos sekamam nenutrūkstamos raštijos buvo laikoma privilegija. Žmogaus darbų kronika, jo gyvenimo pasakojimas, kiekvieną egzistencijos mirksnį palydinti istoriografija buvo jo galios ritualų dalis. Tačiau disciplinarinės procedūros viską apverčia, nustato žemesnį individualybės aprašymo slenkstį ir naudojasi juo kaip kontrolės priemone bei dominavimo metodu. Nebe paminklas būsimam atminimui, o dokumentas galimam panaudojimui. Ir šios naujos aprašymo manijos užmojis auga griežtėjant disciplinos varžtams: pradedant XVIII amžiumi, vaikas, ligonis, beprotis, kalinys vis lengviau rieda disciplinos mechanizmais grįstu keliu ir tampa individualių aprašymų bei biografinių pasakojimų objektu. Raštu fiksuojant realias egzistencijos formas nebe heroizuojama, o objektyvuojama ir pavergiama. Rūpestingai užrašyti psichinių ligonių arba nusikaltėlių gyvenimai, kaip ir karalių kronika arba garsiųjų liaudies plėšikų epopėja, atlieka tam tikrą politinę funkciją; tačiau šiuo atveju valdžios metodai jau visai kiti.

Egzamine, kuris rituališkai ir kartu „moksliškai" fiksuoja individualius skirtumus, prisega kiekvieną prie jo atskirybės (priešingai negu ceremonija, kurioje visa savo didybe iškyla padėtis, kiltis, privilegijos, pareigos), galima įžvelgti atsirandant naują valdžios atmainą, kur kiekvieno individo padėtį apibrėžia jo individualybė, o padėtis lemia vienokius ar kitokius individą apibūdinančius bruožus, matus, nuokrypius, „pažymius", kurie paverčia jį tiesiog „atveju".

Galiausiai egzaminas užima centrinę vietą tarp procedūrų, kurios paverčia individą valdžios bei žinojimo efektu ir objektu. Derindamas hierarchinę priežiūrą ir normalizuojančią sankciją, jis užtikrina disciplinarinio paskirstymo ir klasifikacijos sėkmę, maksimalų jėgų ir laiko išnaudojimą, tolydų ugdymo akumuliavimą, optimalų sugebėjimų komponavimą, taigi – „celiškos",

organiškos, genetiškos ir kombinacinės individualybės gamybą. Jis ritualizuoja disciplinas, keliais žodžiais apibūdinamas kaip atmaina valdžios, kuriai svarbu individualūs skirtumai.

*

Atsiradus disciplinoms, įvyksta tai, ką galėtume pavadinti individualizavimo politikos ašies apvertimu. Galima sakyti, kad tam tikrose visuomenėse – feodalinė santvarka tėra vienas iš pavyzdžių – maksimaliai individualizuojama suverenumo sklaidos sferoje ir aukščiausiuose valdžios ešelonuose. Kuo galingesnis ar labiau privilegijuotas yra tas ar kitas asmuo, tuo labiau ritualais, diskursais ar plastiniais įvaizdžiais akcentuojamas jo individualumas. Vietą giminystės sistemoje nurodantys „vardas" ir genealogija, pranašumą demonstruojantys ir literatūroje įamžinami žygdarbiai, ceremonijos, kurių eiliškumas atskleidžia valdžios ryšius, paminklai arba dovanojimo aktai, pratęsiantys gyvenimą po mirties, prabanga ir išlaidumas, daugybės vasalinių ir siuzereninių ryšių pynė – visa tai yra „progresuojančio" individualizavimo procedūros. Disciplinariniame režime, priešingai, individualizacija yra „regresuojanti": kuo anonimiškesnė ir funkcionalesnė valdžia, tuo labiau individualizuojami valdiniai; ir ne tiek ceremonijomis, kiek priežiūra, ne tiek juos menančiais pasakojimais, kiek stebėjimu, ne genealogijomis, kurių atskaitos taškas yra protėviai, o lyginimu su „norma"; ne tiek žygdarbiais, kiek „nuokrypiais". Disciplinos sistemoje vaikas labiau individualizuotas už suaugusį, ligonis – už sveiką žmogų, beprotis ir nusikaltėlis – už normalų ir neprasikaltusį. Kad ir kaip ten būtų, visi individualizuojantys mechanizmai mūsų civilizacijoje orientuojasi į pirmuosius; panorus individualizuoti suaugusį, sveiką, normalų ir įstatymus gerbiantį žmogų, tyrinėjama, kiek jame liko vaikiškumo, kokia slapta manija jį valdo, apie kokį sunkų nusikaltimą jis svajoja. Visi šaknį „psicho-" turintys mokslai, analizės bei praktikos metodai atsiranda būtent

šioje istorinėje individualizavimo procedūrų pervartoje. Pereinant nuo istorinių-ritualinių prie mokslinių-disciplinarinių individualybės formavimo mechanizmų, kur protėvių vietą užima norma, statuso – mato vienetai, o žmogaus atminimą pakeičia žmogaus apskaičiavimai, kai atsiranda mokslų apie žmogų galimybė, – būtent tada pradeda funkcionuoti nauja valdžios technologija ir nauja politinė kūno anatomija.

Nuo ankstyvųjų viduramžių iki pat šių dienų „nuotykis" ženklina individualybę, o perėjimas nuo epo prie romano, nuo kilnaus poelgio prie slaptos ypatybės, nuo ilgos kelionės į tremtį prie kapstymosi tolimoje vaikystėje, nuo varžytuvių prie fantazmų taip pat prisideda prie disciplinarinės visuomenės susiformavimo. Mūsų vaikystės nuotykį dabar primena nebe „gerasis mažylis Henris", o mažojo Hanso nelaimės. *Rožės romaną* šiais laikais parašė Mary Barnes; Lanseloto vietą užėmė prezidentas Schreberis.

Dažnai sakoma, kad visuomenė, kurios sudedamieji elementai – individai, yra perėmusi abstraktų juridinės sutarties ir mainų modelį. Merkantilinę visuomenę tada įsivaizduotume kaip juridiškai atskirų subjektų asociaciją, grįstą sutartimis. Gali būti. Atrodo, kad politinė XVII ir XVIII amžiaus teorija iš tikrųjų dažnai paklūsta šiai schemai. Tačiau nereikėtų pamiršti, kad tuo pat laikotarpiu egzistavo metodika, efektyviai įteisinusi individus kaip koreliuojančius valdžios ir žinojimo elementus. Individas, be abejo, yra fiktyvus „ideologinio" visuomenės vaizdinio atomas; tačiau kartu tai – realybė, kurią pagamino specifinė valdžios technologija, vadinama „disciplina". Reikia kada nors liautis aprašinėjus valdžios efektus negatyviais terminais: esą ji „atmeta", „tramdo", „slopina", „cenzūruoja", „abstrahuoja", „maskuoja", „slepia". Iš tikrųjų valdžia produkuoja; ji kuria realybę; kuria objektų sritis ir tiesos ritualus. Kaip tik to produkavimo metu atsiranda individas ir žinios apie jį.

Tačiau ar ne per daug galios priskiriame šioms, dažnai miniatiūrinėms, disciplinos gudrybėms? Kaip galima jomis pasiekti tokio efekto?

TREČIAS SKYRIUS

Panoptizmas

Štai kokių priemonių, miestą užklupus marui, numatyta imtis viename iš XVII amžiaus pabaigos reglamentų.[1]

Pirmiausia, griežtai apribojama erdvė: savaime suprantama, uždaromas miestas ir jo „apylinkės", gyvybės neteks tas, kas jį paliks, išnaikinami visi benamiai gyvuliai; miestas padalijamas kvartalais, valdomais komendantų. Kiekvienai gatvei paskiriamas sindikas; jis už ją atsakingas; palikęs ją, baudžiamas mirties bausme. Nurodytą dieną liepiama visiems užsidaryti savo namuose: gyvybės netenka juos palikusieji. Sindikas pats iš lauko užrakina kiekvieno namo duris, o raktus atiduoda kvartalo komendantui, šis saugo juos iki karantino pabaigos. Kiekviena šeima turi pasiruošti maisto atsargų. O vynui ir duonai tiekti iš gatvės į namų vidų nutiesiami nedideli mediniai vamzdžiai, kuriais kiekvienas gyventojas gali gauti savo davinį tiesiogiai nebendraudamas su tiekėju; mėsa, žuvis ir daržovės tiekiamos skridiniais ir pintinėmis. Jeigu išeiti iš namų būtina, tai daroma po vieną, vengiant bet kokio sąlyčio su kitais. Laisvai vaikšto

[1] Archives militaires de Vincennes, A 1 516 91 sc. Pièce. Šis įsakas iš esmės sutampa su daugeliu kitų tos ar ankstesnės epochos įsakų.

tik komendantai, sindikai, sargybiniai, o tarp užkrėstų namų, nuo vieno lavono prie kito šmėsčioja „varnai", kuriems, šiaip ar taip, reikės mirti: tai „prastuomenė, kuri nešioja ligonius, laidoja mirusius, valo ir atlieka daug bjaurių, atkarių darbų". Tai padalinta, nejudri, sustingusi erdvė. Kiekvienas turi savo vietą. Pajudėjęs netenka gyvybės – užsikrečia arba baudžiamas mirtimi.

Nepaliaujama priežiūra. Visa aprėpiantis ir budrus žvilgsnis: „Gausus kariuomenės dalinys, vadovaujamas patikimų karininkų ir pasiturinčių žmonių", sargybiniai prie miesto vartų, rotušės bei kiekviename kvartale privers liaudį paklusti akimirksniu, dar labiau sustiprins absoliučią magistratų valdžią „ir užkirs kelią sąmyšiams, vagystėms bei plėšimams". Prie durų – sekimo postai, kiekvienos gatvės gale – sargybiniai. Komendantas kasdien aplanko jam paskirtą kvartalą, tikrina kaip sindikai atliko savo užduotis ir išklauso gyventojų skundus; jie „prižiūri jų veiksmus". Sindikas taip pat kasdien pereina jam priskirtą gatvę; sustoja prie kiekvieno namo; liepia gyventojams sustoti prie langų (tiems, kurių langai išeina į kiemą, paskiriamas langas į gatvę, kuriame negali pasirodyti niekas kitas); šaukia kiekvieną pavarde; teiraujasi apie sveikatą, „o gyventojai privalo sakyti tiesą, kitaip neteks gyvybės"; kam nors nepasirodžius lange, sindikas turi sužinoti priežastį: „Šitaip jis lengvai nustatys, kur slepiami mirusieji arba ligoniai." Kiekvienas savo narve, kiekvienas savo lange, kiekvienas atsiliepia šaukiamas pavarde ir pasirodo, kai to pareikalaujama, – tikras gyvųjų ir mirusiųjų paradas.

Tokia priežiūra remiasi nuolatinio registravimo sistema: sindikai raportuoja komendantams, komendantai – miesto tarėjams arba burmistrui. Prieš „uždarant" miestą, nuosekliai surašomi visi jame esantys gyventojai; pažymima jų „pavardė, amžius, lytis, nepriklausomai nuo užimamos padėties": vieną sąrašo egzempliorių turi kvartalo komendantas, kitą – rotušės raštinė, dar vienas duodamas sindikui naudotis kasdienės apžiūros metu. Fiksuojami visi apsilankymo metu kritę į akis faktai – mirtys,

ligos, skundai, išsišokimai – ir apie tai pranešama komendantams bei magistratams. Pastarieji visiškai kontroliuoja gydymo procesą. Paskiriamas atsakingas gydytojas. Jokiam kitam gydytojui neleidžiama gydyti, jokiam vaistininkui – gaminti vaistų, jokiam nuodėmklausiui – lankyti ligonių be jo raštiško sutikimo, „idant niekas nenuslėptų ir neslaugytų, magistratams nežinant, užkrečiamų ligonių". Visi ligoniai be perstojo centralizuotai registruojami. Kiekvieno santykį su savo liga ir savo mirtimi fiksuoja valdžios instancijos, jų registracijos knygos, jų priimami sprendimai.

Praėjus penkioms arba šešioms dienoms nuo karantino pradžios, imama vieną po kito valyti namus. Visi gyventojai turi išeiti iš namo; kiekviename kambaryje pakeliami arba pakabinami „baldai ir prekės"; barstomi smilkalai; paskui, kruopščiai užkamšius langus, duris ir netgi vašku užlipdžius spynų angas, jie padegami. Galiausiai namas laikomas uždarytas tol, kol kvapai išsivadėja; smilkytojai apieškomi „namo gyventojų akivaizdoje, kad jie matytų, jog išeidami šie neturį nieko kito, ką turėjo įeidami". Po keturių valandų gyventojai gali grįžti į namą.

Tokia uždara, skersai išilgai padalinta, stebima erdvė, kur individai įsprausti jiems skirtoje vietoje, kur kontroliuojamas menkiausas krustelėjimas, registruojami visi įvykiai, kur centrą ir periferiją jungia nenutrūkstamas dokumentacijos srautas, kur valdžia skleidžiasi nesivaržydama tolydžios hierarchijos principu, kur kiekvienas individas nuolatos fiksuojamas, egzaminuojamas ir užima savo vietą tarp gyvųjų, ligonių arba mirusiųjų – visa tai yra kompaktiškas disciplinarinio aparato modelis. Marui priešpriešinama tvarka; ji turi užgniaužti bet kokią sumaištį: kai liga persimeta iš kūno į kūną, kai blogis plinta, baimei ir mirčiai nušluojant draudimus. Kiekvienam jo vietą, kūną, ligą, mirtį, turtą nurodo visur esanti ir visa žinanti valdžia, reguliariai ir nenutrūkstamai besiskaidanti tol, kol galutinai apibrėžia, kas yra individas, kas jam būdinga, kas jam priklauso ir kas jam atsitinka. Maro sumaiščiai disciplina priešpriešina

analizuojančią valdžią. Ne vienas grožinis kūrinys vaizdavo marą kaip šventę: įstatymai nebegalioja, draudimai panaikinti, šėlsta praeinantis laikas, kūnai susipina be jokios pagarbos, individai nusiima kaukes, išsižada savo padėties ir visiems pažįstamos povyzos, atverdami visiškai kitą tiesą. Tačiau egzistavo ir politinė maro vizija, iš esmės priešinga šiems vaizdiniams: ne kolektyvinė šventė, o griežtas padalijimas; ne pažeisti įstatymai, o reglamentas, aprėpiantis net menkiausias egzistencijos detales, išbaigta hierarchija užtikrinantis kapiliarinį valdžios funkcionavimą; ne užsidedamos ir nusiimamos kaukės, o kiekvienam priskiriama jo „tikroji" pavardė, „tikroji" vieta, „tikrasis" kūnas ir „tikroji" liga. Maro, kaip realaus ir kartu įsivaizduojamo netvarkos pavidalo, medicininis bei politinis koreliatas yra disciplina. Už disciplinarinio aparato šmėkšo sunkiai atsikratoma „užkrėtimų", maro, maištų, nusikaltimų, valkatavimo, dezertyravimo baimė, baimė dėl žmonių, pasirodančių ir išnykstančių, gyvenančių ir mirštančių viešpataujant netvarkai.

Raupsus lydėjo atstūmimo ritualai, iš dalies modeliavę ir nubrėžę bendrus didžiojo Uždarymo kontūrus, o marą – disciplinarinės schemos. Tik šiuo atveju nėra skirstymo į vienus ir kitus, o įvedama daugybė skirčių, vyksta individualus paskirstymas, sekimas, kontrolė skverbiasi į gylį, valdžia intensyvėja ir šakojasi. Raupsuotąjį tiesiog atstumia, ištremia už mūro sienų; jam leidžiama dingti masėje, iš kurios diferencijavimo maža naudos; maru sergantieji kruopščiai „šukuojami", čia individuali diferenciacija yra prievartos priemonė besidauginančios, besiskleidžiančios ir besiskaidančios valdžios rankose. Vienoje pusėje – didysis uždarymas, kitoje – geras muštravimas; vienoje – raupsai ir padalijimas į dvi dalis, kitoje – maras ir daugybė skirčių. Vienu atveju paženklinama; kitu atveju – analizuojama ir paskirstoma. Raupsuotojo ištrėmimas ir maro stabdymas spinduliuoja ne tą pačią politinę viziją. Vienu atveju tai švarios bendruomenės, kitu – disciplinuotos visuomenės vizija. Du būdai valdyti žmones, kontroliuoti jų ryšius, išsklaidyti pavojingas jų

samplaikas. Tobulai valdomo miesto utopija – maru užkrėstas miestas, hierarchijos, sekimo, žvilgsnių, dokumentų miestas, sukaustytas ekstensyvios valdžios, kuri užvaldo visus (bet skirtingais būdais) individualius kūnus. Maras yra išbandymas, padedantis idealiai apibrėžti disciplinarinės valdžios funkcionavimą. Kad teisės ir įstatymai funkcionuotų visiškai kaip teorijoje, teisininkai lygiuodavosi į gamtą; kad pamatytų tobulai funkcionuojančią disciplina, valdantieji svajojo apie marą. Disciplinarinėse schemose maras yra bet kokių sąmyšių, bet kokios netvarkos įvaizdis; visiškai taip pat, kaip raupsų – nutraukto kontakto – įvaizdį randame atstūmimo schemose.

Taigi šios schemos skirtingos, tačiau nėra nesuderinamos. Ilgainiui jos suartėja, ir XIX amžiuje atstūmimo erdvę, simboliškai apgyventą raupsuotųjų (o realiai – elgetų, valkatų, bepročių, ramybės drumstėjų), imama apdoroti disciplinarinį „valymą" vykdančia valdymo technika. Nuo XIX amžiaus pradžios disciplinarinė valdžia „raupsuotuosius" nuosekliai laiko „maru apkrėstaisiais", margą internavimo erdvę užkloja smulkus disciplinarinės skaidos tinklas, ji apdorojama analitiniais valdžios paskirstymo metodais, atstumtieji individualizuojami, tačiau individualizavimo procedūros taikomos atstumtiniesiems: psichiatrinės prieglaudos, pataisos kalėjimai, *maisons de correction*, priverstinio švietimo įstaigos ir iš dalies ligoninės, o platesniu mastu – visos individus kontroliuojančios instancijos atlieka dvejopą funkciją: binarinės perskyros ir ženklinimo (beprotis – ne beprotis; pavojingas – nepavojingas, normalus – anormalus); ir prievartinio apibūdinimo bei diferencijuojančio paskirstymo (kas jis toks; kur jo vieta; kas jam būdinga; kaip jį atpažinti; kaip tinkamiausia būtų jį sekti ir t.t.). Viena vertus, raupsuotieji „užkrečiami maru"; atstumtieji patiria individualizuojančios disciplinos taktiką; ir, kita vertus, disciplinarinės kontrolės universalumas leidžia paženklinti „raupsuotąjį" ir panaudoti prieš jį dualistinius (arba–arba) atstūmimo mechanizmus. Normalumo ir anormalumo skirtis, kurios neišvengia nė vienas individas

ir kuri šiais laikais taikoma visai kitiems objektams, atliepia binariniam ženklinimui ir raupsuotojo tremčiai; o metodikos ir institucijos, skirtos matuoti, kontroliuoti ir ištaisyti anormalumą, funkcionuoja kaip disciplinariniai aparatai, kuriuos pagimdė maro baimė. Visi valdžios mechanizmai, dar ir mūsų dienomis supantys anormalumą – jį ženklinantys arba modifikuojantys, – komponuoja šias dvi tolimos kilmės formas.

*

Benthamo *Panopticon* suteikia šiam komponavimui architektūrinį pavidalą. Jo principai žinomi: visu apskritimo perimetru – žiedo formos pastatas, centre – bokštas; šiame – didžiuliai langai, išeinantys į vidinę žiedo pusę; žiedinis pastatas padalintas į vienutes, einančias per visą jo plotį; jose du langai – vienas žiūri į vidinio bokšto langus, kitas į išorę – tokia vienutė peršviečiama kiaurai. Pakanka centriniame bokšte pasodinti prižiūrėtoją, o kiekvienoje vienutėje uždaryti beprotį, ligonį, nusikaltėlį, darbininką ar mokinį. Iš bokšto matyti šviesos fone ryškėjantys žiedinio pastato vienutėse uždarytų belaisvių siluetai. Kiekviena kamera – mažas teatras, kur vaidina vienas, tobulai individualizuotas ir nuolatos matomas aktorius. Panoptiniame mechanizme atsirandantys erdvės vienetai leidžia nuolatos matyti ir tučtuojau atpažinti. Trumpai tariant, čia kalėjimo vienutės principas apverčiamas aukštyn kojom; arba, tikriau, iš trijų jos funkcijų – uždaryti, atimti šviesą ir paslėpti – lieka tik pirmoji, o kitos dvi panaikinamos. Akinanti šviesa ir prižiūrėtojo žvilgsnis įkalina geriau negu šešėlis, kuris galų gale ir apsaugo. Atvirumas – tai spąstai.

Pirmiausia tai leidžia išvengti neigiamų padarinių – tų tirštų masių, vibždančių, vilnijančių įkalinimo vietose, kurias nutapė Goya ir aprašė Howardas. Kiekvienas individas savo vietoje, patikimai uždarytas vienutėje, tiesiai prieš prižiūrėtojo akis; šoninės sienos užkerta bet kokį kontaktą su kaimynais. Matomas,

tačiau pats nemato; informacijos objektas, tačiau niekada – komunikacijos subjektas. Matomas iš centrinio bokšto; tačiau nematomas iš gretimų, griežtai pertvaromis atskirtų vienučių. Tai garantuoja tvarką. Jeigu saugomi nusikaltėliai, nėra pavojaus, kad jie surengs sąmokslą, organizuos kolektyvinį pabėgimą, suplanuos būsimus nusikaltimus, patirs neigiamą kito įtaką; jeigu tai ligoniai, nėra užkrėtimo grėsmės; jeigu bepročiai – nėra pavojaus, kad jie vienas kitą sužalos; jeigu vaikai – nebus nusirašinėjimo, triukšmo, plepalų, išdaigų. Jeigu tai darbininkai – nebus kivirčų, vagysčių, sąmokslų prieš savininką, pramogų, kurios trukdo darbui, gadina jo kokybę ir baigiasi nelaimingais atsitikimais. Galas miniai, tirštai masei, mainų židiniui, individualybių santarai, kolektyvizmui – jų vietą užima atskirtų individualybių kolekcija. Sargo požiūriu, minią pakeičia suskaičiuojama ir kontroliuojama daugybė; kalinių požiūriu – vienatvė izoliacijoje ir viešumoje.[2]

Štai kodėl Panoptikonas toks efektyvus: kalinys be perstojo jaučiasi stebimas, ir tuomet valdžia ima funkcionuoti automatiškai. Sekimas veiksmingas net tada, kai būna pertrūkių; valdžia taip tobulai subalansuota, jog nuolatinis jos demonstravimas nebūtinas; architektūrinis mechanizmas kuria ir palaiko valdžios santykius, nepriklausomus nuo valdytojų; vienu žodžiu, patys kaliniai yra juos valdančios valdžios šaltinis. Štai kodėl nėra reikalo ir kartu nepakanka, kad kalinį be paliovos stebėtų prižiūrėtojas; nepakanka, nes viską lemia kalinio suvokimas, kad yra sekamas; nėra reikalo, nes iš tikrųjų tas sekimas net nėra būtinas. Štai kodėl Benthamas pagrindė principą, kad valdžia turi būti matoma ir neverifikuojama. Matoma – nes prieš kalinio akis visuomet stūksos centrinio bokšto, iš kurio jis sekamas, siluetas. Neverifikuojama – nes kalinys niekada neturi žinoti, kokiu momentu yra stebimas; tačiau jis turi būti tikras, kad

[2] J. Bentham, *Panopticon*, *Works*, parengė Bowring, t. IV, p. 60–64. Plg. iliustraciją nr. 17.

tai gali atsitikti bet kurią akimirką. Kad prižiūrėtojo buvimas ar nebuvimas liktų nenuspėjamas, kad kaliniai iš savo vienučių nepastebėtų net šešėlio ar silueto, Benthamas numatė ne tik švieslaidėmis uždengti centrinės sekimo salės langus, bet ir pertverti ją pertvaromis taip, kad vietoj durų liktų zigzaginiai praėjimai: sargybinį galėtų išduoti mažiausias trinktelėjimas, blykstelėjusi šviesa, pravirų durų anga.[3] Panoptikonas yra mašina, išardanti matyti–būti matomam poros vienybę: esantis žiediniame pastate matomas kaip ant delno, bet pats niekada nieko nemato; esantis centriniame bokšte mato viską ir niekada nėra matomas.[4]

Tai svarbus mechanizmas, automatizuojantis ir deindividualizuojantis valdžią. Pastaroji grindžiama ne tiek kokia nors personalija, kiek vienokiam ar kitokiam tikslui pajungtų kūnų, erdvės, šviesos, žvilgsnių paskirstymu; mechanizmų agregatu, kurio viduriuose gimsta individus pančiojantis ryšys. Nebereikalingos tampa ceremonijos, ritualai, ženklai, kuriais valdovas demonstravo savo valdžios perteklių. Naujoji mašinerija asimetrizuoja, pažeidžia pusiausvyrą, įtvirtina skirtumą. Nebesvarbu, kas valdo. Bet kuris, beveik atsitiktinai parinktas individas gali paleisti mašiną į darbą: jeigu valdytojas išvykęs, jį pavaduoja šeima, aplinkiniai, draugai, svečiai, net tarnai.[5] Taip pat nesvarbūs ir jo motyvai: nekuklus smalsumas, vaiko vylius, pažinimo troškimas, genantis filosofą žmogiškosios prigimties muziejaus salėmis, ar pikta valia tų, kurie jaučia malonumą sekti ir bausti kitus. Kuo daugiau anoniminių ir atsitiktinių stebėtojų, tuo didesnis

[3] Savo *Postscript to the Panopticon* (1791) Benthamas dar priduria užtemdytas, juodai išdažytas galerijas, juosiančias priežiūros bokštą, iš kurių galima stebėti du vienučių aukštus.

[4] Žr. iliustraciją nr. 17. Pirmojoje *Panopticon* versijoje Benthamas buvo sugalvojęs dar ir akustinės priežiūros sistemą, vamzdeliais sujungdamas vienutes su centriniu bokštu. Jis atsisakė to savo *Postscript* – gal todėl, kad negalėjo padaryti to asimetriškai ir sukliudyti kaliniams taip pat gerai girdėti prižiūrėtoją, kaip kad jis girdėjo juos. Julius bandė įvesti asimetrinio pasiklausymo sistemą (*Leçon sur les prisons*, vertimas į prancūzų kalbą, 1831, p. 18).

[5] J. Bentham, op. cit., p. 45.

pavojus įkliūti ir tuo neramesnis kalinys. Panoptikonas – nuostabi mašina, iš įvairiausių troškimų gaminanti homogeniškus valdžios efektus.

Fiktyvus santykis mechaniškai pagimdo realią vergystę. Nėra reikalo griebtis jėgos, norint priversti nuteistąjį gerai elgtis, beprotį – nusiraminti, darbininką – dirbti, mokinį – uoliai mokytis, ligonį – laikytis ligoninės taisyklių. Benthamas stebėjosi panoptinių institucijų paprastumu: jokių grotų, jokių grandinių, jokių milžiniškų spynų; pakanka aiškiai nubrėžtų skirčių ir tinkamai išdėstytų atverčių. Senųjų „saugių namų", gynybinės architektūros sunkiasvoriškumą galima pakeisti paprasta ir ekonomiška „atsargių namų" geometrija. Valdžios veiksmingumas ir jėga iš dalies persidavė jos poveikį patiriančiam paviršiui. Patekęs į matymo lauką ir tai žinodamas, individas pats imasi prievartinių valdžios funkcijų; jis spontaniškai leidžiasi jų valdomas; jis savyje įrėžia valdžios santykį, kuriame vienu metu atlieka du vaidmenis; jis tampa savo paties pavergimo principu. Štai kodėl išorinė valdžia gali nusimesti savo sunkų fizinį apvalkalą; ji siekia tapti nekūniška; kuo arčiau šis tikslas, tuo pastovesnis, didesnis, visiems laikams įstringantis, vis pasikartojantis jos poveikis: tai nuolatinė pergalė, vengianti bet kokios fizinės konfrontacijos ir visuomet nulemta iš anksto.

Benthamas nesako, ar savo projektui įkvėpimo sėmėsi iš žvėryno, kurį Le Vaux įkūrė Versalyje – tai pirmas žvėrynas, kurio įvairūs elementai, priešingai tradicijai, nebėra išsklaidyti po parką[6]: centre – aštuonkampis paviljonas, kurio antrą aukštą teužima vienas kambarys, karaliaus salonas. Didžiuliai langai žvelgia į septynis aptvarus (aštuntoji pusė palikta įėjimui), kuriuose laikomi skirtingų rūšių gyvūnai. Iki Benthamo laikų šis žvėrynas neišliko. Tačiau Panoptikono programoje matome analogišką stebėjimo individualizavimo, charakterizavimo ir klasifikavimo, erdvės analizavimo rūpestį. Panoptikonas yra karališkasis

[6] G. Loisel, *Histoire des ménageries*, 1912, II, p. 104–107. Žr. iliustraciją nr. 14.

žvėrynas, tik gyvūną pakeičia žmogus, grupavimą rūšimis – individualus paskirstymas, o karalių – vogčiomis veikianti valdžios mašinerija. Visais kitais atžvilgiais Panoptikonas atlieka gamtininko darbą. Jis padeda nustatyti skirtumus: fiksuoti kiekvieno ligonio simptomus, kad klinikinio vaizdo neiškreiptų nei per arti sustatytos lovos, nei po ligoninę cirkuliuojančios miazmos ar užkrečiamos ligos; dėmėtis vaikų veiksmus (jokių klastočių ar nusirašinėjimo), nustatyti jų sugebėjimus, įvertinti charakterio ypatybes, įvesti griežtą klasifikaciją ir, atsižvelgiant į normalią evoliuciją, atskirti „tingumą ir užsispyrimą" nuo „neišgydomo debiliškumo"; žymėtis kiekvieno darbininko sugebėjimus, palyginti laiką, sugaištamą dirbiniui pagaminti, ir darbo dienos pabaigoje išmokėti jiems atitinkamą algą.[7]

Tai tiek dėl panašumo į žvėryną. Tačiau Panoptikonas kartu yra laboratorija, jį galima panaudoti kaip patirties įgijimo, elgsenų modifikavimo, individų muštravimo arba permuštravimo mašiną. Galima eksperimentuoti vaistais ir patikrinti jų veikimą. Išmėginti įvairias bausmes, atsižvelgiant į kalinių nusikaltimus ir charakterį, ir atrasti pačias veiksmingiausias. Skirtingai apmokyti darbininkus ir nustatyti, kuris metodas geriausias. Leistis į pedagoginius eksperimentus – pavyzdžiui, vėl išbandyti garsųjį izoliuotą švietimą, tam reikalui panaudojant pamestinukus; pamatysime, kas atsitiks, kai sukakus šešiolikai ar aštuoniolikai metų berniukai ir mergaitės pirmą kartą išvys vieni kitus; patikrinsime, ar tikrai, kaip mano Helvetius, kiekvienas gali išmokti bet ko; atseksime „kiekvienos atklydusios minties genealogiją"; išlavinsime vaikus, remdamiesi skirtingomis mąstymo sistemomis, kai kuriuos įtikinsime, kad dukart du nėra keturi ir kad mėnulis yra sūrio gabalas, o po to suvesime juos vienus su kitais, kai jiems bus dvidešimt arba dvidešimt penkeri; paskui diskutuosime, ir tos diskusijos bus vaisingesnės už pamokslus ir paskaitas, kuriems išleidžiama tiek pinigų; bent

[7] Ibid., p. 60–64.

16.-679

atsiras dingstis atradimams metafizikos srityje. Panoptikonas – tinkamiausia vieta eksperimentams su žmonėmis, čia atliekama patikima gaunamų transformacijų analizė. Jame galima stebėti netgi jo paties mechanizmus. Iš centrinio bokšto valdytojas seka visus savo pavaldinius: sanitarus, gydytojus, vyresniuosius meistrus, mokytojus, sargybinius; nuolatos juos įvertina, modifikuoja jų elgesį, taiko, jo manymu, geriausius metodus; savo ruožtu paprasta stebėti ir jį patį. Nelauktai Panoptikono centre pasirodęs inspektorius akimirksniu įvertina – ir niekas neprasprūsta pro jo akis, – kaip funkcionuoja visa įstaiga. Tarp kitko, ar šio architektūrinio aparato gelmėse užsklęstas valdytojas nėra organiška jo dalis? Nekompetentingas gydytojas, neįstengęs sutramdyti užkrečiamos ligos, kalėjimo arba dirbtuvės viršininkas, tinkamai neatliekantis savo pareigų, – tai pirmosios epidemijos arba maišto aukos. „Savo likimą, – sako Panoptikono šeimininkas, – kaip sugebėdamas susiejau su jų (kalinių) likimu."[8] Panoptikonas funkcionuoja kaip valdžios laboratorija. Stebėjimo mechanizmais sėkmingai įsiskverbiama į žmonių elgesį; valdžiai iš paskos seka žinojimas, kuris didėja sulig kiekvienu jos žingsniu ir atranda vis naujus pažinimo objektus kiekviename plotelyje, kur panaudojama valdžia.

*

Maro apimtas miestas, panoptinė įstaiga – skirtumai yra svarbūs. Jie ženklina per pusantro šimtmečio įvykusias disciplinarinės programos transformacijas. Vienu atveju, išskirtinė situacija: prieš nepaprastą blogį telkiamos visos valdžios pajėgos; ji įsiskverbia ir matoma visur; išrandami nauji dantračiai; atitveriama, paralyžiuojama, suskirstoma; kuriam laikui sukuriamas antimiestas ir kartu tobula visuomenė; primetamas idealaus funkcionavimo modelis, kurio esmė galų gale yra ta pati, kaip ir

[8] J. Bentham, op. cit., p. 177.

blogio, su kuriuo grumiamasi – paprastas gyvenimo ir mirties dualizmas: kas juda, neša mirtį, ir mirtis tam, kas juda. Panoptikoną, priešingai, reikia laikyti bendresniu valdžios funkcionavimo modeliu: čia valdžios santykiai apibrėžiami kasdienio žmonių gyvenimo terminais. Aišku, Benthamas jį vaizduoja kaip ypatingą, uždarą instituciją. Dažnai juo buvo grindžiama tobulo įkalinimo utopija. Palyginti su apgriuvusiais, knibždančiais, kankinimų krečiamais kalėjimais, kuriuos matome Piranesės graviūrose, Panoptikonas atrodo kaip žiauri ir išmoninga įkalinimo įstaiga. Tai, kad jis net ir mūsų laikais įkvėpė tiek įvairių sumanymų ir realizuotų projektų, rodo jo sugebėjimą beveik du amžius audrinti vaizduotę. Tačiau Panoptikono nedera laikyti onirinių statiniu: tai idealų pavidalą įgavusio valdžios mechanizmo diagrama. Jokios kliūties, pasipriešinimo ar trinties netrukdomą valdžios funkcionavimą galima įsivaizduoti kaip grynai architektūrinę ir optinę sistemą: tai politinės technologijos karkasas, technologijos, kurią galima ir reikia atriboti nuo bet kokio specifinio pritaikymo.

Jis yra polivalentiškas: padeda ne tik perauklėti kalinius, bet ir slaugyti ligonius, mokyti mokinius, saugoti bepročius, prižiūrėti darbininkus, priversti dirbti elgetas ir dykaduonius. Tai yra būdas įkurdinti kūnus erdvėje, išskirstyti individus vienas kito atžvilgiu, sukurti hierarchinę organizaciją, išdėstyti valdžios centrus ir kanalus, apibrėžti intervencijos metodus ir instrumentus ligoninėse, dirbtuvėse, mokyklose, kalėjimuose. Kiekvieną kartą, kai reikia individų daugybei duoti kokią nors užduotį arba primesti vienokią ar kitokią elgseną, galima pasinaudoti panoptine schema. Ji pritaikoma – aišku, atitinkamai modifikuojant – „visoms priežiūros įstaigoms, kur gana ankštoje erdvėje laikomas tam tikras asmenų skaičius"[9].

[9] Ibid., p. 40. Benthamas pasitelkia būtent pataisos kalėjimo pavyzdį todėl, kad šis atlieka daug (priežiūros, automatinės kontrolės, kalinimo, izoliavimo, priverstinių darbų, apmokymo) funkcijų.

Kiekvienu tokiu atveju vis tobulinamas valdymas. Ir taip atsitinka dėl keleto priežasčių: todėl, kad ši schema mažina valdžią turinčiųjų ir didina valdomųjų skaičių; kad ji leidžia įsikišti bet kurią akimirką, o nuolatinis spaudimas suveikia dar nepadarius nusižengimo, klaidos ar nusikaltimo; kad būtent dėl to ji ir stipri, nes niekada neįsikiša, veikia spontaniškai ir be triukšmo, funkcionuoja kaip mechanizmas, kurio efektai išplaukia vienas iš kito; kad tiesiogiai, be jokių kitų fizinių instrumentų, vien tik architektūra ir geometrija veikia individus; kad „suteikia protui valdžią protams". Panoptinė schema suintensyvina bet kokio valdžios aparato veikimą: užtikrina jo ekonomiškumą (medžiagų, personalo, laiko); dėl savo preventyvaus pobūdžio, funkcionavimo tolydumo ir mechanizmų automatiškumo užtikrina jo efektyvumą. Taip iš valdžios išpešamas „iki šiol nematyto dydžio" „puikus ir naujas valdymo instrumentas [...]; jis nuostabus tuo, kad suteikia milžinišką jėgą kiekvienai jį panaudojančiai institucijai"[10].

Kažkas panašaus į „Kolumbo kiaušinį" politikos srityje. Juk panoptinė schema gali susilieti su bet kuria funkcija (švietimo, gydymo, gamybos, baudimo); glaudžiai sukibusi su ja, ji kelia jos vertę; sudaro mišrų mechanizmą, kuriame valdžios (ir žinojimo) santykiai tiksliai, iki smulkiausių detalių suderinti su kontroliuojamais procesais; tiesiogine proporcija susieja „valdžios prieaugį" su „produkcijos prieaugiu". Žodžiu, tada valdžia savo funkcijas atlieka ne primesdama save iš išorės tarsi kokią nelanksčią arba gremėzdišką prievolę, o ganėtinai subtiliai, plėsdama savo veiklos lauką, didindama minėtų funkcijų efektyvumą. Panoptikonas nėra koks šarnyras, valdžios mechanizmo funkcionalumo reguliatorius; jis padeda valdžios santykiams atlikti vieną ar kitą funkciją, o funkcijai – realizuotis per šiuos valdžios santykius. Panoptizmas, remdamasis „paprasta architektūrine idėja, gali reformuoti moralę, palaikyti

[10] Ibid., p. 65.

sveikatingumą, atgaivinti pramonę, skleisti švietimą, sumažinti visuomenines išlaidas, suteikti ekonomikai tvirtą kaip uola pagrindą, atrišti, užuot perkirtus, varguomenės likimą lemiančių įstatymų Gordijaus mazgą"[11].

Maža to, ši uždara mašina taip įrengta, kad jos durys visada atviros išorybei: kaip matėme, centriniame bokšte bet kas gali atlikti prižiūrėtojo funkcijas ir tuo būdu įminti priežiūros funkcionavimo paslaptį. Iš tikrųjų, į kiekvieną panoptinę instituciją, net į tokią neprieinamą kaip pataisos kalėjimas, šios atsitiktinės ir nesibaigiančios inspekcijos gali patekti be vargo: ir ne tik paskirti kontrolieriai, bet ir viešuomenė. Kiekvienas visuomenės narys turi teisę ateiti ir savo akimis pamatyti, kaip funkcionuoja mokyklos, ligoninės, gamyklos, kalėjimai. Taigi nėra pavojaus, kad panoptinės mašinos stiprinama valdžia degeneruos ir pavirs tironija. Disciplinarinis mechanizmas demokratiškai kontroliuojamas „didžiojo pasaulio teismo".[12] Subtiliai įrengtame panoptiniame statinyje, kur prižiūrėtojas vienu žvilgsniu aprėpia tiek skirtingų individų, kiekvienas atėjusysis gali sekti bet kurį iš prižiūrėtojų. Stebėjimo mašina sykiu buvo ir tamsus kambarys, kuriame esantys individai akylai stebimi; ji virsta permatomu statiniu, kur valdžią gali kontroliuoti visa visuomenė.

Panoptinė schema, įsigalėdama visuomenės kūne, neištirpsta ir nepraranda nė vienos iš savo savybių; ji linkusi tapti visuotine to kūno funkcija. Maro apimto miesto disciplinarinis modelis buvo išskirtinis: tobulas, tačiau absoliučiai prievartinis; ligai, kuri nešė mirtį, valdžia priešpriešino nuolatinę mirties bausmės grėsmę; gyvenimas buvo redukuotas iki paprasčiausios

[11] Ibid., p. 39.

[12] Įdomu, ar įsivaizduodamas šį nenutrūkstamą srautą lankytojų, požemine perėja pasiekiančių centrinį bokštą ir iš ten besižvalgančių po Panoptikono kraštovaizdžio apskritimą, Benthamas žinojo, kad lygiai tuo pat metu Barkeris konstravo savo Panoramas (pirmoji, regis, pasirodė 1787 metais), kuriose lankytojai, atsisėdę centre, matė aplink save kraštovaizdį, miestą, mūšio vaizdus. Lankytojai užimdavo tiksliai tą vietą, iš kur žvelgdavo valdovas.

jo išraiškos; nuosekliai įgyvendinama kalavijo teisė priešinosi mirties valdžiai. Panoptikonas, atvirkščiai, išplečia ir sustiprina; valdžios ekonomiškumą ir efektyvumą jis didina ne dėl jos pačios ir ne dėl to, kad akimirksniu išvaduotų visuomenę iš jai kilusio pavojaus: stiprinamos socialinės jėgos – didėja gamybos apimtys, plėtojama ekonomika, plečiamas švietimas, keliamas viešosios moralės lygis; skatinamas augimas ir gausa.

Kaip stiprinti valdžią, kad, užuot kliudžius ir slėgus ją reikalavimais bei nelanksčiomis taisyklėmis, jos pažanga paspartėtų? Koks valdžios intensifikatorius galėtų drauge gausinti ir produkciją? Kaip valdžia, stiprėdama pati, galėtų padidinti visuomenės jėgas, užuot jas užgniaužusi arba pažabojusi? Panoptikonas siūlo tokį problemos sprendimą: valdžios produktyvumas didėja tik tuomet, kai, viena vertus, ji gali tolydžiai aprėpti pamatinius visuomenės sluoksnius, prasiskverbti iki smulkiausių jos tinklo akių, o, antra vertus, kai išsineria iš tų netikėtų, smurtinių, netolydžių formų, kurias įgaudavo valdovo valdžia. Karaliaus kūnas, jo keistas, materialus ir kartu mitinis buvimas, iš jo sklindanti – arba kitiems patikėta – jėga – tai visiška priešingybė naujajai valdžios fizikai, kurią apibrėžia panoptizmas. Jos įtakos sfera – visuomenės dugnas, heterogeniški kūnai, jų detalės, judesių gausybė, įvairialypės jėgos, erdviniai santykiai. Nauji mechanizmai analizuoja distribuciją, nuokrypius, serijas, kombinacijas, o nauji instrumentai iškelia į viešumą, registruoja, diferencijuoja ir lygina – tai santykinės ir daugialypės valdžios fizika, valdžios, maksimalaus intensyvumo pasiekiančios ne karaliaus asmenyje, o kūnuose, kuriuos būtent šie santykiai padeda individualizuoti. Benthamas teoriškai pagrindžia kitokį visuomenės kūno ir jį persmelkiančių valdžios santykių analizės būdą. Praktiniu aspektu jis apibrėžia kūnų ir jėgų subordinavimo metodą, kuris turi didinti valdžios naudingumą taupydamas valdovo galią. Panoptizmu grindžiama naujoji „politinė anatomija“, kurios objektas ir tikslas yra ne suverenumo ryšiai, o disciplinariniai santykiai.

Projektuodamas savo įžymųjį permatomą ir apskritą narvą, kurio centre stūkso visagalis ir visažinis bokštas, Benthamas turbūt troško sukurti tobulą disciplinarinę instituciją; tačiau jo projektas rodo ir tai, kaip galima „atpalaiduoti" disciplinas, pritaikyti jas įvairiais pavidalais ir įvairioms reikmėms visame visuomenės kūne. Benthamas svajoja iš klasikinio amžiaus disciplinų, susikūrusių tam skirtose, santykinai uždarose vietose – kareivinėse, kolegijose, didelėse dirbtuvėse, kurių globalizacija įsivaizduota tik miesto mastu maro laikui, sukurti tinklą mechanizmų, budrių visur ir visada, aprėpiančių visuomenę be spragų ir be atokvėpio. Panoptinėje struktūroje glūdi šios visuotinybės raktas. Ji programuoja disciplinarinių aparatų kupiną visuomenę, kad ši funkcionuotų kaip elementarus ir lengvai pakeičiamas mechanizmas.

*

Taigi prieš mus – du disciplinos vaizdiniai. Viename poliuje – blokuojanti disciplina, uždara institucija, iškilusi visuomenės pakraštyje ir atliekanti vien tik negatyvias funkcijas: sustabdyti blogį, nutraukti komunikaciją, suspenduoti laiką. Kitame poliuje dėl panoptizmo turime discipliną-mechanizmą: tai aparatas, kurio funkcija yra padaryti valdžią greitesnę, veiksmingesnę, ne tokią sunkiasvorę, piešinys, kuriame ryškėja subtiliai pavergtos būsimos visuomenės kontūrai. Perėjimas nuo vieno projekto prie kito, nuo išskirtinės prie visuotinės priežiūros disciplinos yra istorinės transformacijos išdava: XVII ir XVIII amžiuje disciplinos mechanizmai palaipsniui plėtė savo įtakos sferą, sklido po visą visuomenės kūną ir formavo tai, ką apibendrinant būtų galima pavadinti disciplinarine visuomene.

Benthamo pateikta valdžios fizika atspindi klasikiniame amžiuje vykusią disciplinų plėtrą. Ją liudija gausėjančios disciplinarinės institucijos, kurių tinklas, užguldamas vis didesnį plotą, pamažu iškopia iš visuomenės paribių: tai, kas buvo užkampis,

neprieinama vieta, atsitiktinė priemonė arba paskiras drausminimo modelis, tampa visuotinai priimta formule. Protestantiškų, pamaldžių Gijomo Oraniečio ar Gustavo IV Adolfo kariuomenių reglamentų nuostatas perima visų Europos kariuomenių statutai. Pavyzdinėse jėzuitų kolegijose arba Batencouro ir Demia, kaip ir Sturmo, mokyklose brėžiasi bendrosios mokyklinės disciplinos formos. Jūreivių ir karo ligoninių sutvarkymo schema panaudojama XVIII amžiaus ligoninių reorganizacijai.

Tačiau tokia disciplinarinių institucijų plėtra, be abejo, tėra tik labiausiai į akis krentantis gilesnių procesų aspektas.

1. *Apverčiamos disciplinų funkcijos.* Jomis, ypač pradžioje, buvo tikimasi neutralizuoti galimus pavojus, sutramdyti naudos neduodančius arba įsismarkavusius gyventojus, įveikti pernelyg gausių susibūrimų keliamą grėsmę. Nuo šiol iš disciplinų reikalaujama, nes jos tai gali, pozityvaus vaidmens – kelti individų naudingumo koeficientą. Karinė disciplina ne vien užkerta kelią plėšimams, dezertyravimui ar kareivių nepaklusnumui; ji tampa bazine kariuomenės egzistavimo technika, suvarytą minią paverčiančia junginiu, kurio galia nuo to tik išauga. Disciplina tobulina kiekvieno kareivio įgūdžius, juos koordinuoja, spartina judesius, stiprina dalinio ugnies galią, išplečia puolimo frontą, nesumažindama jo efektyvumo, ugdo sugebėjimą priešintis ir t.t. Dirbtuvių disciplina, verčianti gerbti reglamentą ir vyresniuosius, užkertanti kelią vagystėms ar išeikvojimams, ugdo įgudimą, greitį, našumą, taigi didina pelną. Tebederindama elgseną su moralės normomis, ji vis labiau pajungia elgesį galutiniam tikslui ir įsuka kūnus į vienokią ar kitokią mašineriją, jėgas – į ekonomiką. XVII amžiuje atsiradusių provincinių ir pradinių krikščioniškųjų mokyklų pateisinimui buvo pasitelkiami vien tik negatyvūs argumentai: neišgalintys mokyti savo vaikų vargšai „neišaiškina jiems, kokios jų priedermės: jie sunkiai uždirba pragyvenimui ir patys yra mažai mokyti, todėl negali suteikti savo vaikams gero išsilavinimo, kurio patys niekados neturėjo“. Čia tyko trys dideli pavojai: Dievo nepažinimas, veltėdystė

(su ją lydinčia girtuoklyste, nešvankumu, vagystėmis, plėšikavimais) ir telkimasis į driskių gaujas, pasiruošusias bet kada sukelti riaušes ir „jeigu pasiseks, ištuštinti Dievo Motinos ligoninės atsargas".[13] Revoliucijos pradžioje reikalaujama, kad pradinis mokslas, be viso kito, „stiprintų", „lavintų kūną", paruoštų vaiką „ateityje dirbti kokį nors mechaninį darbą", ugdytų „akies taiklumą, rankos tvirtumą ir nuovoką".[14] Disciplinos vis dažniau funkcionuoja kaip technologija, gaminanti naudingus individus. Štai kodėl jos atsikrato marginalinės padėties visuomenės pakraščiuose, išsineria iš atstūmimo arba išpirkimo, įkalinimo arba vienatvės formų. Štai kodėl palengva nyksta jų giminingumas religinėms normoms ir suvaržymams. Štai kodėl jos skverbiasi į svarbiausius, produktyviausius, arčiausiai centro esančius visuomenės sektorius, kodėl imasi keleto esminių – manufaktūrinės gamybos, žinių perdavimo, sugebėjimų ir profesinių žinių skleidimo, karinio aparato – funkcijų. Galiausiai štai iš kur ta XVIII amžiuje išryškėjusi dviguba tendencija – gausinti disciplinos institucijų ir kartu disciplinuoti jau egzistuojančius aparatus.

2. *Disciplinarinių mechanizmų telkimasis į „spiečius"*. Gausėjant disciplinos įstaigų, pastebima disciplinarinių mechanizmų „deinstitucionalizavimosi" tendencija, pastanga išsmukti iš aklinų tvirtovių, kur jie iki šiol funkcionavo, ir „laisvai" cirkuliuoti. Masyvios ir kompaktiškos disciplinos skyla į lanksčius, lengvai perkeliamus ir pritaikomus kontrolės metodus. Kartais uždari mechanizmai, be savo vidinės specifinės funkcijos, dar imasi išorinio sekimo, užmesdami ištisą antrinės kontrolės tinklą. Pavyzdžiui, krikščioniškoji mokykla ne tik ugdo klusnius vaikus; ji padeda prižiūrėti ir jų tėvus, domėtis jų gyvenimo būdu, pragyvenimo šaltiniais, pamaldumu, papročiais. Mokyklos virsta miniatiūrinėmis socialinėmis sekyklomis, kurios įsigauna į suaugusiųjų

[13] Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, p. 60–61.

[14] 1791 rugsėjo 10 dienos Talleyrand'o pranešimas Steigiamajam susirinkimui. Cituojamas knygoje A. Léon, *La Révolution française et l'éducation technique*, 1968, p. 106.

gyvenimą ir reguliariai jį kontroliuoja: blogas vaiko elgesys arba nelankymas yra teisėta dingstis, pasak Demia, apklausinėti kaimynus, ypač jeigu tikėtina, kad šeima nepasakys tiesos; paskui – apklausinėti pačius tėvus ir patikrinti, ar jie moka katekizmą ir maldas, ar nusiteikę kovoti su vaiko ydomis, kiek namuose lovų ir kas kur miega. Apsilankymas paprastai baigiasi labdara, dovanojamas šventojo atvaizdas arba papildomų lovų.[15] Vis dažniau gyventojų medicininė priežiūra atliekama anapus ligoninės sienų. Po 1772 metų Dievo Motinos ligoninės gaisro pasigirsta balsų, reikalaujančių gremėzdiškas ir netvarkingas įstaigas pakeisti nedidelėmis ligoninėmis. Jos ne tik slaugytų kvartalo ligonius, bet ir rinktų informaciją, nuspėtų endemijos ar epidemijos protrūkius, atidarytų dispanserius, duotų patarimus gyventojams ir nuolatos informuotų valdžią apie sanitarinę rajono būklę.[16]

Disciplinarines procedūras spinduliuoja ne tik uždaros institucijos, bet ir visuomenėje pasklidę įvairūs kontrolės židiniai. Ilgą laiką gyventojų „disciplinavimo" vaidmenį atliko religinės bendrijos bei labdaringos asociacijos. Prasidėjus kontrreformacijai iki pat filantropiškosios Liepos monarchijos tokių iniciatyvų vis daugėjo; jos siekė religinių (atvertimas ir moralizavimas), ekonominių (parama ir raginimas dirbti) arba politinių (kova su nepatenkintaisiais arba maištingaisiais) tikslų. Kaip pavyzdį pacituosiu Paryžiaus parapinių labdaros draugijų reglamentą. Draugijos nariai pasidalija teritoriją, suskirstytą kvartalais ir apygardomis, ir reguliariai ten lankosi. „Jų darbas yra užkirsti kelią nepadorioms užeigoms, muštynėms, nešvankiems piešiniams ant sienų, kortavimui, viešiems skandalams, piktžodžiavimui, bedievystei ir kitokiai jų akivaizdoje krečiamai netvarkai." Jie turi lankyti ir vargšus. Nuostatuose nurodoma reikalinga informacija:

[15] Ch. Demia, op. cit., p. 39–40.

[16] Antrojoje XVIII amžiaus pusėje dažnai buvo svajojama panaudoti kariuomenę kaip priežiūros ir „valymo" instanciją, skirtą gyventojams sekti. Kariuomenė, kurią XVII amžiuje dar reikėjo disciplinuoti, dabar pati suvokiama kaip „disciplinavimo" įrankis. Plg., pvz., J. Servan, *Le Soldat citoyen*, 1780.

ar gyvena sėsliai, ar moka maldas, ar dažnai eina sakramentų, ar išmano savo amatą, kokios moralinės savybės (ir „ar nenuskurdo dėl savo kaltės"); pagaliau „reikia nesukeliant įtarimo išsiaiškinti, kaip elgiamasi namuose. Ar nesivaidijama tarpusavyje ir su kaimynais, ar rūpinamasi dievobaimingai išugdyti savo vaikus [...] ar neguldomi skirtingos lyties paaugliai vienoje lovoje ir ar nemiegama kartu su jais, ar neklesti šeimose ištvirkimas ir nesveikas mylavimasis, ypač su vyresnėmis dukterimis. Jeigu kyla abejonių, ar gyvena santuokoje, reikia pareikalauti vestuvių liudijimo."[17]

3. *Disciplinos mechanizmų suvalstybinimas.* Anglijoje socialinės disciplinos funkciją ilgą laiką atliko religinės pakraipos privačios bendrijos.[18] Prancūzijoje dalis šio vaidmens teko patronažo arba paramos draugijoms, tačiau kitos – be abejo, pačios svarbiausios – dalies labai anksti ėmėsi policijos aparatas.

Į centralizuotos policijos steigimąsi ilgą laiką buvo žiūrima – net ir pačių amžininkų – kaip į pačią tiesmukiškiausią karališkojo absoliutizmo išraišką. Valdovas norėjo turėti „savo magistratą, kuriam galėtų tiesiogiai perduoti įsakymus, pavedimus, ketinimus ir kuris būtų atsakingas už jo įsakymų ir *lettres de cachet* vykdymą"[19]. Iš tikrųjų policijos departamentai ir juos vainikuojanti vyriausioji policijos valdyba Paryžiuje, perėmę ankstesniąsias funkcijas – nusikaltėlių paiešką, tvarkos palaikymą miestuose, ekonominę ir politinę kontrolę, virto vieninga ir griežta administracine mašina: „Visi jėgos ir informacijos spinduliai, prasidėję apskritimo perimetre, susieina vyriausioje valdyboje [...]. Tai ji išjudina smagračius, kurie visi kartu įveda tvarką ir sukuria harmoniją. Jos valdymo efektus galima palyginti nebent su dangiškųjų kūnų judėjimu."[20]

[17] Arsenal, ms. 2565. Šiuo inventoriaus numeriu pažymėtoje byloje galima rasti daug XVII ir XVIII amžiaus labdaros draugijų įstatų.
[18] Plg. L. Radzinovitz, *The English Criminal Law*, 1956, t. II, p. 203–241.
[19] Duvalio, pirmojo policijos departamento sekretoriaus, tekstas, cituojamas knygoje Funck-Brentano, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*, t. IX, p. 1.
[20] N.T. Des Essarts, *Dictionnaire universel de police*, 1787, p. 344, 528.

Nors policijos, kaip institucijos, organizacija įgavo valstybinio aparato pavidalą, tiesiogiai susijusį su politinio suverenumo centru, tačiau jos vykdoma valdžia, mechanizmai, kuriuos ji išjudina, ir elementai, kuriems tuos mechanizmus pritaiko, yra būdingi tik jai vienai. Toks aparatas turi aprėpti visą visuomenės kūną, ir ne tik sujungti kraštutines jo ribas, bet ir įsiskverbti į menkiausias detales. Policijos valdžia turi rūpintis „viskuo": tačiau tai jokiu būdu nėra valstybės ar karalystės visuma, kaip matomas ir nematomas monarcho kūnas; tai įvykių, veiksmų, elgsenų, nuomonių dulksna – „visa, kas vyksta".[21] Policijos akiratyje „kas akimirką vykstantys", „nereikšmingi dalykai", kuriuos minėjo Katerina II savo Didžiojoje Instrukcijoje.[22] Kartu su policija atsiranda neapibrėžtybės kontrolė, siekianti idealaus sukibimo su elementariausia visuomenės tinklo akimi, su pačiu laikiniausiu reiškiniu. „Magistratų ir policijos karininkų instancija yra svarbiausia. Jos veiklos objektas tam tikra prasme neapibrėžtas ir išryškėja tik įsigilinus": neįtikėtinai maži politinės valdžios pavidalai.

Ši valdžia turi apsiginkluoti nuolatine, išsamia, visa apimančia priežiūra, kuri viską iškeltų į viešumą, pati likdama nematoma. Tai būtų tarsi žvilgsnis be veido, visuomenės kūną paverčiantis percepcijos lauku: visur budinčios tūkstančiai porų akių, mobilus ir visuomet įtemptas dėmesys, didžiulis hierarchizuotas tinklas, kurį, Le Maire'o duomenimis, Paryžiuje sudaro 48 komisarai, 20 inspektorių, be to, reguliariai apmokami „stebėtojai" , „smulkūs sekliai", gaunantys užmokestį už darbo dieną, informatoriai, kvalifikuojami pagal atliekamas užduotis, ir, galiausiai – prostitutės. O šio nenutrūkstamo stebėjimo duomenys kaupiami ištisoje eilėje raportų ir registrų. Dėl tokios įvairiapusiško dokumentavimo sistemos XVIII amžiaus visuomenę

[21] Šiuo pranešimu Le Maire'as Sartine'o prašymu atsakė į šešiolika Juozapo II klausimų apie Paryžiaus policiją. Jį 1879 metais išspausdino Gazier.
[22] Priedas prie *Instruction pour la rédaction d'un nouveau code*, 1769, § 535.

pamažu apraizgo milžiniškas policijos tekstų masyvas.[23] Ir skirtingai nuo teisminių arba administracinių raštų metodikos, čia registruojamos elgsenos, požiūriai, galimybės, įtarimai, – taigi nuolatos fiksuojamas individo elgesys.

Be to, reikia pasakyti, kad policinė kontrolė, nors visiškai paklūstanti „karaliaus rankai", nefunkcionuoja tik viena kryptimi. Iš tikrųjų tai yra dviejų juostų sistema: manipuliuodama teisingumo aparatu, ji vykdo neatidėliotinus karaliaus norus; tačiau ji atsiliepia ir į pageidavimus iš apačios. Didžioji dauguma garsiųjų *lettres de cachet*, kurie ilgą laiką simbolizavo karališkąją savivalę ir politiškai diskvalifikavo suėmimo praktiką, iš tikrųjų atsirado šeimų, mokytojų, vietinių didikų, kvartalo gyventojų, parapijų klebonų prašymu. Internavimas būdavo sankcija už bet kokį bausmės nusipelnantį, tačiau įstatymiškai nebaudžiamą veiksmą: už netvarką, nepasitenkinimą, nepaklusnumą, netinkamą elgesį. Už visa tai, ką Ledoux norėjo išguiti iš savo architektūriškai tobulo miesto ir ką jis vadino „nusikaltimais dėl priežiūros stokos". Trumpai tariant, XVIII amžiuje policija ne tik padeda teisingumo struktūroms persekioti nusikaltėlius ir įgyvendina politinę galimų sąmokslų, opozicijos judėjimų arba maištų kontrolę, bet ir imasi disciplinarinės funkcijos. Ši funkcija sudėtinga, nes absoliučią monarcho valdžią jungia su mažesnėmis valdžios instancijomis, išsibarsčiusiomis po visą visuomenę; nes skirtingas, uždaras disciplinarines institucijas (dirbtuves, kariuomenę, mokyklas) sujungia tinklu, veikiančiu joms nepasiekiamose vietose, disciplinuojančiu nedisciplinarines erdves; policija užpildo spragas, sutvirtina institucijų saitus, užtikrina ginklu tiek mini-, tiek metadiscipliną. „Valdovas, pasitelkęs išmintingą policiją, pripratina liaudį prie tvarkos ir paklusnumo."[24]

[23] Informacijos apie XVIII amžiaus policijos registracijos knygas galima rasti knygoje M. Chassaigne, *La Lieutenance générale de police*, 1906.
[24] E. de Vattel, *Le Droit des gens*, 1768, p. 162.

XVIII amžiuje policijos aparato susikūrimas sankcionuoja disciplinų paplitimą valstybiniu mastu. Nors policija akivaizdžiausiai buvo susijusi su visu tuo, kas karališkojoje valdžioje peržengdavo įstatymiškumo rėmus, visiškai aišku, kodėl ji sugebėjo išlikti beveik nepakitusi teisminės valdžios pertvarkymo laikotarpiu; ir kodėl iki pat šių dienų nenustojo plėtusi savo įgaliojimų: be abejonės, todėl, kad ji yra „pasaulietinė" teisminės valdžios atšaka; ir, aišku, todėl, kad geriau už teismines institucijas susitapatina – ir užmoju, ir mechanizmais – su disciplinarine visuomene. Tačiau klystume manydami, kad disciplinarines funkcijas visiems laikams pasisavino ir absorbavo vienas valstybinis aparatas.

„Disciplinos" negalima tapatinti nei su viena kokia institucija, nei su vienu kokiu aparatu. Tai valdžios tipas, jos realizavimo modelis su savo instrumentais, technika, metodais, įgyvendinimo lygmenimis ir taikiniais. Tai tam tikra valdžios „fizika" arba „anatomija", tam tikra technologija. Ir ja gali apsiginkluoti tiek „specializuotos" institucijos (pataisos kalėjimai arba XIX amžiaus *maisons de correction*), tiek institucijos, pasitelkiančios ją kaip pagrindinę priemonę konkrečiam tikslui pasiekti (mokyklos, ligoninės), tiek jau egzistuojančios instancijos, šitaip sustiprinančios arba reorganizuojančios savo vidinius valdžios mechanizmus (vieną dieną reikės parodyti, kaip „disciplinavosi" šeimos, o labiausiai tėvų–vaikų grandies santykiai, pradedant klasikiniu amžiumi absorbavę iš išorės ateinančias mokyklines, karines, vėliau ir medicinines, psichiatrines, psichologines schemas, ir kaip disciplinarinis normalumo–anormalumo klausimas pirmiausia imamas kelti šeimoje), tiek aparatai, discipliną pavertę vidinio funkcionavimo principu (Napoleono epochoje pradėtas administracinio aparato disciplinizavimas), tiek pagaliau valstybės aparatai, kurių svarbi, nors ne vienintelė funkcija yra siekti disciplinos įsigalėjimo visos visuomenės mastu (policija).

Taigi apskritai galima būtų pasakyti, kad, pereinant nuo uždarų disciplinų, savotiškų socialinių „karantinų", prie neribotai

taikomo „panoptinio" mechanizmo, formuojasi disciplinarinė visuomenė. Ne todėl, kad disciplinarinis valdžios modelis pranoko visus kitus, o todėl, kad įsiskverbė tarp jų, tapo, kartais juos diskvalifikuodamas, tarpininku, jungiamąja grandimi, tęsiniu, o ypač – laidininku, per kurį valdžios efektus pajunta smulkiausi ir tolimiausi visuomenės kūno elementai. Disciplina užtikrina be galo smulkėjančią valdžios santykių distribuciją.

Praslinkus vos keliems metams po Benthamo projekto, Julius išdavė tokios visuomenės gimimo liudijimą.[25] Jis pasakė, kad panoptinis principas nėra vien tik architektūrinė išmonė – tai esąs įvykis „žmogiškosios minties istorijoje". Iš pažiūros, čia tesprendžiama techninė problema; tačiau šitaip išryškėja tam tikras visuomenės tipas. Antika buvo reginio civilizacija. „Kaip padaryti, kad daugybė žmonių galėtų matyti nedaug objektų", – štai kokią problemą sprendė šventovių, teatrų ir cirkų architektai. Reginys suponavo gyvenimo viešumą, švenčių intensyvumą, kūnišką artumą. Kruvinuose ritualuose visuomenė atgaudavo stiprybę ir akimirkai susiliedavo į vieną didelį kūną. Naujieji laikai iškelia atvirkščią uždavinį: „Kaip nedaugeliui, arba net kam vienam, akimoju aprėpti žvilgsniu didelę daugybę." Kai esminiais visuomenės elementais tampa nebe bendruomenė ir gyvenimo viešumas, o, viena vertus, privatūs individai ir, kita vertus, valstybė, santykių modelis įgauna visiškai priešingą reginiui formą: „Naujiesiems laikams, stiprėjant valstybės įtakai, kasdien jai vis giliau skverbiantis į visas socialinio gyvenimo detales ir santykius teko užduotis stiprinti ir tobulinti šio gyvenimo garantijas, statyti ir paskirstyti po šalį pastatus, skirtus vienu metu prižiūrėti didelei daugybei žmonių."

Benthamo aprašytąją techninę programą Julius perskaitė kaip įvykusį istorinį procesą. Mūsų visuomenė – ne reginio, o priežiūros visuomenė. Po vaizdų paviršiumi – iki kaulų smegenų persmelkti kūnai. Didžioji mainų abstrakcija pridengia kruopštų ir

[25] N.H. Julius, *Leçons sur les prisons*, vertimas į prancūzų kalbą, 1831, I, p. 384–386.

konkretų naudingų jėgų muštrą. Komunikacijos kanalais kaupiamas ir centralizuojamas žinojimas. Ženklų žaismas apibrėžia valdžios įsitvirtinimo vietas. Mūsų socialinė santvarka nežaloja, nevaržo ir nekeičia harmoningos individo visumos; individas čia kruopščiai gaminamas, pajungiant ištisą jėgų ir kūnų taktikos arsenalą. Mes esame mažesni Graikai, negu manome esą. Mes esame ne amfiteatre ir ne scenoje, o panoptinėje mašinoje, persmelkti valdžios, kurios efektus patys sukeliame, nes esame vienas iš jos dantračių. Galbūt viena iš priežasčių, kodėl toks svarbus istorinėje mitologijoje Napoleono personažas, yra ta, kad jame matome sandūrą tarp monarchizuoto, ritualizuoto suverenumo ir hierarchizuotos, be perstojo funkcionuojančios disciplinos neapibrėžtybės. Metęs žvilgsnį, jis sugauna viską, nuo jo niekada nepraspūsta jokia, kad ir mažiausia, smulkmena: „Jūs turite manyti, kad nė viena imperijos dalis nelieka be priežiūros, kad joks nusikaltimas, joks nusižengimas, joks pažeidimas neliks nenubaustas ir kad liepsninga genijaus akis aprėpia šios milžiniškos mašinos visumą, ir nė mažiausia smulkmena nelieka nepastebėta."[26] Savo didžiausio suklestėjimo momentu disciplinarinė visuomenė imperatoriaus asmenyje vis dar išlaiko reginio valdžios bruožus. Monarchas, uzurpavęs senosios santvarkos sostą ir kartu sukūręs naują valstybę, kaip simbolinė ir kulminacinė figūra, įkūnijo visą tą ilgą procesą, kai suverenumo ištaiga, privalomas valdžios demonstravimas palaipsniui užgeso priežiūros kasdienybėje, panoptizme, kur susikryžiuojantys budrūs žvilgsniai greitai pavers nenaudingais ir erelį, ir saulę.

*

Disciplinarinės visuomenės formavimasis sietinas su keletu plataus užmojo istorinių – ekonominių, teisinių-politinių, na ir mokslinių – procesų.

[26] J.B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, p. 14.

1. Globaliniu mastu disciplina yra technika, padedanti suvaldyti žmogiškąsias daugybes. Tiesą sakant, čia nėra nieko išskirtinio ar savito: kiekvienai valdžios sistemai iškyla ta pati problema. Tačiau valdžios taktika, kurią apibrėžia disciplinos, atliepia trims kriterijams: kuo pigesnis valdymas (ekonomine prasme – kuo mažiau išlaidų; politine prasme – diskretiškas, neviešas, santykinai nematomas, nežadinantis atkaklaus pasipriešinimo); maksimalus socialinės valdžios poveikio intensyvumas ir paplitimas, be nesėkmių ir be spragų; šio valdžios „ekonomiškumo" siejimas su ją realizuojančių (pedagoginių, karinių, gamybinių arba medicininių) mechanizmų našumu – trumpai tariant, visų sistemos elementų paklusnumo ir naudingumo didinimas. Toks trejopas disciplinos tikslas atliepia gerai žinomoms istorinėms aplinkybėms. Viena vertus, XVIII amžiuje įvyksta didžiulis demografinis sprogimas: vis daugėja klajojančių gyventojų (vienas pirmųjų disciplinos uždavinių yra kur nors įkurdinti; jos metodika – antinomadinė); keičiasi kontroliuotinų arba manipuliuotinų grupių kiekybinis mastas (nuo XVII amžiaus pradžios iki Prancūzijos revoliucijos išvakarių labai pagausėjo besimokančiųjų, kaip, beje, ir ligonių, skaičius; XVIII amžiaus pabaigoje taikos meto kariuomenėje tarnavo per 200 000 žmonių). Kitas tų aplinkybių aspektas – auga, plečiasi ir sudėtingėja, taip pat brangsta gamybos aparatas, kurio rentabilumą reikia didinti. Disciplinarinių metodų plėtra atliepia šiųdviejų procesų reikalavimams, arba, be abejo, tikriau būtų sakyti, jų suderinimo būtinybei. Nei feodalinės valdžios liekanos, nei administracinės monarchijos struktūros, nei vietinės kontrolės mechanizmai, nei laki jų visų samplaika netiko šiai užduočiai: kliudė tinklo spragos ir netolydumas, jų funkcionavimą dažnai drebinantys konfliktai, o ypač – valdymo „brangumas". Brangus jis buvo keletu prasmių: nes daug kainavo iždui; nes korumpuotų valdžios organų ir monopolijų sistema netiesiogiai, tačiau labai sunkia našta gulė ant gyventojų pečių; nes pasipriešinimas, kurio susilaukdavo, versdavo valdžią elgtis vis griežčiau

17.-679

ir griežčiau; nes iš esmės ji viską atimdavo jėga (pinigus bei produktus atimdavo monarchas, senjoras, bažnyčia; žmones bei laiką atimdavo lažas arba rekrūtų gaudymas, valkatų įkalinimas arba jų trėmimai). Plėtojantis disciplinoms atsiranda elementari, visiškai kitaip funkcionuojanti valdymo technika: šie valdžios mechanizmai, užuot veikę „iš šalies", integruojasi į gamybos aparatus, skatina jų efektyvumą ir pagaminamos produkcijos sunaudojimo augimą. Senąjį valdžios principą „atimti prievarta" disciplinos pakeičia nauju – „švelnumu gaminti naudą". Šiuo principu paremta metodika žmonių daugybę suderina su gamybos aparatų gausėjimu (taip sakydamas, turiu omeny ne tik „gamybą", bet ir žinojimo bei sugebėjimų gamybą mokykloje, sveikatos – ligoninėse, griaunamosios jėgos – kariuomenėje).

Atliekant šią suderinimo užduotį, disciplina pasitelkiama spręsti keletui problemų, neįmanomų senosios valdžios struktūroms. Ji gali sumažinti masinio fenomeno „neefektyvumą": susilpninti daugybės atsparumą manipuliavimui, pasipriešinimą vieno iš ją sudarančių elementų arba jų sumos išnaudojimui, bet kokį pavojų kiekio teikiamiems pranašumams. Štai kodėl disciplina fiksuoja, stabdo arba reglamentuoja judesius, išsprendžia neaiškumus, išsklaido kompaktiškas žmonių samplaikas, klaidžiojančias po šalį, apskaičiuoja ir paskirsto. Ji turi pajungti sau visas jėgas, kurios gimsta susiformavus daugybei. Ji turi neutralizuoti ten dominavimo siekiančiai valdžiai besipriešinančią kontrvaldžią: bruzdėjimus, maištus, spontaniškus susivienijimus, sąmokslus – visas įmanomas horizontalių jungčių atmainas. Štai kodėl disciplinos naudoja atitvėrimo ir vertikalumo procedūras, štai kodėl jos skirtingus to paties lygmens elementus atskiria kuo hermetiškesnėmis pertvaromis, „užmeta" tamprius hierarchiškumo tinklus, vienu žodžiu, štai kodėl jos atatupstai daugybės jėgai priešpriešina tolydžios ir individualizuojančios piramidės modelį. Be to, jos turi didinti kiekvieno atskiro elemento naudingumą greičiausiomis ir pigiausiomis priemonėmis, t.y. pasitelkiant instrumentu pačią daugybę: štai

kodėl išspausti laiko ir jėgų maksimumą kūnams taikomi grupiniai metodai – dienotvarkė, kolektyvinis muštras, pratybos, visuotinė ir kartu detali priežiūra. Negana to, disciplina didina daugybių naudingumo koeficientą, kad kiekviena iš jų duotų daugiau naudos negu paprasta jų elementų suma: apibrėždamos kūnų, gestų ir ritmų paskirstymo, jų suderinimo, sugebėjimų diferencijavimo, jų koordinavimo užduotims atlikti taktiką, disciplinos siekia padidinti žmonių sankaupų efektyvumą. Pagaliau disciplina ne kloja valdžios santykius ant viršaus, o išsiskleidžia juos pačiame tos daugybės audinyje, – kiek įstengdama diskretiškiau, kiek galėdama adekvačiau kitoms tų daugybių funkcijoms, na ir kiek įmanydama taupiau: tam tinka anonimiški ir visą daugybę aprėpiantys valdžios instrumentai – hierarchinė priežiūra, tolydi registracija, nuolatinis vertinimas ir klasifikacija. Trumpai tariant, be saiko demonstruojamą valdžią ji pakeičia valdžia, klastingai objektyvuojančia savo valdinius; apie pastaruosius formuojamas žinių korpusas jai svarbesnis už prašmatnius suverenumo ženklus. Žodžiu, tai ištisas mikroskopiškų techninių naujovių arsenalas, supaprastinęs daugybių valdymą ir taip padidinęs jų naudingumo koeficientą, nes šis kyla tik jas kontroliuojant. Bet kuri daugybė – dirbtuvė arba tauta, kariuomenė arba mokykla – pasiekia disciplinos slenkstį, kai daugybės ir valdžios ryšys tampa naudingu.

Ekonominis Vakarų kilimas prasidėjo įsisavinus kapitalo kaupimo procedūras, taigi gal galėtume teigti, kad būtent žmonių kaupimąsi administruojantys metodai lėmė politinį pakilimą ir išsivadavimą nuo tradicinių, ritualinių, išlaidžių, smurtinių valdžios formų, kurios greitai paseno ir buvo pakeistos subtilia, apskaičiuota pavergimo technologija. Iš tikro, šių dviejų procesų – žmonių kaupimosi ir kapitalo kaupimo – negalima atsieti vienas nuo kito. Žmonių kaupimosi problema būtų likusi neišspręsta, jeigu nebūtų plėtęsis gamybos mechanizmas, pakankamas jiems visiems išlaikyti ir panaudoti. Ir atvirkščiai, efektyvaus besikaupiančios žmonių daugybės panaudojimo metodai

greitina kapitalo kaupimo procesą. Kalbant paprasčiau, technologinės gamybos mechanizmo mutacijos, darbo pasidalijimas ir disciplinarinių metodų plėtra sumezgė glaudžių santykių tinklą.[27] Kiekvienas yra reikalingas ir būtinas kitam; kiekvienas kitam pasitarnauja kaip modelis. Disciplinarinė piramidė tapo maža valdžios ląstele, kurioje buvo įgyvendinti ir davė vaisių užduočių atskyrimas, koordinacija ir kontrolė. O analitinis laiko, gestų, kūno jėgų „valymas" virto darbine schema, lengvai pritaikoma ne tik dresuojamoms grupėms, bet ir gamybos mechanizmams. Tokį darbo pasidalijimo modeliavimą pagal valdžios schemas iliustruoja masinis karinių metodų taikymas gamyboje. Kita vertus, gamybos procesų techninę analizę, jos „mašinalų" skaidymą imta taikyti darbo jėgai, kuri turėjo būti tų procesų variklis: būtent taip susiformavo disciplinariniai mechanizmai, susieję, į visumą sujungę ir šitaip sustiprinę individualias pajėgas. Sakykime, kad disciplina yra unifikavimo technika, mažiausiomis sąnaudomis redukuojanti kūno galios „politiškumą" ir maksimalizuojanti jos naudingumą. Kapitalistinės ekonomikos kilimas paskatino atsirasti specifinę, disciplinarinę valdžios atmainą, kurios bendrąsias formules, jėgų ir kūnų pavergimo procedūras, vienu žodžiu – „politinę anatomiją", galima įdiegti įvairiausiuose politiniuose režimuose, aparatuose ir institucijose.

2. Panoptinė valdžios atmaina – ten, kur ji skleidžiasi – elementariame, techniniame, į akis nekrentančio fiziškumo lygmenyje, – nei besąlygiškai paklūsta didžiosioms visuomenės juridinėms-politinėms struktūroms, nei tiesiogiai jas pratęsia. Tačiau vis dėlto ji nėra absoliučiai nepriklausoma.

Žiūrint istoriškai, XVIII amžiaus buržuazijos tapsmą politiškai dominuojančia klase maskavo akivaizdžios, kodifikuotos, formaliai egalitarinės teisinės tvarkos kūrimasis, pasitelkus parlamentinio ir atstovaujamojo pobūdžio santvarkos formas. Ta-

[27] Plg. K. Marksas, *Kapitalas*, kn. I, 4 skyrius, XI skirsnis. Taip pat labai įdomi yra F. Guerry ir P. Deleule'io analizė, žr. *Le Corps productif*, 1973.

čiau kita, tamsioji, šių procesų pusė buvo disciplinarinių mechanizmų plėtra. Visuotinę teisinę formą, garantavusią iš principo egalitarinių teisių sistemą, palaikė būtent šie smulkmeniški, kasdieniai ir fiziški mechanizmai, tos mikrovaldžios sistemos, iš esmės antiegalitarinės ir asimetriškos, kurias diegė disciplina. Ir jeigu, formaliai imant, atstovaujamojoje santvarkoje visos liaudies valia tiesiogiai arba netiesiogiai, su tarpininkais arba be jų, yra pamatinė suverenumo instancija, tai ten, po ja, slypi disciplinos, kurios garantuoja jėgų ir kūnų paklusnumą. Pusrūsyje, po formaliomis juridinėmis laisvėmis, užsimaskavusios glūdėjo realios ir kūniškos disciplinos. Visuomeninė sutartis turbūt laikyta idealiu politinės teisės ir valdžios pamatu; panoptizmas buvo techninė, visuotinai paplitusi prievartos procedūra. Jis skverbėsi ir į juridinių visuomenės struktūrų gelmes, išjudindamas valdžios mechanizmus, kurie buvo priešingi formaliai, juos įrėminusiai tvarkai. Švietimo epocha atrado ne tik laisves, bet ir disciplinas.

Iš pažiūros disciplinos yra ne kas kita, kaip žemesniosios pakopos teisė. Atrodytų, įstatymais apibrėžtas bendrąsias formas jos perkelia į be galo smulkėjantį atskirų egzistencijų lygmenį; o kartais primena būdus, kuriais individai apmokomi integruotis į šių bendrų reikalavimų rėmus. Tarytum ta pati teisė, tik kitokio masto, todėl smulkmeniškesnė ir, be abejonės, atlaidesnė. Tačiau disciplinos greičiau laikytinos tam tikros rūšies antiteise. Juk jų tikrasis vaidmuo yra įvesti neįveikiamas asimetrijas ir atmesti abipusės priklausomybės santykius. Pirma, todėl, kad disciplina užmezga tarp individų „privatų" ryšį, – tai visiškai kitokio pobūdžio prievolė negu sutartinis įsipareigojimas; aišku, disciplinai galima pritarti ir pasirašant visuomeninę sutartį; tačiau disciplinarinio ryšio primetamos taisyklės, išjudinami mechanizmai, jų vienakryptė subordinacija, visada tai pačiai pusei tenkantis „valdžios prieaugis", „dalyvių" nelygybė visiems bendro reglamento atžvilgiu prieštarauja sutartiniam įsipareigojimui ir sistemingai jį iškraipo, vos tik disciplinos mechanizmas tampa

pastarojo turiniu. Mes žinome, pavyzdžiui, kiek realių procedūrų iškreipė teisinę darbo sutarties fikciją: dirbtuvių disciplina nebuvo pati nereikšmingiausia. Maža to, tuo metu, kai juridinėse sistemose, remiantis universaliomis normomis, kvalifikuojami teisės objektai, disciplinos juos apibūdina, klasifikuoja, specializuoja. Individai išrikiuojami išilgai nustatytos skalės, paskirstomi pagal priimtą normą, hierarchizuojami vienas kito atžvilgiu, o galų gale diskvalifikuojami ir paskelbiami „nemokiais". Šiaip ar taip, toje erdvėje ir laike, kur viešpatauja disciplinų kontrolė ir skleidžiasi jų asimetriška valdžia, teisė suspenduojama – niekados iki galo, tačiau be atvangos. Įstatymiškos ir institucionalizuotos disciplinos mechanizmas paverčia ją „antiteise". Nors universaliai juridizuota naujųjų laikų visuomenė, atrodytų, nubrėžia valdžios ribas, visur prasiskverbęs panoptizmas, nepaisydamas teisės normų, įsuka milžinišką ir kartu mikroskopišką mašineriją, kuri maitina, aštrina, gausina valdžių asimetrijas ir bergždžiomis paverčia pastangas išlaikyti nustatytas ribas. Aišku, nežymios disciplinos, kasdienis panoptizmas nepasiekia to lygmens, kuriame iškyla didieji mechanizmai ir vyksta didieji politiniai mūšiai. Tačiau moderniosios visuomenės genealogijoje disciplinos, kaip ir vienos klasės dominavimas, tapo politine atsvara teisinėms normoms, pagal kurias buvo perskirstoma valdžia. Štai kodėl jau ilgą laiką tiek svarbos teikiama toms mažytėms procedūroms, toms iš pažiūros nereikšmingoms gudrybėms, kurias išrado disciplina, na ir žinioms, neleidžiančioms jai rausti iš gėdos; štai kodėl delsiama ja nusikratyti ir drebama iš baimės, jog nebus rasta pakaitalo; štai kodėl tvirtinama, kad ji yra visuomenės ir jos pusiausvyros pamatas, nors iš tikrųjų jos mechanizmai visur negrįžtamai išveda iš pusiausvyros valdžios santykius; štai kodėl atkakliai stengiamasi pristatyti ją kaip neišvaizdžią, tačiau konkrečią bet kokios moralės formą, nors iš tikrųjų ją tesudaro pluoštas fizinių-politinių metodų.

Jeigu grįžtume prie įstatymiškų bausmių problemos, tai kalėjimą ir jį lydinčią pataisos technologiją reikėtų priskirti tam

lygmeniui, kur kodifikuota galia bausti virsta disciplinarine galia prižiūrėti; kur universalias įstatymuose numatytas bausmes imama taikyti pasirinktinai visuomet tiems patiems individams; kur teisės subjekto rekvalifikavimas baudimu virsta naudingu nusikaltėlio muštru; kur teisė apsiverčia ir išsineria pati iš savęs, o antiteisė tampa efektyviu ir institucionalizuotu teisinių formų turiniu. Ir galią bausti tada palaiko nebe universaliai įsisąmonintas įstatymas, kuriam paklūsta kiekvienas teisės subjektas, o vienodais tarpais sulygiuotas, be galo tankus panoptinių procedūrų sietas.

3. Atskirai paėmus, didžioji dalis tų procedūrų žinomos seniai. Tačiau nauja tai, kad XVIII amžiuje, jungdamosi ir plėsdamosi, jos pasiekia lygmenį, kai žinojimo formavimasis ir valdžios didėjimas reguliariai stiprina vienas kitą uždarame cikle. Disciplinos tada peržengia „technologijų" slenkstį. Ligoninėse, po to mokyklose, dar vėliau dirbtuvėse disciplinos ne vien tik „įveda tvarką". Disciplinoms įsigalint, atsiranda aparatai, bet kokį objektyvacijos mechanizmą panaudojantys individui pavergti ir kiekvienu valdžios sustiprėjimu pasinaudojantys žinioms įgyti. Būtent šis, technologinėms sistemoms būdingas ryšys įgalino disciplinarinės dvasios formavimąsi klinikinėje medicinoje, vaiko psichologiją tiriančiuose moksluose, psichopedagogikoje, darbo racionalizavimo srityje. Taigi turime dvigubą procesą: epistemologinį deblokavimą kokybiškai atnaujinant valdžios santykius; valdžios įtakos plėtimą formuojant ir kaupiant žinias.

Disciplinarinių metodų plitimas glaudžiai susijęs su daug platesniu istoriniu procesu: beveik tuo pat metu vyksta technologijos plėtra daugelyje kitų sričių – agronomijoje, gamyboje, ekonomikoje. Tačiau reikia pripažinti, kad panoptizmas nebuvo taip garbstomas kaip kalnų pramonė, pirmuosius žingsnius žengianti chemija, valstybinės sąskaitybos metodai, kaip aukštakrosnės arba garo mašinos. Jame teįžvelgta keista utopijėlė, iškrypėliška svajonė – tarsi Benthamas būtų buvęs koks policinės visuomenės Fourier, kurio savaitraštis *Le Phalanstère* persikūnijo

į Panoptikoną. O juk jis tiesiog abstrakčiai formulavo visiškai realią technologiją, kurios objektas – individai. Būta nemažai priežasčių nekelti jos į padanges. Akivaizdžiausia tai, kad jos pagimdyti diskursai retai – nebent akademinėse klasifikacijose – pasiekdavo mokslo rangą. Tačiau realiausia, be abejonės, tai, kad valdžia, kurią ji diegia ir gausina, yra tiesmuka ir fiziška valdžia, kuria žmonės valdo vieni kitus. Turint prieš akis nešlovingą pabaigą, sunku pripažinti buvus tokią pradžią. Tačiau būtume neteisūs lygindami disciplinarinius metodus su tokiais išradimais, kaip garo mašina arba Amici mikroskopas. Jie daug mažiau reikšmingi; kita vertus, kažkuria prasme daug reikšmingesni. Jeigu ieškotume jiems istorinio atitikmens arba bent jau atramos taško palyginimui, čia geriau tiktų „inkvizicinė" technika.

Be abejo, XVIII amžius išrado disciplinos ir egzamino techniką, kaip kad viduramžiai išrado teisminę kvotą. Tačiau visiškai kitu būdu. Kvotos procedūra, perimta iš finansų bei administravimo sričių, suklestėjo XII ir XIII amžiuje pertvarkant bažnyčią ir iškilus kunigaikščių valdomoms valstybėms. Būtent tada ją imta ypač plačiai taikyti bažnytinių, o vėliau – ir pasaulietinių teismų praktikoje. Priešingai negu senovėje vartotos procedūros – priesaika, ordalijos, dvikova kaltajam išaiškinti, Dievo teismas arba besivaidijančių šalių susitarimas – valdžios organų atliekama kvota siekė faktinės arba paliudytos tiesos. Kvota – tai suvereni valdžia, pasisavinusi teisę nustatyti tiesą tam tikrais sutartais metodais. Nors kvota nuo šiol (ir iki mūsų dienų) yra neatskiriama Vakarų teisingumo sistemos dalis, neturime pamiršti nei jos politinių ištakų, ryšio su gimstančiomis valstybėmis ir monarchiniu suverenumu, nei to, kuo ji paskiausiai pavirto ir kokį vaidmenį suvaidino žinojimo formavimesi. Juk kvota buvo pamatinis – nors, be abejo, ir rudimentiškas – empirinių mokslų elementas. Ji teikė teisinį ir politinį pagrindą eksperimentais įgyjamam žinojimui, kuris, kaip žinome, per labai trumpą laiką suklestėjo viduramžių pabaigoje.

Turbūt nesumeluosime sakydami, kad matematiką Graikijoje pagimdė matavimo metodai; gamtos mokslus viduramžių pabaigoje pagimdė, bent iš dalies, kvota. Didžiulis empirinių žinių korpusas, aprėpęs visus pasaulio dalykus ir surikiavęs juos begaliniame diskurse, stebinčiame, aprašančiame ir nustatančiame „faktus" (tuo pat metu, kai Vakarai ėmėsi ekonominio ir politinio to paties pasaulio nukariavimo), pavyzdžiu, be abejonės, laikė inkviziciją – tą milžinišką inovaciją, kurią mes, neseniai atsiradusio minkštakūniškumo apimti, nugrūdome į savo atminties užkaborius. O tai, ką politinė-teisinė, administracinė ir kriminalinė, religinė ir pasaulietinė kvota davė gamtos mokslams, mokslai apie žmogų gavo iš disciplinarinės analizės. Šie mokslai, kuriais jau daugiau kaip šimtmetį žavisi mūsų „žmogiškumas", technikos sėmėsi iš smulkmeniškų bei grėsmingų disciplinų ir jų atliekamų tyrimų. Gali būti, kad pastarosios psichologijai, psichiatrijai, pedagogikai, kriminologijai ir kitiems keistiems mokslams teikė tai, ką nerimo nekeliantys mokslai apie gyvūnus, augalus arba žemės gelmes gavo iš siaubingos kvotimo valdžios. Kitokia valdžia, kitoks žinojimas. Klasikinio amžiaus prieangyje Baconas, teisininkas ir valstybininkas, pabandė sukurti empiriniams mokslams kvotos metodologiją. Koks Didysis Prižiūrėtojas sukurs egzaminavimo metodologiją humanitariniams mokslams? Gal tai iš principo neįmanoma? Kvota, apginklavusi empirinius mokslus, tikrai nutraukė ryšius su inkvizicine procedūra, kurioje istoriškai glūdėjo jos šaknys, o egzaminas liko labai artimas jį suformavusiai disciplinarinei valdžiai. Tai vis dar disciplinos elementas. Žinoma, atrodytų, kad egzaminą spekuliatyviai išgrynino jį naudojantys mokslai – psichiatrija ar psichologija. Juk iš tikrųjų, kaip matome, testai, pasikalbėjimai, apklausos, konsultacijos lyg ir amortizuoja disciplinos mechanizmų veikimą: mokyklinei psichologijai pavesta švelninti griežtą mokyklos tvarką, o medicininei arba psichiatrinei priežiūrai – amortizuoti neigiamus darbo disciplinos padarinius. Tačiau neapsigaukime: šios technikos nukreipia individus nuo

vienos disciplinarinės instancijos prie kitos ir atkuria – koncentruotu arba formaliu pavidalu – kiekvienai disciplinai būdingą valdžios–žinojimo schemą.[28] Didžioji kvota, pagimdžiusi gamtos mokslus, nutraukė ryšius su savo politiniu-teisiniu modeliu. O egzaminas, priešingai, tebėra disciplinarinės technologijos dalis.

Kvotos procedūra viduramžiais pakeitė senąją kaltinimu grįsto teisingumo sistemą*, tačiau tas procesas vyko iš viršaus; o disciplinarinė technika slapta ir tarsi iš apačios užplūdo baudžiamąją sistemą, kuri iš principo dar buvo inkvizicinė. Išvestiniai judėjimai, įgavę užmojį naujųjų laikų baudžiamojoje sistemoje ir raginę įžvelgti už nusikaltimo nusikaltėlį, baudimu pataisyti, užsiimti terapija, normalizacija, padalinti galią teisti skirtingoms instancijoms, kurios matuotų, įvertintų, diagnozuotų, gydytų, transformuotų individus, – visa tai rodo, kaip giliai įsiskverbė disciplinarinis egzaminas į teisminio tyrimo praktiką.

Nuo šiol baudžiamosios sistemos taikiniu, jos „naudingu" objektu bus nebe nusikaltėlio kūnas, sukilęs prieš karaliaus kūną, ir ne teisės subjektas, idealios sutarties dalyvis, o disciplinuojamas individas. Senojo režimo baudžiamoji sistema kraštutinę ribą pasiekdavo be galo mėsinėdama karalžudžio kūną: tai įtaigiausia valdžios demonstracija ant didžiausio nusikaltėlio kūno, kurio totalinė destrukcija susprogdina nusikaltimą savo atskleista tiesa. Šiuolaikinės baudžiamosios sistemos idealas būtų neribota disciplina: apklausa be pabaigos, galo neturinti, atidžiai ir vis analitiškiau stebinti objektą kvota, niekada neužsibaigiančios bylos puslapius pildantis teismas, apskaičiuotas bausmių švelnumas, susipynęs su aistringu egzaminavimo smalsumu, procedūra, be perstojo matuojanti nukrypimus nuo nepasiekiamos normos, ir kartu asimptotinis* judėjimas, skatinantis neribotai prie jos artėti. Vieša egzekucija logiškai užbaigia inkvizicijos

[28] Plg. šia tema Michel Tort, *Le Quotient intellectuel*, 1974.

* Tai yra kai kaltinimą pareiškia kitas pareigūnas, ne teisėjas.

* *Asimptotė* (geom.) – tiesė, prie kurios neribotai artėja kurios nors kreivės taškai, kai tie taškai tolsta į begalybę.

procesą. „Stebėjimas" natūraliai pratęsia teisingumo sistemą, paskendusią disciplinariniuose metoduose ir egzaminavimo procedūrose. Nieko nuostabaus, kad vienučių kalėjimas, reguliari jo laiko tėkmė, privalomas darbas, priežiūros ir registravimo instancijos, normalumo ekspertai, perimantys ir išplečiantys teisėjų funkcijas, tampa moderniu baudžiamosios sistemos įrankiu. Nieko nuostabaus, kad kalėjimas panašus į gamyklas, mokyklas, kareivines, ligonines, o jie visi panašūs į kalėjimus.

IV DALIS

Kalėjimas

PIRMAS SKYRIUS

Išbaigtos ir rūsčios institucijos

Netiesa būtų sakyti, kad kalėjimas gimė kartu su naujaisiais kodeksais. Kalėjimo bausmė egzistavo dar prieš pradedant sistemingai ją taikyti baudžiamuosiuose įstatymuose. Jis susiformavo už teisminio aparato ribų, po visą visuomenės kūną pasklidus procedūroms, kuriomis išmokta paskirstyti, fiksuoti ir išdėstyti erdvėje individus, juos klasifikuoti, išplėšti iš jų laiko ir jėgų maksimumą, muštruoti kūnus, kodifikuoti elgesį, peršviesti juos kiaurai, apsupti stebėjimo, registravimo ir įvertinimo aparatu, centralizuotai kaupti žinių apie juos korpusą. Priemonių ūkas, preciziškai apdorojantis individų kūnus klusnumui ir naudai išgauti, pavirto kalėjimo institucija dar prieš įstatymiškai apibrėžus ją kaip bausmę *par excellence*. XVIII ir XIX amžiaus pervartoje pereinama prie baudimo suėmimu – tai tiesa; ir tai buvo nauja. Tačiau iš tikrųjų baudžiamoji sistema tiesiog perėmė jau kitur išbandytus prievartos mechanizmus. Baudžiamojo suėmimo „modeliai" – Gentas, Gločesteris, Walnut Street – laikytini ne tiek inovacijomis arba išeities taškais, kiek pirmaisiais matomais šios pereigos punktais. Kalėjimas, esminis baudimo panoplijos elementas, be jokių abejonių, yra svarbus momentas baudžiamojo teisingumo istorijoje: tai jo „humaniškėjimo" pradžia.

Tačiau tai svarbi akimirka ir disciplinarinių mechanizmų, kuriuos tobulino naujoji klasės valdžia, istorijoje: jie palengva kolonizuoja teismines institucijas. Dviejų amžių pervartoje atsiradusieji įstatymai galią bausti priskiria visuomenei, kuri visus savo narius traktuoja vienodai ir atstovauja lygia dalimi kiekvienam iš jų. Tačiau, pavertus suėmimą bausme *par excellence*, įvedamos dominavimo procedūros, būdingos specifinės rūšies valdžiai. Teisingumas, kuriam neva „visi lygūs", teisminis aparatas, kuris esąs „autonomiškas", tačiau draskomas disciplinarinio pavergimo asimetrijų – štai tokioje sandūroje gimsta kalėjimas, „civilizuotų visuomenių bausmė".[1]

Kalėjimas labai anksti tapo savaime suprantama bausme. Pirmaisiais XIX amžiaus metais dar jaučiamas jo neįprastumas; bet pasirodė, kad kalėjimas glaudžiai suaugęs su pačios visuomenės funkcionavimu, nes ilgainiui užmarštin nugrimzdo visi kiti baudimo būdai, audrinę XVIII amžiaus reformatorių vaizduotę. Atrodė, kad jam nėra alternatyvos ir kad jį tiesiog atnešė istorijos tėkmė: „Ne atsitiktinai ir ne dėl įstatymų leidėjo užgaidos beveik visa mūsų bausmių skalė šiandien remiasi įkalinimu; tai lėmė idėjų progresas ir papročių švelnėjimas."[2] Nors prabėgus šiek tiek daugiau nei šimtui metų tai nebelaikoma savaime suprantamu dalyku, tačiau tokia nuomonė vis dar egzistuoja. Žinome visus kalėjimo minusus, žinome, kad naudojamas jis kelia pavojų. Ir vis tiek „nežinia", kuo jį pakeisti. Kalėjimas yra pasibjaurėjimą kelianti išeitis, be kurios esą neįmanoma išsiversti.

Mes niekaip negalime atsikratyti požiūrio į kalėjimą kaip į „savaime suprantamą" dalyką pirmiausia todėl, kad jis pagrįstas paprasčiausiu „laisvės atėmimu". Argi kalėjimas nėra bausmė *par excellence* visuomenėje, kur laisvė yra labas, priklausantis visiems vienodai ir sužadinantis kiekvienam „universalų ir

[1] P. Rossi, *Traité de droit pénal*, 1829, III, p. 169.
[2] Van Meenen, „Congrès pénitentiaire de Bruxelles", in *Annales de la Charité*, 1847, p. 529–530.

pastovų" prisirišimo jausmą[3]? Taigi laisvės praradimo kaina visiems vienoda; kalėjimas – „egalitariškesnė" bausmė negu nuobauda. Tai lemia juridinis jo skaidrumas. Maža to, bausmė čia tiksliai atseikėjama pagal laiko kintamąjį. Kalėjimas kaip užmokestis – štai kodėl jis tampa ekonomiškai „savaime suprantamas" industrinėse visuomenėse. Tai tarsi kokia reparacija. Atimdamas iš nusikaltėlio laiką, kalėjimas, atrodo, įkūnija idėją, kad nusikalstama veika pavojinga ne tik aukai, bet ir visuomenei. Ekonomiškai ir morališkai savaime suprantama baudžiamoji sistema, kuri bausmes kaldina iš dienų, mėnesių, metų, sudaro kvantitatyvines lygybes tarp nusikaltimo ir bausmės trukmės. Štai kodėl taip dažnai, tiksliai apibūdinant funkcionuojantį baudimo būdą, nors priešingai baudžiamosios teisės teorijos dvasiai, sakoma, kad kalėjime „sumokamos skolos". Kalėjimas mums toks „natūralus", kaip „natūralu" yra mūsų visuomenėje laiko vienetais matuoti mainus.

Tačiau kalėjimas savaime suprantamas dar ir dėl to, kad iš jo tikimasi (arba reikalaujama) individų transformavimo funkcijos. Ar galima nepripažinti kalėjimo, jeigu jis tik atgamina – gal kiek labiau akcentuodamas – visus tuos uždarymo, perauklėjimo, pavergimo mechanizmus, kuriuos matome pačios visuomenės kūne? Kas yra kalėjimas? Griežtokos kareivinės, neatlaidi mokykla, niūrios dirbtuvės, tačiau iš principo nieko kokybiškai naujo. Pagrįstas, viena vertus, teisiniais ir ekonominiais, kita vertus, techniniais ir discipinininiais argumentais, kalėjimas buvo priimtas kaip adekvačiausia ir civilizuočiausia bausmės forma. Ir toks dvilypis funkcionalumas[4] iš karto suteikė jam solidumo. Viena yra neabejotinai aišku: kalėjimas nebuvo laisvės atėmimo

[3] A. Duport, Kalba Steigiamajame susirinkime, *Archives parlementaires*.

[4] Ir šiandien galima pastebėti, kaip susipina šios dvi kalėjimo „prigimtys". Prieš keletą dienų valstybės galva priminė „principą", kad suėmimas tėra „laisvės atėmimas" – gryna įkalinimo esencija, be jokių kalėjimo realybės priemaišų. Ir pridūrė, kad kalėjimas pateisinamas tik tuo, jog jame užsiimama „pataisa" ir readaptacija.

18.-679

įstaiga, kuriai tik vėliau suteikta techninė pataisos funkcija; nuo pat pradžių tai buvo „įteisinto suėmimo" vieta, kur siekta pataisyti, arba dar daugiau – individų modifikavimo projektas, laisvės atėmimo dėka ėmęs funkcionuoti įstatymų lygmenyje. Trumpai tariant, nuo XIX amžiaus pradžios įkalinimo bausme net tik atimama laisvė, bet ir užsiimama technine individų transformacija.

Prisiminkime keletą faktų. 1808 ir 1810 metų kodeksai bei jų priėmimo išvakarėse ir juos priėmus taikytos priemonės niekada nepainiojo įkalinimo su paprastu laisvės atėmimu. Tai buvo, arba bent jau turėjo būti, diferencijuotas ir labai aiškios paskirties mechanizmas. Diferencijuotas todėl, kad jo forma kinta priklausomai nuo to, ar uždaromas asmuo yra kaltinamasis, ar nuteistasis, ar tai smulkus chuliganas, ar kriminalinis nusikaltėlis: iš principo *maison d'arrêt*, *maison de correction*, *maison centrale* turi daugiau ar mažiau atliepti šiems skirtumams, o baudimas juose skirtis ne tik intensyvumu, bet ir keliamais tikslais. Nes kalėjimui nuo pat pradžios iškeliama vienokia ar kitokia užduotis: „Vienos įstatyme numatytos bausmės yra sunkesnės už kitas, todėl neleistina, kad švelniai nubaustas individas atsidurtų uždarytas vienoje patalpoje su griežčiau nuteistu nusikaltėliu; [...] nors įstatyme numatytos bausmės pagrindinis tikslas yra reparacija už įvykdytą nusikaltimą, bet ja siekiama ir kalinamojo pasitaisymo."[5] Būtent kalinimas turi laiduoti šią transformaciją. Kalėjimas kaip bausmė, kalėjimas kaip jos atlikimo mechanizmas: „Tvarka, turinti viešpatauti *maison de force*, veiksmingai prisidėtų prie nuteistųjų atsinaujinimo; nusikaltimus pagimdė [...] auklėjimo spragos, blogų pavyzdžių užkratas, veltėdystė. Taigi pasistenkime, kad užaktų šie sugedimo šaltiniai; tegu *maisons de force* laikosi sveikos moralės taisyklių; tegu pristatyti prie darbo nuteistieji jį pamilsta paragavę jo vaisių, pripranta dirbti, pajunta

[5] *Motifs du Code d'instruction criminelle*, G.A. Realio pranešimas, Paris, 1808, p. 244.

darbo skonį ir poreikį kuo nors užsiimti; tegu rodo vienas kitam darbštumo pavyzdį; greitu laiku jie pradės dorą gyvenimą; greitu laiku ims graužtis dėl praeities – o tai pirmasis būsimos meilės priedermei ženklas."[6] Pataisos metodai nuo pat pirmų dienų tampa baudžiamojo suėmimo institucinio karkaso dalimi.

Prisimintina ir tai, kad kova dėl kalėjimo reformų, dėl jo veiklos kontrolės nėra naujas reiškinys. Ir jis nekilo suvokus, jog kalėjimas nepateisino į jį dėtų vilčių. „Reforma" yra vos ne kalėjimo amžininkė. Ji tiesiog užprogramuota. Kalėjimą nuo pat pradžių lydi daugybė mechanizmų, turinčių lyg ir koreguoti jo veiklą, tačiau istoriškai taip glaudžiai susijusių su jo egzistencija, kad, rodos, tampančių tos veiklos dalimi. Netrukus atsiranda plepi kalėjimo reikalų technologija. Sudarinėjamos anketos: jau 1801 metais – Chaptalio anketa (kai reikėjo nuspręsti, kuo pasinaudoti diegiant Prancūzijoje modernią kalėjimų sistemą), 1819-aisiais – Decazes'o anketa, 1820 metais išspausdinama Villermé knyga, 1829 metais Martignacas parengia pranešimą apie *maisons centrales*, 1831 metais Beaumont'as ir Tocqueville'is, 1835 metais Demetzas ir Blouet tyrinėja Jungtinių Amerikos Valstijų kalėjimus, pačiame diskusijos apie kalinių izoliaciją įkarštyje Montalivet siuntinėja klausimynus *maisons centrales* valdytojams ir departamentų taryboms*. Kuriasi draugijos, kontroliuojančios kalėjimų

[6] Ibid., Treilhard'o pranešimas, p. 8–9. Ir ankstesniais metais dažnai sutinkame tą pačią temą: „Suėmimo bausmės, kurią skiria įstatymas, pagrindinis tikslas yra pataisyti individus, t.y. padaryti juos geresnius, padėti jiems – ilgesniais ar trumpesniais išbandymais – vėl užimti savo vietą visuomenėje ir nebepiktnaudžiauti tuo [...] patikimiausios priemonės padaryti individus geresnius yra darbas ir apmokymas." Per pamokas nuteistieji ne tik išmokomi skaityti ir skaičiuoti, bet ir sutaikinami „su taikos, moralės, pagarbos sau patiems ir kitiems idėjomis" (Beugnot, Žemutinės Senos prefektas, X metų Frimero mėnesio nutarimas). Iš tų pranešimų, kuriuos Chaptaliui siųsdavo departamentų tarybos, daugiau kaip tuzinas reikalauja įkurti kalėjimus, kur galima būtų pristatyti suimtuosius prie darbo.

* Pranc. *conseil général ou de département* – Prancūzija suskirstyta departamentais, kurių kiekviename yra renkama taryba, vadinama *conseil général*.

veiklą ir teikiančios pasiūlymus, kaip ją pagerinti: 1818 metais įsteigiama perdėm oficiozinė *Société pour l'amélioration des prisons*, kiek vėliau – *Société des prisons* ir įvairios filantropinės bendrijos. Nesuskaičiuojama priemonių daugybė – nutarimai, instrukcijos arba įstatymai: pradedant reforma, kurią pirmosios Restauracijos valdžia numatė pradėti 1814 metų rugsėjo mėnesį ir kuri niekada nebuvo įvykdyta, baigiant 1844 metų įstatymu, kurį parengė Tocqueville'is ir kuris laikinai pristabdo užtrukusią diskusiją apie kalėjimo efektyvinimo būdus. Kuriamos programos kalėjimo mašinai valdyti[7]: elgesio su kaliniais programos; materialinio inventoriaus modeliai. Kai kurios iš jų – pavyzdžiui, Danjou, Blouet, Harou-Romaino – taip ir neperžengė projektavimo stadijos, kitoms kūną suteikė vienokios ar kitokios instrukcijos (pavyzdžiui, 1841 metų rugpjūčio 9 dienos aplinkraštis dėl *maisons d'arrêt* statybos), dar kitos įgavo perdėm realų architektūrinį pavidalą, kaip, pavyzdžiui, Petite Roquette, kur pirmą kartą Prancūzijoje imta kalinti vienutėse.

Be viso to, dar reikėtų pridurti leidinius, daugiau ar mažiau tiesiogiai susijusius su kalėjimu, kurių autoriai buvo arba filantropai, kaip, pavyzdžiui, Appert'as, arba, kiek vėliau, „specialistai" (pavyzdžiui, *Annales de la Charité*[8]), arba net buvę kaliniai – pavyzdžiui, Restauracijos laikotarpio pabaigoje pasirodęs *Pauvre Jacques* arba Liepos monarchijos pradžios *Gazette de Sainte-Pélagie*.[9]

[7] Reikšmingiausios, be abejo, tos programos, kurias pasiūlė Ch. Lucas, Marquet Wasselot, Faucher, Bonneville'is, kiek vėliau Ferrus. Tarp kitko, daugelis iš jų buvo ne filantropai, iš šalies kritikuojantys kalinimo instituciją, o žmonės, vienaip arba kitaip susiję su kalėjimų administravimu. Tai buvo oficialūs „metodininkai".

[8] Vokietijoje Julius vadovavo *Jahrbücher für Strafs- und Besserungs Anstalten* leidimui.

[9] Nors šiuose laikraščiuose iš esmės buvo ginami patekę į kalėjimą skolininkai ir dažnai pabrėžiama, kad jie nėra nusikaltėliai tikrąja šio žodžio prasme, tačiau randame juose ir tokį teiginį: „*Pauvre Jacques* skiltys nėra skirtos išimtinai vienai temai. Kalinys žurnalistas savo plunksną nukreips ne tik prieš įstatymo, prievartaujančio kūną, siaubingumą, tą žalą, kurią jis padaro [...].

Kalėjimas nėra, kaip atrodytų, inertiška institucija, tik retkarčiais supurtoma reformistinių judėjimų. „Kalėjimo teorija" nėra atsitiktinė jo kritika, veikiau – kalėjimo vartojimo instrukcija; ši teorija buvo viena jo funkcionavimo sąlygų. Kalėjimas visada atsidurdavo aktyvios veiklos lauke, kur trykšte tryško projektai, patobulinimai, eksperimentai, teoriniai diskursai, liudijimai, tyrimai. Aplink kalinimo instituciją tiek diskusijų, tiek įkarščio. Ar kalėjimas – tamsi ir apleista sritis? Vien tas faktas, kad beveik du amžius nenutyla kalbos apie jį, rodytų, kad tai netiesa. Kalėjimui tapus įteisinta baudimo priemone, senąjį juridinį ir politinį teisės bausti klausimą užtvindė individo pataisos metodus atlydėjusios problemos ir bruzdėjimai.

*

Baltard'as pavadino juos „išbaigtomis ir rūsčiomis institucijomis"[10]. Tai visa apimančios disciplinos aparatas: jis turi pasirūpinti visais individo aspektais, jo fiziniu muštru, sugebėjimu dirbti, kasdieniu elgesiu, morale, polinkiais; kalėjimo disciplina yra daug „įvairiapusiškesnė" negu mokyklos, dirbtuvės arba kariuomenės, kurioms visuomet būdinga vienokia ar kitokia specializacija. Maža to, kalėjimas aklinai užsisklendęs savyje; jis dirba be pertrūkio tol, kol atliks savo užduotį; individas veikiamas nenutrūkstamai: tai nenuilstanti disciplina. Be to, kalinamieji atsiduria beveik neribotoje kalėjimo valdžioje; ten veikia savi represijos ir baudimo mechanizmai: tai despotiška disciplina.

Pauvres Jacques pavedžios skaitytojus po laisvės atėmimo, įkalinimo vietas, po *maisons de force*, vargšų prieglaudas, neaplenks tų kankinimo vietų, kur nusikaltęs žmogus kankinamas, nors įstatymas jam paskyrė prievartinius darbus [...]." (*Pauvres Jacques*, 1-ieji leidimo metai, nr. 7.). Na o *Gazette de Sainte-Pélagie* kovoja už tokią penitenciarinę sistemą, kurios tikslas būtų „pagerinti rūšį", nes visa kita yra tik „barbarybėje tebeskendinčios visuomenės atspindys" (1833, kovo 21).

[10] L. Baltard, *Architectonographie des prisons*, 1829.

Kalėjime visos procedūros, aptinkamos ir kituose disciplinos mechanizmuose, pasiekia aukščiausią intensyvumo laipsnį. Tai pati galingiausia mašinerija, pajėgi suteikti naują pavidalą sugedusiam individui; jos veikimo būdas – visuotinio auklėjimo prievolė: „Kalėjimas vyriausybei leidžia disponuoti asmens laisve ir kalinamojo laiku; štai kada išryškėja auklėjimo galia: ne tik vienai, bet ir daugeliui dienų ar net metų galima reglamentuoti, kada žmogus turi keltis ir kada miegoti, kada dirbti ir kada ilsėtis, kiek kartų ir kiek ilgai, ką ir kiek valgyti, ką dirbti ir ką padirbdinti, kada melstis, ką kalbėti ir ką, jeigu norite, mąstyti; galima paprastais ir trumpais maršrutais iš valgomojo į dirbtuvę, iš dirbtuvės į vienutę reglamentuoti kūno judesius, į dienotvarkę įtraukiant netgi poilsio akimirkas; taigi žmogus užvaldomas nuo galvos iki kojų, užvaldomos visos fizinės ir moralinės ypatybės, kurios jame aptinkamos, ir laikas, kuriame aptinkamas jis pats."[11] Šiame tobulame „reformatoriume" numatytas egzistencijos perkodavimas ganėtinai skiriasi nuo laisvės atėmimo juridine šio termino prasme, ir ne mažiau – nuo tos vaizdinių mechanikos, apie kurią svajojo reformatoriai ideologai.

1. Pirmas principas – izoliacija. Nuteistasis izoliuojamas nuo išorinio pasaulio, nuo viso to, kas paakino padaryti nusižengimą, nuo jam talkinusių sėbrų. Kaliniai izoliuojami vieni nuo kitų. Bausmė turi būti ne tik individuali, bet ir individualizuojanti. Tai atliekama dviem būdais. Kalėjimas turi apsivalyti nuo tų žalingų padarinių, kurie neišvengiami dėl be galo skirtingų nusikaltėlių samplaikos vienoje vietoje: nuslopinti sąmokslus ir maištus, sukliudyti būsimai sėbrystei ir galimam šantažui (kai sulaikytieji išeis į laisvę), užkirsti kelią amoralioms „paslaptingoms bendrystėms". Trumpai tariant, kalėjime susirenkantys piktadariai neturi suformuoti homogeniškos ir solidarios draugijos: „Dabar mūsuose egzistuoja organizuota nusikaltėlių visuomenė [...]. Tai nedidelė valstybė valstybėje. Beveik visi šie žmonės

[11] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, II, p. 123–124.

susipažino arba vėl susitiko kalėjime. Štai šios visuomenės narius šiandien mes turime išvaikyti."[12] Kita vertus, vienatvė turi būti pozityvus reformos instrumentas – ji verčia mąstyti, o tada netrunka prabilti sąžinė: „Atskirtas nuo pasaulio nuteistasis susimąsto. Pasilikęs akis į akį su savo nusikaltimu, jis ima juo bjaurėtis, ir jeigu jo siela dar neatbukusi nuo blogio, izoliacijoje jį užplūsta sąžinės priekaištai."[13] Be to, vienatvė skatina bausmės savireguliaciją, ir baudimas spontaniškai individualizuojasi: kuo giliau sugeba mąstyti nuteistasis, tuo kaltesnis jis dėl įvykdyto nusikaltimo; bet sykiu skaudesni ir skausmingesni jo sąžinės priekaištai ir nykesnė vienatvė; na o jeigu jis nuoširdžiai atgailauja ir tikrai pasitaiso, vienatvė jo nebeslegia: „Taigi šioje nuostabioje disciplinoje kiekviena proto ir moralės kategorija savimi pagrindžia ir pamatuoja baudimą, kuris toks neišvengiamas ir toks bešališkas, kad nepasiduoda jokioms žmogiškoms klaidoms arba klystkeliams [...]. Iš tiesų, argi tai nėra dieviško ir pranašiško teisingumo ženklas?"[14] Pagaliau, ir tai turbūt ypač svarbu, nuteistųjų izoliavimas garantuoja maksimalų valdžios intensyvumą, kurio neatsvers jokia kita įtaka. Vienatvė yra pirmoji visiško nuolankumo sąlyga: „Įsivaizduokite, – sako Charles'is Lucas, norėdamas paaiškinti, ką reiškia izoliuotam kalinamajam valdytojas, mokytojas, kapelionas ir ‚gailestingi asmenys', – įsivaizduokite, kaip galingai suskamba žmogaus žodis, perskrodžiantis kraupią disciplinos tylą ir prabylantis širdžiai, sielai, žmogiškajai esybei."[15] Izoliuotas kalinamasis lieka akis į akį su jį valdančia valdžia.

Būtent šia tema diskutuota aptariant dvi amerikietiškąsias – Auburno ir Filadelfijos – įkalinimo sistemas. Faktiškai šioje tiek

[12] A. de Tocqueville, *Rapport à la Chambre des Députés*, cituojama knygoje E. de Beaumont ir A. de Tocqueville, *Le Système pénitentiaire aux Etats-Unis*, 3-as leidimas, 1845, p. 392–393.
[13] E. de Beaumont ir A. de Tocqueville, ibid., p. 109.
[14] S. Aylies, *Du système pénitentiaire*, 1837, p. 132–133.
[15] Ch. Lucas, op. cit., t. I, 1836, p. 167.

žmonių įtraukusioje ir taip ilgai trukusioje diskusijoje[16] kalbėta apie izoliacijos, kurios būtinumo niekas neginčijo, įgyvendinimo būdus.

Pagal Auburno taisykles, kalinys naktį praleidžia vienutėje, dirba ir valgo kartu su kitais, tačiau absoliučioje tyloje, kreipiasi tik į sargybinius, jiems leidus ir pašnibždomis. Aiški vienuolynų modelio ir dirbtuvių disciplinos įtaka. Kalėjimas – tai tobulos visuomenės mikrokosmosas, kur individai izoliuoti savo moralinėje egzistencijoje, o jų sankaupa spraudžiama į griežtos hierarchijos rėmus, kuriuose nėra horizontalių santykių ir komunikuojama tik vertikalia kryptimi. Šalininkų manymu, Auburno sistemos privalumas tas, kad ji atkartoja pačios visuomenės sistemą. Paklusti priverčiama visų pirma ne materialinėmis priemonėmis, o taisykle, kurią gerbti išmokstama ir kurios paisymą garantuoja sekimas bei bausmės. Užuot laikę nuteistuosius „užrakintus kaip plėšrius žvėris narve", suleiskime juos kartu, „leiskime bendrai užsiimti naudingais darbais, įskiepykime jiems gerus įpročius, nepaliaujama priežiūra užkirskime kelią moraliniam užkratui, išlaikykime rimtį padedant tylėjimo taisyklei"; ši taisyklė pripratina kalinį „laikyti įstatymą šventu priesaku, kurį pažeidus susilaukiama teisingo ir teisėto atpildo".[17] Taigi izoliacija, sankaupa be komunikacijos ir įstatymas, kurio laikymąsi garantuoja nenutrūkstama kontrolė, rekvalifikuoja nusikaltėlį kaip socialinį individą: jis muštruojamas „dirbti naudingai ir nuolankiai"[18]; jam atgaivinami „socialumo įpročiai"[19].

[16] Apie 1830 metus Prancūzijoje prasidėjusi diskusija 1850 metais dar nebuvo baigta. Charles'is Lucas, Auburno šalininkas, inspiravo 1839 metų nutarimą dėl tvarkos centriniuose kalėjimuose (kaliniai dirba kartu ir laikosi absoliučios tylos). Plūstelėjusi maištų banga ir turbūt apskritai bruzdėjimai visos šalies mastu 1842–1843 metais priverčia 1844-aisiais pasirinkti pensilvanietišką tvarką (absoliuti izoliacija), kurią liaupsino Demetzas, Blouet, Tocqueville'is. Tačiau 1847 metų 2-asis penitenciarinis suvažiavimas pasisako prieš šį metodą.
[17] K.J.A. Mittermaier, in *Revue française et étrangère de législation*, 1836.
[18] A.E. de Gasparin, *Rapport au ministre de l'Intérieur sur la réforme des prisons*.
[19] E. de Beaumont ir A. de Tocqueville, op. cit., 1845 metų leidimas, p. 112.

Visiškos izoliacijos sąlygomis – taip buvo Filadelfijoje – nusikaltėlio rekvalifikacijos tikimasi ne iš visiems bendro įstatymo, o iš kalinamojo santykio su savo sąžine ir su tuo, kas gali jį apšviesti iš vidaus.[20] „Vienutėje kalinys yra paliktas pačiam sau. Aistroms ir supančiam pasauliui nuščiuvus, jis leidžiasi į savo sąžinės gelmes, ją perkrato ir jaučia, kaip prabunda moralinis jausmas, niekada visiškai neišnykstantis iš žmogaus širdies."[21] Taigi kalinį valdo ne išorinė pagarba įstatymui arba vien tik baudimo baimė, o jo paties sąžinė.

Tikras nuolankumas, o ne paviršutiniškas muštras. Keičiamas „moralumas", o ne pažiūros. Pensilvanijos kalėjime vienintelės pataisos priemonės yra sąžinė ir nebyli architektūra, į kurią ši atsimuša. Cherry Hill'e „sienos baudžia už nusikaltimą. Vienutėje kalinys lieka vienas su pačiu savimi. Norom nenorom jis turi įsiklausyti į savo sąžinę." Štai kodėl darbas čia ne tiek pareiga, kiek paguoda. Štai kodėl prižiūrėtojai nesigriebia prievartos, kurios sklidina pati aplinkos materialybė, štai kodėl pripažįstamas jų autoritetas: „Kiekvieno apsilankymo metu iš šių dorų lūpų nuskamba keletas geranoriškų žodžių ir sužadina kalinio širdyje ne tik dėkingumą, bet ir viltį bei paguodą; jis myli savo sargą; myli todėl, kad šis švelnus ir atjaučiantis. Mūrai kelia siaubą, o žmogus yra geras."[22] Aklinoje vienutėje, šiame laikiname kape, nesunkiai atgyja prisikėlimo mitai. Po nakties ir tylos gyvenimas atgimsta. Auburnas pakartojo esminius pačios visuomenės bruožus. Cherry Hill'e gyvenimas sunaikinamas ir pradedamas iš naujo. Katalikybė savo diskursuose greitai pasigavo šią kvakerišką metodiką. „Man jūsų vienutė tėra tik šlykštus kapas, kuriame gimsta ne eilės, o sąžinės priekaištai ir neviltis,

[20] „Kiekvienas žmogus, – sakė Foxas, – yra nušviestas dieviškosios šviesos, ir aš mačiau ją sklindančią iš kiekvieno žmogaus." Nuo 1820 metų pradėti kurti kalėjimai Pensilvanijoje, Pitsburge, paskui Cherry Hill'e buvo organizuoti būtent pagal kvakerių ir Walnut Street nuostatas.

[21] *Journal des économistes*, II, 1842.

[22] Abel Blouet, *Projet de prisons cellulaires*, 1843.

paverčiantys jūsų gyvenimą pragaru žemėje. Tačiau [...] tai, kas netikinčiam kaliniui tėra kapas, atstumiantis kapinynas, nuoširdžiai tikinčiajam tampa palaiminto nemirtingumo lopšiu."[23]

Šių modelių sankirtoje įsiliepsnojo įvairūs konfliktai: religiniai (ar pagrindinis pataisos elementas yra atsivertimas?), mediciniai (ar visiška izoliacija nevaro kalinio iš proto?), ekonominiai (kas pigiau?), architektūriniai ir administraciniai (kokia forma garantuoja geriausią priežiūrą?). Todėl ir polemika truko taip ilgai. Tačiau diskusijas pažadino ir kurstė pirmutinis kalinimo tikslas – prievartinė individualizacija, nutraukianti visus santykius, kurie nepasiduoda valdžios kontrolei arba nesileidžia hierarchizuojami.

2. „Darbas pakaitom su valgymui skirtomis valandomis, lydi kalinį iki pat vakaro maldos. Tada miegas vėl atneša jam malonų poilsį, kurio nesudrumsčia palaidōs vaizduotės pažadintos šmėklos. Taip prabėga šešios savaitės dienos. Po to ateina diena, skirta vien tik maldai, mokymuisi ir išganingiems apmąstymams. Štai taip, viena po kitos, teka savaitės, mėnesiai, metai. Įstaigos slenkstį peržengęs kalinys yra nepastovus, arba pastovus tik taisyklių pažeidimais, savo gyvenimą griaunantis ydų gausybe, tačiau palengva – pirma pratinamas iš šalies, paskui įpročiui tapus antrąja prigimtimi, – taip pamėgsta darbą ir jo teikiamus malonumus, kad, išmintingu mokymu atvėrus jo sielą atgailai, galima lengvesne širdimi palikti jį akis į akį su pagundomis, kurios tyko laisvėje."[24] Ne tik izoliacija, bet ir darbas laikomas kalinimo metu vykstančios transformacijos varikliu.

[23] Abbé Petigny, *Allocution adressée aux prisoniers, à l'occasion de l'inauguration des bâtiments cellulaires de la prison de Versailles*. Plg. po keleto metų romane *Grafas Montekristas* pateikiamą akivaizdžiai kristologinę prisikėlimo po įkalinimo versiją. Tik šiuo atveju kalėjime neišmokstama paklusnumo įstatymams, o slaptu žinojimu įgyjama galia vykdyti teisingumą kaip atpildą už teisėjų neteisybes.

[24] N.H. Julius, *Leçons sur les prisons*, vertimas į prancūzų kalbą, 1831, I, p. 417–418.

Pirmą kartą tai užfiksuota 1808 metų kodekse: „Įstatyme numatytos bausmės tikslas yra reparacija už padarytą nusikaltimą, tačiau ja norima ir moralinio prasikaltusiojo pasitaisymo, o toks dvigubas tikslas pasiekiamas atplėšus piktadarį nuo pražūtingos veltėdystės, kuriai jis vėl pasiduoda kalėjime ir taip į ją pasineria, kad nusirita į visišką ištvirkimą."[25] Darbas nei papildo, nei koreguoja sulaikymo režimą: įstatymų leidėjo manymu, darbas yra būtiniausias jo elementas – ar tai būtų pataisos darbai, ar laisvės atėmimas, ar įkalinimas. Bet būtiniausias ne ta prasme, kad duotų viešą pamoką arba atlygintų visuomenei už padarytą nusikaltimą, kaip to norėjo XVIII amžiaus reformatoriai. Kalinimo režime darbas ir baudimas susieti visai kitokiu ryšiu.

Restauracijos arba Liepos monarchijos metais vykusiose polemikose išryškėja, kokia funkcija priskiriama prievartiniam darbui. Pirmiausia, diskusija dėl užmokesčio. Kalinių darbas Prancūzijoje buvo apmokamas. Todėl iškilo problema: jeigu už darbą kalėjime mokama, tai jis realiai nėra bausmės dalis, ir kalinys gali atsisakyti jį dirbti. Maža to, pinigais atlyginama už darbininko įgūdžius, o ne už prasikaltusiojo pasitaisymą: „Labiausiai supuvę subjektai beveik visur yra labiausiai įgudę darbininkai. Jie geriausiai apmokami, todėl visiškai nežino saiko ir mažiausiai linkę atgailauti."[26] Nusilpusi, tačiau nevisiškai užgesusi diskusija dar gyviau įsiplieskia apie 1840–1845 metus – tai ekonominės

[25] G.A. Real, *Motifs du Code d'instruction criminelle.* Prieš tai keliose Vidaus reikalų ministerijos instrukcijose buvo primenama, jog kaliniams būtinas darbas (VI metų Fruktidoro mėnesio 5 dieną, VIII metų Mesidoro mėnesio 3 dieną, IX metų Pliuviozo mėnesio 8 ir Vantozo mėnesio 28 dienomis, X metų Briumero 7 dieną). Priėmus 1808 ir 1810 metų kodeksus, netrukus išleidžiamos naujos instrukcijos (1811 spalio 20, 1810 gruodžio 8); o štai dar viena ilga 1816-ųjų instrukcija: „Be galo svarbu kiek įmanoma užimti kalinius. Kad įkvėptume jiems norą dirbti, reikia skirti dirbančius kalinius nuo tų, kurie nori ir toliau tinginiauti. Pirmieji turi geriau maitintis, patogiau miegoti negu antrieji." Meluno ir Clairvaux kalėjimai labai greitai buvo paversti didelėmis dirbtuvėmis.

[26] J.J. Marquet Wasselot, t. III, p. 171.

krizės, darbininkų bruzdėjimų laikotarpis, tai epocha, kai pradeda kristalizuotis darbininkų ir nusikaltėlių opozicija.[27] Kyla streikai dėl kalėjimų dirbtuvių: vienam pirštininkui iš Šomono gavus teisę įkurti dirbtuvę Clairvaux kalėjime, darbininkai protestuoja, pareiškia, kad užtraukiama nešlovė jų darbui, užima manufaktūrą ir priverčia šeimininką atsisakyti savo ketinimų.[28] Tikra kampanija vyksta darbininkų laikraščiuose: sakoma, kad vyriausybė palankiai žiūri į prievartinį darbą siekdama numušti „laisvųjų" darbo užmokestį; sakoma, kad kalėjimo dirbtuvių pavojų dar skaudžiau pajunta moterys, kurios netenka darbo ir priverstos eiti į gatvę, taigi ir į kalėjimą, kur tos pačios moterys, negalėjusios dirbti laisvėje, dabar išstumia iš darbo vietų dar jas tebeturinčias[29]; sakoma, kad kaliniams tenka patys saugiausi darbai – „vagys šilumoje ir po stogu daro skrybėles ir baldus", o bedarbis kepurininkas turi eiti „į tikrą žmonių skerdyklą, kur gamina švino baltalą už 2 frankus per dieną"[30]; sakoma, kad filantropijai ypač rūpi kalinių darbo sąlygos ir ji visiškai abejinga laisviems darbininkams: „Būkite tikri: jeigu kaliniai dirbtų, pavyzdžiui, su gyvsidabriu, mokslas daug energingiau negu dabar ieškotų priemonių, kaip apsaugoti dirbančiuosius nuo jo garų: ‚Tie vargšai nuteistieji!', – sušuktų tas, kuris vos vos praveria lūpas dėl darbininkų auksintojų. Tačiau ko norėti? Reikia užmušti arba pavogti ką nors, kad susilauktum užuojautos arba susidomėjimo." O dažniausiai kalbama, kad kalėjimui virtus dirbtuvėmis greitai ten bus pradėta siųsti elgetas ir bedarbius, taip atgaivinant senąsias Prancūzijos *hôpitaux généraux** arba Anglijos *workhouses*.[31] Be to, ypač po 1844 metų įstatymo priėmimo, būta peticijų ir laiškų – vienoje iš peticijų, kurią atmetė

[27] Plg. vėliau, p. 334–335.
[28] Plg. J.P. Aguet, *Les Grèves sous la monarcie de Juillet*, 1954, p. 30–31.
[29] *L'Atelier*, 3-ieji leidimo metai, nr. 4, 1842, gruodis.
[30] *L'Atelier*, 6-ieji leidimo metai, nr. 2, 1845, lapkritis.
* ‚Prieglaudos' (pranc.).
[31] Ibid.

Paryžiaus taryba, „nežmonišku pavadintas pasiūlymas versti žmogžudžius ir vagis dirbti darbus, kurie šiandien maitina keletą tūkstančių darbininkų"; „Taryba vietoj mūsų pasirinko Barabą"[32]; spaustuvės darbininkai pasiunčia laišką ministrui, sužinoję, kad Meluno *maison centrale* įkurta spaustuvė: „Pasirinkite: arba atstumtieji, kuriuos teisingai nubaudė įstatymas, arba piliečiai, pasiaukojamai ir sąžiningai dirbę ištisas dienas savo šeimų labui ir tėvynės gerovei."[33]

Šios kampanijos metu vyriausybės ir administracijos atsakymai buvo visada tie patys. Negalima sakyti, esą prievartinis darbas sukelia nedarbą: jo mastas toks nedidelis, produktyvumas toks menkas, kad negali turėti nors kiek didesnės įtakos ekonomikai. Čia nauda matuojama ne gamybine veikla, o indėliu į žmogiškąją mechaniką. Toks darbas garantuoja tvarką ir įstatymiškumą. Savo keliamais reikalavimais jis nepastebimai skleidžia griežtos valdžios formas. Jis pripratina kūnus prie judesių reguliarumo, atmeta blaškymąsi ir išsiblaškymą, įdiegia hierarchiją ir priežiūrą, kurios priimamos tuo palankiau ir įsirėžia nuteistųjų elgesyje tuo giliau, kuo adekvačiau atitinka jo logiką: darbas „kalėjime įveda tvarką, kuri įsigali be jokių pastangų, be represijų ir smurto. Dirbdamas kalinys ugdosi tvarkos ir paklusnumo įpročius. Tinginys pavirsta darbščiu ir aktyviu žmogumi [...] ilgainiui kalėjimo gyvenimo reguliarumas, rankų darbas, kurį kalinys priverstas atlikti, tampa jam išganingu vaistu nuo vaizduotės paklydimų."[34] Prievartinis darbas pats savaime yra tikra mašinerija, kuri smurtaujantį, siautėjantį, nemąstantį kalinį paverčia sraigteliu, nepriekaištingai ir reguliariai atliekančiu savo funkciją. Kalėjimas nėra dirbtuvė; tai turėtų būti mašina, kurios dantračiai ir kartu veiklos rezultatas

[32] *L'Atelier*, 4-ieji leidimo metai, nr. 9, 1845, liepa ir 5-ieji leidimo metai, nr. 7, 1845 balandis; plg. taip pat iš to paties periodo *La Démocratie pacifique*.
[33] *L'Atelier*, 5-ieji leidimo metai, nr. 6, 1845, kovas.
[34] A. Bérenger, *Rapport à l'Académie des sciences morales*, 1836, liepa.

yra kaliniai-darbininkai. Kalėjimas juos „užima darbu", „nuolatos, su vieninteliu tikslu – kuo nors užpildyti jų akimirkas. Kai kūnas juda, kai protas susitelkia ties apibrėžtu objektu, nemalonios mintys nutolsta ir vėl ramybė įsiviešpatauja sieloje."[35] Galų gale kalėjimas atneša ir ekonominę naudą, nes gamina mechanizuotus individus, atitinkančius bendruosius industrinės visuomenės normatyvus: „Darbas yra šiuolaikinių tautų Apvaizda. Juo pakeičiama moralė, užpildoma prarastų tikėjimų palikta tuštuma ir pagrindžiamas bet koks gėris. Darbas turėjo tapti kalėjimų religija. Visuomenės mašinai reikėjo grynai mechaninių reformos priemonių."[36] Gaminami individai-mašinos, tačiau taip pat ir proletarai. Juk jeigu turi vien „porą rankų, tinkamų bet kokiam geram darbui", gali gyventi tik „iš savo darbo vaisių, iš savo profesijos, arba iš kitų darbo vaisių, iš vagies amato". Jeigu kalėjimas neverstų piktadarių dirbti, tai ši institucija pačiu savo egzistavimu, o netiesiogiai – ir per mokesčius, kuriuos už ją tenka sumokėti, pakartotų schemą: vieni atima dalį to, ką uždirba kiti: „Veltėdystė čia kaip ir visuomenėje. Jeigu kaliniai neturi darbo, jie gyvena kitų darbo sąskaita."[37] Darbas, kuriuo nuteistasis patenkina savo materialinius poreikius, vagį paverčia paklusniu darbininku. Štai kada išryškėja atlyginimo už prievartinį darbą nauda; jis primeta kalinamajam „moralinę" užmokesčio formą, nes šis palaiko jo egzistenciją; užmokestis padaro darbą „artimą ir mielą"[38]; jis skiepija piktadariams, neskiriantiems „mano" nuo „tavo", nuosavybės jausmą – nuosavybės, „kuri uždirbama sūriu prakaitu"[39]; išlaidžiai gyvenusius jis moko

[35] E. Danjou, *Des prisons*, 1821, p. 180.
[36] L. Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, p. 64. Anglijoje *tread-mill* ir dirbtiniu iškilmingumu buvo pasiekta visiškai disciplinuotos, absoliučiai neproduktyvios kalinių mechanizacijos.
[37] Ch. Lucas, op. cit., II, 1838, p. 313–314.
[38] Ibid., p. 243.
[39] E. Danjou, op. cit., 1821, p. 210–211. Plg. taip pat *L'Atelier*, 6-ieji leidimo metai, nr. 2, 1845, lapkritis.

apdairumo, taupumo, žvelgimo į ateitį[40]; pagaliau, kaip atlikto darbo matas, jis leidžia kiekybiškai įvertinti kalinamojo uolumą ir jo moralinio pasitaisymo pažangą. Prievartinio darbo užmokestis neatlygina už pagamintą produkciją; jo funkcija – skatinti ir indikuoti individualias transformacijas: juridinė fikcija, nes jis reprezentuoja ne „laisvanorišką" darbo jėgos apsisprendimą, o išmoningą triuką, kurio efektyvumu pasitiki pataisos technika.

Kokia prievartinio darbo nauda? Ne pelnas; ir netgi ne sumanumo ugdymas; nauda ta, kad įteisinamas tam tikras valdžios santykis, ekonomiškai tuščia forma, individualaus nuolankumo ir jo priderinimo prie gamybos aparato schema.

Tobulas kalėjimo darbo pavyzdys – moterų dirbtuvės Clairvaux kalėjime. Nebylus žmogiškosios mašinerijos tikslumas susijungia su vienuolyno reglamento griežtumu: „Viena sesuo įsitaisiusi kėdėje, virš kurios kabo Nukryžiuotasis; priešais ją dvi gretos kalinių vykdo joms patikėtą užduotį, o kadangi dirbama beveik išimtinai su adata, tai joks garsas nepertraukia spengiančios tylos [...]. Atrodo, kad šiose sienose visa alsuoja atgaila ir atpirkimu. Tarsi vėjeliui pūstelėjus, mintimis persikeliame į tuos laikus, kai šioje daug mačiusioje buveinėje viešpatavo dorybė. Prisimename atgailaujančias nusidėjėles, kurios savo valia užsisklendė nuo šio pasaulio."[41]

3. Tačiau kalėjimas pranoksta paprastą laisvės atėmimą dėl dar svarbesnių priežasčių. Jis virsta priemone bausmei moduliuoti: aparatu, turinčiu teisę vykdant nuosprendį, kurį pavesta jam įgyvendinti, reguliuoti, bent iš dalies, pačią bausmę. Žinoma, šios „teisės" kalinimo institucijos negavo nei XIX, nei (netgi)

[40] Ch. Lucas, loc. cit. Trečdalis dienos uždarbio buvo atidedama tai dienai, kai kalinys išeis iš kalėjimo.

[41] Plg. Faucherio tekstą: „Užeikite į verpyklą. Pasiklausykite, kaip kalbasi darbininkai ir kaip švilpia mašinos. Ar yra kur pasaulyje kontrastas, sukeliantis didesnį liūdesį negu šis: reguliarūs ir iš anksto numatyti mechaniniai judesiai ir ta minčių bei papročių betvarkė, kurią sukelia tiek į vieną vietą susirinkusių vyrų, moterų ir vaikų." (*De la réforme des prisons*, 1838, p. 20.)

XX amžiuje, išskyrus kai kuriuos fragmentiškus atvejus (jos gali įtakoti bausmę aplinkiniu keliu – paleisti lygtinai, apriboti laisvę, organizuoti reformatoriumus). Tačiau pažymėtina, kad pareigūnai, atsakingi už penitenciarinės sistemos administravimą, jos gvieštis pradėjo labai anksti, teigdami, jog tai svarbi kalėjimo funkcionavimo sąlyga, leidžianti efektyviai atlikti kalinių moralinio pasitaisymo užduotį, kurią teisingumas pats jam patikėjo.

Tas pat ir dėl bausmės trukmės: ji leidžia tiksliai atseikėti bausmes, laipsniuoti jas atsižvelgiant į aplinkybes ir suteikti įstatymiškai bausmei daugiau ar mažiau akivaizdų užmokesčio pavidalą; tačiau jei nuosprendyje ji kartą užfiksuojama, kyla pavojus, kad ji bus bevertė pataisos procese. Bausmės trukmė nėra nusižengimo „vartojamoji vertė"; ji derintina su atliekant bausmę įvykusios kalinamojo transformacijos „naudingumu". Trukmė – tai priemonė bausmei tikslinti, o ne matuoti. Ne tiek užmokestis, kiek poveikio priemonė. „Kaip protingas gydytojas nutraukia gydymą ligoniui visiškai pasveikus arba tęsia, jei jis tebeserga, taip ir kaltė atperkama kaliniui visiškai pasitaisius; jį ir toliau laikant kalėjime nieko nelaimima, tai nėra humaniška jo atžvilgiu, ir be reikalo apsunkinama valstybė."[42] Taigi tiksli bausmės trukmė priklauso ne tik nuo pavojingos veikos ir jos aplinkybių, bet ir nuo konkrečios paties baudimo eigos. O tai reiškia, kad bausmė individualizuojama atsižvelgiant ne į pažeidėjo, juridinio pavojingos veikos subjekto, kaltininko asmenybę, o į asmenybę nubaustojo individo, griežtai prižiūrimos transformacijos subjekto, netekusio laisvės, įsukto į kalėjimo

[42] A. Bonneville, *Des libérations préparatoires*, 1846, p. 6. Bonneville'is siūlė naudoti ne tik „parengtinės laisvės" priemones, bet ir „papildomas bausmes" arba pratęsti įkalinimo laiką, jeigu pasirodo, kad „paskirtai bausmei, kuri buvo apytiksliai nustatyta pagal numanomą nusikaltėlio užkietėjimo laipsnį, nepavyko pasiekti laukiamo efekto". Ši papildoma bausmė negalėjo trukti ilgiau negu viena aštuntoji pagrindinės bausmės laiko. Parengtinės laisvės priemonės galėjo būti taikomos atbuvus tris ketvirčius nustatyto laiko. (*Traité des diverses institutions complémentaires*, p. 251 tt.)

mechanizmą, modifikuoto arba modifikuojamo individo asmenybę. „Piktadarį reikia reformuoti. Tai atlikus, nusikaltėlis turi būti grąžintas į visuomenę."[43]

Suėmimo kokybės ir turinio irgi neturėtų lemti vien tik nusižengimo prigimtis. Iš teisiškai apibrėžto nusikaltimo sunkumo jokiu būdu negalima numanyti, ar nuteistasis gali pasitaisyti, ar ne. Moralinio pasitaisymo požiūriu ypač neveiksni yra nusikaltimo ir delikto skirtis, kuriai kodekse atliepia skirtis tarp kalėjimo ir laisvės atėmimo bei sunkiųjų darbų. 1836 metų ministerijos apklausoje tokios nuomonės buvo beveik visi *maisons centrales* valdytojai: „Paprastai labiausiai sugedę būna smulkūs nusikaltėliai [...]. Kriminalinių nusikaltėlių tarpe pasitaiko daug žmonių, pasidavusių nirtulingoms aistroms ir savo didelės šeimos poreikių spaudimui." „Kriminaliniai nusikaltėliai elgiasi geriau negu smulkūs vagišiai. Jie nuolankesni, darbštesni už pastaruosius, tarp kurių labai daug sukčių, ištvirkėlių, tinginių."[44] Štai iš kur mintis, kad bausmės griežtumas neturi būti tiesiogiai proporcingas pavojingos veikos svarbai baudžiamosios teisės požiūriu. Ir kad bausmės negalima nustatyti visiems laikams.

Įkalinimas, kaip pataisos priemonė, atitinka tam tikrus reikalavimus ir paklūsta vien jam būdingoms peripetijoms. Įkalinimo eiga lemia jo etapus, laikiną režimo sugriežtėjimą, palaipsnį švelnėjimą: tai, ką Charles'is Lucas vadino „kintančia dorybingumo klasifikacija". Prancūzijoje ne kartą reikalauta progresyvinės sistemos, Ženevoje įvestos 1825 metais.[45] Ji galėjo būti, pavyzdžiui, tripakopė: didžioji dauguma kalinamųjų patenka į išbandymo pakopą; antroji yra baudimo pakopa; o trečiojoje kompensuojama tiems, kurie eina pasitaisymo keliu.[46] Arba keturfazė: bauginimo

[43] Ch. Lucas, cituojamas laikraštyje *Gazette des tribunaux*, 1837, balandžio 6.
[44] *Gazette des tribunaux*. Plg. taip pat Marquet-Wasselot, *La Ville du refuge*, 1832, p. 74–76. Ch. Lucas pažymi, kad smulkūs nusikaltėliai „dažniausiai yra kilę iš miesto", o „belangės moralines taisykles dažniausiai diktuoja išeiviai iš kaimo". (*De la réforme des prisons*, I, 1836, p. 46–50.)
[45] R. Fresnel, *Considérations sur les maisons de refuge*, Paris, 1829, p. 29–31.

19 -679

periodas (neleidžiama dirbti ir draudžiami bet kokie vidaus ar išorės ryšiai); darbo periodas (izoliuotam kaliniui leidžiama imtis darbo, kuris po priverstinio dykinėjimo fazės laikomas malone); moralizavimo režimas (dažniau arba rečiau kalami į galvą „pamokymai", kuriuos palaimina valdytojai ir oficialūs vizitatoriai); bendro darbo periodas.[47] Nors bausmės pagrindas, aišku, yra teismo sprendimas, tačiau jos atlikimo tvarką, kokybę ir griežtumą turi reguliuoti autonomiškas mechanizmas, iš vidaus kontroliuojantis baudimo eigą. Toks bausmių ir kompensacijų režimas ne tik priverčia laikytis kalėjimo reglamento, bet ir įgalina efektyviai „apdoroti" kalinamuosius. Pasitaiko, kad tam pritaria ir teisminė valdžia: „Nieko neturėtų stebinti, – sakoma kasacinio teismo atsakyme dėl kalėjimų įstatymo projekto, – kompensacijų idėja: skirti didesnę išeitinę pašalpą, geresnį maitinimą arba net sutrumpinti bausmę. Tik viltis gauti šiokią tokią kompensaciją ir gali pažadinti nuteistųjų dvasioje gėrio ir blogio supratimą, paskatinti juos moraliniams apmąstymams ir nors kiek pakelti jų vertę jų pačių akyse."[48]

Reikia pripažinti, kad teisminės instancijos negali betarpiškai kontroliuoti visų procedūrų, koreguojančių bausmę baudimo eigoje. Nes tai priemonės, kurios iš esmės taikytinos tik po nuosprendžio ir gali reaguoti į bet ką, išskyrus padarytąjį nusikaltimą. Nieko nuostabaus, kad įkalinimo įstaigos administracija autonomiškai individualizuoja ir varijuoja bausmių vykdymą: prižiūrėtojai, įstaigos valdytojas, kapelionas arba kalėjimo mokytojas geriau sugeba atlikti šias korekcijas negu baudžiamosios valdžios tūzai. Būtent jų vertinimai (pastebėti faktai, diagnozės, charakteristikos, papildymai, diferencijuota klasifikacija), o ne kaltės dydį nustatantis verdiktas padeda moduliuoti bausmę iš vidaus – ją sušvelninti arba net visai nutraukti. 1846 metais

[46] Ch. Lucas, op. cit., II, 1838, p. 440.
[47] L. Duras, straipsnis pasirodė laikraštyje *Le Progressif* ir cituojamas *La Phalange*, 1838, gruodžio 1.
[48] Ch. Lucas, op. cit., p. 441–442.

Bonneville'is, pristatydamas savąjį lygtinio paleidimo projektą, teigė, kad tai bus „admistracijos teisė, prieš tai pritarus teisminei valdžiai, išleisti laikinai į laisvę visiškai pasitaisiusį, praleidusį pakankamai laiko savo kaltei atpirkti ir atitinkantį tam tikrus reikalavimus kalinį, tačiau su sąlyga, kad jis bus sugrąžintas į kalėjimą po pirmo pagrįsto skundo."[49] Mes matome, kaip baudimą organizuojanti ir kontroliuojanti valdžia pamažu persiima „savivale", klestėjusia senojoje baudžiamojoje sistemoje, kai teisėjai moduliuodavo bausmes, o valdovai nutraukdavo jas kada panorėję, ta savivale, kurią naujųjų laikų kodeksai išrovė su šaknimis iš teisminės valdžios praktikos. Viešpatauja visažinis sargas: „Jis – tikrasis teisėjas, absoliutus kalėjimo viešpats [...], kad deramai atliktų savo misiją, jame turi susijungti aukščiausioji dorybė ir giliausias žmonių pažinimas."[50]

Štai prieš mus principas, aiškiai suformuluotas Charles'io Lucas darbuose, kurį retas teisininkas šiandien drįstų nedvejodamas pripažinti, nors iš esmės būtent šia linkme pasuko visa naujųjų laikų baudžiamoji sistema. Pavadinkime jį kalinimo Nepriklausomybės Deklaracija: šiai valdžios rūšiai reikalaujama ne tik autonomijos administravimo srityje, bet ir dalies baudžiančiosios valdžios suverenumo. Tokiu kalėjimo teisių teigimu iš esmės pasakoma štai kas: teismo priimto nuosprendžio vientisumas yra nemotyvuotas; jį reikia išskaidyti; baudžiamųjų kodeksų rengėjai buvo teisūs, atskirdami įstatymų leidybos lygmenį (kuriame klasifikuojamos pavojingos veikos ir už jas numatomos bausmės) nuo teismo lygmens (kur priimami nuosprendžiai); dabar atėjo laikas savo ruožtu analizuoti pastarąjį lygmenį; jame reikia išskirti tai, kas yra teismo prerogatyva (vertinti ne tiek pavojingas veikas, kiek jas atlikusius asmenis, pasverti „intencijas, kurios suteikia žmogaus veiksmams tiek skirtingų moralinių atspalvių" ir tuo būdu koreguoti įstatymų

[49] A. Bonneville, op. cit., 1846, p. 5.

[50] A. Bérenger, *Rapport à l'Académie des sciences morales et politiques*, 1836, liepa.

leidėjų vertinimus); ir, kas turbūt yra svarbiausia, suteikti autonomiją „penitenciariniams sprendimams"; palyginus su jais, teismo nuosprendžiai yra „pernelyg ankstyvi", nes nusikaltimą įvykdžiusio asmens moralines savybes galima įvertinti tik „jį išbandžius. Taigi teisėjo vertinimai savo ruožtu kontroliuotini ir koreguotini. Ir tuo turi užsiimti penitenciarinis kalėjimas."[51]

Taigi galima sakyti, kad įkalinimas peržengia, ir net ne kartą, įstatymo numatytas ribas, kad „kalinimas" tampa „teismu". Tai prasideda vos gimus kalėjimui, tiek realioje praktikoje, tiek projektuose. Tai nėra tarytum antrinis efektas. Didžioji kalinimo mašinerija yra neatskiriama kalėjimo funkcionavimo dalis. Galima, aišku, manyti, kad šią autonomiją ženklina „bevaisis" sargų smurtas arba despotiška administracija, besinaudojanti uždarumo teikiamomis privilegijomis. Tačiau jos šaknys glūdi kitur: iš kalėjimo reikalaujama nešti „naudą", laisvės atėmimui (kuris juridiškai atimdavo idealią nuosavybę) nuo pat pradžių tenka pozityvios technikos vaidmuo, individų transformacijos uždavinys. Tokiam tikslui kalinimo mechanizmas atsigręžė į tris pagrindines schemas: politinę-moralinę individų izoliacijos ir hierarchijos schemą; ekonominį privalomo darbo modelį; techninį-medicininį pasveikimo ir normalizavimo modelį. Vienutė, dirbtuvė, ligoninė. Kalėjimą nuo įkalinimo skiriančią juostą užpildo disciplinos technika. Šis disciplinarinis priedas prie teisinio kamieno ir yra, trumpai tariant, tai, kas vadinama „penitenciarine sistema".

*

Dėl šio priedūro būta problemų. Pirmiausia, principinis klausimas: bausmė tėra laisvės atėmimas, niekas daugiau; apie tai kalba mūsų šiandieniniai valdytojai, apie tai kalbėjo ir Decazes'as, tik efektingiau: „Įstatymas neapleidžia nusikaltėlio ir kalėjime, į kurį pats jį pasiuntė."[52] Tačiau labai greitu laiku – ir tai daug

[51] Ch. Lucas, op. cit., II, 1838, p. 418–422.

ką pasako – diskusijos virsta mūšiu dėl to, kas kontroliuos šį penitenciarinį „priedą". Teisėjai reikalauja sau kalinimo mechanizmų priežiūros teisės: „Moraliniam kalinių švietimui užtikrinti būtinos daugelio pastangos; neišsiversime be inspekcijų, priežiūros komisijų, globos draugijų. Reikalingos pagalbinės struktūros, ir tuo turėtų rūpintis magistratūra*."[53] Tuo laikotarpiu penitenciarinė tvarka jau buvo tokia įsigalėjui, kad patogiau buvo ją kontroliuoti, o ne ardyti. Štai kada teisėjus užvaldo kalėjimo geismas. Po šimtmečio iš to geismo gims nesantuokinis ir, be to, nepilnavertis vaikas – teisėjas, prižiūrintis bausmės atlikimą**.

Tačiau pataisos kalėjimas, „peržengęs" įstatymo numatytas įkalinimo ribas, sugebėjo faktiškai užvaldyti, dar daugiau – įvilioti į savo spąstus visą baudžiamąją sistemą bei įkalinti pačius teisėjus tik todėl, kad jam pavyko kriminalinį teisingumą įtraukti į žinojimo santykių tinklą, virtusį nuo šiol šiam labirintu.

Kalėjimas, kur bausmė atliekama, kartu yra ir vieta, kur nubaustieji individai stebimi. Dviem prasmėm. Be abejo, reikalinga priežiūra. Tačiau apie kiekvieną kalinį, jo elgseną, tikrąsias nuostatas, persiauklėjimo pažangą reikia kaupti žinias; kalėjimai turi būti laikomi vieta, kur formuojasi klinikinių žinių apie nuteistuosius korpusas; „penitenciarinė sistema negali būti sukurta *a priori*; joje apibendrinama visuomenės būklė. Moralinių ligų, kaip ir sveikatos sutrikimų gydymas priklauso nuo blogio šaltinių ir jo plitimo krypčių."[54] Naudojami du pagrindiniai mechanizmai. Reikia nenuleisti akių nuo kalinio; reikia užregistruoti ir apskaityti visas įmanomas pastabas apie jo elgesį ir asmenybę. Kalėjime su kaupu realizuojama Panoptikono tema – priežiūra

[52] E. Decazes, „Rapport au Roi sur les prisons", *Le Moniteur*, 1819, balandžio 11.
* Prancūzijoje magistratūra vadinamas visų teisėjų ir teismo pareigūnų korpusas.
[53] Vivien, in G. Ferrus, *Des prisoniers*, 1850, 1850, p. VIII. 1847 metų ordonansu buvo įkurtos priežiūros komisijos.
** Pranc. *juge de l'application des peines*.
[54] Léon Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, p. 6.

ir stebėjimas, apsauga ir žinojimas, individualizacija ir totalizacija, izoliacija ir skaidrumas čia žengia koja kojon. Tiesa, panoptinės procedūros – bent jau nuotrupų pavidalu – buvo labai plačiai įsitvirtinusios konkrečiose valdymo formose, tačiau tik penitenciarinėse institucijose Benthamo utopija galėjo *en bloc* įgauti materialų pavidalą. Apie 1830–1840 metus Panoptikonas tapo architektūrine daugelio kalėjimo projektų programa. Pačiu tiesiausiu keliu „akmenyje įkūnijama disciplinos išmintis“[55]; architektūra tampa skaidri valdžiai[56]; jėgą ir smurto grandines pakeičia švelni, bet nepriekaištingai efektyvi priežiūra; erdvė sutvarkoma pagal naujausius humanizuotų kodeksų ir penitenciarinės teorijos reikalavimus: „Ir valdžia, ir architektas turi žinoti, kuo grindžiami kalėjimai: ar bausmių švelninimo principu, ar nusikaltėlių pasitaisymo sistema prisilaikant įstatymų, siekiančių išrauti su šaknimis liaudies ydas ir tuo būdu atgaivinančių dorybes, kuriomis ji turi sekti.“[57]

Trumpai tariant, konstruojamas kalėjimas-mašina[58], kurio kiaurai permatomoje vienutėje kalinys regimas tarsi „graikų filosofo name iš stiklo“[59], o iš centrinio taško nenuilstantis žvilgsnis kontroliuoja ir kalinius, ir personalą. Gãlimos kelios šių dviejų reikalavimų variacijos: griežtai benthamiškos formos, pusračio, kryžiaus plano, žvaigždės pavidalo Panoptikonas.[60] 1841 metais, pačiame šių diskusijų įkarštyje vidaus reikalų ministras prime-

[55] Ch. Lucas, op. cit., I, 1836, p. 69.

[56] „Nesiedami administravimo klausimų su pastatų konstrukcijos problemomis, rizikuojame išrasti principus, kuriems nėra atitikmens tikrovėje. O architektas, pakankamai susipažinęs su administracijos poreikiais, gali pasiūlyti konkrečią įkalinimo sistemą, kurią teorija galbūt būtų palaikiusi utopija.“ (Abel Blouet, *Projet de prison cellulaire*, 1843, p. I.)

[57] L. Baltard, *Architectonographie des prisons*, 1829, p. 4–5.

[58] „Anglai visuose savo darbuose demonstruoja genialumą mechanikos srityje [...] ir jie nori, kad jų pastatai funkcionuotų kaip mašina, varoma vieno variklio“, ibid., p. 18.

[59] N.P. Harou-Romain, *Projet de pénitencier*, 1840, p. 8.

[60] Žr. iliustracijas nr. 18–26.

na pamatinius principus: „Centrinė inspektavimo salė yra sistemos ašis. Be centrinio inspekcijos taško neįmanoma nuolatinė ir visuotinė priežiūra. Tiesiogiai stebinčio vienutes tarnautojo aktyvumas, uolumas ir sumanumas negali kelti visiško pasitikėjimo [...]. Taigi architektas į šį objektą turi sutelkti visą savo dėmesį: tai disciplinos ir kartu ekonomijos klausimas. Kuo tikslesnė ir paprastesnė priežiūra, tuo mažiau reikalingos mūrų garantijos, kad kaliniams nepavyks ištrūkti arba užmegzti tarpusavio ryšius. Priežiūra tobula, jeigu iš centrinės salės valdytojas arba vyriausiasis tarnautojas, nepajudėjęs iš vietos, pats likdamas nematomas, mato ne tik visų vienučių angas, o atvėrus duris – net daugelio iš jų vidų, bet ir kiekviename aukšte budinčius prižiūrėtojus [...]. Apskritimo ir pusapskritimio formos kalėjimuose būtų įmanoma iš vieno centro matyti visus kalinius jų vienutėse ir sargus jų galerijose."[61]

Tačiau penitenciarinis Panoptikonas – tai kartu ir individualizuojančio, nuolatinio dokumentavimo sistema. Tais pačiais metais, kai buvo rekomenduoti šie Benthamo schemos variantai, tapo privaloma ir „moralinės apskaitos" sistema. Visuose kalėjimuose įvedama vienodo pavyzdžio individuali kortelė, kurioje valdytojas arba sargybos viršininkas, kapelionas, kalėjimo mokytojas įrašo kiekvieno kalinio stebėjimų duomenis: „Tai, galima sakyti, kalėjimo administracijos *vade mecum*, padedantis įvertinti kiekvieną atvejį, kiekvieną aplinkybę ir paskui apsispręsti, kaip elgtis su kiekvienu kaliniu individualiai."[62] Projektuota arba išbandyta ir kitokių, daug išbaigtesnių registravimo sistemų.[63] Visais atvejais siekiama kalėjime kaupti žinojimą, kurio principais turi būti reguliuojama penitenciarinė praktika. Kalėjimas ne tik išklauso teisėjų sprendimą ir nustatyta tvarka jį įgyvendina: jis nuolatos renka žinias apie kalinį, kurios leis bau-

[61] Ducatel, *Instruction pour la construction des maisons d'arrêt*, p. 9.
[62] E. Ducpétiaux, *Du système de l'emprisonnement cellulaire*, 1847, p. 56–57.
[63] Plg. pavyzdžiui, G. de Gregory, *Projet de Code pénal universel*, 1832, p. 199 tt.; Grellet-Wammy, *Manuel des prisons*, 1839, II, p. 23–25 ir 199–203.

džiamąją priemonę transformuoti į penitenciarinį procesą. Tada bausmė, kurios būtinybę nulemia pavojinga veika, virsta kalinio modifikavimu, teikiančiu naudos visuomenei. Autonomiškas kalinimo režimas ir jo atnešamas žinojimas didina bausmės naudingumą, kuriuo kodeksas grindžia savo baudžiamąją filosofiją: „O valdytojas neturi išleisti iš akiračio nė vieno kalinamojo, nes, kad ir kokioje kalėjimo dalyje jis būtų – ar jis ten pervedamas, ar iš ten iškeliamas, ar ten paliekamas, – valdytojas visada turi motyvuoti, kodėl kalinys užima arba kodėl perkeliamas į tokią ar kitokią vietą klasifikacijoje. Jis kaip tikras buhalteris. Kiekvienas kalinys – tai kapitalas, kurį jis, skatinamas penitenciarinių interesų, investuoja individualaus auklėjimo srityje."[64] Penitenciarinė sistema, gudragalviška jos technologija rentabilizuoja kapitalą, investuotą į baudžiamąją sistemą ir sunkiasvorių kalėjimų statybas.

Na o nusikaltėlis tampa individu, kurį reikia pažinti. Šis žinojimo reikalavimas nėra būtinas teismui, kad šis geriau pagrįstų nuosprendį ir nustatytų tikrąjį kaltės mastą. Tik po teismo, patekęs į baudžiamųjų mechanizmų rankas, pažeidėjas tampa žinojimo objektu.

Tačiau tai reiškia, kad penitenciariniame aparate su visa jo technologine programa atliekama keista substitucija: iš teisingumo rankų jis gauna nuteistąjį; bet tai, ką jis turi apdoroti, nėra nusižengimas – tai akivaizdu – ir netgi ne pažeidėjas tikrąja to žodžio prasme, o kiek kitokio pobūdžio objektas, apibrėžiamas tokiais kintamaisiais, į kuriuos nebuvo, bent jau iš pradžių, atsižvelgta nuosprendyje, nes jiems prasmę suteikia tik pataisos technologija. Tas naujas personažas, kuriuo penitenciarinis aparatas pakeičia nuteistąjį pažeidėją, yra *nusikaltėlis*.

Nusikaltėlis nuo pažeidėjo skiriasi tuo, kad jį tinkamai charakterizuoja ne tiek nusikalstamas veiksmas, kiek jo gyvenimas. Penitenciariniame procese, siekiant tikrai perauklėti žmogų, rei-

[64] Ch. Lucas, op. cit., II, 1838, p. 449–450.

kia totalizuoti nusikaltėlio egzistenciją, naudotis kalėjimu tarsi kokiu prievartos teatru perkratant ją iš pagrindų. Įstatymiškos bausmės objektas yra nusikalstamas veiksmas, baudimo technologijos – [nusikaltėlio] gyvenimas; tad pastarajai tenka šykščioms detalėms suteikti žinojimo pavidalą; jai tenka prievartiniais metodais modifikuoti jį arba kamšyti jo spragas. Renkamos biografinės žinios, tobulinama egzistencijos muštravimo technika. Stebėdami nusikaltėlį, „turime atkurti ne tik nusikaltimo įvykdymo aplinkybes, bet ir jo priežastis. Jų ieškoti jo gyvenimo istorijoje, atsižvelgdami į tris aspektus: jo psichologiją, visuomenines pažiūras ir auklėjimą, kad atpažintume ir užfiksuotume pavojingus polinkius pirmuoju, pražūtingą nusiteikimą antruoju ir blogą įtaką trečiuoju atveju. Biografijos kvota yra svarbi parengtinio tardymo dalis, padedanti klasifikuoti bausmes; o dabar penitenciarinėje sistemoje be jos neįmanoma klasifikuoti moralinių savybių. Kvota turi atlydėti kalinį iš teismo į kalėjimą, kur valdytojo pareiga ne tik priimti tai, kas atlikta, bet ir visą kalinimo laikotarpį pildyti, kontroliuoti ir tikslinti atskirus šios kvotos elementus."[65] Anapus pažeidėjo, kurį faktus renkanti kvota gali paskelbti atsakingu už įvykdytą nusikaltimą, išryškėja nusikaltėliškas charakteris, kurio lėtą formavimąsi atskleidžia biografijos tyrimas. „Biografiškumo" atsiradimas – svarbus įvykis baudžiamosios teisės istorijoje. „Nusikaltėlis" ima egzistuoti dar iki nusikaltimo ir kažkuria prasme be jo. Nuo tada juridinį atsakomybės nustatymo kelią pradeda temdyti jį dubliuojanti psichologinio priežastingumo paieška. Įžengiama į „kriminologinį" labirintą, iš kurio dar ir šiandien nerasta išėjimo: kiekviena pateisinanti priežastis, kuri gali tik sumažinti atsakomybę, paženklina nusižengimo autorių dar baisesniu kriminalumu ir verčia imtis prieš jį dar griežtesnių penitenciarinių priemonių. Kai baudžiamojoje praktikoje nusikaltėlio biografija ima dubliuoti aplinkybių analizę, kuria įvertinamas nusikaltimas, tiesiog akyse

[65] Ch. Lucas, op. cit., II, 1838, p. 440–442.

susipina baudžiamojo ir psichiatrinio diskursų ribos. Būtent jų sandūroje formuojasi „pavojingo" individo sąvoka, leidžianti išausti priežastingumo tinklą vienos atskiros biografijos rėmuose ir priimti baudimo-pataisos verdiktą.[66]

Nusikaltėlis nuo pažeidėjo skiriasi dar ir tuo, kad jis ne tik yra pavojingos veikos autorius (neginčijami autorystės kriterijai – sąmoningas veiksmas ir laisva valia), bet ir susijęs su ja daugybe sudėtingų gijų (instinktai, polinkiai, tendencijos, charakteris). Penitenciarinei technikai rūpi ne nusikaltimo santykis su autoriumi, o jo giminystė su nusikaltėliu. Nusikaltėliai, konkreti globalaus kriminalinio fenomeno manifestacija, skirstomi klasėmis, kurios panašios į biologines, turi tik joms būdingų bruožų ir reikalauja specifinio elgesio su savimi – Marquet-Wasselot 1841 metais tai pavadino „kalėjimų etnografija": „Nuteistieji yra [...] valstybė valstybėje, su savo įpročiais, instinktais, papročiais."[67] Čia pernelyg nenutolta nuo „spalvingų" piktadarių pasaulio aprašymų – sena tradicija, turinti ilgą istoriją, kuri vėl atgyja pirmoje XIX amžiaus pusėje, kai kita gyvenimo forma lengvai artikuliuojama kaip kita klasė ir kita žmonių rūšis. Atsiranda parodijas primenančios socialinių porūšių zoologija ir piktadarių civilizacijos, jos apeigų ir kalbos etnologija. Tačiau

[66] Reikėtų patyrinėti, kaip biografinio tyrimo praktika iš baudimo mechanizmų, bandžiusių konstituoti nusikaltėlio asmenybę, pasklido į kitas sritis: Apperte sudaromos kalinių biografijos ir autobiografijos; į psichiatrijos modelį įtraukiamos biografinės bylos; kaltinamųjų gynybai naudojami biografijos duomenys. Pastaruoju aspektu galima būtų palyginti garsiuosius XVIII amžiaus pabaigos tekstus, kurių viename užtariami trys žmonės, nuteisti nukankinti ant rato, o kitame ginamas Jeanas Salmonas, – su ginamosiomis kalbomis kriminalinėse bylose Liudviko Pilypo laikais. Štai kaip Chaix d'Est-Ange stengėsi palenkti teisėjus į La Roncière'o pusę: „Juk jūs galite matyti, koks jis buvo tolimoje praeityje, dar prieš įvykdant nusikaltimą, prieš jį apkaltinant, jūs galite atidžiai peržiūrėti kaltinamojo gyvenimą, įsiskverbti į jo širdį, ištirti jos slapčiausius kampelius, apnuoginti visas jo mintis, visą sielą [...]." (*Discours et plaidoyers*, III, p. 166.)

[67] J.J. Marquet-Wasselot, *L'Etnographie des prisons*, 1841, p. 9.

jose matyti, kaip konstituojasi nauja objektyvybė, kur nusikaltėlių tipologija formuluojama biologijos ir kartu iškrypimo terminais. Nusikalstamumą, patologinę žmonių giminės atmainą, galima analizuoti kaip anormalų sindromą arba kaip vieną iš didžiųjų teratologinių formų. Ferrus klasifikacija yra, be abejo, vienas pirmųjų bandymų paversti senąją nusikaltimo „etnografiją" sistemine nusikaltėlių tipologija. Žinoma, jo analizė blankoka, tačiau akivaizdus principas, kad nusikalstamumas turi būti apibrėžiamas ne tiek pagal įstatymą, kiek pagal normą. Yra trys nuteistųjų tipai: tie, kurių „intelektualinės galimybės yra aukštesnės už mūsų nustatytą vidurkį", tačiau ištvirko dėl „psichologinių ypatumų" ir „įgimto nusiteikimo", arba dėl „pragaištingos logikos", „neteisingos moralės", „pavojingo požiūrio į visuomenines priedermes". Šiuos reikėtų laikyti izoliuotus dieną ir naktį, išvesti pasivaikščioti kiekvieną atskirai, o prireikus suvesti su kitais, jų veidą turi dengti „lengva metalinio audinio kaukė, panaši į tas, kurios mūvimos tašant akmenis arba fechtuojantis". Antrąją kategoriją sudaro „sugadinti, riboti, buki arba pasyvūs nuteistieji, kurie pasidavė blogiui, nes buvo abejingi tiek gėdai, tiek gėriui, silpni, kitaip sakant, tingūs ir neatsparūs blogų žmonių kurstymams"; jiems tinkamas režimas – ne tiek represijos, kiek auklėjimas, kuris, jeigu įmanoma, turėtų būti abipusis: naktį – izoliacija, dieną – darbas kartu su kitais kaliniais, leidžiama kalbėtis, tik ne pašnibždomis; tekstų skaitymas kartu, užduodant vieni kitiems klausimus, kurie įvertinami dovanomis. Pagaliau yra „negabūs arba nesugebantys" nuteistieji, „dėl nedarnios psichikos netinkami jokiai veiklai, kuriai reikia mąstymo pastangų ir tvirtos valios, todėl neatlaikantys nuovokių darbininkų konkurencijos; dėl išsilavinimo trūkumo nežinantys savo priedermių ir dėl proto stokos neįstengiantys jų įsisąmoninti bei užgniaužti asmeninių instinktų, todėl į blogį nusiritantys dėl savo pačių bejėgiškumo. Vienatvė tik sustiprintų jų inertiškumą. Taigi jie turi būti apgyvendinti kartu, bet nedidelėmis grupėmis, nuolat stimuliuojami kolektyviniu darbu ir griežtai

prižiūrimi."[68] Taip palaipsniui formuojasi „pozityvių" žinių apie nusikaltėlius ir jų rūšis korpusas, kuris gerokai skiriasi nuo teisinio nusikaltimų ir jų aplinkybių kvalifikavimo; jis skiriasi ir nuo medicininių žinių, kurios leidžia argumentuojant individo pamišimu anuliuoti nusikalstamą pavojingos veikos pobūdį. Ferrus aiškiai suformuluoja principą: „Nusikaltėliai, apskritai paėmus, jokiu būdu nėra bepročiai. Būtų neteisinga pastaruosius painioti su sąmoningai iškrypusiais žmonėmis." Šio naujojo žinojimo uždavinys – „moksliškai" kvalifikuoti, koks veiksmas yra nusikaltimas, o ypač – kuris individas yra nusikaltėlis. Taip atsiveria kelias kriminologijai.

Baudžiamojo teisingumo koreliatas, be abejo, yra pažeidėjas, tačiau penitenciariniam aparatui rūpi kažkas kita – tai nusikaltėlis, biografinis vienetas, „pavojingumo" šaltinis, anomalinio tipo atstovas. Ir jeigu įstatyme numatytą laisvės atėmimą kalėjimas „papildė" penitenciariniu režimu, tai pastarasis savo ruožtu įvedė dar trečią personažą, įsiterpusį tarp to, kurį nuteisė įstatymas, ir to, kuris įgyvendina to įstatymo nuostatas. Įdagu ženklinamo, pjaustomo, deginamo, naikinamo kankinamojo kūno vietą užėmė kalinio kūnas, lydimas savo antrininko – „nusikaltėlio" individualybės, menkutės kriminalinio nusikaltėlio sielos, kurią tas pats bausmės mechanizmas pagamino kaip objektą galiai bausti ir tam, kas dar ir šiandien vadinama penitenciariniu mokslu. Sakoma, kad kalėjimas gamina nusikaltėlius: iš tikrųjų, beveik neišvengiamai į teisiamųjų suolą vėl patenka tie, kurių priežiūra jam buvo patikėta. Bet gamina ir ta prasme, kad į įstatymo ir nusižengimo, teisėjo ir pažeidėjo, nuteistojo ir budelio žaismą įveda nusikalstamumą kaip bekūnę realybę, juos susiejančią ir jau pusantro šimtmečio užsklendžiančią visus tuose pačiuose spąstuose.

[68] G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, p. 182 tt.; p. 278 tt.

Penitenciarinė technika ir žmogus-nusikaltėlis tam tikra prasme yra dvyniai. Netiesa, kad senuosiuose kalėjimuose rafinuotai ištobulinti baudimo techniką paskatino moksliniu racionalumu pagrįstas nusikaltėlio atradimas. Netiesa ir tai, kad būtent penitenciarinių metodų plėtra iškėlė į dienos šviesą nusikalstamumą kaip „objektyviai" egzistuojantį faktą, kurio negalėjo įžvelgti abstrakti ir nelanksti teisingumo sistema. Jie pasirodė vienu metu, tarsi išplaukė iš kits kito kaip technologinis visetas, formuojantis ir skaidantis objektą visais turimais instrumentais. Būtent toks nusikalstamumas, subrendęs teisingumo aparato pusrūsyje, „nešvarių darbų" lygmenyje, nuo kurio teisingumas nusuka akis, gėdindamasis bausti tuos, kuriuos jis nuteisė, būtent jis dabar neduoda ramybės palaimoje skendėjusiems teismams ir didingumo sklidiniems įstatymams. Būtent jį reikia diagnozuoti, pažinti, įvertinti, išmatuoti, į jį atsižvelgti priimant nuosprendžius, būtent šią anomaliją, šį nukrypimą, šį slaptą pavojų, šią ligą, šią egzistavimo formą reikia turėti omeny rengiant įstatymų kodeksus. Nusikalstamumas – tai kalėjimo kerštas teisingumui. Bauginantis revanšas, galintis užčiaupti teisėjams burnas. Užtat garsiai prabyla kriminologai.

Tačiau prisiminkime, kad kalėjimas, koncentruotas ir rūstus visų disciplinų pavidalas, nėra endogeniškas baudžiamajai sistemai, iškilusiai XVIII–XIX amžiaus sandūroje. Baudžiamosios visuomenės ir bendrosios baudimo semiotechnikos tema, pagrindusi „ideologinius" – Beccaria arba Benthamo tipo – kodeksus, nesiūlė kalėjimų kaip universalios priemonės. Šis kalėjimas atsirado iš kitur – iš disciplinarinės valdžios mechanizmų. Nepaisant tokio heterogeniškumo, kalėjimo mechanizmai ir jų sukeliami efektai pasklido po moderniąją kriminalinio teisingumo sistemą; visą jos kūną kaip parazitai apniko nusikalstamumas ir nusikaltėliai. Reikia ieškoti šio bauginančio „veiksmingumo" priežasčių. Tačiau jau dabar galima pastebėti štai ką: XVIII amžiaus reformatorių baudžiamojoje sistemoje atsekamos dvi divergentiškos

galimõs nusikaltėlio objektyvacijos kryptys – vienoje rikiavosi moralinės arba politinės „pabaisos", atsidūrusios už visuomeninio pakto ribų; kitoje buvo kalbama apie teisinį subjektą, rekvalifikuotą bausmės. Tačiau „nusikaltėlio" sąvoka leidžia sujungti šias dvi kryptis ir, pasitelkus mediciną, psichologiją arba kriminologiją, konstituoti individą, kuriame tiksliai – arba beveik tiksliai – persikloja įstatymo pažeidėjas ir išmoningos technikos objektas. Be abejo, egzistuoja daug priežasčių, kodėl kalėjimo įskiepis nesukėlė baudžiamojoje sistemoje kategoriškos atmetimo reakcijos. Viena iš jų yra ta, kad gaminantis nusikalstamumą kalėjimas atveria kriminaliniam teisingumui vieningą objektų lauką, kurio egzistavimą patvirtina tam tikri „mokslai", ir tuo būdu įkurdina tą teisingumą visuotiniame „tiesos" akiratyje.

Kalėjimas, tamsiausia teisingumo aparato sritis, yra ta vieta, kur galia bausti, nebedrįstanti veikti nepridengtu veidu, patylom suformuoja objektyvybės lauką, kuriame bausmė galės funkcionuoti atvirai kaip terapeutinė priemonė, o nuosprendis taps vienu iš žinojimo diskursų. Tad aišku, kodėl taip lengvai teisingumas įsivaikino kalėjimą, nors šis ir nebuvo jo minčių kūdikis. Pripažindamas kalėjimą, jis atidavė savo skolą jam.

ANTRAS SKYRIUS

Antiįstatyminė veikla ir nusikalstamumas

Įstatymo požiūriu, suėmimas tėra laisvės atėmimas. Tačiau kalėjime visuomet buvo realizuojamas vienoks ar kitoks techninis projektas. Nuo kankinimų, svaiginančių savo ritualais, savo menu ceremoningai suteikti kančią, perėjus prie bausmių, atliekamų kalėjimuose, užspeistų architektūros masyvuose ir prislėgtų administracinės paslapties skraiste, baudžiamoji sistema nevirsta nediferencijuota ir abstrakčia migla. Pereinama nuo vieno meno bausti prie kito, ne mažiau išmoningo. Įvyksta techninė mutacija. Šio perėjimo žymė ir simbolis – kalėjimo furgonas, 1837 metais pakeitęs katorgininkų koloną.

Katorgininkų kolonos tradicija, siekusi galerų laikus, tebeegzistavo ir Liepos monarchijos laikais. Svarba, kurią, atrodo, buvo išsikovojęs kolonos reginys XIX amžiaus pradžioje, galbūt sietina su tuo, kad joje susiliejo į vieną dvi bausmės atmainos: kelionė įkalinimo vieton buvo tarsi kankinimo ceremonialas.[1] Pasakojimuose apie „paskutiniąsias kolonas“, kurios slinko per Prancūziją 1836 metų vasarą, ir jų sukeltą triukšmą atpažįstame

[1] Faucher pažymi, kad katorgininkų kolonos buvo populiarus reginys, „ypač kone visiškai panaikinus ešafotus“.

bruožus, visiškai svetimus „penitenciarinio mokslo" taisyklėms. Išvykstant – ešafoto ritualas; Bicêtre kieme katorgininkui uždedamas geležinis antkaklis ir grandinės: galva padedama ant priekalo tarsi ant kaladės; tik šį kartą budelio menas – kalant nesutraiškyti galvos: tai atvirkščias meistriškumas, kuris moka išvengti mirtino smūgio. „Didžiajame Bicêtre kieme suguldomi egzekucijos instrumentai: kelios eilės grandinių ir geležinių antkaklių. *Artoupans* (vyresnieji sargybiniai), laikinai tapę kalviais, atneša priekalą ir kūjį. Prie grotuoto pasivaikščiojimų tako aptvaro prisisplojo paniurusios, įžūlios fizionomijos tų, kuriems ruošiami apkaustai. Visuose kalėjimo aukštuose pro kamerų grotų virbus kyšo kojos ir rankos – tikras žmonių kūnų knibždėlynas. Tai kaliniai, susirinkę stebėti vakarykščių savo draugų tualeto [...]. O štai ir jie, būsimos aukos. Jie sėdi ant žemės, bet kaip suporuoti, paisant tik ūgio. Jų kelius slegia grandinės, kurių svorio kiekvienam tenka po 8 svarus. Egzekutorius apžiūri juos, išmatuoja galvas ir parenka kiekvienam po milžinišką, colio storumo, antkaklį. Jį kniedija trys budeliai: vienas prilaiko priekalą, kitas sujungia dvi geležinio antkaklio dalis ir savo rankomis saugo kalinio galvą; trečiasis plaka dvigubais smūgiais, kol masyvus kūjis suploja varžtą. Nuo kiekvieno smūgio kresteli galva ir kūnas [...]. Beje, žiūrint net nepagalvoji, koks pavojus laukia aukos kūjui nuslydus. Šį įspūdį menkina arba, tikriau, užgožia siaubas, kuris apima matant tokį Dievo kūrinio pažeminimą."[2] Be to – viešojo reginio matmuo; *Gazette des tribunaux* teigimu, liepos 19 dieną daugiau negu 100 000 žmonių stebi iš Paryžiaus traukiančią katorgininkų koloną: „Nuo Courtille pereinama prie Užgavėnių." Tvarka ir turtai susirinko pasižiūrėti, kaip tolumoje, pro šalį slenka, vilkdama savo pančius, didžioji nomadų gentis,

[2] *Revue de Paris*, 1836, birželio 7. Ši reginio dalis 1836 metais nebebuvo vieša. Ją pamatydavo tik keletas privilegijuotų žiūrovų. Pasakojimas apie katorgininkų sukaustymo procedūrą, pateiktas *Revue de Paris*, visiškai sutampa – kartais žodis žodin – su pasakojimu, kurį randame Hugo romane *Dernier jour d'un condamné*, 1829.

kitoniška rūšis, „visiškai kita rasė, kuriai suteikta privilegija apgyvendinti katorgas ir kalėjimus".[3] Prasčiokai, kaip ir viešų egzekucijų laikais, svaidosi su nuteistaisiais dviprasmiškais įžeidimais, grasinimais, padrąsinimais, keičiasi smūgiais, neapykantos arba sąmokslo ženklais. Virš procesijos plevena smurto dvasia: pyktis dėl pernelyg griežto ar pernelyg atlaidaus teisingumo; keiksmai nekenčiamiems nusikaltėliams; palankumo siūbsniai išvydus pažįstamus kalinius; susikirtimai su policija: „Visą kelią nuo Fontainebleau užkardos grupelės įtūžusių žiūrovų garsiai piktinosi Delacollonge'u: Šalin abatą, rėkė jie, šalin tą šlykštynę; jis turi gauti, ko nusipelnė. Jeigu ne municipalinės gvardijos energija ir tvirtumas, galėjo užvirti tikras chaosas. Vaugirard'o gatvėje labiausiai pyktį liejo moterys: Šalin tą nedorą kunigą! Šalin pabaisą Delacollonge'ą! Negaišuodami atskubėjo Mont-Rouge'o, Vaugirard'o policijos komisarai, keletas merų su pavaduotojais ir privertė gerbti teismo sprendimą. Netoli nuo Issy priemiesčio François, pastebėjęs poną Allard'ą ir apsaugos būrio karius, metė į juos savo medinį dubenėlį. Visi prisiminė, kad kai kurių šio nuteistojo senų bendrų šeimos gyvena Ivry. Apsaugos vyrai tučtuojau išsirikiavo išilgai kelio kraštų ir glaudžiai apsupo katorgininkų vežimą. Iš Paryžiaus ėję katorgininkai visi iki vieno metė savo medinius dubenėlius sargybiniams į galvas ir kai kurie iš jų pasiekė tikslą. Minia reagavo audringai ir siūbtelėjo ant kolonos, kuri atsakė tuo pačiu."[4] Katorgininkams traukiant iš Bicêtre į Sèvres, buvo apiplėšta nemažai namų.[5]

Ši išvykstančių nuteistųjų šventė kažkuo primena atpirkimo ožio apeigas, kur ožys persekiojamas ir mušamas, kažkuo – bepročių puotą, kur keičiamasi vaidmenimis, ji šiek tiek panaši į senąsias ešafoto ceremonijas, kur turi suspindėti akinanti tiesa, šiek tiek – į liaudies vaidinimus, kuriuose minia atpažindavo įžymius personažus arba tradicinius tipus: tai tiesos ir nešlovės

[3] *Gazette des tribunaux*, 1836, liepos 20.
[4] Ibid.
[5] *La Phalange*, 1836, rugpjūčio 1.

žaismas, garso ir gėdos demonstracija, demaskuotų kaltininkų plūsmas, o, kita vertus, linksma nusikaltimų išpažintis. Bandoma įžvelgti, koks yra tų garsių nusikaltėlių veidas; pamfletai primena nusikaltimus tų, kurie praeina prieš mūsų akis; laikraščiai praneša, kuo jie vardu, ir papasakoja jų gyvenimus; kartais aprašoma, kaip jie atrodo ir kuo bus apsirengę, kad tikrai būtų galima juos atpažinti: tikros programėlės vaidinimo žiūrovams.[6] Ateinama ir pasižiūrėti nusikaltėlių įvairovės, pabandyti iš apsirengimo arba iš veido atspėti, kokia nuteistojo „profesija", ar jis žudikas, ar vagis: tai maskaradų ir marionečių žaismas, kuriame labiau išlavinta akis įžvelgia tarsi kokią empirinę nusikaltimo etnografiją. Kiekviena visuomeninė terpė kuria savą nusikaltimo semiologiją – nuo balaganų teatrų iki Gallio frenologijos: „Fizionomijos margos, kaip ir drabužiai: štai didinga galva, tarsi iš Murillo paveikslų; štai tankių antakių rėmuose nuodėmingas veidas, spinduliuojantis užkietėjusio niekšo energija [...]. O ten ant paauglio pečių pūpso Arabo galva. Matote tuos švelnius, moteriškus bruožus – tai sąmokslininkai. Matote tuos veidus, nubrizgintus paleistuvystės – tai buvę mokytojai."[7] Į šį žaidimą nuteistieji savo ruožtu atsako nusikaltimo demonstracija ir piktadarysčių atpasakojimu: tam iš dalies skirta tatuiruotė – nuveiktų darbų arba dalios iliustracija. „Tarsi kokie pasižymėjimo ženklai – kartais tai giljotina, ištatuiruota ant kairės rankos, kartais ant krūtinės – durklas, pervėręs kraujuojančią

[6] *Gazette des tribunaux* reguliariai skelbia tokius sąrašus ir trumpus „kriminalinius" aprašymus. Štai atmintinė Delacollonge'ui atpažinti: „Senomis, gelumbinėmis kelnėmis, kurios užleistos ant aulinių batų viršaus, tos pačios medžiagos kepure su snapu, pilka palaidine [...] mėlynu gelumbės paltu" (1836, birželio 6). Vėliau, nusprendus perrengti Delacollonge'ą, kad būtų išvengta minios smurto, *Gazette des tribunaux* tučtuojau pateikia persirengėlio aprašymą: „Dryžuotomis kelnėmis, mėlyna drobine palaidine, šiaudine skrybėle" (liepos 20).

[7] *Revue de Paris*, 1836, birželis. Plg. Hugo romaną *Claude Gueux*: „Pačiupinėkite visų jų kaukoles, kiekviename iš šių puolusių žmonių slypi tam tikras žvėries tipas [...]. Štai lūšis, štai katinas, štai beždžionė, štai vanagas, štai hiena."

širdį." Praeidami jie gestais suvaidina savo nusikaltimą, tyčiojasi iš teisėjų arba policijos, giriasi neatskleistais nusikaltimais. François, senas Lacenaire'o bendras, pasakoja išradęs būdą, kaip nužudyti žmogų be triukšmo ir nepraliejus nė lašo kraujo. Mobilioji nusikaltimo mugė turėjo savo fokusininkus ir savo kaukes, jos komizuota tiesa buvo atsakas smalsiems žvilgsniams ir plūdimams. Tą 1836 metų vasarą Delacollonge'o byloje vaidinimai sekė vienas paskui kitą: jo nusikaltimas (jis sukapojo į gabalus savo nėščią meilužę) ypač plačiai nuskambėjo, nes jis buvo kunigas; ir kaip tik dėl to jam pavyko išvengti ešafoto. Atrodo, jį lydėjo didžiulė liaudies neapykanta. Dar 1836 metų birželį, vežamas į Paryžių, jis patyrė tiek užgauliojimų, kad negalėjo sulaikyti ašarų. Tačiau nesutiko pasislėpti furgone, nes manė, kad pažeminimas yra jo bausmės dalis. Kai jį vežė iš Paryžiaus „neįmanoma net įsivaizduoti, kiek dorybingo pasipiktinimo, moralinio įsiūčio ir žemų instinktų išliejo minia ant šito žmogaus. Jis nuo galvos iki kojų buvo padengtas žeme ir purvu. Akmenų ir įniršusių žiūrovų riksmų kruša krito ant jo pečių [...]. Tokio tūžmo dar niekas nebuvo matęs; ypač moterys – jos buvo kaip tikros furijos, atrodė, kad jas tiesiog iš vidaus sprogdina neįtikėtina neapykanta."[8] Atsargumo dėlei jį perrengia kitais drabužiais. Kai kurie apgauti žiūrovai manosi jį atpažinę François asmenyje. O šis maivydamasis įsijaučia į vaidmenį. Tačiau parodijuoja ne tik nusikaltimą, kurio nepadarė, bet ir kunigą, kuriuo apsimeta esąs. Į pasakojimą apie „savo" nusikaltimą jis įpina maldas ir didingais gestais laimina minią, kuri jį plūsta ir tuo pat metu juokiasi. Per keletą žingsnių nuo jo tikrasis Delacollonge'as, „išblyškęs kaip kankinys", patyrė dvigubą pažeminimą – jį žeidė pro šalį skriejančios, tačiau jam skirtos patyčios, o sykiu – parodija, kito nusikaltėlio asmenyje išryškinusi tą kunigo veidą, kurį jis norėjo nuslėpti. Jo pasiją jam prieš akis suvaidino išdaigaujantis žmogžudys, su kuriuo jie buvo surakinti viena grandine.

[8] *Le Phalange*, 1836, rugpjūčio 1.

Pakelės miestuose katorgininkų kolona surengdavo savo šventę. Tai buvo bausmės saturnalijos. Bausmė čia virsdavo privilegija. Pagal labai keistą tradiciją, atrodytų, neturinčią nieko bendro su įprastinėmis viešos egzekucijos apeigomis, šventės dalyviai ne tiek demonstruodavo privalomą atgailą, kiek atsiduodavo beprotiškai linksmybei, neigiančiai bausmę. Padabinti antkakliais ir grandinėmis, katorgininkai dar pasipuošdavo kaspinais, šiaudų pynėmis, gėlėmis arba brangiais baltiniais. Katorgininkų kolona – tai šokiai ir dainos; tai jungtuvės, vedybos per prievartą, uždraustos meilės vaisius. Vestuvių puota, šventė ir įšventinimas žvangant grandinėms: „Jie risnoja vilkdami pančius, su gėlių puokštelėmis rankose, kaspinai ir šiaudiniai kutai puošia jų kepures, o apsukresnieji užsimaukšlinę smailiaviršius šalmus [...]. Kiti, įsispyrę į klumpes, mūvi ažūrinėm kojinėm arba vilki madingą liemenę po darbine palaidine."[9] Kaustymo grandinėmis vakarą katorgininkų kolona įsukdavo milžinišką farandolos verpetą, be atilsio sūkuriavusį Bicêtre kieme: „Vargas prižiūrėtojams, kuriuos atpažindavo kolona – katorgininkai juos įsukdavo ir paskandindavo savo pančiuose, iki pat sutemų likdami mūšio lauko šeimininkais."[10] Tos raganų puotos prašmatnybės buvo atsakas teisingumo ceremonialui. Jos išvertė išvirkščiai valdžios spindesį ir tvarką, jos ženklus, pramogas. Tačiau politinė raganų puota buvo ne už kalnų. Reikėjo būti kurčiam, kad neišgirstum kai kurių naujų akcentų. Katorgininkų žygio dainos

[9] *Revue de Paris*, 1836, birželio 7. Anot *Gazette des tribunaux*, kapitonas Thorezas, vadovavęs liepos 19-osios katorgininkų kolonai, panoro uždrausti šiuos papuošalus: „Dar to betrūko, kad, eidami į katorgą išpirkti savo nusikaltimų, jūs dar imtumėte kuo begėdiškiausiai dailinti savo šukuosenas, tarsi ruoštumėtės į vestuvių puotą."

[10] *Revue de Paris*, 1836, birželio 7. Tuo metu katorgininkų kolonos buvo sumažintos, kad būtų užkirstas kelias šiai farandolai, ir kareiviams duotas įsakymas palaikyti tvarką iki kolonai išvykstant. Katorgininkų raganų puota yra aprašyta Hugo romane *Dernier jour d'un condamné*. „Visuomenei ten atstovavo tik kalėjimo sargai ir smalsūs bei išsigandę žiūrovai, tačiau nusikaltimas tyčiojosi iš jos ir pavertė šią siaubingą bausmę šeimynine švente."

greitai pasklisdavo ir būdavo ilgai dainuojamos. Jose, be abejo, aptiksime aidą tų raudų, kurias pamfletai įdėdavo į lūpas nusikaltėliams – išdidų prisipažinimą, niaurią heroizaciją, siaubingų bausmių priminimą ir visuotinę aplinkinių neapykantą: „Vėl viskas iš pradžių, tegu pučia trimitus [...]. Drąsiau, vaikai, be virpulio iškęsim, kas bjauraus likimo mums skirta [...]. Pančiai sunkūs, bet mes juos pakelsim. Katorgininkai neturi kas užtaria: Dieve, palengvink jų kančias." Tačiau šiose kolektyvinės kūrybos dainose skamba ir kita tonacija. Moralinis senųjų raudų kodeksas apverčiamas aukštyn kojom. Užuot žadinusi sąžinės priekaištus, egzekucija dabar kursto pasididžiavimą. Nepripažįstamas teisingumas, kuris paskelbė nuosprendį, ir smerkiama minia, atėjusi pažiopsoti į tai, kas, jos manymu, yra atgaila arba pažeminimas: „Toli nuo namų židinio, būna, mes dejuojame. Mūsų griežtai suraukta kakta privers išblykšti teisėjus [...]. Godūs nelaimėms jūsų žvilgsniai tikisi įžiūrėti mumyse sugadintą rasę, kuri verkia ir žeminasi. Bet mes žvelgiame išdidžiai." Tvirtinama, kad gyvenimas katorgoje, glaudžiam savų būry, kupinas pramogų, laisvei nežinomų. „Ilgainiui atsiras pramogų. Už uždarų durų gims švenčių dienos [...]. Pramogos kaip perbėgėliai. Jos vengia budelių ir eina ten, kur skamba dainos." O svarbiausia tai, kad dabartinė tvarka nesitęs amžinai. Nuteistieji išeis į laisvę ir atgaus savo teises, o persekiotojai užims jų vietą. Nusikaltėliams ir teisėjams išauš didžiojo teismo diena, kur padėtis apsivers aukštyn kojom: „Žmonių panieka skirta mums, katorgininkams. Mums taip pat skirtas ir visas auksas, kurį jie dievina. Vieną dieną jis pateks į mūsų rankas. Mes nupirksime jį savo likimo kaina. Grandinės, kuriomis sukaustėte mus, supančios kitus. Jie taps vergais. Mes sutraukysim retežius, laisvės žvaigždė mums nušvis [...]. Likit sveiki, nes mums nusispjauti į jūsų pančius ir jūsų įstatymus."[11]

[11] Panašią dainą cituoja 1836 metų balandžio 10 dienos *Gazette des tribunaux*. Ji dainuojama pagal *Marseljetės* melodiją. Aiškiai matyti, kaip patriotinė karo daina pavirsta socialinio karo daina: „Ko nori iš mūsų šie kvaili žmonės, gal jie nori pasityčioti iš nelaimės? Jų žvilgsnis ramus. Jų nekrečia šiurpas išvydus mūsų budelius."

Pamfletų kurtasis dievobaimingumo teatras, kuriame nuteistasis įspėja minią niekados nesekti jo pavyzdžiu, virsta grasinimų scena, kur iš minios primygtinai reikalaujama pasirinkti, kieno ji pusėje: ar barbariškų budelių, neteisingų teisėjų, ar nelaimingų nuteistųjų, kurie šiandien nugalėti, tačiau triumfuos ateityje.

Didingas katorgininkų kolonos reginys turėjo sąsajų su senąja viešų kankinimų tradicija. Jis siejosi ir su tuo daugialypiu nusikaltimo įvaizdžiu, kurį sukūrė to meto laikraščiai, laikraštukai, fokusininkai ir gatvės teatrai.[12] Tačiau jame girdėti ir susidūrimų bei mūšių grumėjimas. Tai tartum simbolinė tų mūšių baigtis: įstatymo parblokšta netvarkos kariuomenė žada dar sugrįžti; prievarta išvytieji grįš ir atneš laisvę. „Mane pagavo siaubas išvydus, kiek kibirkščių žybčioja šiuose pelenuose."[13] Bruzdėjimams, be kurių neapsieidavo viešosios egzekucijos, dabar ima rezonuoti konkretūs grasinimai. Visiškai aišku, kad priežastys, dėl kurių Liepos monarchija nusprendė panaikinti katorgininkų kolonas, buvo tos pačios – tik šįkart svaresnės – dėl kurių XVIII amžiuje panaikintos egzekucijos: „Toks elgesys nepridera mūsų papročiams. Apsaugokime konvojaus kelyje esančius miestus nuo šio atstumiančio reginio, kuriame, be visa ko, gyventojai neranda nieko pamokančio."[14] Taigi šios viešos apeigos turi baigtis. Nuteistųjų gabenimo technika turi patirti tą pačią mutaciją, kaip ir jiems skiriamos bausmės, ir taip pat, kaip pastarosios, atsiduoti angeliškai nekaltos administracijos globai.

[12] Ištisa klasė rašytojų „mėgsta šlovinti neprilygstamų piktadarių nusikaltimus, paverčia juos pagrindiniais veikėjais ir jų lūpomis kone atvirai laido sąmojus, replikas ir patyčias valdžios atstovų adresu. Jeigu kas matė pjeses *L'Auberge des Adrets* arba *Robert Macaire*, – ši drama yra plačiai pagarsėjusi, – neabejodami pritars mano pastebėjimams. Ten triumfuoja, pasiekia apoteozę įžūlumas ir nusikaltimas. Nuo pradžios iki galo pašiepiami dori žmonės ir valdžia." (H.A. Fregier, *Les Classes dangereuses*, 1840, II, p. 187–188.)

[13] Victor Hugo, *Le Dernier jour d'un condamné.*

[14] *Gazette des tribunaux*, 1836, liepos 19.

1837 metų birželio mėnesį katorgininkų kolonas pakeitęs daiktas nebuvo paprastas dengtas vežimas, kaip kalbėta vienu metu, o labai kruopščiai sukonstruota mašina. Tai buvo furgonas – tikras kalėjimas ant ratų, mobilus Panoptikono atitikmuo. Centrinis koridorius dalija jį į dvi dalis: kiekvienoje pusėje po šešias vienutes, kuriose kaliniai sėdi veidu vienas į kitą. Jų kojos įstatomos į geležinius žiedus, išmuštus vilna ir sujungtus 18 colių ilgio grandine. Keliai įremiami į metalinius antkelius. Nuteistasis sėdi ant „ąžuolinio, cinkuoto kibiro, kurio turinys išverčiamas tiesiog ant vieškelio". Vienutėje nėra jokio langelio. Ji visa apkalta skarda. Tik pro mažytę orlaidę, taip pat užkaltą skylėta skarda, į vidų patenka „pakankamas oro kiekis". Kiekvienos vienutės duryse į koridorių yra dviejų dalių langelis – pro vieną pusę paduodamas maistas, pro kitą, grotuotą, sekamas kalinys. „Langelio angos kampas toks, kad sargybiniai nuolat mato kalinius ir girdi menkiausią jų ištartą žodį, o šie negali nei matyti, nei girdėti vienas kito." Taigi „tame pačiame furgone galima be mažiausio pavojaus kartu vežti ir katorgininką, ir paprastą kaltinamąjį, vyrus ir moteris, vaikus ir suaugusius. Kad ir kiek ilgai truktų kelionė, tiek vieni, tiek kiti bus pristatyti pagal paskirtį, neturėdami menkiausios galimybės pasikalbėti ar pastebėti vienas kitą." Pagaliau du nuolatos budintys sargybiniai, ginkluoti nedideliais ąžuoliniais vėzdais, „nusagstytais storomis atšipinto deimanto vinimis", gali taikyti bausmes, kurias numato vidiniai furgono nuostatai: duona ir vanduo, antrankiai, naktis be pagalvėlės, pančiai ant rankų. „Draudžiama skaityti, išskyrus pamokomo turinio knygas."

Šios mašinos patogumas ir greitis „darytų garbę jos autoriaus jautrumui"; tačiau ji nusipelno pagyrimo todėl, kad tai yra tikras penitenciarinis furgonas. Iš išorės ji tobula kaip Benthamo projektas: „Pro šalį prašvilpia kalėjimas ant ratų, ant kurio tylių ir tamsių bortų puikuoja užrašas: Katorgininkų transportas, jis paslaptingas ir niūrus, kaip ir dera, anot Benthamo, kriminalinių nuosprendžių vykdymui, ir palieka žiūrovų dvasioje išganingesnį

ir veiksmingesnį įspaudą negu šių ciniškai linksmų keliautojų reginys."[15] Jo vidus irgi funkcionalus: keletą kelionės dienų (per kurias kaliniai nė akimirkai nebuvo iškaustyti) jis veikia tarsi koks pataisos aparatas. Žmonės palieka furgoną nuostabiai surimtėję: „Moraliniu požiūriu šie pervežimai, ne ilgesni kaip septyniasdešimt dvi valandos, yra bjaurus kankinimas, kuris, atrodo, ilgam paveikia kalinį." Tai patvirtina patys katorgininkai: „Furgono vienutėje, kai nemiegi, nelieka nieko kito, tik galvoti. O galvojant pradeda rodytis, kad mane ima gailestis dėl to, ką padariau. Ir žinot ką, galų gale aš išsigandau, kad pasitaisysiu, o aš to nenoriu."[16]

Panoptinio furgono istorija neilga. Tačiau perėjimas nuo katorgininkų kolonos prie furgono ir šio perėjimo priežastys tarsi apibendrina visą tą aštuoniasdešimt metų trukusį procesą, kurio eigoje baudžiamasis suėmimas perėmė estafetę iš viešos egzekucijos, pasiūlydamas apgalvotą individų modifikavimo metodiką. Kalėjimo furgonas yra reformos įrankis. Viešą egzekuciją pakeitė ne masinis uždarymas, o kruopščiai artikuliuotas disciplinarinis mechanizmas. Bent jau taip atrodo.

*

Nes reali kalėjimo veikla ir jos rezultatai buvo tučtuojau sukritikuoti kaip baudžiamosios sistemos nesėkmė. Keista, tačiau įkalinimo istorijos chronologijai svetimas išmintingas nuoseklumas: pirma įdiegiama baudžiamoji įkalinimo sistema, paskui konstatuojama jos nesėkmė; lėtai siūlomi įvairūs reformos projektai ir galų gale sukuriama daugiau ar mažiau darni penitenciarinė technika; tada pradedama ją taikyti praktikoje; ir pagaliau

[15] *Gazette des tribunaux*, 1837, birželio 15.

[16] *Gazette des tribunaux*, 1837, liepos 23. Rugpjūčio 9 dieną *Gazette* pranešа, kad netoli Guingampo apvirto furgonas: užuot maištavę, kaliniai „padėjo sargybiniams pastatyti mašiną ant ratų". Nors spalio 30 dieną pranešama apie pabėgimą netoli Valence.

nusprendžiama, ar ji atnešė sėkmę, ar ne. Čia viskas vyko atvirkščiai arba bent elementai buvo išdėstyti kita seka. Baudimo įkalinimu principą, be pataisos technikos projekto, lydėjo kalėjimo ir jo metodų kritika, atsiradusi labai anksti, tais pačiais 1820–1845 metais. Ją, tarp kitko, galima perteikti keletu teiginių, kurie ir šiandien kartojami bemaž nepakitę (tik skaičiai kiti).

– Kalėjimai nesumažina nusikalstamumo masto: galima kiek nori juos plėsti, gausinti ar transformuoti, nusikaltimų ir nusikaltėlių kiekis lieka pastovus arba, dar blogiau, didėja: „Kai kuriais duomenimis, Prancūzijoje yra apie 108 tūkstančiai individų, akivaizdžiai priešiškų visuomenei. Disponuojama tokiomis represijų priemonėmis: ešafotas, geležinis antkaklis, 3 katorgos, 19 *maisons centrales*, 86 *maisons de justice*, 362 *maisons d'arrêt*, 2800 sričių kalėjimų, 2238 areštinių policijos nuovadose. Tačiau nedorybė ir toliau kelia galvą. Nusikaltimų nemažėja; [...] recidyvų kreivė užuot leidusis kyla."[17]

– Įkalinimas skatina pakartotinius nusikaltimus. Išėjus iš kalėjimo, daugiau šansų negu anksčiau vėl į jį patekti. Ganėtinai didelė dalis nuteistųjų yra buvę kaliniai; 38 procentai kalėjusių *maisons centrales* ir 33 procentai buvusių katorgininkų nuteisiama pakartotinai.[18] Nuo 1828 iki 1834 metų maždaug 7400 iš beveik 35 000 nuteistųjų buvo recidyvistai (arba 1 iš 4, 7 nuteistųjų), beveik 35 000 iš daugiau kaip 200 000 smulkių nusikaltėlių taip pat nusikalto pakartotinai (1 iš 6); bendrai sudėjus – 1 recidyvistas iš 5, 8 nuteistųjų.[19] 1831 metais 350 iš 2174 nuteistų pakartotinai buvo buvę katorgininkai, 1682 – sėdėję *maisons centrales*, 142 – keturiuose *maisons de correction*, kuriuose buvo laikomasi *maisons centrales* režimo.[20] Liepos monarchijos valdymo

[17] *La Fraternité*, nr. 10, 1842, vasaris.
[18] Šiuos skaičius pateikė G. de La Rochefoucauld, dalyvaudamas 1831 metų gruodžio 2 dieną diskusijoje dėl Baudžiamojo kodekso reformos, žr. *Archives parlementaires*, t. LXXII, p. 209–210.
[19] E. Ducpétiaux, *De la réforme pénitentiaire*, 1837, t. III, p. 276 tt.
[20] E. Ducpétiaux, ibid.

laikotarpiu diagnozė vis rūstesnė: 1835 metais 1486 iš 7223 nuteistų nusikaltėlių yra recidyvistai; 1839 metais – 1749 iš 7858; 1844 metais – 1821 iš 7195. Iš 980 Loos kalėjime laikomų kalinių 570 buvo recidyvistai, o Meluno kalėjime – 745 iš 1088 kalinių.[21] Taigi kalėjimas, užuot išleidęs į laisvę pataisytus individus, veisia tarp gyventojų pavojingus nusikaltėlius: „Kiekvienais metais visuomenei grąžinami 7000 asmenų [...] tai 7000 nusikaltimo arba sugedimo židinių, pasklidusių po jos kūną. Kai pagalvoji, kad ši populiacija be perstojo auga, kad ji gyvena ir trinasi aplink mus, pasiruošusi kiekvieną kart pasinaudoti netvarka ir išbandyti savo jėgas visuomenę ištikus krizei, – toks reginys nė vieno negali palikti abejingo."[22]

– Kalėjimas neišvengiamai gamina nusikaltėlius. Juos gamina egzistencija, kurią jis primeta kalinamiesiems: jie izoliuojami vienutėse, verčiami dirbti nereikalingą, niekur nepritaikomą darbą – neatrodo, kad čia „mąstoma apie žmogaus grįžimą į visuomenę; taip kuriama nenaudinga ir pavojinga, žmogaus prigimčiai prieštaraujanti egzistencija"; norima, kad kalėjimas auklėtų kalinius, bet ar pagrįsta ta žmogaus auklėjimo sistema, kuri nukreipta prieš jo prigimtį[23]? Kalėjimas gamina nusikaltėlius ir todėl, kad kalinamieji patiria smurtą. Kalėjimo paskirtis yra vykdyti įstatymus ir ugdyti pagarbą jiems; tačiau visas jo funkcionavimas paremtas piktnaudžiavimu valdžia. Kalėjime viešpatauja administracijos savivalė: „Neteisybės jausmas, kurį patiria kalinys, gali būti viena iš jo nevaldomo būdo priežasčių. Patyręs įstatymo nepaskirtas ir net nenumatytas kančias, jis pasiduoda įprastiniam įsiūčiui prieš visa, kas jį supa; visuose valdžios atstovuose jis mato budelius; nebetiki savo kaltumu: pats apkaltina teisingumą."[24] Kalėjime klesti sugedimas, baimė

[21] G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, p. 363–367.
[22] E. de Beaumont ir A. de Tocqueville, *Note sur le système pénitentiaire*, 1831, p. 22–23.
[23] Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, I, 1836, p. 127 ir 130.
[24] F. Bigot Préameneu, *Rapport au conseil général de la société des prisons*, 1819.

ir sargybinių bejėgiškumas: „1000–1500 kalinių prižiūri 30–40 prižiūrėtojų, kurie saugumą užtikrina tik skundikų padedami, tai yra skatindami sugedimą. Kas tie sargai? Atitarnavę kareiviai, nemokyti, neišmanantys savo funkcijų žmonės, kuriems patikėta saugoti profesionalius nusikaltėlius."[25] Kalėjime eksploatuojamas prievartinis darbas, šiomis sąlygomis neturintis jokio auklėjamojo poveikio: „Karštai pasisakoma prieš prekybą vergais. Tarytum kaliniai irgi nebūtų vergai, kuriuos parduoda darbų prižiūrėtojai ir perka manufaktūrų savininkai [...]. Tai štai kaip mes duodame kaliniams padorumo pamokas? Argi šito šlykštaus išnaudojimo pavyzdžiai jų dar labiau nedemoralizuoja?"[26]

– Kalėjime susiformuoja – maža to, jis sudaro tam palankias sąlygas – solidarių, hierarchizuotų, bet kokioms sėbrystėms pasiruošusių nusikaltėlių pasaulis: „Visuomenė draudžia daugiau kaip dvidešimties narių sambūrius [...] ir pati suburia draugėn 200, 500, 1200 nuteistųjų *ad hoc* pastatytuose *maisons centrales*, kuriuos tų nuteistųjų didžiausiam patogumui padalija į bendro naudojimo dirbtuves, aikštes, miegamuosius, valgyklas [...]. Pridaigsto jų visoje Prancūzijoje, kiekviename kalėjime po sambūrį [...] ir tiek pat antivisuomeninių klubų."[27] Ir šiuose klubuose auklėjamas pirmą kartą nuteistas jaunas nusikaltėlis: „Pirmasis jam prabudęs troškimas bus išmokti iš patyrusių mokytojų, kaip išvengti įstatymo rūstybės; pirmoji pamoka, kurią jam duos geležinė vagių logika, bus ta, kad visuomenė yra priešas; pirmi moralės pavyzdžiai bus skundimas ir šnipinėjimas, laikomi garbe mūsų kalėjimuose; pirmoji sužadinta aistra sukrės jauną jo prigimtį išsigimėliškumu, kuris galėjo rastis tiktai kalėjimo

[25] *La Fraternité*, 1842, kovas.

[26] Tai tekstas, kurį į *l'Atelier* (1842, spalis, 3-ieji leidimo metai, nr. 3) atsiuntė darbininkas, įkalintas už pasipriešinimo įmonės savininkui organizavimą. Tuo metu šis laikraštis vedė kampaniją prieš prievartinio darbo konkurenciją. Tame pačiame numeryje spausdinamas kito darbininko laiškas ta tema. Žr. taip pat *La Fraternité*, 1842, kovas, 1-ieji leidimo metai, nr. 10.

[27] L. Moreau-Christophe, *De la mortalité et de la folie dans le régime pénitentiaire*, 1839, p. 7.

požemiuose ir kurio aprašyti nekyla ranka [...]. Nutrūks visi ryšiai, sieję jį su visuomene."[28] Faucher kalbėjo apie „nusikaltimo kareivines".

– Sąlygos, kuriose atsiduria išėję į laisvę kaliniai, fatališkai pasmerkia juos naujam nusikaltimui: juos prižiūri policija; jie pasižada niekur neišvykti arba nesilankyti tam tikrose vietose; „išeidami iš kalėjimo, jie gauna pasą, kurį privalo rodyti visur, kur tik užeina, jame pažymėta, kokią bausmę jie atliko"[29]. Nusikaltimas dažniausiai vėl padaromas savavališkai grįžus iš tremties, neįstengus gauti darbo, pradėjus valkatauti. *Gazette des tribunaux*, taip pat ir liaudies laikraščiuose nuolatos minimi tokie atvejai, kaip antai: darbininkas, nuteistas už vagystę, išleistas ir gyvenantis Ruane policijos priežiūroje, vėl buvo pagautas vagiant, ir advokatai atsisakė jį ginti; tada jis pats teisme paprašo žodžio, papasakoja savo gyvenimo istoriją, paaiškina, kad, išėjęs iš kalėjimo ir priverstas pasižadėti nekeisti gyvenamosios vietos, nebegalėjo užsiimti auksintojo amatu, nes jo, kaip buvusio kalinio, niekas niekur nepriėmė; policija neleido ieškoti darbo kitur: nepakeliama policijos priežiūra prirakino jį prie Ruano, pasmerkė skurdui ir bado mirčiai. Jis nuėjo maldauti darbo į meriją. Dirbo 8 dienas kapinėse gaudamas 14 su per dieną: „Tačiau aš, – sako jis, – aš esu jaunas, turiu gerą apetitą ir suvalgydavau daugiau kaip du svarus duonos po 5 su. Kaip aš galiu pavalgyti, apsiskalbti ir mokėti nuomą iš tų 14 su? Aš buvau puolęs į visišką neviltį, juk norėjau tapti doru žmogumi. Policijos priežiūra vėl įstūmė mane į nelaimę. Man viskas apkarto. Ir tada susipažinau su Lemaître'u, kuris taip pat labai skurdo. Reikėjo kaip nors gyventi, ir mums vėl dingtelėjo nelemta mintis eiti vogti."[30]

[28] *L'Almanach populaire de la France*, 1839, pasirašyta *D.*, p. 49–56.
[29] F. de Barbé Marbois, *Rapport sur l'état des prisons du Calvados, de l'Eure, la Manche et la Seine-Inférieure*, 1823, p. 17.
[30] *Gazette des Tribunaux*, 1829, gruodžio 3. Plg. *Gazette des tribunaux*, 1839, liepos 19; *La Ruche populaire*, 1840, rugpjūtis, *La Fraternité*, 1847, liepa–rugpjūtis, kur irgi apie tai kalbama.

– Pagaliau kalėjimas gamina nusikaltėlius netiesiogiai, įstumdamas į skurdą kalinio šeimą: „Tuo pačiu nuosprendžiu ne tik uždaromas į kalėjimą šeimos galva, bet ir kasdien vis labiau stumiama į nepriteklių jo žmona, vis didesniais našlaičiais tampa jo vaikai, vis arčiau tas laikas, kai visa šeima išeis valkatauti ir elgetauti. Štai kur glūdi nusikaltimo šaknys."[31]

Reikia pažymėti, kad ši monotoniška kritika visada nukreipta dviem kryptimis: kad pataisa kalėjime nepakankamai efektyvi, kad penitenciarinė technika kaip buvo, taip ir liko rudimentiška; ir kad, siekiant pataisyti kalinį, baudimas kalėjimu netenka poveikio galios[32], kad tikroji penitenciarinė technika – tai griežtumas[33], o kalėjimas esąs ekonomiškai klaidingas dviem prasmėm: tiesiogine todėl, kad brangiai kainuoja jo steigimas, ir netiesiogine todėl, kad brangiai atsieina nusikalstamumas, kurio jis neįstengia pažaboti[34]. Atsakymas į šią kritiką nekito: vis taikyti tie patys nekintami penitenciarinės technikos principai. Pusantro

[31] Charles Lucas, op. cit., II, 1838, p. 64.

[32] Šita kampanija ypač įsiplieskė prieš ir po naujo *centrales* kalėjimų reglamento priėmimo 1839 metais. Reglamentas buvo griežtas (reikalaujama laikytis tylos, uždraudžiamas vynas ir tabakas, ribojamas maistas), ir jį priėmus kilo maištai. 1840 spalio 3 dienos *Le Moniteur*: „Širdį pykino matant, kaip kaliniai springo vynu, mėsa, paukštiena, įvairiausiais skanumynais ir elgėsi kalėjime kaip patogiuose užeigos namuose, čia jie gaudavo visas tas gėrybes, kurių dažnai stokojo būdami laisvi."

[33] 1826 metais daugelio departamentų tarybos pareikalauja nuolatinį įkalinimą, kuris nėra veiksmingas, pakeisti deportacija. 1842 metais Aukštųjų Alpių taryba reikalauja, kad kalėjimuose „tikrai būtų išperkama kaltė". To paties reikalauja ir Drôme, l'Eure-et-Loir, Nièvre, Rhône ir Seine-et-Oise tarybos.

[34] Štai kokie buvo 1839 metais vykusios *centrales* valdytojų apklausos rezultatai. Anot Embruno kalėjimo valdytojo: „Pasibaisėtiną recidyvų augimą didele dalimi, matyt, lemia gerovės perteklius kalėjime." Essyes kalėjimo valdytojas: „Dabartinis režimas nėra pakankamai griežtas, ir tikra tik tai, kad daugeliui kalinių kalėjimas yra patraukli vieta, kurioje jie atranda savo skoniui tinkamus iškrypėliškus malonumus." Limožo kalėjimo valdytojas: „Dabartinis režimas *centrales* kalėjimuose, kurie recidyvistams yra tikri poilsio namai, jokiu būdu nėra represyvus." (Plg. L. Moreau-Christophe, *Polémiques pénitentiaires*, 1840, p. 86.) Plg. su 1974 metų liepos mėnesį penitenciarinės administracijos profsąjungų atstovų pareiškimais dėl kalėjimo liberalizacijos padarinių.

šimtmečio kalėjimą buvo siūloma gydyti juo pačiu; penitenciarinės technikos reaktyvacija laikyta vienintele priemone įveikti jos amžinai nesėkmei; į pataisos projekto realizaciją žvelgta kaip į vienintelį metodą, padėsiantį įveikti negalėjimą įgyvendinti jį tikrovėje.

Kad tuo įsitikintume, štai vienas faktas: pastarąsias savaites vykę kalinių maištai buvo aiškinami tuo, jog 1945 metų reforma niekada nebuvo realiai įgyvendinta; esą reikia grįžti prie pamatinių jos principų. Tačiau principai, kurių stebuklingų efektų laukiame iki šiol, yra gerai žinomi: greitai bus 150 metų, kaip buvo suformuluotos septynios universalios maksimos, apibrėžiančios, kas yra geras „penitenciarinis būvis".

1. Baudžiamojo įkalinimo esminė funkcija yra individo elgesio transformacija: „Nuteistojo moralinis pasitaisymas, kaip pagrindinis bausmės tikslas, yra šventas principas, visiškai neseniai įsiveržęs į mokslą ir ypač įsitvirtinęs įstatymų leidyboje" (*Congrès pénitentiaire de Bruxelles*, 1847). O Amoro komisija 1945 metų gegužės mėnesį antrina: „Laisvės atėmimo bausmės esminis tikslas yra nuteistojo moralinis pasitaisymas ir jo reintegracija į visuomenę." *Pataisos principas.*

2. Kaliniai izoliuojami arba bent jau sugrupuojami pagal bausmės dydį, o ypač – pagal jų amžių, pažiūras, jiems taikytinus pataisos metodus, jų transformacijos etapus. „Modifikacines priemones naudoti reikia atsižvelgiant į didelius nuteistųjų fizinius ir moralinius skirtumus, jų iškrypimo laipsnį, nevienodas jų pataisos galimybes" (1850 vasaris). 1945 metais: „Penitenciarinėse įstaigose individai, nubausti mažiausia bausme – kalėti iki vienerių metų, – paskirstomi pagal lytį, asmenybę ir nusikaltėlio iškrypimo laipsnį." *Klasifikavimo principas.*

3. Bausmės modifikuojamos baudimo eigoje, atsižvelgiant į kalinamųjų individualybę, gautus rezultatus, padarytą pažangą arba pasitaikančius recidyvus. „Pagrindinis bausmės tikslas yra nusikaltėlio reformavimas, todėl pageidautina, kad atgautų laisvę kiekvienas nuteistasis, kurio moralinė regeneracija yra

pakankamai akivaizdi" (Ch. Lucas, 1836). 1945 metais: „Taikomas progresyvus režimas [...] parenkamos priemonės atitinka kalinio elgesį ir jo pasitaisymo laipsnį: nuo karcerio iki pusiau laisvo režimo [...]. Lygtinis paleidimas numatytas visoms įkalinimo bausmėms (išskyrus bausmę iki gyvos galvos)." *Bausmių moduliavimo principas.*

4. Darbas yra vienas pagrindinių kalinių transformacijos ir palaipsnės socializacijos elementų. Prievartinis darbas „laikytinas ne bausmės papildymo ir, taip sakant, jos sugriežtinimo, o jos sušvelninimo priemone, kuri nuo šiol yra neatimama kalinio teisė". Turi būti leidžiama mokytis amato arba juo užsiimti, kalinamajam bei jo šeimai parūpinamas pragyvenimo šaltinis (Ducpétiaux, 1857). 1945 metais: „Kiekvienas nuteistasis privalo dirbti [...]. Niekas negali jam to uždrausti." *Darbo kaip prievolės ir kaip teisės principas.*

5. Kalinamojo švietimas – tai valdžios organų atsargumo priemonė visuomenės interesų labui ir kartu įsipareigojimas kalinio atžvilgiu. „Penitenciarinis instrumentas gali būti tik švietimas. Penitenciarinis įkalinimas pasieks savo tikslą, jeigu bus organizuotas švietimas" (Ch. Lucas, 1838). 1945 metais: „Apsaugant kalinį nuo bet kokių nepageidautinų kontaktų [...] turi būti iš esmės pasirūpinta bendruoju ir profesiniu jo išsilavinimu, jo lygio kėlimu." *Penitenciarinio švietimo principas.*

6. Daugumą kalėjimo personalo, atsakingo už režimo palaikymą ir kontrolę, sudaro specialistai, kurių moralinės savybės ir pasirengimas garantuoja individų perauklėjimo sėkmę. Štai ką 1850 metais sako Ferrus apie kalėjimo gydytoją: „Jis naudingas visais įkalinimo atvejais [...] niekas neįgis didesnio kalinių pasitikėjimo negu gydytojas, niekas geriau nepažins jų būdo, stipriau nepaveiks jų jausmų negu tas, kuris malšina jų fizinius skausmus ir, pasinaudodamas tuo būdu įgytu autoritetu, pabara juos arba, jeigu reikia, padrąsina." 1945 metais: „Kiekviena įkalinimo įstaiga turi savo socialinę ir medicininę-psichologinę tarnybą." *Techninės įkalinimo kontrolės principas.*

7. Įkalinimui pasibaigus, taikomos kontrolės ir pagalbos priemonės, kol buvęs kalinys vėl visiškos adaptuosis visuomenėje. Išėjęs iš kalėjimo kalinys ne tik prižiūrimas, „bet ir gauna paramą bei pagalbą" (Boulet ir Benquot kalba Paryžiaus Taryboje). 1945 metais: „Pagalba kaliniams teikiama bausmės atlikimo laikotarpiu ir po jo siekiant palengvinti jų reintegraciją." *Papildomų institucijų principas.*

Šimtmetis po šimtmečio žodis žodin kartojami tie patys pamatiniai teiginiai. Ir kiekvieną kartą jie tarsi sako, kad štai pagaliau surasta, kaip įvykdyti reformą, kurios iki šiol taip trūko. Tokius arba beveik tokius pačius sakinius būtų galima parinkti ir iš kitų „vaisingų" reformos periodų: iš XIX amžiaus pabaigos ir tada vykusio „socialinės saugos judėjimo" arba kad ir iš visai nesenų laikų, kai buvo kilę kalinių maištai.

Taigi kalėjimo, jo „nesėkmės" ir geriau ar blogiau vykdomos reformos negalima laikyti trim vienas po kito sekančiais etapais. Tai veikiau vienu metu egzistuojančių elementų sistema, istoriškai sutapusi su teisiniu laisvės atėmimo įtvirtinimu; sistema, atliekanti keturias funkcijas: ji „papildo" kalėjimą disciplina – taigi atsiranda viršvaldžia; produkuoja penitenciarinę objektyvybę, techniką, „racionalybę" – atsiranda parankinis žinojimas; *de facto* atgaivina – jeigu ne padidina – nusikalstamumą, kurį kalėjimas turėjo sunaikinti – taip pasiekiama atvirkštinio efektyvumo; pagaliau, ji nuolatos kartoja „reformą", kuri, nepaisant jos „idealumo", yra izomorfiška disciplinariniam kalėjimo funkcionavimui – taip utopiniu pavidalu atkartojama jau egzistuojanti realybė. Tad „kalinimo sistemą" konstituoja būtent šis kompleksiškas visetas, o ne vien kalėjimo institucija, jos mūrai, personalas, reglamentai ir smurtas. Kalinimo sistema yra tas pavidalas, kuris sujungia diskursą ir architektūrą, privalomus reglamentus ir mokslininkų rekomendacijas, realius socialinius rezultatus ir neįmanomas utopijas, nusikaltėlių pataisos programas ir nusikalstamumą cementuojančius mechanizmus. Gal tariamoji nesėkmė yra kalėjimo funkcionavimo dalis? Ar

nepriskirtina ji tiems valdžios efektams, kuriuos disciplina ir parankinė įkalinimo technologija sukėlė teisingumo aparate, o plačiau imant – visuomenėje, ir kuriuos galima būtų įvardyti kaip „kalinimo sistemos" efektus? Jeigu kalėjimo institucija išsilaikė taip ilgai beveik nepakitusi, jeigu niekada rimtai nebuvo suabejota baudžiamojo suėmimo principu, taip, be abejo, atsitiko todėl, kad kalinimo sistemos šaknys glūdėjo labai giliai, o ji pati atliko labai aiškiai nustatytas funkcijas. Jos tvirtumą liudija kad ir toks nesenas faktas: 1969 metais atidaryto pavyzdinio Fleury-Mérogis kalėjimo išplanavimas tiesiog atkartojo panoptinę žvaigždės formą, kuria 1836 metais visus pritrenkė Petite-Roquette kalėjimas. Joje realų kūną ir simbolinę formą įgauna vis ta pati valdžios mašinerija. Tačiau koks jos vaidmuo?

*

Sakykime, kad įstatymo paskirtis – apibrėžti, kas yra pavojinga veika, kad baudžiamojo aparato funkcija – jas išnaikinti, o kalėjimas yra šios represijos įrankis; tuomet reikia pripažinti, kad patirta nesėkmė. Arba nusistebėti, kad ištisus 150 metų – istoriškumo terminais galėtume kalbėti tik radę, kaip išmatuoti įkalinimo bausmės įtaką visuotinio nusikalstamumo lygio kitimui – skelbiant apie kalėjimo nesėkmę, vis tiek naudojamasi jo paslaugomis. Vienintelė realiai svarstyta alternatyva buvo deportacija, kurios Anglijoje buvo atsisakyta XIX amžiaus pradžioje, o Prancūzijoje vėl pradėta naudoti Antrosios imperijos laikais, bet labiau kaip tolimą ir rūsčią įkalinimo atmainą.

Tačiau galbūt vertėtų apversti problemą ir paklausti, kam reikalinga ši kalėjimo nesėkmė; kam naudinga visa tai, už ką nuolatos susilaukiama kritikos: nusikalstamumo palaikymas, recidyvizmo skatinimas, atsitiktinio pažeidėjo transformacija į užkietėjusį nusikaltėlį, uždaro nusikalstamo pasaulio sukūrimas. Galbūt vertėtų paieškoti, kas slypi po akivaizdžiu ciniškumu tų baudžiamųjų institucijų, kurios atlikusius savo bausmę

nuteistuosius ir toliau seka visokiomis žeminančiomis procedūromis (priežiūra, kadaise egzistavusi *de jure*, o dabar – *de facto*; žinios apie teistumą, kaip anksčiau – katorgininkų pasai) bei persekioja kaip „nusikaltėlį" tą, kuris, atlikęs bausmę, atsiskaitė su teisingumu? Gal į tai reikėtų žiūrėti ne kaip į prieštaravimą, kiek kaip į padarinį? Tuo atveju reikėtų daryti prielaidą, kad kalėjimo ir platesne prasme, be abejo, bausmių paskirtis yra ne tiek išnaikinti nusižengimus, kiek juos diferencijuoti, sugrupuoti, panaudoti; ne tiek sutramdyti tuos, kurie pasiruošę pažeisti įstatymus, kiek įtraukti įstatymų pažeidimus į bendrąją pavergimo taktiką. Tada baudžiamoji sistema būtų priemonė, kuria reguliuojama antiįstatyminė veikla, nubrėžiamos tolerancijos ribos, atveriamas kelias vienai ir užkertamas kitai tokios veiklos formai, pašalinama kuri nors viena, o gaunama naudos iš kitos kurios nors jos dalies, neutralizuojami vieni individai ir pasipelnoma iš kitų. Trumpai tariant, baudžiamoji sistema ne „pažabotų" antiįstatyminę veiklą, o ją „diferencijuotų", nustatytų jos bendrąją „sanklodą". Taigi apie klasinį teisingumą kalbame ne tik todėl, kad įstatymas arba jo taikymo būdas tarnauja vienos kurios klasės interesams, bet ir todėl, kad kiekvieną baudžiamosios sistemos žingsnį diferencijuojant antiįstatyminę veiklą sankcionuoja dominavimo mechanizmai. Įteisintos bausmės svarstytinos visuotinės antiįstatyminių veiklų strategijos kontekste. Be abejo, tik tada galima bus paaiškinti kalėjimo „nesėkmę".

Bendroji baudžiamosios reformos schema išryškėjo XVIII amžiaus pabaigos kovoje prieš antiįstatyminę veiklą: suiro tolerancijos, abipusės paramos ir suinteresuotumo pusiausvyra, Senojo režimo laikais nusistovėjusi tarp skirtingų socialinių sluoksnių antiįstatyminės veiklos. Susiformavo visus viešai baudžiančios visuomenės utopija, kurios visuomet pasirengę baudimo mechanizmai funkcionuotų be gaišaties, be tarpininkų ir be dvejonių. Vienas įstatymas – dvigubai idealus, nes tobulai apskaičiuotas ir įrėžtas kiekvieno piliečio mintyse – blokuotų pačioje užuomazgoje bet kokius antiįstatyminius veiksmus. Tačiau XVIII ir

XIX amžiaus sandūroje, nepaisant naujųjų kodeksų, iškyla naujos antiįstatyminės veiklos grėsmė. Arba tikriau tariant, ši veikla įgauna naujus matmenis: juos atneša nuo 1780 metų iki 1848 metų revoliucijos nusiritusi socialinių konfliktų, kovų prieš politinius režimus, pasipriešinimo industrializacijai, ekonominių krizių banga. Bendrais bruožais galima būtų išskirti tris būdingus procesus. Pirmiausia, didėja liaudies antiįstatyminės veiklos politinis matmuo; tai atsitinka dviem būdais: prasidėjus Revoliucijai, lokali ir kažkuria prasme ribota praktika (atsisakymas mokėti mokesčius, eiti į kariuomenę, atiduoti skolas, paklusti kainų apribojimams; supirktų maisto produktų susigrąžinimas jėga; parduotuvių plėšimas ir reikalavimas pardavinėti už „tikrą kainą"; susidūrimai su valdžios atstovais) perauga į grynai politinę kovą, kurios tikslas ne priversti valdžią padaryti nuolaidų arba atšaukti nepageidaujamą potvarkį, o pakeisti vyriausybę ir net pačią valdžios struktūrą. Savo ruožtu kai kurie politiniai judėjimai nesislėpdami rėmėsi egzistuojančiomis antiįstatyminės veiklos formomis (rojalistinis judėjimas vakarų ir pietų Prancūzijoje pasinaudojo tuo, kad valstiečiams buvo nepriimtini naujieji įstatymai dėl nuosavybės, religijos, ėmimo į kariuomenę). Antiįstatyminės veiklos politinis matmuo darosi sudėtingesnis ir kartu ryškesnis XIX amžiuje, kai užsimezga darbininkų judėjimo ryšiai su respublikonų partijomis, nuo darbininkiškų kovos formų (streikai, slapti susivienijimai kovai prieš įmonių savininkus, neteisėtos draugijos) pereinama prie politinės revoliucijos. Šiaip ar taip, šių antiįstatyminės veiklos formų fone – o jų, griežtėjant įstatymams, vis gausėja – brėžiasi grynai politinių kovų kontūrai. Toli gražu ne visada siekiama nuversti valdžią, tačiau dažniausiai sukaupiama pakankamai jėgų visuotiniams politiniams mūšiams, o kartais jie netgi tiesiogiai inicijuojami.

Kita vertus, nesunku anapus atsisakymo pripažinti įstatymą arba reglamentus įžvelgti kovą su tais, kurie juos priima, vadovaudamiesi savo interesais: kylama į kovą nebe prieš mokesčių rinkėjus, karaliaus vietininkus, nesąžiningus pareigūnus ar

blogus ministrus, prieš visus neteisybės tarnus, o prieš patį įstatymą ir jį įgyvendinantį teisingumą, prieš vietinius žemės savininkus, pasisavinusius naujas teises, prieš darbdavius, kurie laikosi išvien, tačiau uždraudžia darbininkų susivienijimus, prieš įmonininkus, kurie mechanizuoja darbą, mažina algas, ilgina darbo valandas, griežtina gamyklų reglamentus. Būtent kovoje su nauja žemės nuosavybės forma, kurią, pasinaudodama Revoliucija, įvedė buržuazija, ir suklestėjo antiįstatyminė valstiečių veikla, brutaliausių apraiškų, be abejo, pasiekusi laikotarpiu nuo Termidoro perversmo iki Konsulato valdymo pradžios, tačiau neišsikvėpusi ir vėliau. Būtent kovoje su naująja įteisinta darbo eksploatavimo forma suklestėjo darbininkų antiįstatyminė veikla XIX amžiaus pradžioje: pradedant brutaliausiais – kaip luditų judėjimas – arba ilgiausiais trukusiais – kaip asociacijų steigimas – pavidalais ir baigiant tokiais kasdieniškais veiksmais, kaip pravaikštos, atsisakymas dirbti, valkatavimas, sukčiavimas atsiskaitant už žaliavas ir galutinių darbo produktų kiekį bei kokybę. Įvairios antiįstatyminės veiklos formos įsitraukė į kovą, kurios dalyviai žinojo, kad priešinasi ne tik įstatymui, bet ir tą įstatymą jiems primetusiai klasei.

Na o jeigu per visą XVIII amžių, kaip matėme[35], nusikalstamumas specializuojasi, vis labiau linksta prie profesionalių vagysčių ir iš dalies virsta marginaliu, izoliuotu nuo jam priešiškos visuomenės reiškiniu, tai paskutiniais XVIII amžiaus metais pastebimai atsinaujina kai kurie senieji ryšiai arba užmezgami nauji. Ne dėl to, kad, kaip sakė amžininkai, liaudies bruzdėjimų vadovai būtų nusikaltėliai, o todėl, kad dėl naujų teisės formų, reglamentacijos griežtumo, valstybės, žemės savininkų ir darbdavių reikalavimų, rafinuotesnių priežiūros metodų gausėja progų nusikalsti, ir anapus įstatymo nusirita daugybė individų, kurie kitomis aplinkybėmis nebūtų patekę į nusikaltėlių tarpą. Būtent dėl naujų nuosavybės įstatymų, dėl nepriimtinų ėmimo

[35] Plg. anksčiau, p. 91 tt.

į karinę tarnybą sąlygų paskutiniais Revoliucijos metais suklestėjo antiįstatyminė valstiečių veikla, skatinusi smurtą, užpuolimus, vagystes, plėšimus ir net „politinį plėšikavimą". Ir būtent dėl pernelyg gniuždančių įstatymų arba reglamentų (numatančių darbo knygelių įvedimą, nuomos dydį, darbo grafiką ir atsakomybę už pravaikštas) suklestėjo darbininkų valkatavimas, dažnai susipindavęs su tikruoju nusikalstamumu. Kai kurios antiįstatyminės veiklos formos, kurios praėjusiame šimtmetyje buvo linkusios atsiskirti ir izoliuotis viena nuo kitos, dabar, atrodo, vėl atnaujina ryšius keldamos naują grėsmę.

Dviejų amžių pervartoje liaudies antiįstatyminė veikla išsiplečia trejopai (nekalbant jau apie kiekybinius jos pakitimus, kurie – jeigu ir buvo – iki šiol nėra apskaičiuoti): ji patenka į bendrąjį politikos lauką, akivaizdžiai susipina su socialinėm kovom ir nutiesia tiltus tarp skirtingų formų bei lygmenų nusižengimų. Be abejo, šie procesai neįgavo visuotinio masto. Jokiu būdu negalima manyti XIX amžiaus pradžioje susiformavus masinį antiįstatyminį judėjimą, turintį ir politinių, ir socialinių tikslų. Tačiau ryškėjančios šių procesų formos, nors ir sporadiškos, buvo pakankamai žymėtos, todėl pažadino didžiąją plebso baimę, to plebso, kurį neva sudaro vieni nusikaltėliai bei maištininkai, ir sukūrė barbariškos, amoralios ir už įstatymo ribų esančios klasės mitą, kuris nuo Imperijos iki Liepos monarchijos laikų buvo dažnas svečias įstatymų leidėjų, filantropų arba darbininkų gyvenimo tyrinėtojų diskursuose. Būtent šie procesai inspiruoja kai kuriuos teiginius, gerokai prieštaraujančius XVIII amžiaus baudžiamajai teorijai: nusikaltimas nėra galimybė, kurią suinteresuotumas arba aistra įrašė kiekvieno žmogaus širdin, o beveik išimtinė tam tikros socialinės klasės valda; nusikaltėliais, kurių kadaise būta visose socialinėse klasėse, dabar „tampa beveik vien išeiviai iš žemiausio visuomenės sluoksnio"[36]; „devynios dešimtosios žudikų, vagių ir valkatų yra kilę

[36] Ch. Comte, *Traité de législation*, 1835, p. 49.

iš vadinamojo visuomenės dugno"[37]; nusikaltimas nepaverčia individo svetimu visuomenei, greičiau pats nusikaltimas gimsta dėl to, kad visuomenėje individas gyvena kaip svetimas, nes priklauso tai „išsigimusiai rasei", apie kurią kalbėjo Target, tai „iš skurdo degradavusiai klasei, kurios nedorybės yra nenugalima kliūtis jas įveikti bandančioms kilnioms intencijoms"[38]; todėl esą veidmainiška arba naivu tikėti, jog įstatymas sukurtas visiems ir visų vardan; atsargiau būtų pripažinti, jog įstatymas yra sukurtas vieniems, o taikomas kitiems; kad iš principo jis įpareigoja visus piliečius, tačiau iš esmės skiriamas gausiausioms ir neraštingiausioms klasėms; kad baudžiamasis įstatymas, ne taip, kaip politiniai arba civiliniai įstatymai, taikomas ne visiems vienodai[39], kad teismuose ne visa visuomenė teisia vieną kurį savo narį, o viena socialinė kategorija, įpareigota prižiūrėti tvarką, skiria sankcijas kitai, netvarkai pasmerktai kategorijai: „Aplankykite vietas, kur žmonės teisiami, įkalinami, baudžiami mirtimi [...]. Visur stulbina tai, kad visur jūs matote visiškai skirtingas klases žmonių, kurių vieni visada užima kaltintojų arba teisėjų krėslus, o kiti užplūsta sulaikytųjų ir kaltinamųjų suolus", o tai paaiškinama tuo, kad pastarieji, stokodami lėšų ir išsilavinimo, „neišsilaiko įstatymų aprobuoto sąžiningumo rėmuose"[40]; ir todėl universalumo siekianti įstatymo kalba yra neadekvati; efektyvus tik vienos klasės diskursas kitai klasei, kurios ir mintys, ir žodžiai kitokie: „Ar mūsų davatkišką, paniekinamą, perdėm formalią kalbą supras tie, kurie nėra girdėję nieko kito, išskyrus prasčiokišką, skurdžią, netaisyklingą, užtat gyvą, taiklią, vaizdingą šnektą, skambančią turguose, smuklėse ir mugėse [...]. Kokia kalba, kokiomis priemonėmis rašytini įstatymai, kad atsilieptų neišlavintas protas tų, kurie mažiau atspa-

[37] H. Lauvergne, *Les Forçats*, 1841, p. 337.
[38] E. Buré, *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France*, 1940, II, p. 391.
[39] P. Rossi, *Traité de droit pénal*, 1829, I, p. 32.
[40] Ch. Lucas, op. cit., II, 1838, p. 82.

rūs nusikaltimo pagundoms?"[41] Įstatymas ir teisingumas nesigėdija paskelbti apie savo neišvengiamą klasinę asimetriją.

Tuo atveju kalėjimas, iš pažiūros tarsi patirdamas „nesėkmę", iš tikrųjų neprašauna pro šalį. Priešingai, jis pasiekia savo tikslą, nes pastūmėja tuos, kitus, į antiįstatyminę veiklą, kurią paskui gali izoliuoti, iškelti į dienos šviesą ir įsprausti į santykinai uždaro nusikalstamo pasaulio rėmus. Jis padeda atsirasti ryškiai, paženklintai antiįstatyminei veiklai, tam tikrame lygmenyje neredukuojamai ir slapta naudingai – žodžiu, užsispyrusiai ir kartu klusniai. Jis iškelia, izoliuoja ir išryškina antiįstatyminės veiklos pavidalą, kuris, rodytųs, simboliškai apibendrina visus kitus jos pavidalus, palikdamas šešėlyje tuos, kuriuos norima arba privalu toleruoti. Tasai pavidalas – tai nusikalstamumas *stricto sensu*. Jo negalima laikyti intensyviausiu ir žalingiausiu antiįstatyminės veiklos pavidalu, kurio keliamą grėsmę baudžiamasis aparatas turįs nuslopinti pasitelkdamas kalėjimą. Tikriau sakant, jį gimdo baudžiamoji sistema (ir suėmimo bausmė), kuria remiantis diferencijuojama, sutvarkoma ir kontroliuojama antiįstatyminė veikla. Be abejonės, nusikalstamumas yra viena iš antiįstatyminės veiklos formų. Bent jau ten jo šaknys. Tačiau tai tokia antiįstatyminė veikla, kurią „kalinimo sistema" ir visi jos atsišakojimai persmelkė, suskaidė, izoliavo, persunkė, organizavo, įspraudė tam tikrame pasaulėlyje ir pavertė instrumentu kitų antiįstatyminės veiklos formų atžvilgiu. Vienu žodžiu, įstatymas ir nelegali praktika sudaro juridinę opoziciją, o antiįstatyminė veikla ir nusikalstamumas atsiduria strateginėje opozicijoje.

Užuot konstatavus, kad kalėjimui nesiseka išnaikinti nusikaltimų, turbūt reikėtų priimti hipotezę, kad kalėjimui itin pavyko produkuoti nusikalstamumą – specifinę, politiškai arba ekonomiškai mažiau pavojingą, galų gale net naudingą antiįstatyminės veiklos formą; produkuoti nusikaltėlius, kurių pasaulis iš pažiūros marginalizuotas, tačiau centralizuotai kontroliuojamas;

[41] P. Rossi, op. cit., I, p. 33.

produkuoti nusikaltėlį kaip patologiškai nesveiką subjektą. Kalėjimą lydėjo sėkmė, nes kovose dėl įstatymo ir antiįstatyminės veiklos jis išskyrė naują rūšį – „nusikalstamumą". Matėme, kaip kalinimo sistema pažeidėją pakeitė „nusikaltėliu", kaip teisinėje praktikoje ji atvėrė žinių kaupimo perspektyvą. O dabar nusikalstamumą, kaip objektą, konstituojantis procesas neatskiriamas nuo politinio antiįstatyminės veiklos skaidymo išskiriant atskirą nusikalstamumo pavidalą. Kalėjimas yra šiuos du mechanizmus jungiantis šarnyras. Jo padedami jie be perstojo stiprina vienas kitą, objektyvuoja nusikalstamumą anapus nusižengimų , sustingdo nusikalstamumo uolą antiįstatymiškumo tėkmėje. Kalėjimą lydi tokia sėkmė, kad po pusantro „nesėkmės" šimtmečio jis vis dar egzistuoja, produkuoja tuos pačius efektus ir vis dėlto labai nenorima jo atsisakyti.

*

Tad suėmimo bausmė gamina – ir tai, be abejonės, paaiškina jos ilgaamžiškumą – uždarą, atskirą ir naudingą antiįstatyminės veiklos formą. Nusikalstamumo grandinė nėra antrinis produktas, kurį tiekia baudžiantis, tačiau perauklėti nesugebantis kalėjimas; tai tiesioginis padarinys tos baudžiamosios sistemos, kuri antiįstatyminės praktikos valdymo tikslais kai kurias jos formas investuoja į „baudimo–reprodukavimo" mechanizmą, o vienas varomųjų jo sraigtelių ir yra įkalinimas. Tačiau kodėl ir kaip kalėjimas pasitelkiamas nusikalstamumo gamybai, su kuriuo jis tarsi turėtų kovoti?

Nusikalstamumo, kaip uždaros antiįstatyminės veiklos formos, sukūrimas teikia keletą pranašumų. Pirmiausia, jis yra kontroliuojamas (individai paženklinami, į grupes infiltruojami agentai, organizuojamas abipusis šnipinėjimas): miglotą knibždėlyną gyventojų, nusigriebiančių atsitiktinės antiįstatyminės veiklos, kuri bet kada gali peraugti į kažką svarbesnio, arba tas neaiškias valkatų gaujas, kurias pakeliui arba susidėjus aplinkybėms papildo

bedarbiai, elgetos, vengiantys karinės tarnybos asmenys ir kurios kartais išsipučia, kaip tai atsitikdavo XVIII amžiaus pabaigoje, virsdamos bauginančia plėšimo ir maišto jėga, pakeičia palyginti riboto dydžio ir uždara grupė individų, kurie nė akimirką nelieka be priežiūros. Be to, šį užsisklendusį savyje nusikalstamumą galima pastūmėti mažiau pavojingos antiįstatyminės veiklos link. Nusikaltėliams, kontrolės organų nustumtiems į visuomenės pakraštį, atsidūrusiems apverktinose sąlygose, praradusiems ryšį su plačiaisiais gyventojų sluoksniais, kurie būtų galėję juos palaikyti (kaip būdavo palaikomi kontrabandininkai arba kai kurie banditai[42]), nori nenori tenka pasitenkinti vietinio pobūdžio, žavesį praradusiais, politiškai nebepavojingais ir ekonomiškai nebežalingais nusikaltimais. Be to, tokia koncentruota, kontroliuojama ir nuginkluota antiįstatyminė veikla gali būti tiesiogiai naudinga. Izoliuotas nuo kitų antiįstatyminės veiklos formų, verdantis pats savo sultyse, pasinėręs į kriminalinį smurtą, nuo kurio dažnai pirmiausia nukenčia vargingosios klasės, iš visų pusių apgultas policijos, grasomas ilgomis kalėjimo bausmėmis, paskui – galutinai „sugadintu" gyvenimu, nusikalstamumas, tas pavojingas ir dažnai priešiškas „kitoks pasaulis", stabdo arba bent išlaiko tame pačiame pakankamai žemame lygyje kasdienę antiįstatyminę praktiką (vagišiavimą, buitinį smurtą, įstatymų nepripažinimą arba iškraipymus), neleidžia jai išsilieti akivaizdžiais pavidalais, tarytum pamoką, kurios kadaise tikėtasi iš egzekucijos žiaurybių, dabar duotų ne tiek baudimo griežtumas, kiek vieša, paženklinta paties nusikalstamumo egzistencija: jis tarsi iš šalies padeda suvaldyti kitas liaudies antiįstatyminės veiklos formas

Tačiau nusikalstamumas turi ir kitokias tiesioginio panaudojimo galimybes. Į galvą ateina kolonizacijos pavyzdys. Nors jis ir nėra pats įtikinamiausias; juk Restauracijos laikotarpiu Deputatų rūmai arba departamentų tarybos ne kartą reikalavo

[42] Plg. E.J. Hosbawm, *Les Bandits*, vertimas į prancūzų kalbą, 1972.

deportuoti nusikaltėlius iš esmės dėl to, kad palengvintų finansinę viso įkalinimo aparato išlaikymo naštą; nepaisant visų Liepos monarchijos valdymo metais kurtų projektų nedisciplinuotus kareivius, prostitutes ir pamestinukus panaudoti Alžyro kolonizacijai, 1854 metų įstatymas nedviprasmiškai išbraukė šią koloniją iš katorgų sąrašo. Deportacija į Gvijaną arba vėliau – į Naująją Kaledoniją faktiškai neturėjo realaus ekonominio turinio, nors nuteistieji ir buvo įpareigojami, atlikus bausmę, dar mažiausiai tiek pat laiko nepalikti kolonijos (kai kuriais atvejais tai turėdavo trukti kone visą gyvenimą).[43] Faktiškai, atskiru ir kartu manipuliuojamu nusikalstamumo pasauliu dažniausiai naudotasi įstatymiškumo paribiuose. Tai reiškia, kad XIX amžiuje ten taip pat suformuojama subordinuota antiįstatyminės veiklos rūšis, kurios paklusnumą garantuoja jai suteiktas nusikalstamumo pavidalas su visomis iš to išplaukiančiomis priežiūros priemonėmis. Nusikalstamumas – pažabota antiįstatyminė veikla – tampa savotiška korta dominuojančių grupių antiįstatyminėje veikloje. Šiuo požiūriu būdingas prostitucijos tinklų kūrimasis XIX amžiuje[44]: prostitutes kontroliuoja policijos ir sveikatos apsaugos darbuotojai, jos reguliariai sodinamos į kalėjimą, plačiu mastu steigiami viešieji namai, rūpestingai

[43] Apie deportavimo problemą plg. F. de Barbé Marbois (*Observations sur les votes de 41 conseils généraux*) ir diskusiją tarp Blosseville'io ir La Pilorgerie (dėl Botany Bay). O Buré, pulkininkas Marengo ir L. de Carné kūrė ir nusikaltėlių panaudojimo Alžyrui kolonizuoti projektus.

[44] Vienas pirmųjų tokios veiklos bandymų buvo policijos kontroliuojamų viešnamių steigimas 1823 metais, kuriuo buvo toli peržengtos ribos, nubrėžtos 1791 metų liepos 14 dienos įstatymo dėl prostitucijos namų priežiūros. Žr. šia tema rankraščių rinkinius Policijos prefektūroje (20–26). Atkreiptinas dėmesys į policijos prefekto 1823 metų birželio 14 dienos aplinkraštį: „Natūralu, kad prostitucijos namų steigimas negali patikti nė vienam žmogui, kuris neabejingas visuomenės moralei; aš visiškai nesistebiu, jog ponai policijos komisarai kiek galėdami priešinasi šių namų steigimui jų kvartaluose [...]. Policija manytų daug padariusi viešosios tvarkos labui, jeigu jai pavyktų uždaryti prostituciją viešnamiuose, kuriuos ji galėtų nuolatos ir visus vienodai kontroliuoti ir kurie tuo atveju neišvengtų priežiūros."

palaikoma prostitucijos pasaulio hierarchija, jį supa informatoriai iš nusikaltėlių tarpo – visa tai leido per tarpinių grandžių eilę gauti milžinišką pelną iš seksualinio pasitenkinimo, kurį kasdienis, vis primygtinesnis moralizavimas nuvijo vos ne į pogrindį ir tuo pakėlė jo kainą. Formuojant malonumo kainą, iš užgniaužto seksualumo organizuojant verslą ir gaunant iš to pelną nusikalstamas pasaulis veikė ranka rankon su savanaudžiu puritonizmu tarsi koks nelegalus antiįstatyminės praktikos mokesčių rinkėjas.[45] Prekyba ginklais, alkoholiniais gėrimais (į sauso įstatymo šalis) arba – naujaisiais laikais – narkotikais taip pat yra šio „naudingo nusikalstamumo" pavyzdys: aplink bet kokį įstatymišką draudimą susikuria antiįstatyminės praktikos laukas, kurio kontrolę užtikrina ir nelegalų pelną garantuoja tokie pat antiįstatymiški elementai, bet manipuliuojami dėl jiems suteikto nusikalstamumo pavidalo. Nusikalstamumas yra antiįstatyminės veiklos valdymo ir eksploatavimo instrumentas.

Jis tampa įrankiu ir tai antiįstatyminei veiklai, kurią pasitelkia pati valdžia. Dar gerokai prieš XIX šimtmečio pradžią nusikaltėlius naudota politiniais tikslais – kaip šnipus, informatorius, provokatorius.[46] Tačiau tikrąjį mastą ši praktika įgavo po Revoliucijos: reikėjo iš vidaus ardyti politines partijas ir darbininkų susivienijimus, samdytų smogikų rankomis susidoroti su streikininkais ir maištininkais, organizuoti pogrindinę policiją, tiesiogiai bendradarbiaujančią su legaliąja ir, reikalui esant, paremsiančią ją susidūrimuose – tokią ajuridinę valdžios veiklą iš

[45] Parent-Duchatelet knygoje *Prostitution à Paris* (1836) aprašomas būtent šis nusikalstamo pasaulio susijungimas su prostitucija po policijos ir baudžiamųjų institucijų sparneliu. Kolonizavimą puikiai iliustruoja į JAV transplantuotos italų mafijos pavyzdys, kuria buvo pasinaudota tiek vystant nelegalų verslą, tiek siekiant politinių tikslų.

[46] Apie nusikaltėlių vaidmenį policinės ir ypač politinės priežiūros srityje žr. Lemaire'o pranešimą. Tarp „skundikų" daug tokių, kurie „patys laukia malonės". „Paprastai tai būna blogi subjektai, kurie padeda atrasti dar blogesnius už juos. Beje, jeigu kas nors kartą patenka į policijos registracijos knygas, jis daugiau niekada neišleidžiamas iš akių."

dalies vykdė manevrinis dalinys, sudarytas iš nusikaltėlių – tarsi kokia nelegali policija ir valdžios kariuomenės rezervas. Atrodo, kad Prancūzijoje ši praktika pasiekė savo apogėjų maždaug 1848 metų revoliucijos laikotarpiu ir paėmus valdžią Liudvikui Napoleonui.[47] Galima sakyti, kad nusikalstamumas, sutvirtėjęs į kalėjimą orientuotoje baudžiamojoje sistemoje, nukreipė antiįstatymiškumo tėkmę nelegaliais dominuojančios klasės pelno ir valdžios kanalais.

Izoliuotos ir nusikalstamume užsklęstos antiįstatyminės veiklos atsiradimas neįmanomas be policinės kontrolės priemonių. Sekami visi be išimties gyventojai, viešpatauja budrumas „tylus, paslaptingas, nepastebimas [...] tai vyriausybės akis, nuolatos atmerkta, be kokios nors prievartos stebinti absoliučiai visus piliečius [...]. Jai nereikalinga įstatymo raidė."[48] Sekami (kaip numatyta 1810 metų kodekse) išėjusieji laisvėn nusikaltėliai ir visi tie, kurie, kartą turėję rimtų nemalonumų su teisingumu, įstatymo požiūriu vėl gali pasikėsinti į visuomenės ramybę. Tačiau sekami ir tie visuomenės sluoksniai bei grupės, apie kurių keliamą pavojų signalizuoja šnipai ir informatoriai – beveik visi anksčiau buvę nusikaltėliai ir todėl kontroliuojami policijos: nusikalstamumas, vienas iš policinio sekimo objektų, tampa privilegijuotu policijos instrumentu. Visos šios priežiūros rūšys turi iš dalies oficialią, iš dalies slaptą hierarchiją (Paryžiaus policijoje iš esmės tokia buvo „saugumo tarnyba", kurioje, be „matomų agentų" – inspektorių ir brigadininkų, dar dirbo „slaptieji agentai" ir informatoriai – vienus tai daryti vertė bausmės baimė, kitus masino žadamas atlygis[49]). Be to, jos sukuria dokumentavimo sistemą, kurios pagrindinis uždavinys yra nustatyti ir identifikuoti nusikaltėlius: prie arešto orderio ar prisiekusiųjų

[47] K. Marx, *Le 18-Brumaire de Louis-Napoléon Bonaparte*, Ed. Sociales, 1969, p. 76–78.

[48] A. Bonneville, *Des institutions complémentaires du système pénitencier*, 1847, p. 397–399.

[49] Plg. H.A. Fregier, *Les Classes dangereuses*, 1840, I, p. 142–148.

teismo nuosprendžio būtinai pridedamas nusikaltėlio aprašymas, jis įtraukiamas į kalėjimo suimtųjų registrus, prisiekusiųjų teismų ir baudžiamųjų bylų kolegijų registracijos knygų nuorašai kas trys mėnesiai siunčiami į teisingumo ministeriją ir generalinę policiją, kiek vėliau vidaus reikalų ministerijoje sudaromas didysis registras, kuriame abėcėlės tvarka glaustai pakartojami visi iki tol sukaupti duomenys, apie 1833 metus pradedama naudoti „gamtininkų, bibliotekininkų, pirklių, verslininkų pavyzdžiu" sukurta individualių kortelių arba bylų sistema, kurią lengva papildyti naujais duomenimis ir kartu su ieškomo individo vardu užfiksuoti visas jo suradimą palengvinančias žinias.[50] Nusikalstamumas, tiekiantis šešėlinius bendradarbius ir sykiu įteisinantis [savo buvimu] visuotinį visuomenės valymą, pasitelkiamas nuolatiniam gyventojų sekimui – tai aparatas, padedantis pačių nusikaltėlių rankomis kontroliuoti visą socialinę erdvę. Nusikalstamumas funkcionuoja kaip politinė sekykla. Gerokai vėliau, po policininkų, ja savo tikslams pasinaudojo ir statistikai bei sociologai.

Tačiau tokia priežiūra galėjo funkcionuoti tik poroje su kalėjimu. Jame audžiamas laisvėn paleidžiamų individų kontrolės tinklas, verbuojami informatoriai ir klesti abipusiai įskundimai, jame užmezga ryšius pažeidėjai; šitaip sparčiau formuojasi užsidaręs savyje, tačiau lengvai kontroliuojamas nusikalstamumo pasaulis: o kalėjimą lydinčio nepritapimo efektais (nedarbas, draudimas išvykti, gyvenamosios vietos apribojimas, lygtinai atliekama bausmė) nevaržomai naudojamasi, buvusius kalinius verčiant atlikti jiems skiriamas užduotis. Kalėjimas ir policija yra broliai dvyniai: darbuodamiesi ranka rankon jie visame antiįstatymiškumo lauke diferencijuoja, izoliuoja nusikalstamumą ir panaudoja jį savo tikslais. Iš antiįstatyminės veiklos sistema policija–kalėjimas „iškerpa" manipuliuojamą nusikalstamumą. Toks nusikalstamumas yra šios sistemos produktas; tačiau jis tampa ir sistemos dantračiu bei instrumentu. Turbūt reikėtų

[50] A. Bonneville, *De la récidive*, 1844, p. 92–93.

kalbėti apie policijos–kalėjimo–nusikalstamumo vienumą, kurį sudarantys elementai remia vienas kitą ir susipančioja niekuomet nepertraukiama grandine. Policinė priežiūra tiekia kalėjimui pažeidėjus, šis juos transformuoja į nusikaltėlius, pastarieji tampa policijos kontrolės objektu ir parankine priemone, o kai kurie iš jų reguliariai vėl grąžinami į kalėjimą.

Nėra baudžiamosios sistemos, skirtos persekioti bet kokiai antiįstatyminei veiklai ir tam tikslui pasitelkiančios policiją kaip pagalbinę priemonę, o kalėjimą – kaip baudimo instrumentą, net jeigu jos rėčio dugne liktų netirpaus „nusikalstamumo" nuosėdų. Šioje teisingumo sistemoje reikėtų įžvelgti diferencijuotos antiįstatymiškumo kontrolės instrumentą. Kriminalinis teisingumas yra legalus šios kontrolės garantas ir pagrindinis jos įgyvendinimo variklis. Tai tarsi koks laidininkas bendrojoje antiįstatymiškumo ekonomijoje, kurios kiti nariai (ne žemiau, bet greta teisingumo sistemos) yra policija, kalėjimas ir nusikalstamumas. Teisingumą paminanti policija, jam oponuojanti kalinimo institucijos inercija – čia nesama kažko naujo, tai nėra sklerozės ar palaipsnio valdžios perėmimo padarinys. Tai struktūrinė ypatybė, būdinga moderniosiose visuomenėse funkcionuojantiems baudimo mechanizmams. Teisininkai gali sakyti ką tik nori, tačiau baudžiamoji sistema, jos teatrališkas aparatas skirtas tenkinti kasdieniams poreikiams to pusiau tamsoje skendinčio kontrolės aparato, kuris suvienija policijos ir nusikalstamumo pastangas. Negalima sakyti, kad teisėjai būtų neklusnūs šio aparato tarnautojai.[51] Kiek

[51] Esama labai ankstyvų liudijimų apie įstatymo tarnų pasipriešinimą šiam procesui dar Restauracijos laikais (tai įrodo, kad šis reiškinys nėra naujų laikų padaras). Ypač didelės problemos iškilo panaikinant arba, tikriau tariant, perkvalifikuojant iš Napoleono laikų paveldėtą policiją. Tačiau sunkumų buvo ir paskui. Plg. kalbą, kurią pasakė 1825 metais užimdamas savo postą Belleyme'as ir kuria jis pabandė atsiriboti nuo savo pirmtakų: „Mums atviri legalūs keliai [...]. Baigę įstatymo mokyklą, mokęsi tokioje garbingoje teisėjų korpuso mokykloje [...] mes esame pagalbinės priemonės teisingumo rankose" (plg. M. de Belleyme, *Histoire de l'Administration*). Žr. taip pat labai įdomų Molène'o pamfletą *De la liberté*.

leidžia galimybės jie prisideda formuojant nusikalstamumą, tai yra diferencijuoja antiįstatyminės veiklos formas ir padeda dominuojančios klasės antiįstatyminei veiklai kontroliuoti, kolonizuoti ir panaudoti kai kurias iš jų.

Šį procesą, trisdešimtaisiais ir keturiasdešimtaisiais XIX amžiaus metais įgavusį pagreitį, simbolizuoja dvi figūros. Pirmiausia Vidocqas. Jis buvo[52] senojo kirpimo antiįstatyminės veiklos dalyvis, savo šimtmečio Gilis Blasas, greitai ritęsis blogiausiu keliu: skandalai, nuotykiai, apgavystės, kurių auka dažniausiai tapdavo jis pats, peštynės ir dvikovos; tarnyba kariuomenėje ir dezertyravimas, ryšiai su prostitutėmis, lošėjais, kišenvagiais, o netrukus – ir su didelėmis plėšikų gaujomis. Tačiau beveik mitinę aureolę, kuria jį apgaubė amžininkai, jis pelnė ne dėl savo praeities, turbūt kiek pagražintos, ir ne dėl to, kad pirmą kartą istorijoje buvęs katorgininkas, išpirkdamas kaltę ar tiesiog papirktas, tapo policijos viršininku, o greičiausiai dėl to, kad jo asmenyje akivaizdžiai savo dviprasmiškumą pademonstravo nusikalstamumas – policijos aparato objektas ir instrumentas, tos policijos, kuri kovoja prieš jį ir kartu su juo. Vidocqas ženklina akimirką, kai nuo kitų antiįstatyminės veiklos formų atskirtas nusikalstamumas susilieja su valdžia ir atsisuka prieš jas pačias. Tada tiesiogiai susijungia policijos ir nusikalstamumo institucijos. Tai nerimą kelianti akimirka, nes kriminalinė sfera tampa vienu iš valdžios dantračių. Ankstesniesiems šimtmečiams ramybės nedavė karaliaus figūra – vykdanti teisingumą, tačiau nusikaltimais susitepusi pabaisa. Dabar kyla kita grėsmė – slapta ir nešvari santarvė tarp įstatymą vykdančiųjų ir jį laužančiųjų. Baigiasi šekspyriškasis amžius, kai suverenumas ir šlykštumas susipindavo viename asmenyje; netrukus prasidės kasdienė policinės valdžios melodrama, kur nusikaltimas ir valdžia kaip sėbrai veiks ranka rankon.

[52] Verti dėmesio tiek *Mémoires*, publikuoti jo vardu, tiek *Histoire de Vidocq racontée par lui-même*.

Vidocqui priešinga figūra yra jo amžininkas Lacenaire'as. Gali nustebinti ta ženkli vieta, kurią jis amžiams užsitikrino nusikaltimo estetų rojuje: kad ir turėdamas gerų norų, naujokui būdingo uolumo, jis tepadarė – ir gana nemokšiškai – keletą nereikšmingų nusikaltimų. Įtarimai skundimu buvo tokie dideli, kad kalėjimo administracija turėjo ginti jį nuo jo mirties troškusių kalinių.[53] Būtent Liudviko Pilypo laikų Paryžiaus aukštuomenė prieš egzekuciją sukėlė jam tokias ovacijas, kad nesuskaičiuojami vėlesni literatūriniai prisikėlimai tebuvo, galima sakyti, tik akademinė pagarbos duoklė. Jo šlovė neturi nieko bendro nei su jo nusikaltimų užmoju, nei su jų sumanymo gilumu; priešingai, stebina jų vaikiškumas. Tačiau ją didele dalimi lėmė Lacenaire'o gyvenime ir kalbose išryškėjęs antiįstatyminės veiklos ir nusikalstamumo ryšys. Sukčiavimas, dezertyravimas, vagišiavimas, kalėjimas, kameros pažinčių atnaujinimas laisvėje, abipusis šantažas, pakartotiniai nusikaltimai ir galop nepavykęs bandymas nužudyti – visa tai rodo, kad Lacenaire'as yra „nusikaltėlis". Tačiau jame, bent virtualiai, slypėjo antiįstatyminės veiklos perspektyva, kuri dar visai neseniai kėlė tokį pavojų: šis nenusisekęs mažytis buržua, baigęs gerą koležą, mokantis sklandžiai kalbėti ir rašyti, viena karta anksčiau būtų tapęs revoliucionieriumi, jakobinu, karalžudžiu.[54] Robespierre'o laikais toks įstatymų nepaisymas iš karto būtų įėjęs į istoriją. Jis gimęs 1800 metais, maždaug kaip ir Stendhalio Žiuljenas Sorelis, tad jo asmenyje įžvelgiame tokių galimybių pėdsakų: tačiau pasitenkinta buvo vagystėmis, žmogžudystėmis ir įskundinėjimais. Visos šios virtualybės virto smulkaus masto nusikalstamumu: šia prasme Lacenaire'o pavyzdys nuramina. O išryškėjo jos tik jo kalboje apie nusikaltimo teoriją. Lacenaire'o mirties akimirką nusikalstamumas triumfuoja, o antiįstatyminė veikla patiria pralaimėjimą, arba, tikriau sakant,

[53] Šį kaltinimą nesigilindamas pakartojo Canler, *Mémoires* (perleisti 1968), p. 15.
[54] Apie tai, kuo būtų galėjęs, amžininkų akimis žiūrint, tapti Lacenaire'as, žr. dosjė, kurį sudarė ir pateikė M. Lebailly savo parengtame Lacenaire'o *Mémoires* leidime (1968, p. 297–304).

dalį antiįstatyminės veiklos pasisavina nusikalstamumas, o dalis jos pasuka nusikaltimo estetikos link, tai yra link meno, skirto privilegijuotoms klasėms. Lacenaire'o ir Vidocqo simetriškumas leido toje pačioje epochoje užsklęsti nusikalstamumą savyje, konstituojant iš jo uždarą ir kontroliuojamą pasaulį, ir policinės technikos link pastūmėti ištisą nusikalstamos praktikos tinklą, virstantį legalia antiįstatymine veikla, kuria užsiima valdžia. Tėra vienintelė priežastis, kodėl Paryžiaus buržuazija kėlė ovacijas Lacenaire'ui, kodėl jo vienutę lankė įžymūs svečiai, kodėl paskutinėmis gyvenimo dienomis jis buvo nuo galvos iki kojų apipiltas pagarbos ženklais – tas, kurį kalėjimo plebsas norėjo anksčiau už teisėjus nubausti mirties bausme, kuris teisme iš kailio nėrėsi, kad užsitemptų savo sėbrą François ant ešafoto: taip buvo garbinamas asmuo, simbolizavęs į nusikalstamumo rėmus įspraustą ir diskursu virtusią – taigi dvigubai nukenksmintą – antiįstatyminę veiklą. Buržuazija čia atrado naują pramogą, kurios galimybių neišsėmė iki šiol. Nereikia pamiršti, kad Lacenaire'o mirties bausmės sukeltas triukšmas paliko be atgarsio Fieschi pasikėsinimą į Liudviko Pilypo gyvybę. Fieschi, vienas paskutiniųjų karalžudžių, – visiška priešingybė smulkiojo nusikalstamumo bangai, užliejančiai politinio smurto areną. Ir nereikia pamiršti, kad ši mirties bausmė įvykdyta likus keletui mėnesių iki paskutinės katorgininkų kolonos ir ją lydėjusių skandalingų įvykių. Šių dviejų švenčių keliai istorijoje susikirto, o François, Lacenaire'o sėbras, be kita ko, buvo vienas iš labiausiai į akis krentančių personažų toje liepos 19 dienos katorgininkų kolonoje.[55]

[55] 1835–1836 metų ratas: Fieschi paskirta tėvažudžių ir karalžudžių bausmė buvo viena iš priežasčių, kodėl Rivière'as, tėvažudys, buvo nuteistas mirti, nepaisant memorandumo, kurio nuostabą keliantį turinį, be jokios abejonės, užgožė Lacenaire'o spektaklis, jo procesas ir jo raštai, Sûreté vadovo dėka (su šiokiomis tokiomis kupiūromis) išspausdinti 1836 metais, keletas mėnesių prieš tai, kai jo sėbras François katorgininkų kolonoje, traukiančioje į Brestą, suvaidino vieną iš paskutiniųjų kalėjimo mugės vaidinimų. Štai jums ratas: antiįstatyminės veiklos ir nusikalstamumo, nusikaltimo diskursų ir diskursų apie nusikaltimus ratas.

Viena tų švenčių pratęsė senuosius egzekucijos ritualus, rizikuodama atgaivinti nusikaltėlius stebinčios liaudies antiįstatyminę veiklą. Tai reikėjo uždrausti, nes nusikaltėlio vieta dabar buvo tik nusikalstamumui skirtoje erdvėje. Antroji pradėjo privilegijuotųjų klasių antiįstatyminės veiklos teoretizavimo žaidimą; arba, tikriau tariant, ženklino momentą, kada politinė ir ekonominė antiįstatyminė veikla, kuria *de facto* užsiiminėjo buržuazija, įgijo teorinį ir estetinį matmenį: kalbant apie Lacenaire'ą, vartotas terminas „nusikaltimo metafizika". 1849 metais išspausdintas *L'Assassinat considéré comme un des Beaux-Arts**.

*

Reikia aiškiai suprasti, kas yra nusikalstamumo produkavimas ir jo susiliejimas su baudžiamuoju aparatu: tai nėra visiems laikams pasiektas rezultatas, tai taktika, koreguojama atsižvelgiant į tai, kiek priartėta prie tikslo. Akivaizdu, kad policijos–kalėjimo sistema atskiria nusikalstamumą nuo kitų antiįstatyminės veiklos rūšių, atsuka jį prieš jas, kolonizuoja dominuojančių klasių antiįstatyminės veiklos naudai; kita vertus, ją lydėjo nuolatinis pasipriešinimas, atvira kova ir neigiama reakcija. Buvo sunku, ypač miestuose, suręsti barjerą tarp nusikaltėlių ir visų kitų gyventojų sluoksnių, iš kurių jie patys buvo kilę ir su kuriais juos tebesiejo glaudūs ryšiai.[56] Ilgai ir atkakliai buvo bandoma tai padaryti. Imtasi „moralizuoti" vargingųjų klases, nes tai, be kita ko, turėjo gyvybinės svarbos tiek ekonominiu, tiek politiniu požiūriu (supažindinta su vadinamaisiais „įstatymų pagrindais", be kurių nebeišsiverčiama kodeksų sistemai pakeitus papročius; mokyta elementariausių švaros ir taupymo taisyklių; muštru diegta paklusnumas darbe, reikalauta gyvenamosios

* ‚Nužudymas – vienas iš dailiųjų menų' (pranc.).

[56] XVIII amžiaus pabaigoje Colquhounas pademonstruoja, kaip sunku šią užduotį įgyvendinti tokiame mieste kaip Londonas. *Traité de la police de Londres*, vertimas į prancūzų kalbą, 1807, I, p. 32–34; p. 299–300.

vietos ir šeimos stabilumo ir t.t.). Išradingais metodais kurstytas liaudies sluoksnių priešiškumas nusikaltėliams (buvę kaliniai panaudojami kaip informatoriai, šnipai, streiklaužiai, smogikai). Nusižengimai – kuriuos darbininkai reikalavo laikyti politiniais – žiauriems įstatymams dėl darbo knygelių, streikų, darbininkų draugijų ir susivienijimų[57] sistemingai maišomi su kriminaliniais nusikaltimais. Darbininkų akcijoms kone ištisai metami kaltinimai, kad jas jeigu ne suorganizavo, tai bent inspiravo nusikaltėliai.[58] Teismo nuosprendžiai darbininkams dažnai daug griežtesni negu vagims.[59] Kalėjimuose šių dviejų kategorijų nuteistieji laikomi kartu ir dėmesingiau elgiamasi su kriminaliniais kaliniais, o žurnalistai arba politikai gali tikėtis didžiąją dalį laiko praleisti atskirai. Trumpai tariant, naudojama painiavos taktika, kurios tikslas – sukurti nuolatinio konflikto būseną.

Dar reikėtų prisiminti, kaip iš kailio nertasi stengiantis uždėti norimą tinklelį nusikaltėlių percepcijai: jie visai greta, visur esantys ir bauginantys. Tuo užsiima įvykių kronikos, tiesiog užplūstančios dalį spaudos ir netgi virstančios atskirais laikraščiais.[60] Kasdienė kriminalinės kronikos gražbylystė pripratina prie minties, kad teisminė ir policinė visuomenės kontrolė nėra jau tokia didelė blogybė; ji diena iš dienos raportuoja apie valstybėje vykstantį mūšį su beveidžiu priešu; tai savotiškas karo biuletenis, skelbiantis apie pavojų arba pergalę. Iš pažiūros priešingas vaidmuo tenka kriminaliniam romanui, žengiančiam pirmuosius žingsnius laikraščių puslapiuose ir pigioje literatūroje. Jis turi parodyti, kad nusikaltėlis priklauso visiškai kitam pasauliui,

[57] „Jokia kita klasė nevergauja tokiam priežiūros režimui. Atrodytų, kad prižiūrimi kone į laisvę paleisti nusikaltėliai. Taigi darbininkai priskiriami kategorijai, kuri dabar vadinama pavojingąja visuomenės klase." (*L'Atelier*, 5-ieji leidimo metai, nr. 6, 1845 kovas; čia kalbama apie darbo knygeles.)

[58] Plg., pavyzdžiui, J.B. Monfalcon, *Histoire des insurrections de Lyon*, 1834, p. 142.

[59] Plg. *L'Atelier*, 1840, spalis, arba dar *La Fraternité*, 1847, liepa–rugpjūtis.

[60] Be *Gazette des tribunaux* ir *Courrier des tribunaux*, dar ir *Journal des concierges*.

neturinčiam jokio ryšio su visiems pažįstamu kasdieniu gyvenimu. Iš pradžių šį svetimumą įkūnijo padugnių (*Les Mystères de Paris, Rocambole*), paskui beprotybės (ypač antrojoje amžiaus pusėje), o galiausiai – paauksuoto nusikaltimo, „kilnaus" nusikalstamumo (Arsène Lupin) pasaulis. Per šimtmetį su trupučiu kriminalinė kronika, susijungusi su detektyvine literatūra, paleido į pasaulį nesuskaičiuojamą daugybę „pasakojimų apie nusikaltimus", kuriuose nusikalstamumas pateikiamas kaip esantis visai greta ir kartu visiškai svetimas, nuolatos grasantis kasdieniam gyvenimui, tačiau toks tolimas ir kilme, ir motyvais, o jo veikla tokia kasdieniška ir kartu egzotiška. Toks dėmesys ir toks prašmatnus diskursas nubrėžia aplinkui jį ribą, kurios jis, nors visaip aukštinamas, negali peržengti. Ar šiame baugiame nusikalstamume, atėjusiame iš tokių svetimų sferų, bent viena antiįstatyminės veiklos forma atpažintų save?..

Šitokia daugialypė taktika atnešė savo vaisius: tai įrodo liaudies laikraščių kampanijos prieš prievartinį darbą[61]; prieš „kalėjimų komfortą"; už tai, kad kaliniams tektų patys sunkiausi ir pavojingiausi darbai; prieš pernelyg didelį filantropų dėmesį nusikaltėliams; prieš literatūrą, kuri išaukština nusikaltimą[62]; tai įrodo ir nepasitikėjimas, kurį darbininkų judėjimas juto buvusiems kriminaliniams kaliniams. „Auštant XX amžiui, – rašo Michèle Perrot, – kalėjimas, apsuptas aukščiausio iš mūrų – paniekos, galiausiai virsta nepopuliarių žmonių buveine."[63]

[61] Plg. *L'Atelier*, 1844 birželis, peticija Paryžiaus Tarybai, reikalaujanti, kad kaliniai dirbtų „kenksmingus ir pavojingus darbus"; 1845 metų balandžio mėnesį tame pačiame laikraštyje pasakojama apie Bretanės patirtį, kur gana daug karo belaisvių mirė nuo drugio, klodami kanalizaciją. 1845 metų lapkritis – kodėl kaliniai nedirba su gyvsidabriu arba švino baltalu?.. Plg. taip pat 1844–1845 metų *Démocratie politique*.

[62] 1843 metų lapkričio mėnesio *L'Atelier* užsipuolama knyga *Les Mystères de Paris*, nes joje per daug žavimasi nusikaltėliais, jų įspūdinga išvaizda, jų kalba ir pernelyg pabrėžiama, kad nusikalstami polinkiai yra iš anksto nulemti. *La Ruche populaire* panašiai užsipuola teatro vaidinimus.

[63] *Délinquance et système pénitentiaire de France au XIXe siècle* (rankraštis).

Tačiau jokiu būdu negalima sakyti, kad ši taktika triumfavo arba bent jau visiškai nutraukė nusikaltėlių ryšius su liaudies sluoksniais. Vargingųjų klasių santykį su nusižengimu, proletariato ir miesto plebso požiūrį vienas į kitą dar reikia ištirti. Tačiau tikra yra tai, kad 1830–1850 metų darbininkų judėjimas nusikalstamumą ir jo slopinimą laiko svarbia problema. Priešiškumas nusikaltėliams? Be abejo. Tačiau kartu ir mūšis dėl baudžiamosios sistemos. Dažnai liaudies laikraščiuose randame politinę kriminogeninės situacijos analizę, kurioje žodis po žodžio paneigiama filantropijai būdinga nusikalstamumo deskripcija (skurdas–lengvabūdiškumas–tinginystė–girtuoklystė–yda–vagystė–nusikaltimas). Nusikalstamumo šaknys glūdi ne nusikaltėlio individualybėje (tai tik dingstis arba pirmoji auka), o visuomenėje: „Žmogus, kuris jus nužudo, negali jūsų nežudyti. Kaltas ne jis, o visuomenė arba, tikriau tariant, bloga visuomenės organizacija."[64] Nes ji arba nesugeba patenkinti jo pamatinių poreikių, arba sunaikina, o gal tik nustelbia tas jo galimybes, siekius arba reikmes, kurios atsiskleis vėliau, padarius nusikaltimą: „Į nusikaltimą pastūmėja prastas išsimokslinimas, nepanaudoti sugebėjimai ir jėgos, protas ir širdis, sugniuždyti priverstinio darbo dar gležname amžiuje."[65] Tačiau šie nusikaltimai iš reikalo arba iš prievartos, patraukdami dėmesį ir sukeldami visuotinį nepritarimą, maskuoja nusikaltimus, kurie juos pratęsia, o kartais – ir generuoja. Tai papiktinantis viršūnių nusikalstamumas, vargšų skurdo priežastis ir akstinas maištui. „Tuo metu, kai skurdas nukloja jūsų gatves lavonais, pripildo jūsų kalėjimus vagių ir žudikų, ką daro visi tie sukčiai iš aukštuomenės pasaulio? [...] ten klesti baisiausias ištvirkimas, pasibjaurėtinas cinizmas, begėdiškiausias plėšikavimas [...]. Ar nebijote jūs, kad vargšas, vieną dieną atsidūręs teisiamųjų suole vien už tai, kad ištiesęs ranką pro duoninės groteles atsilaužė gabalėlį duonos, taip pasipiktins, jog nepaliks akmens ant akmens iš

[64] *L'Humanitaire*, 1841, rugpjūtis.
[65] *La Fraternité*, 1845, lapkritis.

Biržos, to žvėrių urvo, kur nebaudžiamai vagiami valstybės turtai ir griaunama šeimų gerovė."[66] Šį turtingųjų nusikalstamumą toleruoja įstatymai, bet ir pakliuvęs į jų akiratį jis tikras dėl teismų atlaidumo ir spaudos santūrumo.[67] Štai iš kur mintis, kad kriminaliniai procesai gali duoti dingstį politinei diskusijai, kad reikia akivaizdžiai šališkų procesų arba darbininkams iškeltų bylų pavyzdžiais demaskuoti baudžiamosios sistemos funkcionavimą: „Teismo salė nebėra, kaip anksčiau, tik ta vieta, kur viešai demonstruojamas mūsų epochos skurdas ir žaizdos, savotiškas įdagas, kuriuo paženklinamos apgailėtinos visuomenėje klestinčios netvarkos aukos – tai kartu ir arena, kur aidi kovotojų šūksniai."[68] Štai iš kur mintis, kad politinių kalinių, – nusikaltėlių, iš arti pažinusių baudžiamąją sistemą, į kurių balsą tačiau įsiklausoma – pareiga yra atstovauti visiems kalinamiesiems: jie turi apšviesti „gerąjį Prancūzijos buržua, nieko nežinantį apie tas bausmes, kurių savo pompastiškose kaltinamosiose kalbose reikalauja generaliniai prokurorai."[69]

Šioje vėl užvirusioje diskusijoje dėl baudžiamosios sistemos ir jos kruopščiai išvestos sienos su nusikalstamumu pasitelkiama taktika, kurią galima būtų pavadinti „kriminaline antikronika". Darbininkų laikraščiai aukštyn kojom apverčia tai, kas apie nusikaltimus rašoma tokiuose laikraščiuose, kaip *Gazette des tribunaux*, kurie „siurbia kraują", „minta kalėjimu" ir kasdien iškabina naują „melodramatinį repertuarą".[70] Kriminalinė antikronika

[66] *La Ruche populaire*, 1842, lapkritis.

[67] Plg. *La Ruche populaire* (1839, gruodis) išspausdintą Vinçard'o atsaką į Balzaco straipsnį laikraštyje *Le Siècle* (Balzacas teigė, kad reikia atsargumo ir santūrumo, jeigu kaltinimas vagyste pateikiamas turtingajam, nes mažiausias jo nesąžiningumas tuojau pat atkreipia visų dėmesį): „Sakykite, pone, ranką prie širdies pridėjęs, ar nesideda kasdien visiškai priešingi dalykai, ar tas, kuris turi didelius turtus ir užima aukštą padėtį visuomenėje, neranda tūkstančių būdų, daugybės priemonių užgniaužti gėdingai bylai."

[68] *La Fraternité*, 1841, lapkritis.

[69] *Almanach populaire de la France*, 1839, p. 50.

[70] *Pauvre Jacques*, 1-ieji metai, nr. 3.

sistemingai atkreipia dėmesį į buržuazijos nusikaltimus siekdama parodyti, kad būtent buržuazija yra „fiziškai degeneruojanti" ir „morališkai pūvanti" klasė; užuot pasakojus apie nusikaltimus, kuriuos padarė žmonės iš liaudies, aprašomas skurdas, į kurį juos įstumia jų eksploatatoriai, kurie *stricto sensu* juos marina badu ir žudo[71]; rašant apie kriminalinius procesus, kur teisiami darbininkai, parodoma, kokia atsakomybė tenka jų darbdaviams ir visai visuomenei. Žodžiu, dedamos didelės pastangos apversti aukštyn kojom tą monotonišką diskursą, kuris izoliuoja nusikaltimą kaip pasibaisėtiną reiškinį ir kartu meta jo šešėlį ant vargingiausių klasių.

Šioje polemikoje Fourier šalininkai, be abejo, pasistūmėjo toliausiai. Jie turbūt pirmieji sukūrė politinę teoriją, kurioje, be kita ko, nusikaltimui priskiriama pozityvi vertė. Nusikaltimas, būdamas „civilizacijos" išdava, kartu – ir būtent dėl to – yra, anot jų, kovos su ja ginklas. Jame slypi jėga ir ateitis. „Visuomeninė tvarka, kurioje dominuoja neišvengiamo suvaržymo principas, ir toliau su budelio arba kalėjimo pagalba žudo tuos, kurių tvirta prigimtis atmeta arba niekina jos priesakus, tuos, kuriems pernelyg ankšti jos vystyklai, kurie juos sutrauko ir suplėšo, – žmones, kurie nenori likti vaikais."[72] Nėra nusikaltėliškos prigimties, o tik jėgų žaismas, atveriantis individams – žiūrint, kokiai klasei jie priklauso[73] – kelią į valdžią arba į kalėjimą: gimę vargšais,

[71] 1847 metų gegužės mėnesio *La Fraternité* diskutuojama apie Drouillard'o bylą ir užuolankomis užsimenama apie vagystes laivyno administracijoje Rošfore. 1847 metų birželio mėnesį spausdinamas straipsnis apie Boulmy procesą ir Cubière–Pellaprat bylą. 1847 metų liepą–rugpjūtį rašoma apie Benier–Lagrange–Jussieu kyšininkavimo bylą.

[72] *La Phalange*, 1837, sausio 10.

[73] „Patentuota prostitucija, tiesioginė turto vagystė, vagystė su įsilaužimu, žmogžudystė, plėšikavimas – tai žemesniosioms klasėms; tuo tarpu miklūs apiplėšimai, netiesioginės, rafinuotos vagystės, mokslinė žmogiškosios kaimenės eksploatacija, kruopščiai suplanuotos ir tobulai atliktos išdavystės, įmantrios suktybės, pagaliau visos tos nedorybės ir visi tie nusikaltimai, tikrai pelningi ir tikrai elegantiški, kuriems užkirsti kelią įstatymui kliudo pernelyg geras išsiauklėjimas, yra aukštesniųjų klasių monopolis" (1838, gruodžio 1).

šiandienos teisėjai, be abejo, užpildytų katorgas; o aukštakilmiai katorgininkai „posėdžiautų teismuose ir ten vykdytų teisingumą“[74]. Iš esmės, nusikaltimas vykusiai demonstruoja, kad „žmogaus prigimtis nepasiduoda jokioms represijoms“; jis laikytinas ne tiek silpnybe ar liga, kiek energijos iškrova, „žmogiškosios individualybės protesto protrūkiu“ – neabejotinai čia slypi jo kerinčio žavesio priežastis. „Be nusikaltimų, kurie pažadina mumyse laviną jau atbukusių jausmų ir pusiau užgesusių aistrų, mes dar ilgai liktume netvarkos, kitaip sakant, bejėgiškumo nelaisvėje.“[75] Tad visai galimas daiktas, kad nusikaltimas yra politinis instrumentas, be kurio neišsiverstume mūsų visuomenės išsivadavimo procese, kaip be jo neapsieita išlaisvinant juoduosius vergus; juk be jo būtų buvęs neįmanomas vergijos panaikinimas? „Nuodai, padegimai, o kartais net maištai primena apie maudžiančias visuomenės piktžaizdes.“[76] Kaliniai? „Nelaimingiausia ir labiausiai engiama žmonijos dalis.“ *La Phalange* kartais pasiduodavo tos epochos polinkiui estetizuoti nusikaltimą, tačiau darydavo tai visiškai kitu tikslu.

Štai kodėl pasitelkiama kriminalinė kronika, kurios užduotis – ne vien atgręžti į priešininką jo paties mestą kaltinimą amoralumu, bet ir atskleisti viena kitai oponuojančių jėgų žaismą. *La Phalange* analizuoja baudžiamąsias bylas kaip „civilizacijoje“ užkoduotą konfrontaciją, didieji nusikaltimai jam – ne pasibaisėtinas reiškinys, o neišvengiamas sugrįžimas ir maištas to, kas buvo užgniaužta[77], antiįstatyminė veikla – ne būtini visuomenės paribio atributai, o visuomenės centre verdančio mūšio grumėjimas.

Po Vidocqo ir Lacenaire'o įveskime čia trečią personažą. Scenoje jis užtruko neilgai; jo šlovė blykstelėjo tik vieną dieną. Jis tebuvo praeivis smulkmeniško antiįstatymiškumo lauke: trylika-

[74] *La Phalange*, 1838, gruodžio 1.
[75] *La Phalange*, 1837, sausio 10.
[76] Ibid.
[77] Plg., pavyzdžiui, ką *La Phalange* pasakoja apie Delacollonge'ą arba apie Elirabide'ą. (1836, rugpjūčio 1, ir 1840, spalio 2.)

metis berniūkštis, be pastogės ir šeimos, apkaltintas valkatavimu, kurį nuosprendis dvejiems metams pataisos darbų, be abejo, ilgam įstūmė į nusikalstamumo klystkelius. Tikriausiai jis būtų nepalikęs pėdsako, jeigu įstatymo diskursui, pavertusiam jį nusikaltėliu (ne tiek pagal kodekso raidę, kiek disciplinos vardan), nebūtų priešpriešinęs antiįstatyminės veiklos diskurso, kuris nepakluso šiam spaudimui ir kuris teigė nedisciplinuotumą – dviprasmiškai, bet sistemingai – kaip netvarkingą visuomenės tvarką ir kaip neatimamą individo teisę. Visus antiįstatyminius veiksmus, kuriuos teismas kvalifikuoja kaip nusižengimus, kaltinamasis perkvalifikuoja kaip gyvybinės galios pasireiškimą: gyvenamosios vietos nebuvimas virsta laisvu valkatos gyvenimu, šeimininko – autonomija, darbo – laisve, dienotvarkės – dienų ir naktų pilnatve. Šią antiįstatyminės veiklos konfrontaciją su disciplinos–bausmės–nusikalstamumo sistema amžininkai arba, tikriau tariant, ten dalyvavęs žurnalistas suvokė kaip komišką momentą tos kovos, kurioje kriminalinis įstatymas susikibo su nedisciplinuotumo mažmožiais. Ir tai buvo tiesa: ir pati byla, ir ją sekęs nuosprendis buvo XIX amžiuje iškilusios įstatymiškų bausmių problemos kvintesencija. Ironija, su kuria teisėjas bando panardinti nedisciplinuotumą įstatymų didybėje, ir įžūlumas, su kuriuo kaltinamasis vis grąžina jį į pamatinių teisių tarpą, puikiai atspindi baudžiamosios sistemos būklę.

Ir tai, be abejo, iliustruoja *Gazette des tribunaux*[78] išspausdinta ataskaita iš teismo salės: „Teisėjas: Reikia miegoti namuose. – Béasse'as: Argi aš turiu namus? – Jūs nuolatos valkataujate. – Aš turiu užsidirbti pragyvenimui. – Jūsų amžius, užsiėmimas? – Pirma, man mažiausiai trisdešimt šešeri. Antra, aš niekam nedirbu. Jau ilgą laiką dirbu tiktai sau. Mano užsiėmimas – ir diena, ir naktis. Pavyzdžiui, dieną aš nemokamai dalinu visiems praeiviams brošiūras; aš bėgu pasitikti diližano ir padedu keleiviams nešti jų ryšulius; vaikštau ant rankų Neuilly aveniu; vakare

[78] *Gazette des tribunaux*, 1840, rugpjūtis.

teatruose prasideda spektakliai: aš atidarinėju karietų dureles, pardavinėju kontramarkes; aš esu labai užsiėmęs. – Jums pačiam būtų geriau, jeigu mes apgyvendintume jus geruose namuose, kur išmoktumėte amato. – Ojojoi, geri namai, amatas, kokia nuobodybė! Be to, tie buržua, jie nuolatos bamba, ir jokios laisvės. – Jūsų tėvas tam neprieštarauja? – Nebėra tėvo. – O jūsų motina? – Nebėra, nei tėvų, nei draugų, esu laisvas, nepriklausomas." Išgirdęs nuosprendį, kuriuo jam skiriama dveji metai pataisos darbų, Béasse'as „padarė rūgščią miną, paskui atgavo gerą nuotaiką: ‚Du metai, tai ne daugiau negu dvidešimt keturi mėnesiai. Nagi, pirmyn'."

Būtent šią sceną persispausdino *La Phalange*. Jai teikiama svarba, lėtas, kruopštus jos narstymas rodo, kad Fourier pasekėjai toje kasdienėje byloje įžvelgė pamatinių jėgų susidūrimą. Iš vienos pusės – „civilizacija", kuriai atstovauja teisėjas, „tarsi pats įstatymas, įstatymo dvasia ir raidė". Atrodytų, kad jos prievartos sistema yra kodeksas, bet iš tikrųjų tai disciplina. Reikalaujama prievartinės integracijos – turėti pastogę, gyvenamąją vietą: „Miegame namie, sako teisėjas, juk jo požiūriu visi turi turėti gyvenamąją vietą, savo būstą, prabangų ar prastą – jam nesvarbu; tai ne jo rūpestis; jo rūpestis priversti kiekvieną individą, kad jį turėtų." Be to, reikia turėti užsiėmimą, atpažįstamą tapatybę, visiems laikams fiksuotą individualybę: „Koks jūsų užsiėmimas? Šiame klausime sutelpa visa visuomenėje nustatyta tvarka. Valkatavimas jai šlykštus ir kelia nerimą. Reikia turėti stabilų, nuolatinį, ilgalaikį užsiėmimą, galvoti apie ateitį, užsitikrinti ją ir nebijoti jokių netikėtumų." Na, ir reikia turėti šeimininką, įsitraukti į hierarchiją ir užimti ten savo vietą; egzistuojama tik aiškiai apibrėžtų dominavimo santykių tinkle: „Pas ką jūs dirbate? Jeigu nesate šeimininkas, turite būti tarnas, nesvarbu, kaip; nesvarbu, ar jūs, kaip individas, patenkintas; svarbu palaikyti esamą tvarką." Susidūrusi su disciplina įstatymo veidu, antiįstatyminė veikla iškelia save kaip neatimamą teisę; pertrūkį paskatina ne tiek nusižengimas, kiek nedisciplinuotumas.

Kalbos nedisciplinuotumas: netaisyklinga gramatika ir replikų tonas „rodo gilią schizmą tarp kaltinamojo ir visuomenės, kuri teisėjo asmenyje kreipiasi į jį taisyklinga kalba". Įgimtos, nežabotos laisvės nedisciplinuotumas: „Jis puikiai nujaučia, kad pameistrys, darbininkas yra vergas, ir kad vergija – dalykas nelinksmas [...]. Jis puikiai nujaučia, jog, paklusęs įprastai tvarkai, niekada nebesidžiaugs laisve, nebepatenkins jį užvaldžiusio poreikio judėti [...]. Jam labiau prie širdies laisvė; kas jam darbo, kad kitiems ji atrodo netvarka? Juk tai laisvė – niekieno nevaržoma, siautulinga individualybės raiška, brutali ir ribota, tačiau instinktyvi ir natūrali." Šeimyninių santykių nedisciplinuotumas: kas kam darbo, kad šis pražuvęs vaikas buvo pamestas likimo valiai arba pats savo noru ištrūko iš namų, „nebegalėdamas pakęsti vergiško tėvų arba globėjų auklėjimo". Žengiant nedisciplinuotumo keliu, galų gale atmetama visa „civilizacija" ir pasirenkamas „laukinumas": „Jis dirba, tinginiauja, nerūpestingai švaisto laiką, ištvirkauja: jis daro viską, tik nesilaiko tvarkos; kaitaliodamas užsiėmimus ir nugrimzdęs į paleistuvystes, jis gyvena kaip laukinis – šia diena ir be rytojaus."[79]

Žinoma, negalima teigti, kad *La Phalange* pateikta analizė yra tipiška to meto liaudies laikraščių diskusijoms apie nusikaltimus ir baudžiamąją sistemą. Tačiau ji išsitenka tos polemikos kontekste. *La Phalange* pamokos nenuėjo visiškai veltui. Jų sukelto triukšmo aidas nuskambėjo antrojoje XIX amžiaus pusėje, kai anarchistai, pasirinkę savo puolimo objektu baudžiamąjį aparatą, iškėlė politinę nusikalstamumo problemą; kai jie manėsi atpažinę pačią kovingiausią įstatymo nepripažinimo formą; kai jie pabandė ne tiek heroizuoti nusikaltėlių maištus, kiek išvaduoti nusikalstamumą iš buržuazijos, pajungusios jį savo įstatymdavystės ir antiįstatyminės veiklos poreikiams, gniaužtų; kai jie panoro atkurti arba sukurti politinę įvairių antiįstatyminės liaudies veiklos formų vienybę.

[79] *La Phalange*, 1840, rugpjūčio 15

TREČIAS SKYRIUS

Kalinimas

Prireikus pasakyti datą, kada galutinai susiformavo kalinimo sistema, aš pasirinkčiau ne 1810 metus, kai buvo priimtas baudžiamasis kodeksas, ir net ne 1844 metus, kai buvo priimtas įstatymas, įtvirtinantis kalinimo vienutėje principą; nepasirinkčiau turbūt ir 1838 metų, nors tada ir buvo išspausdintos Charles'io Lucas, Moreau-Christophe'o ir Faucher knygos apie kalėjimų reformą. Aš pasirinkčiau 1840 metų sausio 22 dieną, kada oficialiai buvo atidaryta Mettray kolonija. Arba, tiksliau, tą dieną be datos, kai tos kolonijos vaikas, gulėdamas mirties patale, ištarė: „Kaip gaila, kad reikia taip greit palikti koloniją."[1] Taip mirė pirmasis penitenciarinės sistemos šventasis. Daug palaimintųjų,be jokios abejonės, nusekė paskui jį, jeigu tiesa tai, kad kolonijų auklėtiniai, keldami į padanges naująją kūno baudimo politiką kartojo: „Smūgiai, aišku, gerai, tačiau kameros dar geriau."

Kodėl Mettray? Todėl, kad tai intensyviausios disciplinos išraiška, modelis, kuriame sukoncentruota visa prievartinio elgesio reguliavimo technologija. Tai ir „vienuolynas, ir kalėjimas,

[1] E. Ducpétiaux, *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers*, t. II, p. 383.

ir kolegija, ir karinė dalis". Kaliniai suskirstomi į mažas, griežtai hierarchizuotas grupes pagal penkis modelius: šeimos modelį (kiekviena grupė yra „šeima", sudaryta iš „brolių" ir dviejų „vyresniųjų brolių"); kariuomenės modelį (kiekviena šeima paklūsta vadovui ir padalinama į du skyrius, kuriems vadovauja vadovo pavaduotojai; kiekvienas kalinys gauna numerį ir išeina pradinio karinio parengimo kursą; kasdien tikrinama švara, kas savaitę – drabužiai; tris kartus per dieną kaliniai sušaukiami visuotiniam patikrinimui); dirbtuvės modelį, – vadovai ir meistrai organizuoja darbą ir apmoko jaunesniuosius kalinius; mokyklos modelį (kasdien – valandą arba pusantros valandos trunkanti pamoka; ją veda kolonijos mokytojas ir vadovų pavaduotojai); na ir teisminį modelį – kiekvieną dieną kolonijos priimamajame „vykdomas teisingumas": „Už mažiausią nepaklusnumą skiriama bausmė – geriausia priemonė išvengti sunkių nusikaltimų yra labai griežtai bausti už menkiausią nusikaltimą: Mettray kolonijoje baudžiama už vieną nereikalingą žodį"; pagrindinė baudimo priemonė yra vienutė; nes „vaikų moralei izoliacija yra geriausia poveikio priemonė; tuomet ypač stipriai jų jausmams byloja tikėjimo balsas, net jeigu jų širdis iki šiol niekada nebuvo jam atsivėrusi"[2]; tą parabaudžiamąją instituciją, sukurtą netapti kalėjimu, vainikuoja vienutė, ant kurios sienų juodomis raidėmis išvedžiota: „Dievas jus regi."

Tokia skirtingų modelių sankirta leidžia apibrėžti, kuo specifiška yra „muštravimo" funkcija. Mettray kolonijos vadovai ir jų pavaduotojai turi būti ne teisėjais, mokytojais, meistrais, žemesniaisiais karininkais ar „tėvais" tikrąja žodžio prasme, o visais jais po truputį, savais būdais įtakojančiais auklėtinių elgseną. Tam tikra prasme tai techninio elgesio reguliavimo specialistai: elgsenos inžinieriai, individualybės ortopedai. Jie turi pagaminti paklusnius ir kartu sugebančius dirbti kūnus: jie kontroliuoja dirbančiuosius (devynios–dešimt valandų per dieną

[2] Ibid., p. 377.

amatų arba žemės ūkio darbų); signalizuodami trimitu arba švilpuku vadovauja kalinių rikiuotėms, fizinėms pratyboms, kariniams užsiėmimams, kėlimuisi, gulimuisi, žygiavimui; moko gimnastikos pratimų[3]; žiūri švaros, veda į pirtį. Nuo muštruojamųjų nė akimirką nenuleidžiamos akys; be paliovos renkamos žinios apie kasdienį kolonijos auklėtinių elgesį; tokiu žinojimu naudojamasi kaip nuolatinio vertinimo instrumentu: „Patekęs į koloniją vaikas tuojau pat apklausiamas: iš kur jis kilęs, kas jo šeima, dėl kokio nusižengimo jis atsidūrė teisiamųjų suole, kokius dar nusikaltimus yra padaręs per savo trumpą ir dažnai ne itin linksmą gyvenimą. Jo parodymai užfiksuojami registracijos knygoje, kurioje nuosekliai surašomos visos žinios apie kiekvieną auklėtinį jo buvimo kolonijoje laikotarpiu ir iš jos išėjus."[4] Kūno modeliavimas leidžia pažinti individą, techninis mokymas įdiegia elgsenos ypatumus, o sugebėjimų įgijimas susipina su valdžios santykių fiksavimu; suformuojami stiprūs, įgudę žemdirbiai; o drauge, užtikrinus techninę kontrolę, gaminami nuolankūs subjektai ir konstituojamas patikimo žinojimo apie juos korpusas. Taigi disciplinarinės kūno valdymo technikos užduotis dvejopa – pažinti „sielą" ir išlaikyti pavergtą kūną. Pasiektas rezultatas patvirtina šio muštravimo efektyvumą: 1848 metais, kai „revoliucijos karštligė audrino visų vaizduotę, kai sukilo Anžero, La Flèche'o, Affort'o mokyklos ir net kolegijos, Mettray kolonija atrodė ramesnė nei paprastai"[5].

Mettray kolonija ypač pamokanti tuo, kad muštras čia laikytas atskira auklėjimo rūšimi. Šalia esama ir kitų kontrolės formų, kuriomis jis remiasi: medicininė priežiūra, bendrasis lavinimas, religinis auklėjimas. Tačiau muštras nevisiškai sutampa su jomis. Ir su administravimu *stricto sensu*. „Šeimų" vadovai ir jų

[3] „Visa, kas nuvargina, padeda išguiti blogas mintis. Todėl rūpinamasi, kad žaidimų pratimai būtų kuo smarkesni. Vakare, vos sudėję bluostą, jie užmiega." (Ibid., p. 375–376.) Plg. iliustraciją nr. 27.
[4] E. Ducpétiaux, *Des colonies agricoles*, 1851, p. 61.
[5] G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850.

pavaduotojai, auklėtojai ir meistrai turėjo gyventi kuo arčiau auklėtinių; jų drabužiai buvo „beveik tokie pat kuklūs"; jie niekuomet nepalikdavo auklėtinių vienų, prižiūrėdavo juos ir dieną, ir naktį; tarp savęs turėjo nuaudę nuolatinio stebėjimo tinklą. Šiems prižiūrėtojams formuoti kolonijoje buvo įkurta speciali mokykla. Jos programos esmė ta, kad būsimieji kadrai išeina tą patį prievartinio mokymo kursą, kaip ir kaliniai: jie „tarytum mokiniai paklūsta disciplinai, kurią vėliau turės įvesti kaip mokytojai". Ten dėstomas valdžios santykių menas. Tai pirmoji pedagoginė grynosios disciplinos mokykla: čia „pataisa" nėra tiesiog vienas projektų, pateisinimo sau ieškančių „humaniškume", o pagrindimo – kokiame nors „moksle"; tai yra technika, kurios išmokstama, kuri perimama ir perduodama ir kuri paklūsta bendroms normoms. Nedisciplinuotųjų arba pavojingųjų elgesio prievartinio normalizavimo praktika savo ruožtu gali būti „normalizuota" techninio patobulinimo ir racionalaus apmąstymo keliu. Disciplinarinė technika tampa „disciplina", turinčia savo mokyklą.

Taip jau atsitiko, kad būtent šioje epochoje, humanitarinių mokslų istorikų nuomone, gimė mokslinė psichologija: esą maždaug tais pačiais metais Weberis pradėjo naudoti savo mažytį emocijų matavimo kompasą. Akivaizdu, kad tai, kas vyksta Mettray (o kiek anksčiau ar kiek vėliau – ir kitose Europos šalyse), yra iš visai kitos srities. Čia iškyla arba, tikriau sakant, instituciškai apibrėžiama, ir gauna tarsi kokį krikštą naujo tipo kontrolė, sujungianti pažinimą ir valdžią kovoje prieš disciplinarinei normalizacijai nepasiduodančius individus. Ir vis dėlto psichologijos formavimosi ir vystymosi istorijoje tie disciplinos, normalumo ir pavergimo profesionalai, be jokios abejonės, ženklina naujo etapo pradžią. Galima, aišku, pasakyti, kad sensorinių signalų kiekybinio įvertinimo metodiką pateisina gimstančio fiziologijos mokslo autoritetas, ir todėl ji nusipelno vietos mokslo istorijoje. Tačiau normalumo kontrolę irgi glaudžiai supo medicina arba psichiatrija, garantavusios jai „moksliškumo" statusą;

ta kontrolė rėmėsi teisminiu aparatu, kuris tiesiogiai arba netiesiogiai ją legalizavo. Saugoma dviejų tokių galingų globėjų, pasitarnaudama jiems, be kita ko, kaip ryšio priemonė arba mainų vieta, smulkmeniškai ištobulinta normų kontrolės technika be paliovos plėtėsi iki pat šios dienos. Nuo nedidelės Mettray mokyklos laikų šių procedūrų specifinė institucinė bazė nepaprastai išaugo. Jų aparatai dauginosi ir plėtojosi. Stiprėjo ryšiai su ligoninėmis, mokyklomis, viešosiomis įstaigomis ir privačiomis įmonėmis. Gausėjo disciplinos tarnautojų, stiprėjo jų valdžia ir techninė kvalifikacija. Susikūrė nedisciplinuotumo specialistų luomas. Mettray kolonija ir jos mokykla atvėrė naują erą normalizuojančios valdžios normalizavimo ir su valdžia susiliejusio žinojimo apie individus formavimo istorijoje.

*

Tačiau kodėl laikytina, kad būtent šiuo momentu baigė formuotis menas bausti, kuriuo ir šiandien mes daugiau ar mažiau naudojamės? Juk toks pasirinkimas šiek tiek „neteisingas". Juk proceso „pabaiga" nukeliama į kriminalinės teisės šalikelę. Nes Mettray yra „raišas" kalėjimas: kalėjimas, nes jame teismo nuosprendžiu buvo kalinami jauni nusikaltėliai; ir vis dėlto truputėlį kas kita: ten uždarydavo nepilnamečius, apkaltintus, o vėliau išteisintus remiantis 66 kodekso straipsniu, ir internus, kaip ir XVIII amžiuje, atiduotus auklėti į koloniją. Mettray kolonija, baudimo modelis, yra tikros baudžiamosios sistemos pats tolimiausias paribys. Tai pati garsiausia iš visų institucijų, gerokai anapus kriminalinės teisės ribų suformavusių tai, ką galėtume pavadinti kalinimo archipelagu.

Bendrieji principai, didieji kodeksai ir įstatymdavystė aiškiai bylojo: jokių „neįstatymiškų" įkalinimų, jokių sulaikymų be kvalifikuotos juridinės institucijos sprendimo, jokių savavališkų, iki šiol masiškai pasitaikydavusių, uždarymų belangėn. Tačiau iš tiesų taip ir nebuvo atsisakyta įkalinimo be teismo

principo.[6] Iš dalies (ir tik iš dalies) suardytą klasikinį didžiojo įkalinimo aparatą tučtuojau imtasi gaivinti, pertvarkyti, tobulinti kai kuriuos jo aspektus. Bet dar svarbiau tai, kad kalėjimas padėjo jam homogenizuotis, viena vertus, su įteisintomis bausmėmis, kita vertus, su disciplinariniais mechanizmais. Ribos tarp įkalinimo, teismo skiriamų bausmių ir disciplinarinių institucijų, kurios jau klasikiniame amžiuje buvo miglotos, dabar baigia visiškai nusitrinti, užleisdamos vietą didžiuliam kalinimo kontinuumui, kurio penitenciariniai metodai prasismelkia į pačias nekalčiausias disciplinas, disciplinarinės normos prigyja pačioje baudžiamosios sistemos šerdyje, o menkiausiam antiįstatyminiam veiksmui, smulkiausiam taisyklių nesilaikymui, nukrypimui arba anomalijai graso nusikalstamumo šešėlis. Subtilus, niuansuotas kalinimo tinklas, nuaustas iš kompaktiškų institucijų ir mozaikiškų, išsklaidytų procedūrų, perėmė atsakomybę iš klasikiniame amžiuje funkcionavusio savavališko, masinio, prastai integruoto į visuomenę įkalinimo.

Nebandysime čia atkurti viso audinio, nuklojusio pirma artimiausias, o vėliau – kaskart atokesnes kalėjimo apylinkes. Jo mastui įvertinti pakaks keleto orientyrų ir keleto datų – jo daigų ankstyvumui atskleisti.

Prisiminkime žemdirbystės sekcijas *maisons centrales*'e (pirmasis pavyzdys – 1824 metais Gaillono kalėjimas, vėliau – Fontevrault, Douaires, Boulard'o kalėjimai); skurdžių vaikų, pamestinukų ir valkatų kolonijas (1840 metais Petit-Bourg, 1842 – Ostwald); grasos namus prasikaltusioms merginoms, kurios „atšlyja nuo minties sugrįžti į netvarkingą gyvenimą", „vargšėms nekaltoms būtybėms, kurias amoralios motinos pastūmėjo į ankstyvą ištvirkimą", arba skurde atsidūrusioms merginoms, kurios pulkuojasi prie ligoninių arba nuomojamų namų durų; pataisos kolonijas, numatytas 1850 metų įstatyme: išteisinti arba nuteisti

[6] Atskirą studiją reikėtų skirti Revoliucijos metais užvirusioms diskusijoms dėl šeimyninių teismų, valstybinės globos ir tėvų teisės uždaryti savo vaikus į pataisos įstaigą.

nepilnamečiai ten „auklėjami kartu griežtos disciplinos dvasia, užsiima žemės ūkio darbais bei pagrindiniais su tuo susijusiais amatais", vėliau prie jų prisijungia ir nepilnamečiai, nuteisti sunkiesiems darbams, bei „nedori ir nenuolankūs labdaringų įstaigų auklėtiniai".[7] Kuo toliau nuo baudžiamosios sistemos *stricto sensu*, tuo plačiau užgriebia kalinimo ratilai, tuo mažiau panašumo su kalėjimu, kol galų gale jis visai išnyksta: atsiranda pamestinukų arba neturtėlių vaikų namai, našlaičių prieglaudos (pavyzdžiui, Neuhof arba Mesnil-Firmin), pameistrių internatai (pavyzdžiui, Reimso Bethléem arba Nansi Maison); dar toliau – gamyklos-vienuolynai, pavyzdžiui, La Sauvagère, vėliau – Tarare, Jujurieu (kur darbininkės pradeda dirbti maždaug nuo trylikos metų, metų metais gyvena uždarytos ir į miestą išleidžiamos tik su prižiūrėtoju; jos gauna ne atlyginimą, o tam tikrą algą ir premijas už uolumą bei gerą elgesį, kurias atsiimti gali tik palikdamos gamyklą). Be viso to, prisiminkime dar ir kitas įstaigas, ne atkartojančias „kompaktišką" kalėjimą, o pasinaudojančias kai kuriais kalinimo mechanizmais: patronažo draugijos, moralės saugotojų susivienijimai, pagalbos ir drauge priežiūros biurai, darbininkų miesteliai ir būstai, kurių primityviausiose ir „žaliausiose" formose dar labai aiškiai matomos penitenciarinės sistemos žymės.[8] Galiausiai šis didžiulis kalinimo sietas sujungia visus disciplinarinius mechanizmus, funkcionuojančius paskirai visuomenės kūne.

[7] Apie visas šias institucijas žr. H. Gaillac, *Les Maisons de correction*, 1971, p. 99–107.

[8] Plg, pavyzdžiui, XIX amžiaus vidurio Lilyje pastatytų darbininkų būstų aprašymą: „Švara yra pirmasis dienotvarkės punktas. Tai reglamento siela. Griežtos sankcijos triukšmadariams, girtuokliams, bet kokiai netvarkai. Sunkiai nusižengę iškeldinami. Įgiję tvarkos ir taupymo įpročius, darbininkai pirmadieniais nebepalieka darbo vietų [...]. Vaikai geriau prižiūrimi ir nebekelia triukšmo [...]. Skiriamos premijos už gerai prižiūrimą butą, už gerą elgesį, už atsidavimą, ir kiekvienais metais prisirenka daug kandidatų šioms premijoms gauti." (Houzé de l'Aulnay, *Des logements ouvriers à Lille*, 1863, p. 13–15.)

Kaip matėme, kalėjimas baudžiamojoje sistemoje baudimo procedūrą transformavo į penitenciarinę techniką; kalinimo archipelagas savo ruožtu šitą baudžiamosios institucijos techniką pritaiko visos visuomenės kūnui. Ir gauna keletą svarbių rezultatų.

1. Šio neaprėpiamo mechanizmo tolydus laipsniškumas leidžia lėtai, nepastebimai ir tarsi natūraliai pereiti nuo netvarkos prie nusižengimo ir, atvirkščiai, nuo įstatymo pažeidimo prie nukrypimo nuo taisyklės, nuo vidurkio, nuo reikalavimo, nuo normos. Klasikinėje epochoje nusižengimo, nuodėmės ir blogo elgesio sferas, nors visos jos turi bendrą ryšį su kalte apskritai[9], vieną nuo kitos atribojo skirtingi joms taikomi kriterijai ir skirtingos institucijos (prieglauda, teismas, įkalinimas). Kalinimas, jo priežiūros ir baudimo mechanizmai, priešingai, funkcionuoja santykinio tolydumo principu. Tai tolydumas tarp pačių institucijų, nukreipiančių iš vienos į kitą (iš labdaringos įstaigos galima patekti į našlaičių prieglaudą, *maison de correction*, pataisos namus, disciplinarinį batalioną, kalėjimą; iš mokyklos – į patronažo draugiją, labdaringos bendrijos dirbtuves, prieglaudą, penitenciarinį vienuolyną; iš darbininkų miestelio – į ligoninę, kalėjimą). Tai tolydumas baudimo kriterijų ir mechanizmų, kurie, pradėję nuo paprasčiausio nukrypimo nuo normos, palaipsniui kelia reikalavimų kartelę ir griežtina sankcijas už jų nesilaikymą. Tai tolydus laipsniškumas institucionalizuotų, specializuotų ir kompetentingų organų (ir žinojimo, ir valdžios sferoje), kurie, atmetę bet kokią savivalę, vadovaudamiesi reglamentų raide, nustato ir išmatuoja nusižengimus, juos hierarchizuoja, diferencijuoja, sankcionuoja, baudžia ir palengva pereina nuo sankcijų prieš nukrypimus nuo normos prie bausmių už nusikaltimus. „Kalinimas", jo dau-

[9] Tai aiškiai yra suformulavę kai kurie teisininkai, pavyzdžiui, Muyart de Vouglans'as (*Réfutation des principes hasardés dans le traité des délits et des peines*, 1767, p. 108; *Les Lois criminelles de la France*, 1780, p. 3) arba Rousseaud de la Combe'as (*Traité des matières criminelles*, 1741, p. 1–2).

gialypiai, išsklaidyti arba kompaktiški pavidalai, kontrolės ir prievartos, nepastebimos priežiūros ir nuolatinio spaudimo institucijos leidžia kiekybiškai ir kokybiškai pasverti kiekvieną bausmę. Mažos ir didelės bausmės, švelnus ir griežtas režimai, blogi atsiliepimai ir menkiausi kaltinimai standartizuojami arba paskirstomi subtiliausiomis atšakomis. Menkiausia iš disciplinų gali pasakyti: tu baigsi katorga; o pats griežčiausias iš kalėjimų nuteistam kalėti iki gyvos galvos grasina: neliks nepastebėtas mažiausias taisyklių pažeidimas. Baudimo funkcijos visuotinumą, kurio XVIII amžiuje ieškota „ideologinėje" vaizdinių ir ženklų technikoje, dabar užtikrina visa apimantis, materialus, kompleksiškas, paskiras, tačiau darnus įvairių kalinimo mechanizmų karkasas. Dėl to tarp menkiausio iš prasižengimų ir sunkiausio iš nusikaltimų esama bendro vardiklio: tai nebėra kaltė ar pasikėsinimas į visuomenės interesus, tai nukrypimas ir anomalija. Ją aptinkame mokykloje, teisme, beprotnamyje arba kalėjime. Tą funkciją, kurią kalinimas apibendrino taktiniu požiūriu, ji apibendrino prasmės atžvilgiu. Valdovo priešininkas, vėliau – visuomenės priešas, transformuojasi į deviantą*, kuris skleidžia įvairialypį netvarkos, nusikaltimo, beprotybės pavojų. Kalinimo tinklas daugybe gijų susieja dvi ilgas, daugialypes serijas – baudimo sistemą ir anormalumą.

2. Kalinimas, jo pakopos sudaro sąlygas atsirasti didiesiems „nusikaltėliams". Čia taikoma kruopščiausia atranka, gimsta vadinamosios „disciplinarinės karjeros". Klasikinėje epochoje visuomenės paribiuose ir plyšiuose atsivėrė miglota, pakanti ir pavojinga sfera, kurioje spietėsi atsidūrusieji „už įstatymo ribų" arba bent jau išvengusieji tiesioginių įstatymo gniaužtų: neaiški erdvė, nusikalstamumo formavimosi vieta ir priebėga; siūdami pirmyn atgal kaip papuola, ten susiduria skurdas, ne-

* Pranc. *déviant* – asmuo, kurio elgesys nukrypsta nuo priimtų visuomeninių normų.

darbas, persekiojama nekaltybė, klasta, kova prieš šio pasaulio galinguosius, nepaklusnumas priedermėms ir įstatymams, suplanuoti nusikaltimai; tai nuotykių erdvė, kurią, kiekvienas savaip, iššniukštinėjo Gilis Blasas, Sheppardas arba Mandrinas. XIX amžiuje disciplinarinės diferenciacijos ir klasifikacijos žaismas sukonstravo rūsčius kanalus, pačioje sistemos šerdyje muštruojančius paklusnius kūnus ir gaminančius nusikalstamumą pasitelkus tuos pačius mechanizmus. Vyko savotiškas disciplinarinis „ugdymas", tolydus ir prievartinis procesas, kažkuo panašus į mokymąsi universitete, kažkuo – į profesinės veiklos pakopas. Čia irgi daromos karjeros, tokios pat neabejotinos, tokios pat neišvengiamos, kaip ir viešajame visuomenės gyvenime: patronažinės ir labdaringos draugijos, gyvenamosios vietos apribojimas, pataisos kolonijos, disciplinariniai batalionai, kalėjimai, ligoninės, prieglaudos. Šių pakopų kontūrai pakankamai ženklūs jau XIX amžiaus pradžioje: „Mūsų labdaringos įstaigos funkcionuoja neįtikėtinai darniai – tad neturtėliai nepaliekami be paramos nė vienai akimirkai nuo pat savo gimimo iki mirties. Pasekime paskui nelaimingąjį: matote, tai vienas iš pamestinukų; jis patenka į lopšelį, o vėliau į našlaičių namus; sulaukęs šešerių metų, juos palieka ir pradeda lankyti pradinę, o vėliau – suaugusiųjų mokyklą. Jeigu negali dirbti, įtraukiamas į savo rajono labdaringų įstaigų sąrašus, o susirgęs gali pasirinkti bet kurią iš 12 ligoninių [...]. Galų gale, kai Paryžiaus varguolis artėja prie savo gyvenimo pabaigos, 7 prieglaudos yra pasiruošusios priglausti jo žilą galvą ir dažnai dėl jų sveiko režimo jis stumia savo nenaudingas dienas ilgiau negu koks nors turtuolis."[10]

Kalinimo tinklas nemeta į pragaro katilą to, ko jis negali įsisavinti; čia nėra jokio anapus. Jis iš vienos pusės atsiima tai, ką, atrodytų, atstumia iš kitos. Jis taupo viską, taip pat ir tai, ką

[10] Moreau de Jonnès, cituojama knygoje H. du Touquet, *De la condition des classes pauvres*, 1846.

baudžia. Jis nelinkęs prarasti netgi to, ką nusprendė diskvalifikuoti. Šioje panoptinėje visuomenėje, kurios visur esantį karkasą sudaro kalinimas, nusikaltėlis nėra už įstatymo ribų. Netgi nuo pat pradžių jis yra įstatymo ribose, paties įstatymo centre, arba bent jau pačiame viduryje tų mechanizmų, kurie nepastebimai tiesia kelią nuo disciplinos prie įstatymo, nuo nukrypimo prie pavojingos veikos. Nors kalėjimas baudžia nusikalstamumą, tačiau šį iš esmės gamina kalinimas, o galų gale – pats kalėjimas. Kalėjimas tėra natūrali šios žingsnis po žingsnio sukurtos hierarchijos tąsa, aukščiausias jos laipsnis. Nusikaltėlis – institucijos produktas. Tad neverta stebėtis, kad didžioji dalis nuteistųjų biografijos praslenka tuose mechanizmuose ir įstaigose, kurių paskirtis, kaip tikima, yra padėti išvengti kalėjimo. Kad panorus tai laikoma įrodymu, jog nusikaltėliškas „charakteris" neišnaikinamas: visuotinės kalinimo sistemos traukos linijos iš mažo padaužos produkavo Mende sunkiųjų darbų kalėjimo atsiskyrėlį. Ir atvirkščiai, pasidavus marginalijų lyrizmui, galima tikrai susižavėti *hors-la-lois** įvaizdžiu, įsivaizduoti didžiulį socialinį nomadą, besišlaistantį paklusnios ir persigandusios tvarkos paribiais. Tačiau nusikalstamumas gimsta ne pakraščiuose ir ne tolydžios tremties sąlygomis, jį gimdo vis gilesni jo įskiepiai visuomenėje, vis intensyvesnė priežiūra, vis tirštesnė disciplinarinė prievarta. Vienu žodžiu, kalinimo archipelagas visuomenės kūno gelmėje iš smulkių antiįstatymiškumo apraiškų skatina formuotis nusikalstamumą, kuris užgožia jas ir išveda į sceną specifinį kriminalinį kontingentą.

3. Bet turbūt svarbiausias kalinimo sistemos, jos išplitimo toli už legalaus įkalinimo ribų padarinys tas, kad galia bausti tampa savaime suprantama ir pateisinama – bent jau tolerancijos baudžiamajai sistemai slenkstis nebėra toks aukštas. Kalinimas siekia užlyginti bet kokius perlenkimus baudimo srityje. Grojama abiem parankiniais registrais – legaliuoju, teisingumo

* ‚Esantis už įstatymo ribų' (pranc.).

sferos, ir alegaliuoju, disciplinos sferos. Iš tikrųjų, didysis kalinimo sistemos tolydumas, apjuosiantis įstatymą ir juo vadovaujantis priimamus nuosprendžius, legalizuoja disciplinarinius mechanizmus, jų sprendimus ir sankcijas. Visas šis tinklas, jungiantis daug „regioninių", santykinai autonomiškų ir nepriklausomų institucijų, kartu su kalėjimo „forma" perima ir didžiosios teisingumo sistemos modelį. Disciplinarinių įstaigų nuostatai reprodukuoja įstatymą, sankcijos imituoja verdiktus ir bausmes, priežiūra atkartoja policijos modelį; o virš šių daugialypių įstaigų stūkso kalėjimas, jų atžvilgiu – grynoji forma, be jokių priemaišų ar sušvelninimų, suteikiantis joms tarsi kokią valstybinę garantiją. Kalinimas, jo ilgas šešėlis, besidriekiantis nuo katorgos arba belangės iki pakrikų ir lengvų suvaržymo pavidalų, spinduliuoja valdžią, kurią įstatymas įteisina, o teisingumas dažniausiai naudoja kaip mėgstamiausią ginklą. Ar galima disciplinų valdžiai prikišti savivalę, jeigu ji tik įsuka teisingumo sistemos mechanizmus, net kiek sušvelnindama jų poveikį? Jeigu šių mechanizmų efektus apibendrina, užgriebdama net giliausius sluoksnius, vien tam, kad išvengtų juose užkoduoto griežtumo? Kalinimo tolydumu ir kalėjimo formos sklaida legalizuojama arba bent jau pagrindžiama disciplinarinė valdžia, tuo būdu išvengianti galimų kraštutinumų arba piktnaudžiavimų.

Kita vertus, kalinimo piramidėje galia skirti įstatymo numatytas bausmes patenka į tokį kontekstą, kuriame ji pasirodo tarsi išsivadavusi nuo visokių kraštutinumų ir smurto. Kalėjimas, išsitenkantis subtiliai sugraduotame disciplinarinių mechanizmų ir juos jungiančių „įmovų" spektre, jokiu būdu nėra kažkokios kitokios valdžios šėlsmo rezultatas, o tiesiog intensyvesnis laipsnis mechanizmo, kuris be atvangos funkcionuoja nuo pirmųjų sankcijų atsiradimo laikų. Skirtumas tarp žemiausios iš „pataisos" institucijų, priglobiančios tuos, kuriems gresia kalėjimas, ir kalėjimo, kur individas siunčiamas nustačius baudžiamąją veiką, yra (ir turi būti) vos juntamas. Tokia griežta ekonomija kiek įmanoma užmaskuoja galios bausti neįprastumą.

Niekas nebeprimena anų laikų besaikės valdovo valdžios, kuri keršydavo aukų kūnams už jo prestižo menkinimą. Kalėjimas, rūpindamasis savo globotiniais, tęsia kitur pradėtą darbą, kurį visuomenė atlieka su kiekvienu, pasitelkdama nesuskaičiuojamus disciplinos mechanizmus. Kalinimo kontinuumo dėka apkaltinanti instancija nejučia įsiterpia tarp tų, kurios kontroliuoja, transformuoja, pataiso, pagerina. Tiesą sakant, ji tikrai niekuo nesiskirtų, jeigu ne ypatingas nusikaltėlių „pavojingumas", jų nukrypimų nuo normos sunkumas ir privalomas ritualo iškilmingumas. Tačiau funkciškai ši galia bausti iš esmės nesiskiria nuo galios gydyti arba auklėti. Šios gālios, antraeilė, smulki joms tenkanti užduotis tarsi sankcionuoja ją iš apačios; tačiau tai nemenkina jos reikšmės, nes sankciją suteikia technika ir racionalumas. Kalinimas „natūralizuoja" legalią galią bausti, kaip jis „legalizuoja" techninę galią disciplinuoti. Homogenizuodamas šias galias, pašalindamas iš vienos smurto, iš kitos – savavališkumo elementus, amortizuodamas galimus maištus ir taip paleisdamas vėjais jų susierzinimą ir įniršį, leisdamas joms naudotis tais pačiais pasvertais, mechaniškais ir nekrentančiais į akis metodais, kalinimas įgyvendina tą didžiąją valdžios „ekonomiją" , kurios formulės ieškota XVIII amžiuje, kėlusiame naudingos žmonių akumuliacijos ir valdymo problemą.

Kalinimo visuotinumas, paplitimas kiekviename visuomenės aukšte, nuolatinis korekcijos meno painiojimas su teise bausti žemiau nuleidžia lygmenį, kuriame baudimas laikomas natūraliu ir savaime suprantamu dalyku. Dažnai keliamas klausimas, kaip prieš ir po Revoliucijos buvo iš naujo pagrindžiama teisė bausti. Nėra abejonių, kad atsakymo reikia ieškoti sutarties teorijoje. Tačiau sykiu, o gal net pirma reikia kelti atvirkščią klausimą: kaip pavyko pasiekti, kad žmonės neprieštarauja galiai bausti, arba, paprasčiau tariant, nubausti, sutinka su bausme. Sutarties teorijos atsakas – fiktyvus, juridinis subjektas, kitiems perleidžiantis galią teisti save, kuria naudodamasis jis teisia kitus. Labai tikėtina, kad šiam chimeriškam teisės bausti per-

davimui techninį ir realų, betarpiškai materialų dubletą pateikė didysis kalinimo kontinuumas, sujungęs disciplinos ir įstatymo valdžią, nusidriekęs be pertrūkio nuo pačių smulkiausių prievolių iki ilgiausio baudžiamojo įkalinimo.

4. Į šią naująją valdžios sanklodą kartu su kalinimo sistema, jos pagrindiniu įrankiu ateina naujos formos „įstatymas": teisingumo ir gamtos, privalomo nurodymo ir kūno konstitucijos mišinys – norma. Iš čia atsiranda visokių padarinių: teisminė valdžia arba bent jau jos funkcionavimas, yra iš vidaus; darosi vis sunkiau teisti, tarsi būtų gėda ką nors nuteisti; teisėjus apima nesuvaldomas noras matuoti, vertinti, diagnozuoti, atpažinti normalumą ir anormalumą; ir garbės gydyti arba readaptuoti troškimas. Štai kodėl nėra ko kalbėti apie teisėjų sąžiningumą ar nesąžiningumą, arba net apie jų pasąmonę. Nepasotinamas „medicinos apetitas", kurį jie malšina viskuo – pradedant psichiatrine ekspertize, baigiant kriminologiniais plepalais, rodo, kad jų valdžia „išsigimė"; kad viename kuriame lygmenyje ji vadovaujasi įstatymais, tačiau kitame, fundamentalesniame, lygmenyje ji funkcionuoja kaip normatyvinė valdžia; formuluoti „terapeutinius" verdiktus ir skirti „readaptacinius" įkalinimus juos verčia ne sąžiningumas arba jų humanizmas, o valdžia, kuriai jie tarnauja. Ir atvirkščiai – nors teisėjai vis nenoriau imasi teisti, kad nuteistų, normatyvinei valdžiai įgaunant užmojį, teisminė veikla plečiasi. Visur esančių disciplinos mechanizmų pagimdyta, pasiremdama įvairiopais kalinimo aparatais, ji tapo viena svarbiausių mūsų visuomenės funkcijų. Normalumo teisėjų pilna visur. Tai mokytojo teisėjo, gydytojo teisėjo, auklėtojo teisėjo, „socialinio darbuotojo" teisėjo visuomenė. Jais paremta normatyvumo visatos viešpatija. Ir kiekvienas savame taške reikalauja klusnumo iš kūno, gestų, elgesio, elgsenos, sugebėjimų, veiksmų. Naujųjų laikų visuomenėje kalinimo tinklas, jo kompaktiški arba išsklaidyti pavidalai, įterpimo, padalijimo, priežiūros, stebėjimo sistemos buvo didelė paspirtis normalizacinei valdžiai.

24 -679

5. Visuomenę uždengęs kalinimo audinys garantuoja realų kūno nusavinimą ir kartu – nenutrūkstamą jo stebėjimą. Tai baudimo aparatas, iš prigimties labiausiai atitinkantis naująją valdžios sanklodą, ir žinojimo, reikalingo šiai sanklodai, formavimo įrankis. Šį dvigubą vaidmenį jis gali atlikti dėl savo panoptiškumo. Ilgą laiką jo fiksavimo, paskirstymo, registravimo procedūros buvo viena iš prielaidų – galbūt būtiniausia ir kartu paprasčiausia, labiausiai netašyta, labiausiai materiali – sąlygojusių tą beribę egzaminavimo veiklą, kuri objektyvavo žmogiškąjį elgesį. Prie to, kad mes iš „inkvizicinio" teisingumo amžiaus įžengėme į „egzaminuojančio" teisingumo epochą, kad, imant dar plačiau, egzaminavimo procedūra įstengė taip plačiai užkloti visą visuomenę ir iš dalies sudaryti sąlygas mokslų apie žmogų atsiradimui – prie viso to daug prisidėjo įvairių kalinimo mechanizmų gausa ir tankus persipynimas. Tuo nenorima pasakyti, kad humanitarinius mokslus pagimdė kalėjimas. Bet susiformuoti ir produkuoti epistemoje visus žinomus sukrėtimus pastarieji galėjo tik todėl, kad juos priglaudė nauja specifinė valdžios atmaina: visiškai kitokia kūno politika, visiškai kitaip išgaunanti paklusnumą ir naudą iš žmonių masių. Ji reikalavo į valdžios santykius įtraukti aiškiai apibrėžtus žinojimo santykius; buvo pasitelkta mišri pavergimo ir objektyvacijos technika, ginkluota naujomis individualizacijos procedūromis. Kalinimo tinklas pasitarnavo kaip vienas iš karkaso elementų valdžiai-žinojimui, įvedusiai humanitarinius mokslus į istoriją. Pažinimo žmogus (nesvarbu, kaip jį įvardysim, – siela, individualybė, sąžinė, elgsena) tampa šios analitinės apgulties, šio dominavimo-stebėjimo padariniu ir kartu objektu.

6. Šituo, be abejonės, galima paaiškinti begalinį tvirtumą, kuriuo pasižymėjo kalėjimas – ta nereikšminga inovacija, šmeižta nuo pirmųjų dienų. Jeigu jis būtų buvęs atmetimo arba traiškymo įrankis valstybės aparato rankose, būtų buvę daug lengviau modifikuoti pernelyg ryškias jo formas arba surasti jam priimtinesnį pakaitalą. Tačiau, šitaip įsišaknijęs valdžios

mechanizmuose ir strategijose, kalėjimas bet kam, panorusiam jį transformuoti, priešpriešina didžiulę inercijos jėgą. Būdinga štai kas: bandymus modifikuoti įkalinimo režimą blokuoja ne vien teisminės institucijos; priešinasi ne kalėjimas kaip baudžiamoji sankcija, o kalėjimo ateisminė paskirtis, ryšiai ir tikslai, kalėjimas – visuotinio disciplinos ir priežiūros tinklo laidininkas, kalėjimas – panoptinio režimo funkcija. Tai nereiškia, kad jo negalima modifikuoti, kad be jo tokia visuomenė kaip mūsų niekuomet negalės išsiversti. Priešingai, galime išskirti du procesus, tarsi jį pagimdžiusių procesų tęsinį, kurie įstengs gerokai apriboti jo naudojimą ir transformuoti jo vidinį funkcionavimą. Ir šie procesai, neabejotinai, jau įgavo užmojį. Pirma, mažėja nusikalstamumo kaip specifinės, uždaros ir kontroliuojamos antiįstatymiškumo formos, nauda (arba didėja nenauda); nacionaliniu arba tarptautiniu mastu susikūrus didiesiems antiįstatyminės veiklos pavidalams, tiesiogiai susipynusiems su politiniais arba ekonominiais aparatais (neteisėtos finansinės operacijos, žvalgybos tarnybos, nelegali prekyba ginklais ir narkotikais, spekuliacija nekilnojamuoju turtu), tapo akivaizdu, kad kiek primityvokas ir į akis krentantis nusikalstamumo darbinis arkliukas nebėra efektyvus; arba dar, kiek siauresniu mastu, – keleriopai didesnę naudą iš seksualinio malonumo ėmus gauti parduodant kontraceptines priemones arba, aplinkiniu keliu, kuriant literatūrą, filmus ir spektaklius apie jį, archajinė prostitucijos hierarchija netenka didžiosios dalies savo tikslingumo. Iš kitos pusės – disciplinariniai tinklai tamprėja, vis dažniau jie susikeičia vietomis su baudžiamuoju aparatu, vis reikšmingesnę valdžią jie įgauna, vis masiškiau jiems perduodamos teisminės funkcijos; dabar, kai medicina, psichologija, švietimas, labdara, „socialinė rūpyba" perima vis daugiau kontroliuojančios ir sankcionuojančios valdžios funkcijų, baudžiamasis aparatas savo ruožtu galės medikalizuotis, psichologizuotis, pedagogizuotis; o drauge nebetenka savo reikšmės kalėjimas, kaip šarnyras jungęs

baudžiamąją ir disciplinarinę valdžias, kurio penitenciarinis diskursas prasilenkė su pasekmėmis – nusikalstamumo konsolidacija. Tarp visų tų normalizavimo aparatų, kurių įtaka vis stiprėja, kalėjimas, kaip specifinė institucija, ir jo, kaip jungties, vaidmuo netenka savo *raison d'être*.

Taigi kalbant apskritai apie politinę kalėjimo ateitį, nėra svarbu žinoti, ar atliks jis pataisos funkciją, ar ne; ar teisėjai, psichiatrai arba sociologai turės jame didesnę valdžią negu administratoriai arba prižiūrėtojai; galų gale nesvarbu, ar bus alternatyvus kalėjimas, ar visai kas kita negu kalėjimas. Dabar didesnę problemą kelia normalizavimo aparatų plėtra ir visa skalė valdžios efektų, kuriuos jie skleidžia steigdami naujas objektyvybes.

*

1836 metais *La Phalange* korespondentas rašė: „Moralistai, filosofai, įstatymų leidėjai, civilizacijos pataikūnai, štai kaip atrodys jūsų sutvarkytas Paryžius, štai jo patobulintas planas, kuriame panašybės dedasi prie panašybių – visų ligų ligoninės, visų nelaimių prieglaudos, bepročių namai, kalėjimai, vyrų, moterų ir vaikų katorgos. Šią dalį juosia kareivinės, teismai, policijos būstinė, kalėjimo prižiūrėtojų namai, ešafotai, budelio ir jo padėjėjų buveinė. Kampuose – deputatų rūmai, perų rūmai, akademija ir karaliaus rūmai. Anapus sienos – tai, kas maitina centrinę dalį, – prekyba, sukčiavimai, bankrotai; pramonė ir ją lydinčios įnirtingos kovos; spauda, jos sofizmai; lošimo namai; prostitucija, mirštanti badu arba skendinti ištvirkime liaudis, visuomet pasirengusi įsiklausyti į Genijaus arba Revoliucijos balsą; beširdžiai turčiai [...] galų gale, įnirtingas karas visų prieš visus."[11]

Aš apsistočiau prie šio bevardžio teksto. Seniai praeityje kankinimų šalis, nusėta ratais, kartuvėmis, kilpomis, gėdos stulpais;

[11] *La Phalange*, 1836, rugpjūčio 10.

ir svajonė, kurią mažiau negu prieš penkiasdešimt metų puoselėjo reformatoriai: baudimų miestas, tūkstančiuose teatrų be paliovos vyksta spalvingas teisingumo vaidinimas, rūpestingai režisuotos bausmės dekoratyviniuose ešafotuose kuria nenutrūkstamą kodekso mugės šventę. Kalinimo miestas, jo imaginacinė „geopolitika" paklūsta visiškai kitiems principams. *La Phalange* tekste paminimi kai kurie iš svarbiausiųjų: šio miesto šerdyje tarsi jį organizuojanti gija atsiduria ne „valdžios centras", ne jėgų branduolys, o daugialypis tinklas, sudarytas iš įvairių elementų: mūrų, erdvės, institucijų, taisyklių, diskurso; kalinimo miesto modelis – ne karaliaus kūnas, jo emanuojama valdžia, ir ne sutartinė valių sąjunga, gimdanti individualų ir kartu kolektyvų kūną, o strateginis skirtingos prigimties ir skirtingų lygmenų elementų paskirstymas. Kalėjimas nėra nei įstatymų, nei kodeksų, nei teisminio aparato sūnus; jis nėra subordinuotas teismui kaip paklusnus arba nelankstus įrankis, vykdantis priimamus nuosprendžius ir pasiekiantis norimus efektus; atvirkščiai, tai teismas yra išoriškas ir subordinuotas kalėjimui. Centrinę poziciją užima ne vien tik kalėjimas – jis susijęs su daugeliu kitų „kalinimo" mechanizmų, iš pažiūros gerokai skirtingų, – nes jie skirti slaugyti, gydyti, gelbėti, – tačiau, kaip ir jis, skleidžiančių normalizavimo valdžią. Šie mechanizmai ne persekioja kokio „centrinio" įstatymo laužytojus, o prižiūri gamybos aparatą – „prekybą" ir „pramonę" – ištisą galybę įvairiausios prigimties ir kilmės antiįstatyminės veiklos formų, atliekančių kiekviena savo vaidmenį pelno gavimo procese ir skirtingai traktuojamų baudimo mechanizmų. Galiausiai visus šiuos mechanizmus valdo ne vienas koks aparatas ar institucija, o kovos būtinybė ir tam tikros strategijos taisyklės. Iš to išeina, kad represuojančios, atmetančios, atstumiančios, marginalizuojančios institucijos sąvokos netiktų aprašant pačiame kalinimo miesto centre besiformuojančius gudrius palengvinimus, neteisėtas niekšybes, smulkias suktybes, apskaičiuotas procedūras, technikas, galų gale „mokslus", kuriais gaminamas disciplinarinis individas. Įsiklausykime į šią centre užsklęstą ir

centralizuotą žmoniją – sudėtingų valdžios santykių padarinį ir įrankį, į kūnus ir jėgas – daugialypių „kalinimo" mechanizmų vergus, apie kuriuos kalbama diskursuose, priklausančiuose tai pačiai strategijai, ir išgirsime mūšio grumėjimą.[12]

[12] Čia aš baigiu savo knygą, kuri turėtų pasitarnauti kaip istorinis fonas įvairioms normalizavimo valdžios ir žinojimo formavimosi šiuolaikinėje visuomenėje studijoms.

Priedai

1 N. Andry, *Ortopedija, arba menas užkirsti kelią vaikų kūno išsigimimams ir jiems ištaisyti.*

2 Atminimo medalis, išleistas pirmojo karinio parado, kuriam vadovavo Liudvikas XIV (1666), proga. (B.N. Cabinet des médailles.) Žr. p. 225.

FIGURE LXVI.

Reposez-vous sur vos armes.

CE commandement s'execute en quatre temps : le premier, en étendant le bras droit vis-à-vis la cravatte, le mousquet planté droit sur sa crosse : le second temps, en laissant glisser le mousquet au dessous de la ceinture de la culotte, & en haussant la main gauche au bout du canon du mousquet : le troisiéme, en laissant tomber la crosse du mousquet : & le quatriéme, en glissant la main droite pour la joindre à la main gauche.

FIGURE LXVI.

Reposez vous sur vos armes.

FIGURE LXX.

Reprenez vos mesches.

CE commandement s'execute en quatre temps : le premier est, d'avancer la pointe du pied droit à quatre doigts de la mesche, ayant le bras droit étendu à la hauteur de la cravatte : le deuxiéme est, de baisser le corps en tenant le jarret roide, & le genouil droit un peu plié pour prendre la mesche dans les doigts de la main droite : le troisiéme temps est, de se relever droit en mettant le pied droit vis-à-vis du pied gauche, & en glissant la crosse du mousquet en dedans pour remettre la mesche dans les doigts de la main gauche : le quatriéme temps est, de repousser son mousquet sur l'épaule, & d'étendre le bras droit le long de la cuisse.

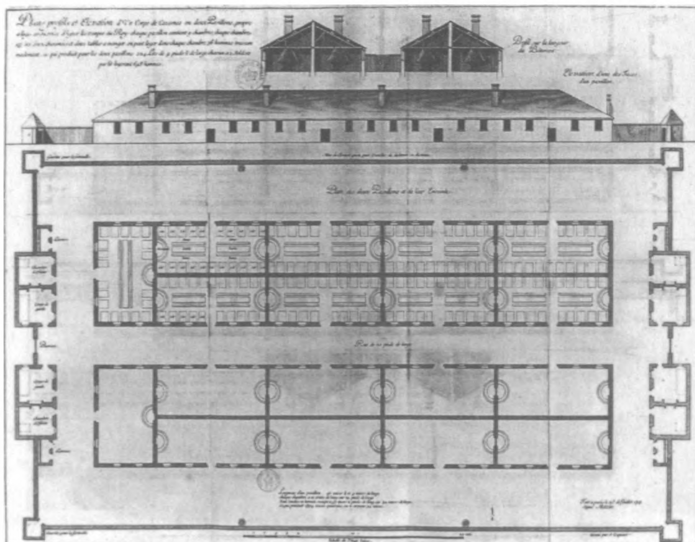

FIGURE LXX.

Reprenez vos méches

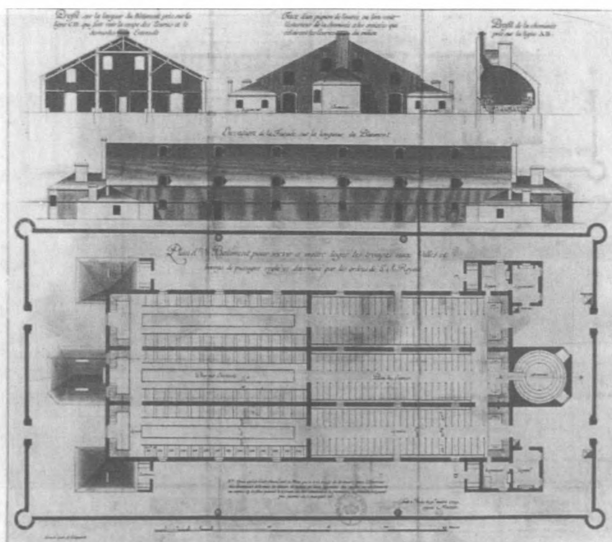
3/4 P. Giffart, *Prancūzų karo menas*, 1696. Plg. p. 187.

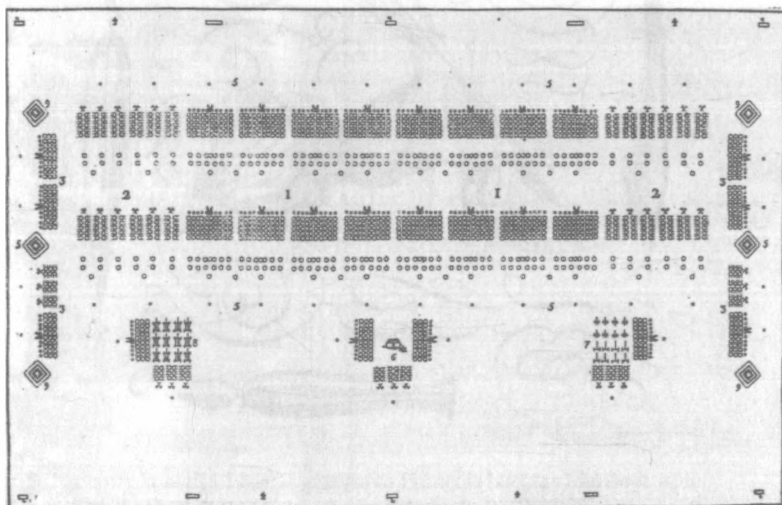

5/6 Brėžiniai, pridėti prie 1719 metų 25 rugsėjo dienos ordonanso dėl kareivinių statybos. Žr. p. 173.

7 P.G. Joly de Maizeroy, *Karo teorija*, 1777. 18 batalionų ir 24 eskadronų stovykla.

1. Pėstininkai.
2. Raiteliai.
3. Lengvieji pėstininkai.
4. Pirmieji sargybos postai.
5. Sargybos būstinės.
6. Pagrindinis kvartalas.
7. Artilerijos parkas.
8. Gyvenamoji zona.
9. Redutas.

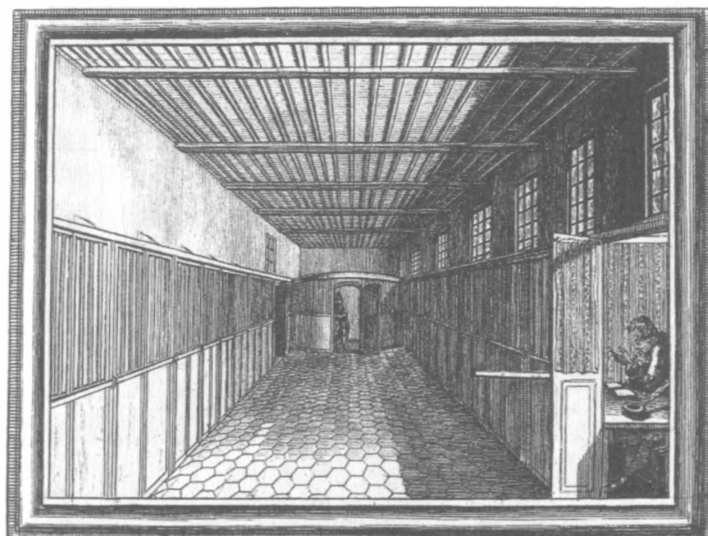

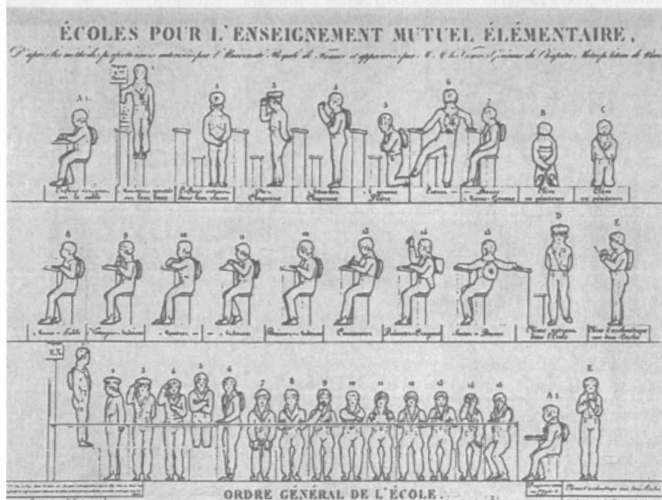

8 Rašymo modelis. (Collections historiques de I.N.R.D.P.) Žr. p. 185.

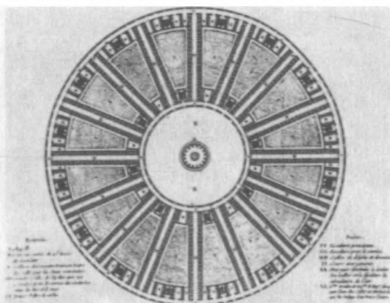

9 Navaros kolegija. Piešė ir graviravo François Nicolas Martinet, apie 1760. (Collections historiques de I.N.R.D.P.) Žr. p. 174.

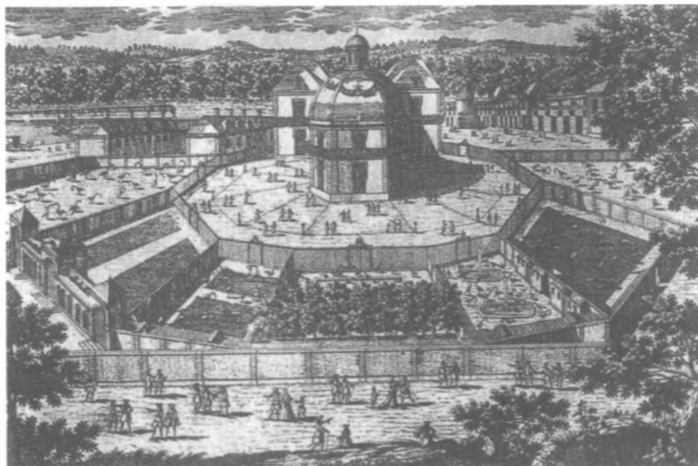

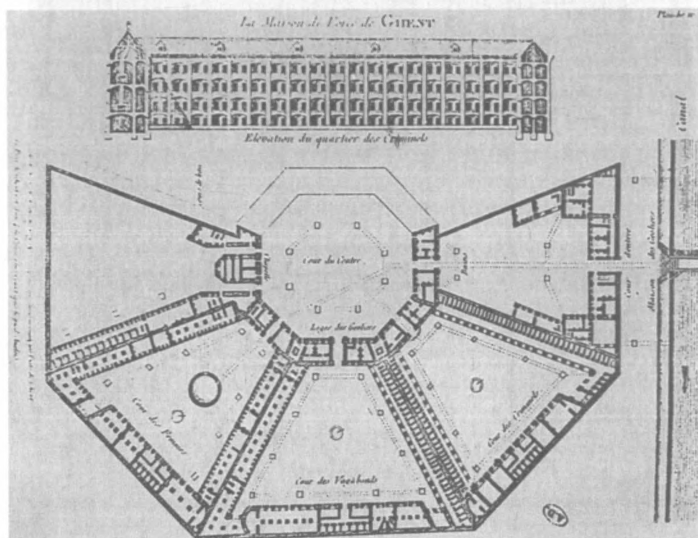
10/11 Savitarpio pagalbos mokykla Port-Mahono gatvėje, rašymo pratybos. Hippolite'o Lecomte'o litografija, 1818. (Collections historiques de I.N.R.D.P.) Žr. p. 179.

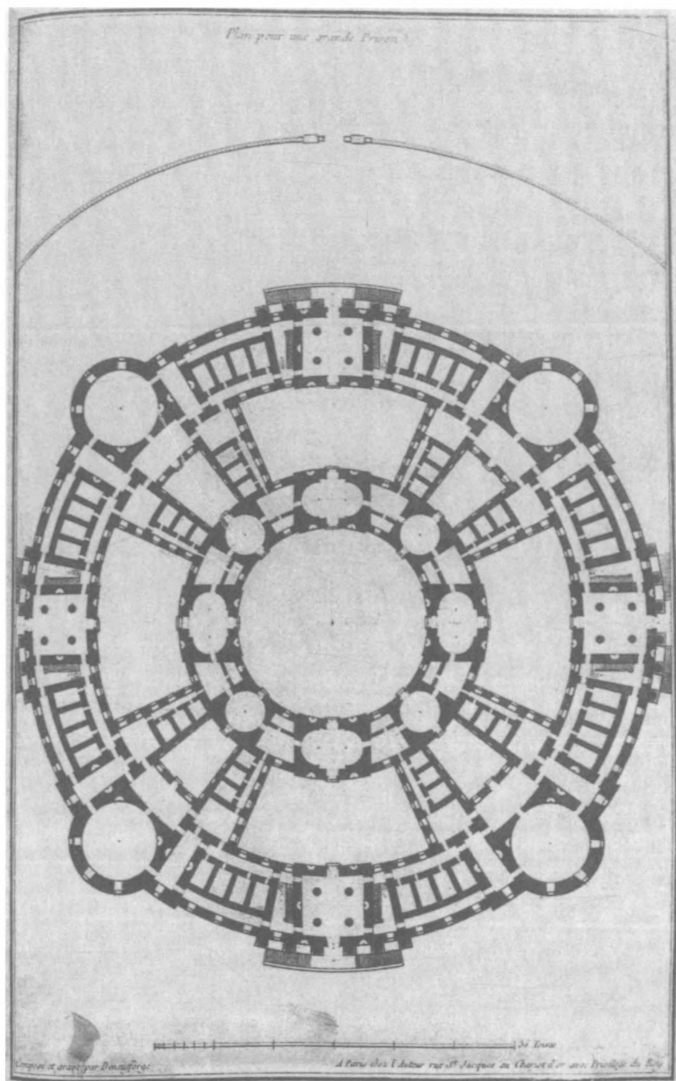
12 B. Poyet, Ligoninės projektas, 1786. Žr. p. 210.

13 J.F. de Neufforge, Ligoninės projektas. Architektūros pradmenų rinkinys (1757–1780). Žr. p. 210.

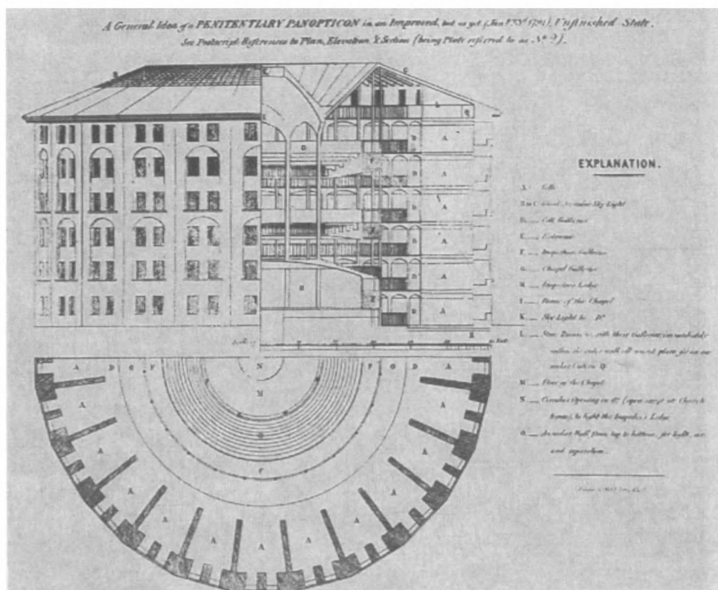

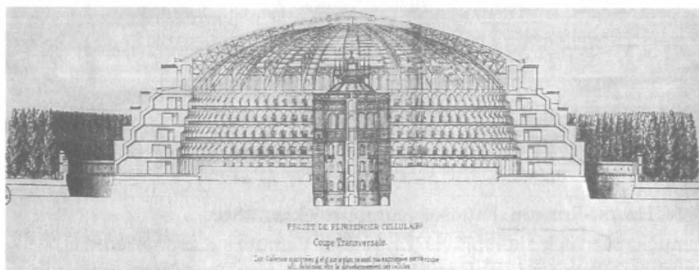
14 Versalio žvėrynas Liudviko XIV laikais, Aveline'o graviūra.
Žr. p. 240.
15 Gento *maison de force* planas, 1773. Plg. p. 149.

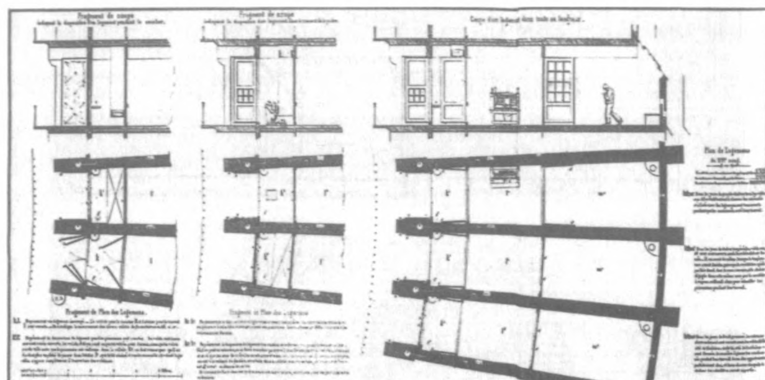
16 J.F. de Neufforge, Kalėjimo projektas, loc. cit. Žr. p. 210.

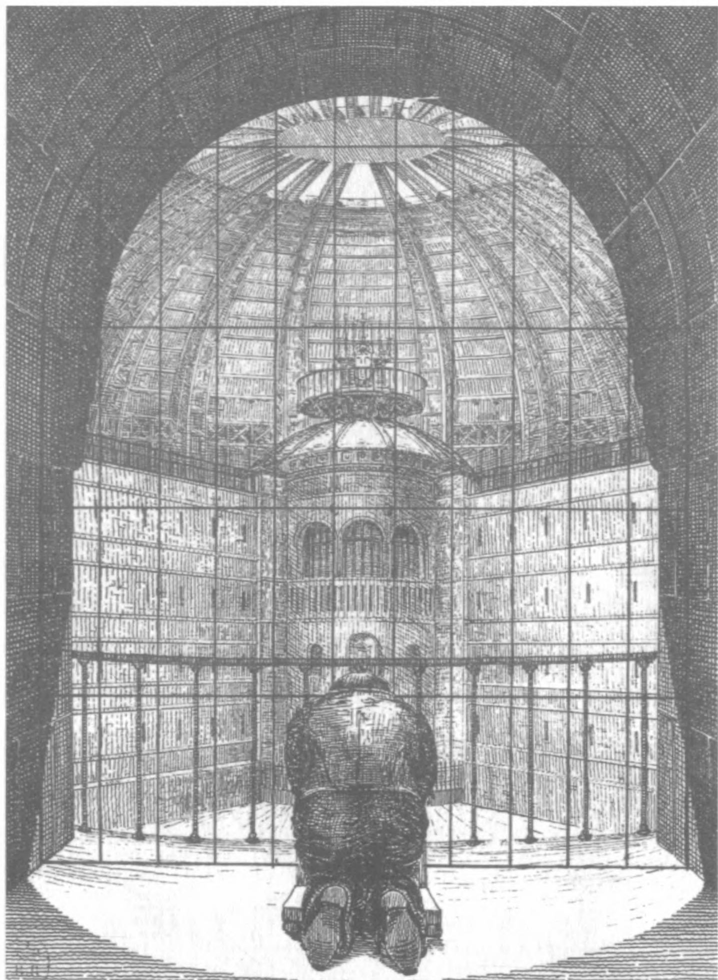
17 J. Bentham. Panoptikono planas
(*The Works of Jeremy Bentham*, parengė Bowring,
t. IV, p. 172–173.) Žr. p. 238.

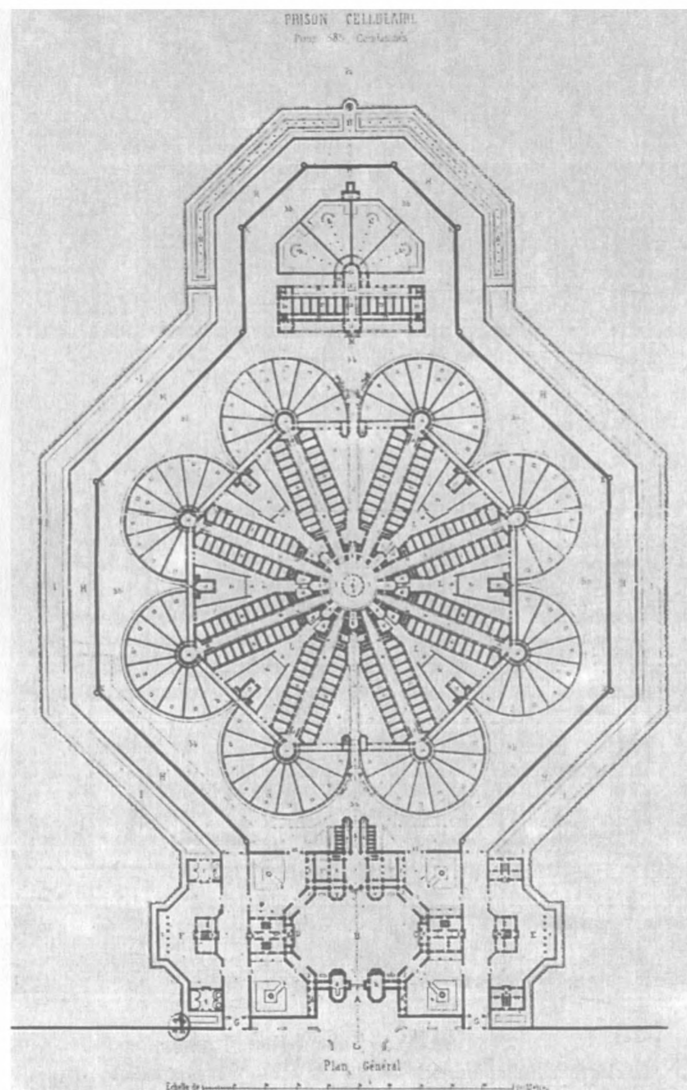
18/19 N. Harou-Romain, Pataisos namų projektai, 1840. Žr. p. 294.

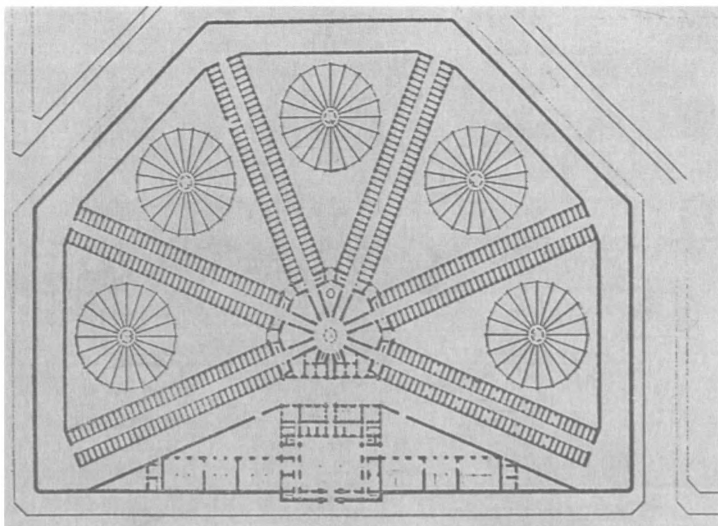
20 N. Harou-Romain, Pataisos namų projektas, 1840.
Vienučių planas ir skerspjūvis. Žr. p. 294. Vienutę sudaro: priemenė, kambarys, dirbtuvė ir dengta pasivaikščiojimų vieta. Maldos metu priemenės durys atvertos, kalinys klūpo (vidurinis piešinys).

21 N. Harou-Romain, Pataisos namų projektas, 1840.
Kalinamasis savo vienutėje meldžiasi veidu į centrinį priežiūros bokštą.
Žr. p. 294.

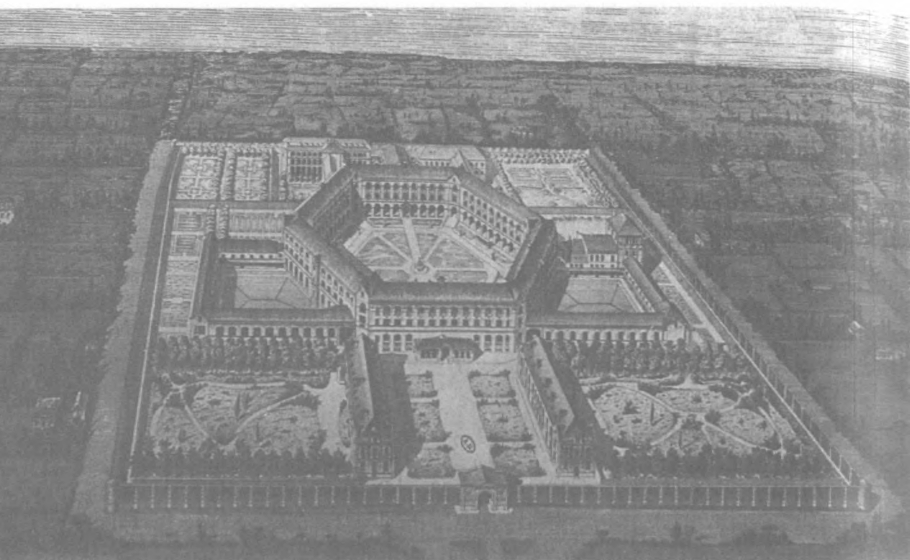
22 A. Blouet, Vienučių kalėjimo 585 kaliniams projektas, 1843. Žr. p. 294.

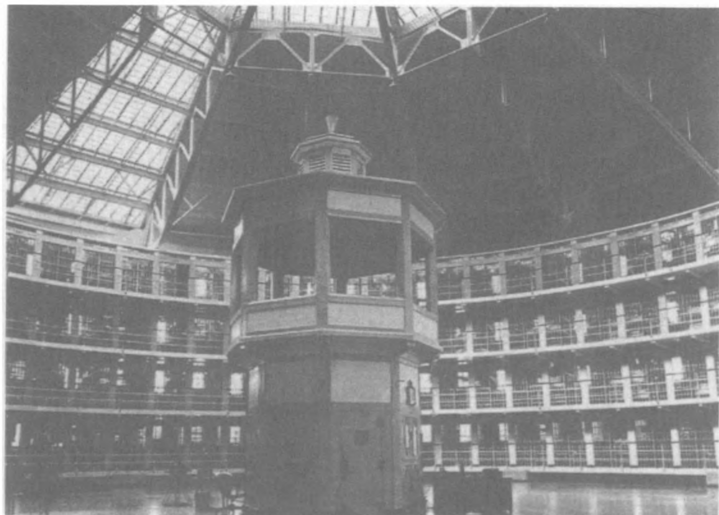

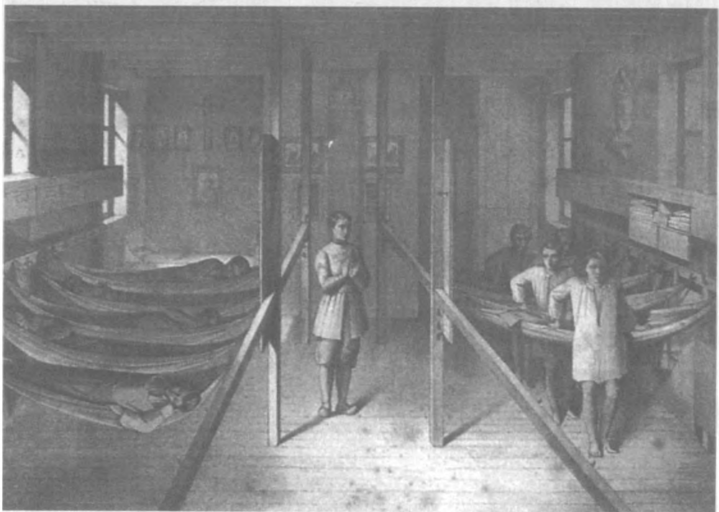
23 Mazas kalėjimo planas. Žr. p. 294.

24 Petite Roquette kalėjimas. Žr. p. 294.

25 Rennes *maison centrale* kalėjimas 1877 metais. Žr. p. 294.

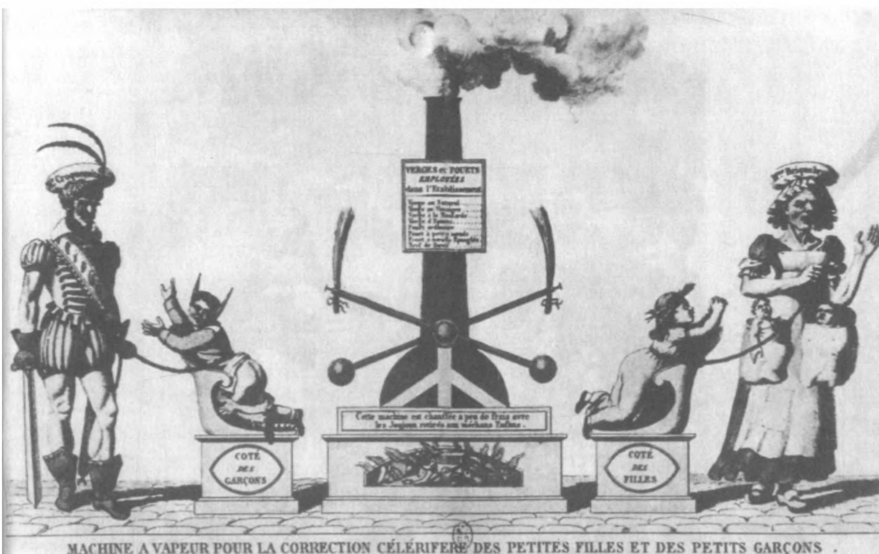

26 Stateville pataisos namai iš vidaus, JAV, XX amžius. Žr. p. 294.
27 Miegamasis Mettray kolonijoje. Žr. p. 350.

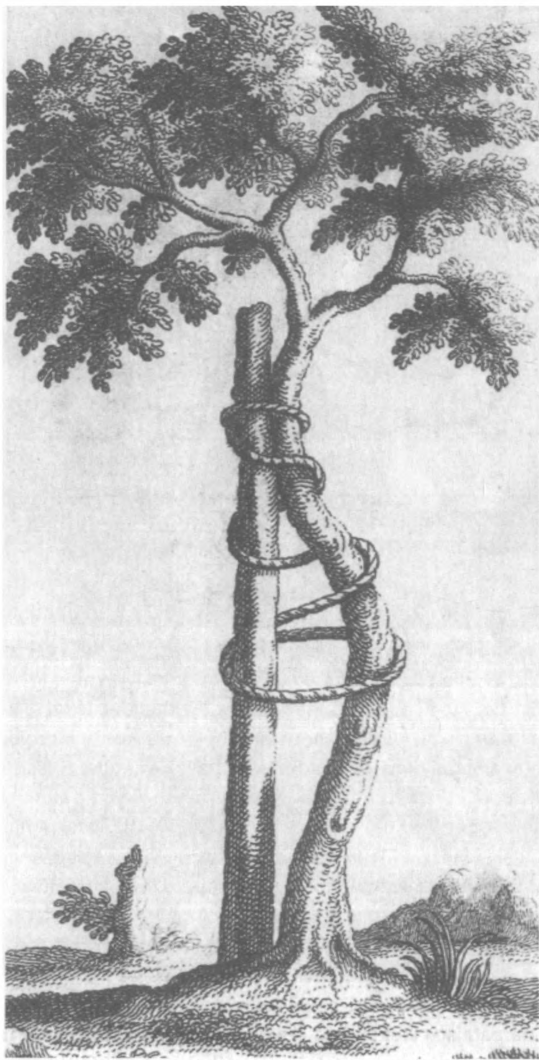
28 Paskaita apie alkoholizmo negandas Fresnes kalėjimo kontingentui.

29 *Garo mašina berniukų ir mergaičių pasitaisymui skatinti.* Tėvai ir Mamos, Dėdės, Tetos, Auklėtojai, Auklėtojos, pensionų Mokytojai ir Mokytojos ir apskritai visi tie, kurių vaikai tingūs, ėdrūs, neklusnūs, išdykę, akiplėšos, ginčininkai, skundikai, plepiai, nepamaldūs ar su kokia kita yda! Ponas Baubas ir ponia Šlamštienė pagrindiniuose Paryžiaus apskrities centruose, savo biuruose kiekvieną dieną, nuo pusiaudienio iki 14 valandos priima visus pasileidusius Vaikus, kuriuos reikia pataisyti. Tam panaudojama mašina, panaši į šią, graviūroje pavaizduotąją.

Pono Baubo ir ponios Šlamštienės draugai ir giminaičiai – ponai Vilkolakis, anglininkas Pajuodėlis, Besotis ir ponios Siautulingoji pantera, Negailestingoji nevėkšla ir Švelnioji dundukė prigamins dar daugiau panašių mašinų, išsiuntinės jas į provincijos miestus, be to, ten nuvyks patys ir prižiūrės, kad viskas vyktų pagal taisykles. Šios mašinos taip pigiai ir greitai duoda pataisos efektą, kad tėvai ims jomis naudotis kaip įmanoma dažniau. Taip pat priimami nepataisomi vaikai, jie bus maitinami duona ir vandeniu.

XVIII amžiaus graviūra.(Collections historiques de I.N.R.D.P.)

30 N. Andry, *Ortopedija, arba menas užkirsti kelią vaikų kūno išsigimimams ir jiems ištaisyti.*

MICHEL FOUCAULT

(1926–1984) – prancūzų filosofas, knygų *Beprotybės istorija, Seksualumo istorija* ir kt. autorius, nepaprastai mėgstamas ne tik filosofijos adeptų ar akademinio jaunimo, bet ir plačiosios skaitytojų auditorijos. Pripažinimo jis nusipelnė dėl savo kritiškumo, nepasitikėjimo visuotinai priimtomis duotimis, savo sugebėjimo nupūsti apgaulingos savikliovos dulkes nuo daugelio mūsų diskursų ir juos lydinčių praktikų.

Ši knyga nėra istoriko tyrimas. Tai nėra kalėjimo formavimosi, jo kritikos ir krizės istorija. Autoriaus nedomina atskiros institucijos kūrimosi peripetijos. Šiame veikale svarbiausia – nusikaltimo genezė, baudimo sampratos raida, bausmės ir valdžios ryšiai. Pasitelkdamas gausią archyvinę medžiagą, kasdienybę fiksuojančius dokumentus, Foucault į dienos šviesą iškelia visuomenę raizgantį kalinimo tinklą, kurio atramos taškas yra kalėjimas: kalėjimas gimdo nusikaltimą, o istoriškai susiformavęs baudimo ir valdžios ryšys lemia, kad kalėjimas yra naudingas tiems, kas valdo.

A L K – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

A T V I R O S   L I E T U V O S   K N Y G A

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-813-60-3